

A.N. Abbasbəyli

**BEYNƏLXALQ M NASIB TL RİN
PROQNOZLAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ
PRROBLEML Rİ**

Bakı – 2006

Abbasbəyli Ađalar Nəriman ođlu

Elmi redaktor : Azərbaycan Milli Akademiyasının müxbir –
 zv , hüquq elmləri doktoru,prof. Məlikova M.F.

Rəyçilər: tarix elmləri doktoru,prof. Darabadi P.Q.
fəlsəfə elmləri doktoru Nəcəfov E.A.

Redaktor- Məmmədov Q.H.

Elmi məsləhətçilər :siyasi elmlər doktoru Abdullayev V. .,
tarix elmləri doktoru H s naliev Z.M.,
politoloq Dadaşov R.Q., iqtisad elmləri
namizədi Məhərrəmov A. M., hüquq
elmləri namizədi  liyev  . ., Əliyeva M.M.

Abbasbəyli A.N. «Beynəlxalq münasibətlərin
proqnozlaşdırılmasının nəzəri probleml rii»

Bakı, Şirvan nəşri., 2006

  Abbasbəyli A.N.,2006

Monoqrafiya(dərslik) beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlərin proqnozlaşdırılması məsələlərinə, müasir beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq və regional təşkilatların və geosiyasətin vəziyyətinin və perspektivlərinin aktual məsələlərinə həsr edilmişdir.

Təqdim edilmiş iş iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə proqnozlaşdırmanın elmi-nəzəri aspektləri təhlil edilir; ikinci bölmədə isə proqnozun elmi-metodik təhlili və metodologiyası məsələləri nəzərdən keçirilir.

Monoqrafiya (dərslik) professor-müəllim heyəti, magistr və bakalavrlar, eləcə də beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət, müharibə və sülh və s. problemlərlə məşqul olan xarici siyasi idarə əməkdaşları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mündəricat

Giriş

I bölmə. Elmi-nəzəri

I Fəsil Beynəlxalq proqnostikanın yaranması və mənbəyi.

II Fəsil Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması problemləri.

III Fəsil Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin təsnifatı.

IV Fəsil Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması məktəbləri və istiqamətləri.

V Fəsil Proqnozlaşdırma metodları.

VI Fəsil Ümumiləşdirici strateji qiymətləndirmə metodları.

VII Fəsil Dövlətin daxili və xarici mövcud durum xarakterizə edən proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin əsas amilləri.

II bölmə. Elmi-metodik

I Fəsil Qafqaz geostrateji reallıqlar mühitində və ya Qafqaz yeni «Avropa İttifaqına»na çevrilə bilərmə.

II Fəsil Avropa geostrategiyası: mövcud durum və perspektivlər.

III Fəsil Bu gün və yaxın gələcəkdə dünya birliyində qüvvələrin bölünməsi.

IV Fəsil Xəzər regionunda beynəlxalq təhlükəsizlik: vəziyyət və perspektivlər.

V Fəsil Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı: dünən, bu gün və sabah.

VI Fəsil Çin Xalq Respublikası və Rusiya Federasiyası: əməkdaşlığın vəziyyəti və perspektivləri.

VII Fəsil Ərəb-İsrail münaqişəsi: mövcud durum və perspektivlər.

VIII Fəsil Rusiya-Yaponiya münasibətlərinin mövcud durum və perspektivləri

Xülasə

Referatların mövzusu

Mövzular üzrə tövsiyyə ədəbiyyatı

Giriş

Yer üzərində insanın yarandığı və ilk addımlarını atmağa başladığı andan o, gələcəkdə onu nəyin gözlədiyi, haraya və hansı yolla getməli olduğunu dərk etməyə, başa düşməyə, əvvəlcədən bilməyə cəhd etmişdir.

Bəşəriyyətin inkişafı, yeni torpaq və qitələrin kəşf olunması ilə gələcəyin mümkün tendensiyalarını əvvəlcədən xəbər verə bilmək cəhdi də xeyli artmışdır. Müxtəlif dövr və əsrlərdə və ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən bu cəhd müxtəlif cür adlandırılmışdır. Bu səbəbdən bir çox xalqlarda, ayrı-ayrı qitələrdə çoxsaylı «baxıcılar», şaman və falçılar və s. meydana çıxmışdır.

Lakin, artıq orta əsrlərdə Qərbdə olduğu kimi Şərqdə də bir çox alimlər artıq mövcud olan elmi kəşflər əsasında bəşər gələcəyini modelləşdirməyə cəhd etmişlər. Bir çox hallarda onlar nəzəri mülahizələri gələcək inkişaf praktikasında həyata keçirirdilər. Beləliklə, fransız mütəfəkkiri Pyer Lui de Mopertyusi yazmışdır ki, bizim şüurumuz gələcəyi qabaqlamaq bacarığına malikdir. Onun bu fikri ilə «bizim gələcəyə olan ümidlərimiz kamilliyə olan cəhdlərimizdən ibarətdir» mülahizəsini irəli sürmüş Nikola de Kondorosenin fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Orta əsrlərin görkəmli alimi Mişel Nostradamus gələcəyi 300-400 il əvvəl görmüşdür. O, XX əsrin əvvəli və sonlarında baş vermiş hadisələri çox böyük ustalıqda söyləmişdir: Rusiyada bolşevik çevrilişi və əsrin sonlarında bu totalitar rejimin süquta uğraması; Almaniyada nasistlərin hakimiyyətə gəlişi və s.

Gələcəyin proqnozlaşdırılması zamanı bir çox hallarda mifologiya və elmi proqnoz vəhdəd təşkil etmişdir. Lakin o dövrlərdə bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsi və şəraiti arzu olunan nəticəni əldə etməyə imkan vermirdi, bunun üçün illər və hətta əsrlər lazım gəlmişdir.

İkinci dünya müharibəsi zamanı elmi ədəbiyyatda gələcəyi görmə elmi olan «futuresologiya» termini meydana çıxmışdır. Bu termini elmə ilk dəfə Amerika Birləşmiş Ştatlarında mühacirətdə olan alman alimi Osip Flextqeym daxil etmişdir. Tezliklə O. Flextqeymin ideyaları bəşəriyyətin gələcəyi haqqında nəzəri elmin perspektivli sahəsi kimi yeni mövqeləri tutmuşdur. XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında bu elm dünya inkişafının təhlükəli tendensiyalarına yiyələnmək bacarıqlarının sinoniminə çevrilmişdir. Hadisələrin bu cür inkişafı isə ayrı-ayrı ölkələrdə dövlətlərin, ölkələrin və ümumilikdə dünyanın inkişaf perspektivlərinin ümumiləşməsi üzrə xüsusi mərkəzlərin yaranmasına yardım edirdi.

1957-ci ildə Fransada perspektivlərin öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəz yaradılmışdır və 3 il sonra – 1960-cı ildə isə onun bazasında Beynəlxalq gələcək komitəsinin əsası qoyulmuşdur. Məhz bu illər ərzində aparıcı alim-proqnozçulardan olan B. de Juvenel və D. Bell «futuresologiya» terminindən imtina etməyə başladılar.

Proqnozlaşdırma, indiki zamanda baş verə biləcək və ya gələcəkdə davam edə biləcək hadisələrin əvvəlcədən görülməsi diplomatiyanın, diplomatların, səfirlik və Xarici İşlər Nazirliyinin əsas vəzifələrindən biridir. Bu tələblərin nəzərə alınması ilə zaman keçdikcə proqnostika daha çox nəzəriyyədən fəaliyyət praktikasına çevrilirdi. Proqnozlaşdırma problemləri ilə müxtəlif sahələr, institutlar, nazirliklər və xüsusilə də xarici münasibətlər üzrə idarələr məşğul olmağa başladı.

Real proqnoz ideoloji və dini ehkamlara deyil, elmi sübutlara, bu gün ölkədə və dünyada nə baş verdiyini və gələcəkdə nə baş verə biləcəyini dəqiq surətdə müəyyən edə bilmək bacarığına əsaslanmalıdır.

Beləliklə İngiltərə səfiri U. Hayter 70-ci illərdə (ADR-da) proqnoz vermişdir ki, ADR-da hakimiyyət sovet himayəsinə əsaslanır və Böyük Britaniya XİN-nə yazdığı məktublarında o, hadisələri tələsdirməməyi, Kremlə yeni insanların

gəlməsinədək səbirli olmağı (onun fikrincə bu zaman vəziyyət tamamilə əks istiqamətdə dəyişəcəkdir) məsləhət görmüşdür. Lakin, o zaman Hayterin bu proqnozu səhv hesab edilərək rədd edilmişdir. İyirmi il sonra Hayterin proqnozu tam olaraq təsdiq edilmişdir və 80-90-cı illərdə forin ofis tərəfindən icraya qəbul edilmişdir.

Yeni əsrdə Qərbin aparıcı ölkələrində ölkə və ölkələrin xarici siyasətinin proqnozlaşdırılması üzrə xüsusi institutlar yaradılmışdır. Londonda bu istiqamətdə hal-hazırda forin ofisin zehni mərkəzi adlandırılan xarici münasibətlər üzrə Krallıq tədqiqat institutu fəaliyyət göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ən böyük diplomatik dünya təcrübəsinə malik olan İngiltərə XİN strukturunun tərkibində dünyada ən iri və ştatında yüzlərlə əməkdaşa malik şöbə olan proqnostik tədqiqat şöbəsi yaratmışdır.

Dövlətlər və ölkələr inkişaf etdikcə onların bir çoxunda gələyin proqnozlaşdırılması üzrə xüsusi institutlar və elmi mərkəzlər yaranmağa başlamışdır. Bu yolla 1957-ci ildə Fransada perspektivlərin öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəz yaradılmışdır və 3 il sonra – 1960-cı ildə isə onun bazasında Beynəlxalq gələcək komitəsinin əsası qoyulmuşdur. Oxşar və ya analoji mərkəzlər, institutlar və laboratoriyalar dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da yaradılmışdır.

Nəzəri funksiyanın yerinə yetirilməsi rolunu oynayan idrak prosesi nöqtəyi nəzərindən elmi müddəa və nəzəriyyələrin yoxlanılması və onların dəyərinin müəyyən edilməsi meyarlarından biri kimi onların epistemoloji aşkar xarakteri və proqnostik qabiliyyəti çıxış edir. Lakin, yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir elmdə və insanların hər bir fəaliyyət sahəsində elmi bəsirət müxtəlif tipdə, spesifik olaraq biruzə verilir. Materiya hərəkətinin xüsusi formasının tədqiq edilməsindən ibarət olan ictimai tədqiqatlarda bəsirət ictimai inkişaf qanunlarının dərk edilməsi probleminin bir hissəsini

təşkil edir. Bu tip bəsirətin spesifikasiyasını həmin qanunlar, bəsirət prosesinin konkret tarixi şəraiti, proqnozlaşdırmanın gedişatına təsir edən subyektiv faktorlar, ictimai mühit və proqnozlaşdırma prosesinin yetkinlik səviyyəsi müəyyən edir.

Elmi bəsirət mövcud, lakin öncədən məlum olmayan bir şeyə, həm də mövcud olmayan, lakin gələcəkdə meydana çıxacaq bir şeyə aid ola bilər. Elmi bəsirət ehtimal prinsipinə əsaslanmalı, lakin o, gələcək proseslərin dəqiq formalarını, konkret yerlərini və tarixlərini əvvəlcədən bilmək iqtidarında ola bilməz. Hər bir elm öz kateqoriya aparatı çərçivəsində və ictimai inkişafın konkret sahəsində onun tərəfindən dərk edilmiş qanunauyğunluqlar əsasında proqnostik bacarıqlara malikdir. Lakin, nəzərə alsaq ki, sosial inkişaf - ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrinin dinamikasının nəticəsidir, təcrid edilmiş sahələr çərçivəsində olan deyil, çoxsahəli proqnozlaşdırma daha faydalıdır. Bu səbəbdən ictimai münasibətlərin hər hansı bir sahəsinin proqnostik təhlili müxtəlif elmlərin bəsirət bacarıqlarından istifadə etməlidir.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə gələcəyin mümkün inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək cəhdləri də səbatlı sürətdə artırdı. Bəşər tarixində bu cür cəhdlər hələ insanın yer üzərində yarandığı andan başlamışdır. Daha sonra bu cəhdlər daha da ısrarlı və məqsədyönlü olmuşdur. Bu cəhdlər öz əksini folklorlarda, qayaüstü təsvirlərdə, rəssamlıqda, müxtəlif təsvirlərdə tapmışdır. İnsanın buna oxşar cəhdləri orta əsrlərdə daha çox nəzərə çarpırdı. XX əsrin başlanması ilə, artıq keçmişdə, xüsusilə də XIX əsrdə fizikanın, biologiyanın, təbabətin bir çox qanunlarının kəşf edilmiş olduğu bir zamanda kainatın sirlərini dərk etmək və s. istiqamətində bir çox cəhdlər edilmişdir.

Keçmiş əsrin insanı hər zaman, hətta məhvedici sosial sarsıntı və təbii fəlakət dövrlərində də işıqlı sabaha inanmaqda davam etmişdir. Onun bir çox gizli ümidləri (köləlikdən, təhkimçilikdən azad olma, demokratiyanın qələbə çalması və

şəxsiyyət azadlığı və s.) nəticədə gerçək reallığa çevrilmişdir. Bu yüksək məqsədlərə aparan uzun və əzablı yollar bir qayda olaraq əsrlər boyunca xalq səylərini tələb edirdi. Və yalnız XX əsr hər şeydən əvvəl sosial prosesin yeniləşməsi sirlərinə nüfuz etmə sahəsinə daha öncə görünməmiş qəti dəyişikliklər daxil etdi. Müasir qlobal və demək ki, kontinental və subregional dəyişiklərin dinamikası o qədər sürətli, miqyaslı və dərinliklidir ki, fəlsəfi-metodoloji kateqoriyalar əsasında yalnız ümumdünya zamanının sürətlənməsi haqqında deyil, həm də müasir geosiyasi mühitin daim sıxlaşdırılması və sıxılması haqqında danışmağa əsas verir. Lakin, bu cür vəziyyət öz növbəsində yeni bir problemin yaranmasına təkan verir: bizim idrakımız gələcək dünya quruluşu və qlobal dünya rejiminin virtual təsvirinin realistik qiymətləndirilməsinə daim artan ehtiyac duyur.

Burada da qeyd etmək lazımdır ki, dünya liberal mərkəzçi proqnostikasının pozitiv potensialı XXI əsrin əvvəllərində o qədər də əhəmiyyətli və zəruri olmamışdır. XX əsrin ikinci yarısında meydana çıxmış dünya inkişafı və beynəlxalq münasibətlər sahəsində liberal istiqamətli proqnostik işlər bir tərəfdən gələcək inkişafın bu və ya digər dərəcədə realistik təsvirini yaradırdı. Həmin alimlərin əsərlərində ənənəvi koloniyachılığın və sosializmin süquta uğramasının labüdlüyü əsaslandırılmışdır.

Yalnız bəlli nailiyyətlərlə deyil, həm də beynəlxalq proqnozlaşdırma sahəsində ciddi səhvlərlə müşayiət olunan son onilliklərin təcrübəsi beynəlxalq proqnozlaşdırmanın nisbi sahələrarası müstəqil dərk etmə sahəsi kimi formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu istiqamətdə də özünəməxsus qanunauyğunluq sezilir. XXI əsrin astanasında beynəlxalq siyasətin əhəmiyyətli sübyektlərindən heç biri (dövlət, qeyri-hökumət institutları, partiyalar, hakim dairələr, ictimai-siyasi, elmi, mədəni-maarif idarələri və s.) bu və ya digər dərəcədə gələcək inkişafın virtual ssenarisinə baş

vurmadan təcrübədə öz strateji xəttini işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək iqtidarında deyil.

Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, biz burada ümumilikdə qlobal sosial proqnozlaşdırmasından deyil, yalnız onun beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasətini əhatə edən tərkib hissəsindən bəhs edirik. Beynəlxalq proqnozlaşdırma elmi dərk etmənin bir sahəsi kimi yalnız özünün xüsusi tədqiqat obyektlərinə deyil, həm də daimi olaraq mükəmməlləşən və mürəkkəbləşən faktor tədqiqatın spesifik instrumentarilərinə malikdir. Təqdirelayıqdır ki, informasiya cəmiyyətinin formalaşması şəraitində demək olar ki, qlobal xarakterli bütün əhəmiyyətli sənədlər bu və ya digər proqnostik rəyləri və nəticələri özündə ehtiva edir.

Utopik, fantastik və bir qayda olaraq «dahiyənə aşkarlıq»dan irəli gələn bəsərətdən fərqli olaraq, elmi proqnozlaşdırma üç mütləq mərhələ keçir: a) informasiya məlumat bankının formalaşması və onun ilkin təsnifatı; b) informasiya strukturunun hərtərəfli, çoxamilli tədqiqatı, onun nəzəri qiyməti; c) tədqiqatların mühüm nəticələrinin müqayisəli (komparativ) təhlili, gələcək inkişafın hakim tendensiyalarının üzə çıxarılması məqsədilə onların ümumiləşdirici sintezi.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi – dünya birliyi təkamülünün mümkün perspektivlərinə metodoloji və elmi yanaşma sistemidir.

Burada biz yenə də təsbit edilmiş göstəricilər, normalar və şərtlərdən ibarət olan təcrübəyə geri dönürük. Bu yolla beynəlxalq proqnostika xarici siyasət başçılarına beynəlxalq mühitdə onların məqsəd və maraqlarına nail olmaqda yardım edə bilər. «Əgər müdiriyyət gələcəkdə hara getmək istədiyini bilirsə, proqnozçu ona oraya getməkdə yardım edir. Əgər yox, müdir haraya getmək istədiyini bilmirsə, təcrübəli proqnozçu həmin yeri tapmaqda ona yardım etməyi bacarmalıdır».

Ölkələrin müstəqil inkişafı şəraitində ekspert proqnozçuların rolunun artırılması və müvafiq tədqiqat

mərkəzlərinin inkişafı zəruridir. Bütün səviyyələrdə gələcək haqqında elmi təfəkkürün genişləndirilməsinə ehtiyac yaranır. Beynəlxalq proqnostika bu cür təfəkkürün inteqral hissəsini təşkil etməlidir. Belə ki, bizim biliklərimiz, daha dəqiq desək, gələcək haqqında biliklərə yiyələnmək bacarığımız mükəmməlləşdikcə və nəzəri cəhətdən ümumiləşdikcə bəsərlərimiz də dəqiqləşəcək və arzu olunan gələcək göstəricilərinin, normalarının və şərtlərinin realizasiya mümkünlüyü artmış olacaq.

I bölmə. Elmi-nəzəri

I Fəsil Beynəlxalq proqnostikanın yaranması və mənbəyi.

- §1. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi haqqında elm.
- §2. Beynəlxalq proqnostikanın mahiyyəti
- §3. Beynəlxalq proqnostikanın inkişaf zəminləri.

§1. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi haqqında elm.

Proqnozlaşdırma nəzəri (idrak) və praktiki (normativ) funksiyaları yerinə yetirməyə qadir elm kimi yaranmışdır. Bununla yanaşı o, praktiki funksiyaların üstünlük təşkil etdiyi nəzəri elmlər qrupuna aiddir.

Proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin predmeti «proqnostikya, daha dəqiq desək, müxtəlif proqnostika növlərinə (iqtisadi, ictimai, mədəni və s.) doğru aparıcı yolun yaradılması, qısaltılması və işıqlandırılması»ndan ibarətdir.

Bununla yanaşı proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin inkişafı ayrı-ayrı proqnostikaların inkişafından asılıdır. Hal-hazırda kimi onların eyni zamanda və eyni bərabərlikdə tətbiq edildiyindən ümumilikdə proqnostikada ciddi boşluqlar mövcuddur. Hər bir proqnostikanın tarixi inkişaf ardıcılığını eyni zamanda iki amil müəyyənləşdirir: a) ictimai sorğu və ya tələbatlar və b) elmi şərait, digər sözlə verilmiş sahədə proqnoz vermə imkanları. Yalnız ehtiyacların və proqnozlaşdırma imkanlarının müxtəlif olmasından deyil, həm də digər sahələrə nisbətən birbaşa keyfiyyət ölçüsünə sığmayan daha çox sayda obyektiv və

subyektiv amillərdən irəli gələn nəzəri proqnostika daha çox çətinliklə üzləşir.

Geniş mənada ictimai proqnostikada ikili qanunauyğunluq mövcuddur: 1) proqnozlaşdırmanın daha geniş inkişafı və bununla bərabər proqnozların daha yüksək ehtimal səviyyəsi kəmiyyət yanaşmalarının təsirinə nisbətən tez məruz qalan bölmələrdə, daha doğrusu demografik, iqtisadi, texnoloji, ekoloji və sosial proqnostikalarda üzə çıxır; 2) proqnozlaşdırmanın gənc inkişafı və bununla bərabər proqnozların daha aşağı ehtimal səviyyəsi kəmiyyət yanaşmalarının təsirinə çətinliklə məruz qalan və keyfiyyət yanaşmasının tətbiq edilməsinə ehtiyac duyan bölmələrdə, daha doğrusu maarif, mədəniyyət, idarə, etnik, əxlaq və ali sosial tələbatlar sahəsi və digər proqnostikalarda üzə çıxır. İnkişaf prosesində daha çox ləngimə və bu sırada tutulan ən son yeri qısaca olaraq beynəlxalq proqnostika adlandırılan beynəlxalq münasibətlər proqnostikası tutur.

Müasir elmi ədəbiyyatda proqnozlaşdırma nəzəriyyəsi məsələləri üzrə Milli proqnostikaya həsr edilmiş əsərlər qrupu üstünlük təşkil edir, lakin, beynəlxalq proqnostika üzrə tədqiqatlara demək olar ki, rast gəlinmir. XXI əsrin əvvəllərində proqnozlaşdırma ilə məşğul olan dünya üzrə mövcud 300 elmi mərkəzdən yalnız ikisi öz proqramına beynəlxalq proqnostikanı daxil etmişlər. Məlum səbəblər üzündən strateji tədqiqat institutları, eləcə də beynəlxalq siyasət və ya beynəlxalq münasibətlərin tədqiqatı ilə məşğul olan mərkəzlər beynəlxalq proqnostikaya daha çox diqqət ayırmışdır və hal-hazırda da ayırırlar. Lakin, beynəlxalq proqnostikanın inkişafına yardım göstərən amillər də mövcuddur. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasına daha böyük tələbat özünü dövlətlərin üç fəallıq formasında biruzə verir: 1) siyasi-diplomatik; 2) iqtisadi; 3) hərbi-strateji təsirlər. Elmi institutlar və ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərində işlənilən və yuxarıda qeyd edilmiş proqnostika rüşeymləri məhz həmin təsir formalarının

tələbatları ilə əlaqədardır. Mövcud istiqamətlər içərisində ümumiyyətlə proqnozlaşdırmaya ümumi münasibəti əks etdirən iki əsas mövqeni qeyd etmək mümkündür. Birinci mövqeni elmin gələcək adının tədqiqinin qəbul edilməsindən çəkinən və bu qorxularını həm də beynəlxalq proqnostikaya şamil edən, bu səbəbdən də onu təhlilin keçirilməsi bacarığı və metodu kimi şərh edənlər tuturlar. Proqnozlaşdırma cəmiyyətin inkişafının elmi tənliyinin və beynəlxalq münasibətlər sahəsində baş verən proseslərə təsirinin effektivliyinin ilkin şərti və mühüm amilidir.

Beynəlxalq münasibətlər insan cəmiyyətinin maddi və mənəvi mühitin beynəlmilləşdirilməsi prosesində inkişaf etməyə başlamışdır. Yalnız bəşəriyyətin tarixi inkişafının müəyyən bir mərhələsində ayrı-ayrı xalq və ölkələrin əməkdaşlıq elementləri yaranmışdır. Hələ qədim zamanlarda ayrı-ayrı tayfaların, xalqların bir-birləri haqqında heç bir məlumatı yox idi və qarşılıqlı münasibətlərə malik deyildilər. Beynəlmilləşdirmə prosesinin başlanması ilə hər bir xalqın və cəmiyyətin həyatına beynəlxalq faktorun da təsiri artmış oldu.

Müasir dövrdə fərdlərin və cəmiyyətlərin həyatında beynəlxalq münasibətlər daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən onların müxtəlif humanitar elmlər tərəfindən öyrənilməsi predmetinə çevrilməsi heç də təəccüblü deyildir. Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlərin əhəmiyyətinin artması ilə digər nəzəri elmlərə nisbətən beynəlxalq münasibətlər haqqında elmi tədqiqatların əhəmiyyətinin artmasını sezmək çətinlik təşkil etmir.

Məlumdur ki, hər bir elm sahəsi inkişaf etdikcə və bitmiş formasına çatdıqca maraq obyektinin empirik şəkildə öyrənilməsi fazasından onun nəzəri şəkildə dərk edilməsi fazasınaqədər yol keçir. Əslində, köhnə keyfiyyətdən yenisinə doğru olan bu sıçrayış bilik sahəsini elm dərəcəsinə qaldırır və hadisə və proseslərin xarici, daha doğrusu təsviri şəkildə dərk edilməsindən onların daxili mahiyyətinin tam olaraq dərk edilməsindək olan keçiddən ibarətdir. Beynəlxalq

münasibətlərin proqnozlaşdırılması haqqında elm məhz bu yetişmə prosesindən keçir.

Lakin, alimlər tərəfindən yeni-yeni tədqiqat metodlarının və beynəlxalq münasibətlərin dərk edilməsinin müxtəlif vasitələrinin daxil edilməsinə və nəzəri müddəaların formalaşdırılması istiqamətində təsviri-tarixi və müstəsna analitik tədqiqatlardan daha aşkar kənarlaşma hallarının müşahidə edilməsinə baxmayaraq bu elmi sahənin hal-hazırda müşahidə edilən inkişafı heç də onun keyfiyyət sıçrayışı demək deyildir.

Təklif edilən dərslik öz qarşısına beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının ümumi nəzəriyyəsinin formalaşdırılması və ya beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi elminin nəzəri əsaslarının sistemli şərh məqsədini qoymur, belə ki, beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi elminin hazırkı vəziyyətindən çıxış edərək bu cür cəhd çox güman ki, vaxtsız olardı. Hələ ki, beynəlxalq münasibətlərin real şəraiti prosesinin mürəkkəbliklərinin icmalı və bu şərait haqqında biliklərin aktual vəziyyətinin nəzəri cəhətdən nizama salınması daha məqsədəuyğundur.

Bu prinsipləri tətbiq etmə cəhdi ictimai münasibətlərin beynəlxalq sahəsinin nəzəri cəhətdən dərk edilməsinə yardım edən elmi təfəkkür və fəaliyyət vasitələrini təqdim etmək məqsədi güdür.

Dərk etmə prosesinin mürəkkəbliyinin aydınlaşdırılmasının və beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin real vəziyyəti haqqında biliklərin nizama salınmasının nə dərəcədə zəruri olduğunu təcrübi müşahidələr əsasında müəyyən etmək olar. Təcrübə bir daha təsdiq edir ki, beynəlxalq münasibətlərin hər bir fraqmentinin mahiyyətinin aydın və düzgün dərk edilməsi üçün daha böyük maneə mövcud materialı və məlumatı təsnif və təhlil etmək bacarığının olmamasından ibarətdir. Bu cür vərdiş

və bacarıqların olması xarici işlər idarələri əməkdaşlarına problemin mahiyyətini müstəqil və tez surətdə dərk etməyə xeyli yardım edir və onları bir sıra fikirlərlərin təsirindən və stereotip qiymətdən və dezinformasiyadan azad edir. Elmi işdə bu tip metodoloji hazırlıq beynəlxalq münasibətlər haqqında biliklərin faktiki vəziyyətini daha düzgün şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir, nəşr edilmiş elmi işlərin həqiqi dəyərinin oriyentasiyasını asanlaşdırır, mövcud çoxlu sayda informasiyanın təsirindən aldanmağa yol vermir.

Bu fənn beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi haqqında elmin əsas anlayışlarını, orada tətbiq edilən tədqiqat metodları və üsullarını, əsas analitik yanaşma tərzlərini və beynəlxalq münasibətlərin bəzi inkişaf qanunlarını əhatə edir. Bunlar arasında ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən sistemli, strateji və proqnostiku yanaşma tərzləri (belə ki, onlar çoxsahəli şərtlərin tədqiqi sahəsində daha çox tətbiq edilir), eləcə də beynəlxalq münasibətlər gerçəkliyinin əsas mürəkkəbliklərini yığcam və ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərən və bununla da bu münasibətlərin nəzəri şəkildə dərk edilməsinə imkan yaradan sinoptik yanaşma tərzidir. «Beynəlxalq siyasət» anlayışından yalnız nəticənin verilməsi zamanı «beynəlxalq münasibətlər» anlayışının sinonimi kimi istifadə edilir, belə ki, fikrimcə «siyasət» kateqoriyasının nəzəri aspektini beynəlxalq münasibətlər haqqında elmdə tətbiq etmək olmaz.

Qeyd edilmiş müddəa və iddialara əsasən beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi haqqında elmin mövcud nailiyyətlərinə tənqidi yanaşma tərzində də zəruri görünür.

§ 2. Beynəlxalq proqnostikanın mahiyyəti

Yuxarıda söylənənlərə əsasən beynəlxalq proqnostikanın mahiyyətini anlamağa və müəyyən etməyə cəhd edək.

- 1) Beynəlxalq proqnostika cəmiyyətin, ölkənin və dövlətin inkişafını daxili və xarici inkişaf perspektivləri kompleksində öyrənir, təhlil edir və proqnozlaşdırır.
- 2) Beynəlxalq proqnostika maddi və metodik özüllərə, daha doğrusu, təbii ehtiyatlara, iqtisadiyyata, elmi-texniki nailiyyətlərə və s. əsaslanır.
- 3) Beynəlxalq proqnostikanın əsas istiqamətləri tətbiqi tədqiqat formasında inkişaf edir.
- 4) Beynəlxalq proqnostikanın inkişafında real irəliləyiş aşağıdakı məqamların paralel və eyni zamanda realizə olunduğu zaman baş verə bilər.

a) tədqiqatların müasir beynəlxalq münasibətlərin son təkamül prosesində hərbi-strateji təsir formaları ilə müqayisədə daha böyük dinamik rol oynayan diplomatik təsirlərin bütün formalarına şamil edilməsi.

b) Beynəlxalq münasibətlərin ekoloji, ərzaq, su ehtiyatları, xammal, silahlanmanın məhdudlaşdırılması və s. kimi sferalarının gələcək təkamülü üçün böyük əhəmiyyətə malik olan kəmiyyət amillərinin üstünlüyü ilə yeni sektorların tədqiqatı.

c) beynəlxalq proqnostika metodologiyasına, eləcə də tədqiqatların bütün diplomatik təsir formalarına və hərbi-strateji təsirlərin yeni sektorlarına şamil olunmasını asanlaşdıran və sürətləndirən və elmi beynəlxalq proqnostikanın formalaşmasına yardım edən keyfiyyət faktorları əsasında təhlil və təkliflərə aid olan fundamental tədqiqatların genişləndirilməsi.

- 5) Beynəlxalq proqnostikanın inkişafında yalnız qeyd edilmiş postulatların yerinə yetirilməsindən sonra baş

verə biləcək keyfiyyət sıçrayışı hal-hazırda həyata keçirilən diapazon və istiqamətlərin xeyli artırılması demək olar.

- 6) Gələcək beynəlxalq münasibətlərin bəsirəti sahəsində konkret tədqiqatlar hələ ki, proqnozların ehtimal dərəcəsindən, səhvlərin mümkünlüyündən asılı olmayaraq həyata keçiriləcəkdir və yalnız elmi beynəlxalq proqnostikanın quruluşu proqnozların ehtimal dərəcəsini artırma və səhvlərin mümkünlüyünü azalda bilər, nəticədə isə proqnostik təhlilin operativ şəkildə tətbiq edilməsi zərurətini artırma bilər.

§3. Beynəlxalq proqnostikanın inkişaf zəminləri.

Beynəlxalq proqnostikanın inkişafında meydana çıxan çətinliklərə biliklərin vəziyyəti və real gerçəkliklə bağlı amillər səbəbdır. Hələ indiyə kimi beynəlxalq münasibətlər haqqında elm özünün ümumi nəzəriyyəsinə malik deyil. Bu da şübhəsiz ki, bu sahədə nəzəri, o cümlədən proqnostik təfəkkürü mürəkkəbləşdirir. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, müasir beynəlxalq münasibətlərin son, ən yeni proses və hadisələri getdikcə daha da mürəkkəbləşir, onların həcmi gündən günə dəyişir və beynəlxalq aləmin dəyişgən amilləri, funksiyaları və strukturlarının miqdarı artır. Məsələn, son otuz-qırx il ərzində idarə edilən raketlərin sürəti 50-55 dəfə, raketlərin təchiz edildiyi güclü partlayıcı materialların sürəti milyon dəfədən çox artmışdır; elementar məntiqi anlayışların başa düşülmə zamanı saniyədə milyondan saniyədə milyard zaman kəsiyində azalmışdır. Hal-hazırda – XXI əsrin əvvəllərində Çində dəqiqədə 1 trln əməliyyat həyata keçirən EHM yaradılmışdır. Mobil telefonlar məlumatı sayılı saniyələr və dəqiqələr ərzində planetin istənilən nöqtəsinə ötürməyə imkan verir və s.

Beynəlxalq proqnostikanın inkişafının mühüm amili beynəlxalq münasibətləri idarə edənlərin, daha doğrusu, beynəlxalq arenada aparıcı dövlətlərin hakimiyyətlərinin

mövqeyindən asılıdır. Qərarların qəbul edilməsi üzrə hökumət funksiyaları gələcəkdə mümkün olanı və arzu ediləni görməyi tələb edir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən irəli gələn digər amil hökumətlərin beynəlxalq münasibətlər sahəsində proqnostik tədqiqatlara münasibətdə artan marağından ibarətdir. Bu məlumatlar öz növbəsində xarici işlər nazirlikləri və ölkənin müvafiq dövlət müəssisələri strukturları tərəfindən əməli iş zamanı istifadə edilir.

Beynəlxalq sabitliyin üçüncü şərti və eyni zamanda əlverişli amili müasir beynəlxalq münasibətlərin özünün mexanizmi, daha doğrusu, dövlətin beynəlxalq münasibətlərin təkamülünün əvvəlcədən daha dəqiq şəkildə görmə cəhdindən ibarətdir. Bu rəqabət ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq proqnozlara olan maraqlarının artmasına səbəb olur.

Beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm və spesifik xarakteri ondan ibarətdir ki, onlar vahid mərkəzi idarəyə tabe deyil, müxtəlif şəkildə fəaliyyət göstərirlər.

Beynəlxalq münasibətlər heç də sadəcə olaraq suveren qərarlar və dövlətlərin təsirindən ibarət deyil, onlar beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq əlaqələrin bir sıra interaksiya, əlaqələr və bütünlükdə beynəlxalq aləmi əhatə edir.

Beynəlxalq münasibətlər ictimai münasibətlərin kifayət qədər müstəqil sahəsidir. Bu sahəni inkişaf proseslərinin özünəməxsus müntəzəmlilər və qanunauyğunluqlar xarakterizə edir. Bu proseslərin konkret tədqiqatlar vasitəsilə dərk edilməsi və məhz spesifik qanunauyğunluqların formalaşdırılması bədii dərkətməyə doğru aparar, bununla da beynəlxalq proqnostikanın elmi əsaslarını yaradan şərtlər və vasitələrdir.

Beynəlxalq proqnostikanın mənbəyi tədqiqat subyektlərindən ibarətdir (sadələrdən mürəkkəblərə doğru).

Gələcəyi yalnız beynəlxalq münasibətlərin keçmiş haqqında biliklər (hətta bu biliklər mükəmməl olsa belə) və

onların indiki xassələri əsasında dəqiq surətdə müəyyən etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd edilən çətinliklər həm beynəlxalq münasibətlərin vəziyyətinin, həm də beynəlxalq proqnostikanın inkişafının başlanğıc mərhələsinin immanent əlamətləridir.

Qərbdə beynəlxalq proqnostikanın tərəfdarları beynəlxalq münasibətlərdə gələcəyin daha yaxşı görülməsi imkanlarının və şərtlərinin artmasını qeyd edirlər. Onlar bu imkan və şərtləri hər şeydən əvvəl a) «bütün dünyada interaksiya münasibətlərinin və əlaqələrin qarşılıqlı surətdə artması və möhkəmlənməsi» prosesində gözlənilməz olaraq, b) dünya strukturunda baş verən dəyişikliklər sayəsində qanunauyğunluqların daha asan şəkildə şərh edilməsi kimi görürlər.

Bir sıra tədqiqatçılar bu təkamülün istifadə edilməsinə yardım edən ideyanı təklif edirlər. Bu ideya özündə müxtəlif ölkələrin proqnozçuları tərəfindən və beynəlxalq elmi təşkilatların himayəsi altında beynəlxalq münasibətlərin global təkamülünün böyük perspektivli bir proqnozunun hazırlanması haqqında fikri ehtiva edir. Bu proqnoz yalnız dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişiklikləri deyil, həm də qızğın silahlanmanın məhdudlaşdırılması, bəzi silah növlərinin, qismən və tam silahlanmanın qadağan edilməsini, demilitarizasiyanı və iqtisadiyyatın əvvəlki vəziyyətinin bərpasını, elmi, texniki və sosial tərəqqini nəzərdə tutardı.

Bu ideyanın üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, onun həyata keçirilməsi üç amilin ahəngini nəzərdə tutur: bilik, təxəyyül və beynəlxalq proqnostik əməkdaşlıq. Bəzi mənada SSRİ-nin və dünya sosialist sisteminin dağılmasından sonra bu təkliflərin bir hissəsi öz əksini aparıcı dövlətlərin fəaliyyətində tapmışdır. Beynəlxalq məsələlər üzrə institutların əməkdaşlığının əsası qoyulmuşdur. Bu üç amilin böyük miqyasda birləşməsi beynəlxalq proqnostikanın ən ali səviyyəyə qalxması üçün

qüvvətli impuls rolunu oynayacaq və proqnozlaşdırma metodlarının və proqnozların təsnifatının unifikasiyasına gətirib çıxara bilər.

II Fəsil : Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırma problemləri

- §1.** Beynəlxalq proqnostikanın praktik istifadəsi
- §2.** Dövlətin xarici siyasətinin planlaşdırılmasında proqnozların əhəmiyyəti
- §3.** Proqnozlaşdırmanın funksiyaları
- §4.** Proqnozlaşdırmanın kateqoriyaları
- §5.** Beynəlxalq proqnostikanın inkişafının mürəkkəbliyi, çətinlikləri və ilkin şərtləri

§1 Beynəlxalq proqnostikanın praktik istifadəsi

Əvvəlki fəsillərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq proqnostikanın faydası proqnostik təhlilin üç istiqaməti ilə təyin edilir: a) tarixi-sosioloji, yəni dövlət və beynəlxalq sistemlərin sürətli tarixi inkişaf tələbləri; b) konkret-siyasi, yəni xarici siyasət məsələlərində siyasi qərarların qəbulu zərurəti; v) nəzəri-idrak, yəni beynəlxalq münasibətlər və bu fənnin ümumi nəzəriyyəsinin düzgün ifadə edilməsi sahəsini elmi cəhətdən bilməmə zərurəti. Proqnostik təhlilin bütün istiqamətləri və onu müəyyən edən tələblər əlaqəli şəkildə çıxış edir və onların arasında olan hər hansı bir boşluq mənaya və beynəlxalq proqnozların əhəmiyyətinə xələl yetirir. Əlavə etmək olar ki, proqnozlaşdırma ictimai proseslərə təsir edən beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının səmərəli və sağlam düşündükləri halda da müəyyən mənaya malikdir. Çünki beynəlxalq proqnostikanın vəzifəsi ayrı-ayrı hadisələrin deyil beynəlxalq hadisələrin və proseslərin təkamülünü qabaqcadan

görməkdən ibarətdir. Demək olar ki, proqnostik təhlil hökumət (rəhbərin), millət, dövlət və ya beynəlxalq sistemin gələcəyə hazırlanmasında ilkin şərtlərinə əsaslanır. Həmin şərtin həyata keçirilməsi yalnız beynəlxalq proqnostikanın bütün üç istiqamətinin vahid şərhə yolu ilə mümkündür. Söhbət gələcəyə doğru irəliləyən kəslərin beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinin «açıq» və dərk edilə bilməsinə və həmçinin elmi düşüncənin köməyi ilə hadisələrin (əgər onlar beynəlxalq sistemlərin müəyyən təmayül, proseslər və təkamül ilə əlaqədardırsa) müəyyən axarını gabaqcadan görməyinə əmin olmasından gedir. Həmçinin məsələ beynəlxalq münasibətlərin gələcək vəziyyətinə dövlətin və ya dövlətlər qrupunun xarici siyasəti sahəsində müxtəlif qərarların şərtlənmə və nəticələrinin əsaslı təhlili yolu ilə elmi cəhətdən hazırlanmasından ibarətdir. Nəhayət, söhbət qanunauyğunluğun, sonra isə xarici siyasi qərarlardan asılı olmayan (və ya az asılı olan) hadisələrin və proseslərin xarakterinin, həcmnin və gözlənilən inkişafının dərk edilməsindən gedir. Bir qayda olaraq beynəlxalq proqnostikanın praktik fəaliyyətlə – material və məlumat - sıx əlaqəsi diqqəti cəlb edir, beynəlxalq münasibətlərin «gerçəklikdəki aşkar dəyişikliklər»i bunun nəticəsi kimi çıxış edir. Gələcəyin araşdırılması əlverişlidir və həmişə mümkün gələcəklər arasında seçim verən vacib qərarların qəbul olunmasına imkan yaradan dərəcədə siyasi dəyərə malikdir. Rəhbər öz qərarlarının səbəblərini araşdırdıqda əsasən yaxın gələcəkdə həyata keçirilməli və aradan qaldırılmalı faktlara əsaslanmalı və ona görə də proqnozlaşdıran rəhbərin bu təmayülünü nəzərə almalıdır. Eyni zamanda proqnozlaşdıran ortamüddətli və hətta uzunmüddətli seçimlərin nəticələri ilə bu təmayülü korrelyasiya etməlidir.

Beynəlxalq proqnostika təcrübədə seçilmiş gələcəyi təşkil edən və hazırkı dövr ilə əlaqədar olan hər şeyin planlaşdırılması, bu sahədə qərarların qəbul olunması və həyata keçirilməsi yoluna üstünlük verməlidir.

Təcrübədə «zəruri və ya ən azı kifayət qədər ehtimala» malik etibarlı proqnozlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Etibarlılıq dərəcəsinə, nəticə etibarını ilə, proqnozun əhəmiyyətinə beynəlxalq münasibətlərin bir hissəsini idarə edən qanunların və qanunvericiliyin dərk edilməsinin həcmi və mükəmməlliyi, proqnozlaşdırılan proseslərin inkişafını müəyyən edən şərtlərin və səbəb-nəticə əlaqələrinin dərk olunma dərəcəsi, həmçinin proqnoz işlərinin əhəmiyyəti və dəqiqliyi təsir göstərir. Proqnozlaşdırılana yeni, aktual və gələcəklə bilavasitə əlaqədar olmaqla yanaşı daha dəqiq, tam və obyektiv məlumatın çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

§2 Dövlətin xarici siyasətinin planlaşdırılmasında proqnozların əhəmiyyəti

Təcrübəyə əsasən heç olmamaqdansa şübhəli və zidd proqnozların mövcud olması təcrübədə məqsədəuyğundur. Beynəlxalq fəaliyyətin proqnozlarına olan artan tələbat dərk edilən fəaliyyətin böyüyən rolundan və beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq prosesləri mənimsəmə, həmçinin dövlət planlaşdırmasının daha çox ölkədə yayılmasından irəli gəlir. Planların əhəmiyyəti proqnozların etibarlılığından və onların müvəqqəti vəziyyətindən asılıdır, belə ki, onlar «aydın işıqda irəliləməyə» köməklik göstərir. Kompleks dövlət planları həmçinin beynəlxalq proqnostikanın nailiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Planlaşdırmaya seçim, zərurət və təsadüf ünsürləri aiddir.

Demək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları özləri öz tarixlərini yaradırlar, lakin onların hərəkətləri vahid bir plandan irəli gəlir, amma zərurətə və təsadüfə tabe olaraq çarpazlaşırlar. Sonuncular qərara təsir göstərir və rəhbərlər tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Ona görə də «planın aktual olaraq hal-hazırda proqnoz və ya mövcud «fəaliyyətsiz» strukturların müəyyən edilməsini özündə birləşdirən bir vasitə»

olmasını iddia edən sosioloqun fikri ilə razılaşımaq olar. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması üçün daha çox çətinlik yaradan siyasi münasibətlər sahəsidir, «belə ki, siyasət qeyd olunduğu kimi üstqurumun daha hərəkətli və müxtəlif təsirlərə daha çox məruz qalan elementidir». Görünüşə baxmayaraq zərurətin və təsadüfün təsirinin nəticələrinin qabaqcadan görülməsi şüurlu, əsasən də, volyuntarizmin əlamətlərini daşıyan fəaliyyətin nəticələrinin qabaqcadan görülməsindən daha asandır.

Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının, həmçinin dövlətlərin daxili və xarici fəaliyyətlərinin sayı artan təsirinin çarpazlaşması xarici siyasi məsələlərə aid qərarların sübutlar, ilkin şərtlər və ardıcılığını mürəkkəbləşdirir. Eyni zamanda yeni bir qanunauyğunluq meydana çıxır - «xarici mühitə təsir göstərmək məqsədini daşıyan hərəkətlərin çoxu digər dövlətlərlə sıx əməkdaşlığı tələb edir». Bu qanunauyğunluq beynəlxalq təhlükəsizlik və beynəlxalq iqtisadi intizama, təbii fəlakət barədə əvvəlcədən xəbərdarlıq və sənaye sivilizasiyasının xoşagəlməz nəticələrinə və s. aiddir.

Beləliklə, proqnostik təhlil evristik mənə daşıyır və mümkün qədər beynəlxalq münasibətlər haqqında biliklərdə beynəlxalq münasibətlərin ümumi nəzəriyyəsinin olmaması nəticəsində yaranmış boşluğu doldurmalıdır. Eyni zamanda o, nəzəri cəhətdən keçmiş, indiki və gələcək arasında eyniləşdirilmiş və ya əsas götürülən əlaqənin praktiki reallaşmasına səbəb olur.

Proqnostik təhlil beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq sistemlərin və ya beynəlxalq mühitin gələcək və keçmiş vəziyyətləri arasındakı astananı müəyyən etməkdə nəzəri rol oynayır. Ayrı-ayrı halların, həmçinin beynəlxalq münasibətlərin, sistemlərin və ya mühitin köhnə xüsusiyyətdən yenisinə keçməsi meyarlarının dəyişməsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin aydınlaşdırılması və müəyyən olunması ehtimalı da bununla əlaqədardır.

Başqa sözlə desək proqnostik təhlil gələcəyin qiymətləndirilməsinin əlaqəli strukturunu yaradır və onun vəziyyətinin müvəffəqiyyət normalarını təyin edir; gələcək proseslərin baş vermə və arzu olunan nəticələrin təmin olunması şərtlərini müəyyən edir.

Lakin burada biz yenə də praktik olaraq təyin olunmuş göstəricilər, normalar və şərtlərə qayıdırıq. Bu yolla beynəlxalq proqnostika xarici siyasət rəhbərlərinə beynəlxalq mühitdə öz məqsəd və maraqlarına çatmaq üçün vasitəçilik edə bilər. «Əgər rəhbərlik gələcəkdə hara gedəcəyini bilirsə, proqnozlaşdıran ona həmin yerə çatmaqda kömək edə bilər. Əgər rəhbər bilmirsə, təcrübəli analitik ona həmin yeri tapmaqda kömək etməlidir.»

Beynəlxalq proqnostika milli təfəkkürün ayrılmaz hissəsini təşkil etməlidir. Çünki nə qədər bizim biliklərimiz, dəqiq desək gələcək haqqında bilik qazanmaq bacarığımız nəzəri cəhətdən təkmiləşəcək və birləşəcək, bizim proqnozlarımız bir o qədər daha dəqiq olacaq və arzu edilən gələcəyin göstəriciləri, normaları və şərtlərinin həyata keçmə ehtimalı artacaq.

§3 Proqnozlaşdırmanın funksiyaları

İdraki cəhətdən elmi proqnozlaşdırma elmi proqnozlaşdırmanın yaranmasından çox əvvəl bəşəriyyətin nəsllərinin topladığı əvvəllər baş verən hadisələrin əsasında əldə olunan induktiv nəticənin bir növünə aiddir. Elmi proqnozlaşdırma bir qayda olaraq iki funksiya daşıyır: nəzəri və praktik.

Nəzəri funksiya ayrı-ayrı uyğun faktları xarakterizə edən qəbul edilmiş ayrı-ayrı fikirlərin səbəbiyyət, koekzistensial və ya statistik qanunların xüsusiyyətlərinə malik vacib ümumi fikirlərə əlavə olunmasına aparən ilkin induksiya prosesində növbəti

əsaslı addımın həyata keçirilməsindən ibarətdir. İlk induksiya həmçinin hipotezanın əsasını təşkil edən və həmin qanunları təsdiq edən fikirlər aiddir. Bu arasıkəsilməyən proses ya saxtalaşdırma zamanı, ya da əlavə induksiyanın istifadə olunması yolu ilə «rəqabət aparən qanunlardan birinin» xeyrinə səbəbiyyət və ya koekzistensial qanunun atılması zamanı dayanır.

Elmi proqnozlaşdırmanın praktik funksiyası proqnozun nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub olmamasını müəyyən edir. Müəyyən bir qanunun həqiqətə ən yüksək uyğunluq dərəcəsi praktik fəaliyyətə münasibətdə qərarın qəbul olunmasının səmərəliliyinə böyük təsir göstərir və əksinə. Proqnozlar həqiqətə uyğunluq dərəcəsini konkret faktlara aid olan statistik qanunlar əsasında təyin edilən qanunlardan götürür. Cari kontekstdə həqiqətə uyğunluğun iki tərkib hissəsi mövcuddur: birincisi uyğun qanunla dəyişdirilməyən proqnoza əlavə ediləcək doğruluq dərəcəsi, digəri isə qanunun məzmunundan irəli gəlir.

Bu prosesə məqsədyönlü fəaliyyət və məqsədyönlü iradə vasitəçilik edir. O, öz ehtiyaclarına uyğun olaraq ətraf mühiti dəyişən və bununla da özlərini dəyişən insanların sosial-iqtisadi material fəaliyyətinin vəhdətini ifadə edir. Bundan əlavə insan qəbul edilmiş hadisələri qiymətləndirmək, həmçinin keçmiş, indiki və gələcək hadisələri uyğunlaşdırmaq bacarığına malikdir və ona ehtiyac duyur.

Məqsədyönlü olmaq üçün fəaliyyət ilkin vəziyyət, fazanı müəyyən edən ətraflı diaqnoz və həmin vəziyyətin nəzərdə tutulan inkişafı barədə biliklərə əsaslanmalıdır. Bu vəziyyətin konseptualizasiyası insanlara və onların cəmiyyətinə öz talelərini idarə etmək, öz müqəddəratını təyin etmə azadlığını və onların nəzarəti xaricində olan qüvvələr istisna olmaqla öz hərəkətlərində sərbəstliyi təmin etmək üçün zəruridir. Buna görə də praktik funksiya nöqtəyi nəzərindən elmi proqnostika üçün proqnostik diaqnoz adlandırılan inkişaf diaqnozu tətbiq

etmək olar. Həmin diaqnoz tədqiq edilən prosesin gələcək inkişafının və ya tipoloji, genetik, məna fazası və s. kimi xüsusi diaqnozların əvvəlki mərhələlərinin və onların nəticələrini və əlavələrini təşkil edən qərarların əsasında hadisələrin araşdırılmasından ibarətdir. Proqnostik diaqnoz əsasən gizli inkişaf təmayülü, bəzən isə məlum səbəbiyyət qanunları (məs: ekstrapolyasiyada olduğu kimi) əsasında nəticə çıxarır. Hər iki halda o, ehtimal edilən və şübhəli hipotezalara aparan bir fikirdir, çünki hətta gizli inkişaf təmayülü araşdırılan proseslərin səciyyəvi vəziyyəti və hadisələrinə və ya ictimai münasibətlərdə böyük rol oynayan müvafiq tənzimləmə və qayda pozuntularının yaranmasına səbəb olur.

Əgər, məsələn: bir dövlətin digərinə qarşı təhdidləri sonradan onların gərgin münasibətlərinin hərbi əməliyyatlara səbəb olan kritik dərəcəyə çatıbsa, onda onlardan bu nəticəni gözləmək olar. Əgər səbəbiyyət qanunu nəticəsində nüvə əsrində qırıcı vasitələrin artımı onların istifadəsinin qeyri-mümkünlük ehtimalının artmasına səbəb olursa, onda bu o demək deyil ki, strateji silahların yayılması nüvə müharibəsindən xəbər verir. Proqnostik diaqnoz yaxın gələcək barədə nəticələri əldə etdikcə həqiqətə daha çox yaxın olur. Daha uzaq fazalara və nəticələrə aid olan fikirlərin səhv olma ehtimalı daha böyükdür.

Proqnostik diaqnozun məqsədyönlü fəaliyyəti üçün ilkin vəziyyətin dəyişmə proyeksiyasının əsasını təşkil etməlidir. Sonuncu iki yola gətirib çıxarır: a) obyektin xoşagəlməz vəziyyətinin aradan qaldırılması və ya onun qarşısının əvvəlcədən alınması b) proyeksiyanın həyata keçirilmə üsülünün seçimi. Bu zaman proyeksiya ardıcıl olaraq həm «nəzərdə tutulmuş hərəkətin, işin və ya məmulatın təsvirini», həm də onun icra olunmasının düşünülmüş üsullarını əhatə edir. Uyğun olaraq, proyeksiya obyektin cari vəziyyətinin dəyişməsi və yaxşılaşdırılması yolu ilə onun yeni vəziyyətinin planlaşdırılmasının məqsədəuyğun olmasını göstərən ətraflı

diaqnostik araşdırmanı tələb edir. Lazımi vəziyyəti yaxşı olarsa, ümumi qiymətləndirmə mənfi olacaq, lakin bu dəyişiklik mövcud çatışmamazlıqlara görə baha başa gələcək. Ümumi qiymətləndirmə, lazımi vəziyyət əsas çatışmamazlıqlara yol veriləndən daha ucuz yolla təkmirləşəcəyi halda müsbət olacaq. Obyektin gələcək vəziyyətləri onun müəyyən elementlərini həyata keçirmək üçün məqsədinin, onun istiqamətinin və vaxtın ölçüsünün müəyyən edilməsini, həmçinin müəyyən nəticələrə aid fərziyyələrin irəli sürülməsini tələb edir.

Bir qayda olaraq, proyeksiya səmərəli kalkulyasiya və məqsədəuyğun qərarlara və həmçinin düzgün və effektiv fəaliyyətə əsaslanır. Bununla əlaqədar olaraq proyeksiya tədbirlərini islah edən və profilaktik olaraq iki yerə ayırmaq olar. Birinci qəbul edilmiş rəyləri nəzərə alaraq əvəzetmə və ya mövcud olanın aradan qaldırılmasından ibarətdir. Profilaktik fəaliyyət isə mövcud olanın inkişaf istiqamətini nəzərə alaraq əlverişsiz vəziyyətin baş verməsi barədə mənfi rəyin verilməsi yolu ilə bu hadisə haqqında əvvəlcədən xəbərdarlıq etməkdən ibarətdir.

Proyeksiya fəaliyyətinin birinci mərhələsində aşağıdakı fazaları qeyd etmək olar: 1) obyektin vəziyyətinin müəyyən edilməsi, 2) hipotezanın tərtib edilməsi, 3) hipotezanın əsaslandırılması, 4) proyektin və ya projektlərin həyata keçirilməsi nəticələrinin proqnozu. Hipotezanın tərtib edilməsi obyektin nəzərdə tutulmuş vəziyyətlərini təmin etmək üçün obyektin hesaba alınmalı vəziyyətləri arasındakı səbəb və əlaqəyə işarə edir. Hipotezanın əsaslandırılması reduksiya düşüncələri yolu ilə obyektin ehtimal edilən vəziyyətləri üçün arqumentlərin seçilməsindən və hipotezaların onlara orijinal kimi məlum olan nəticələrin seçilməsi vasitəsilə yoxlanılmasından ibarətdir. Uyğun olaraq əsas, müəyyən edilmiş vəziyyətlərin həyata keçirilməsi üsullarının səmərəlilik dərəcəsini təyin edən obyektin tədqiq edilmiş vəziyyətləri

arasında əlaqələrə əsaslanır. Proyektin həyata keçirilməsi nəticələrinin proqnozu bütün proyeksiyaya salınan fəaliyyətin məqsədəuyğunluğuna və ya qeyri-məhsuldar olmasına işarə edir və bu səbəbdən projektin həyata keçirilməsini qabaqlamalıdır. Beləliklə, proyeksiya gələcəyin düşünülməsi və dərk edilməsindən və keçmişə nəzərə ehtiyacın olmamasına nail olmaqdan ibarətdir.

Proyeksiya fəaliyyətinin ikinci mərhələsində üç fazanı qeyd etmək olar: 1) obyektin müəyyən edilmiş vəziyyətlərinin yaranmasına səbəb olan fəaliyyətin həyata keçirilməsi, 2) obyektin yaranmış vəziyyətinin yoxlanılması, 3) projektin həyata keçirilmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Proyeksiyanın həyata keçirilmə mərhələsində yoxlama qəbul edilmiş hipotezanın təsdiq edilməsi, (hipotezanın ehtimal dərəcəsindən asılı olmayaraq) mümkün praktik səhvin aydınlaşdırılması və projektin həyata keçirilmə nəticələrinin təyin edilməsi məqsədilə müəyyən edilmiş vəziyyətlərlə fəaliyyət nəticəsində həyata keçirilmiş vəziyyətlərin arasındakı uyğunluğun və ya uyğunsuzluğun təyin edilməsindən ibarətdir. Bu halda nəticələr müəyyən edilmiş vəziyyətlərə həm adekvat, yəni ekvivalent, həm də qeyri-münasib ola bilər.

Projektin həyata keçirilmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi kifayət qədər ətraflı ola bilər. Bəzi dövlətlərdə nəticələrin qiymətləndirilməsinin məlum tipologiyası tam adekvat nəticələrdən başlayaraq fəaliyyətin hər hansı bir nəticələrinin olmamasına qədər nəticələrin on iki növünü əhatə edir.

Proyeksiyanın birinci mərhələsində tərtib olunmuş projektin həyata keçirilmə nəticələrinin proqnozuna baxmayaraq onun ikinci mərhələsində çatışmayan və ya neqativ nəticələr ola bilər. Belə olan halda obyektin onun diaqnozundan başlayaraq yaranan vəziyyətlərini dəyişən yeni proyeksiya tədbiq olunur.

Silsilələrin davamlılığı, uyğun olaraq, islahedici və profilaktik proyeksiya fəaliyyətinin iqtisadiyyatı onların təfəkkür

və tədqiqat hazırlığından, həmçinin icranın tədqiqatın üsul və yollarından asılı olan səmərəliliyindən asılıdır.

Yaxşı hazırlıq proyeksiyanın bütün element və fazalarının nəzərdə tutulmuş təsviri və tədqiqi, təsdiq edilmiş qiymətlərə və hipotezaların empirik verifikasiyasına istinad tələb edir. Sonuncu postulat ictimai elmlərdə çox nadir hallarda həyata keçirilə bilər. Beynəlxalq münasibətlərin araşdırılmasında o, demək olar ki, qeyri-realdır. Belə ki, bu sahədə hipotezaların verifikasiyası hələlik nəzəri ola bilər. Fəaliyyətin səmərəliliyinə gəldikdə isə ona tədqiqatın müasir üsullarının, həmçinin formalaşdırma üsullarının istifadəsi təsir göstərə bilər. Lakin biz artıq müşahidə etmişik ki, sosial araşdırmaların bütün sahələrindən beynəlxalq münasibətlər sahəsi bu cür yeniliklərin təsiri altına daha çətin düşür.

§4 Proqnozlaşdırmanın kateqoriyaları

İctimai davranış qanunlarının və həmin qanunları qabaqlayan hadisələr barədə diaqnostik məlumatlar əsasında proqnozlar proqnozlaşdırma və qabaqcadan məlumat vermə məsələlərinə yeganə yanaşma deyildir. İctimai davranışı gələcəyə yönəldilmiş ölçülər, planlar və mövqelər əsasında qabaqcadan görmək olar. Proqnostik araşdırmanın bu növü ictimai, siyasi və iqtisadi təcrübə üçün istifadə olunur. Bir qayda olaraq bura mədəni tələbatların, seçicilərin əhval-rühiyyəsinin öyrənilməsi, marketinq və s. aiddir. Bu halda söhbət həm bizim əvvəlcədən bilmək istədiyimiz ictimai və ya siyasi qrupun, həmçinin millət, dövlət, sistemlərin gələcəyinə münasibətdə məramlar, planlar və mövqelər barədə məlumatların təqdimatından, həmçinin məram, plan və mövqelərin reallığa köçürülməsinin dəqiqliyi və şərtlərindən gedir. Lakin bu köçürmənin dəqiqliyi və şərtləri haqqında hələ heç bir ümumi qanun hazırlanmamışdı. Plan və məramların dəqiqlik

dərəcəsinə, fərziyələrin həqiqiliyə uyğunluq dərəcəsinə, məramlara imkan yaradan və onlara mane olan amilləri və beynəlxalq münasibətlərin növlərini nəzərə almaq zərurəti daha çox diqqəti cəlb edir. Həmçinin qeyd olunur ki, sabitləşdirilmiş şərtlərə aid proqnozlar sabitləşdirilməmiş şərtlərlə müqayisədə daha dəqiqdir.

Öz-özünə həyata keçən və öz-özünə məhv olan proqnozlar qabaqcadan görmənin xüsusi kateqoriyasını təşkil edir. Onlar tədqiqatçı və ya dövlət və ya hökumət üçün maraqlı dairəsində olan şərti proqnozlardır, əgər onlar müsbətdirsə, rəhbərlər həmin proqnozların şərtlərini qoruyur və möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər; əgər mənfi olsa, rəhbərlər həmin proqnozların şərtlərinin dəyişdirilməsi və hadisələrin qarşısının alınması üzrə fəaliyyət göstərirlər. Mənfi şərti proqnozlar insanların onların həyata keçirilməsinə qarşı təsiri nəticəsində əksər hallarda öz-özünə məhv olurlar. Şertsiz və ya yalan səbəb-nəticə şərtlərinə əsaslanan, lakin gözlənilən nəticələri verən proqnozlar öz-özünə həyata keçən və ya məhv olan proqnozlara aid ola bilər.

Nəhayət, ictimai elmlərdə proqnozlaşdırmanın sonuncu kateqoriyası ekstrapolyasiya proqnozlarıdır. Onlar keçmişdə mövcud olan tendensiyaların gələcək proseslərə və hadisələrə yayılmasından ibarətdir. Lakin prosesin gələcəkdə uzadılması həmin prosesin və uyğun olaraq, müşahidə olunan tendensiyanın ümumi şərtlərinin dəyişilməsi, həmçinin tendensiyanın azalması və ya artması ilə əlaqədar tənəzzülü nəticəsində həyata keçməyə bilər. Ehtimal, statik və şərti qabaqgörmələr elmi nəticə və müşahidələrdə də əks olunur, həmçinin elmi qanunların yaranmasına vasitəçilik edir, tədqiqatçıların müşahidə olunan gerçəkliyin qabaqcadan görülən inkişaf yolunu nəzərə alaraq bu istiqamətdə bacarıqlarını artırır, qərarları qəbul edən rəhbərləri isə fəaliyyətə sövq edir.

Gələcəyin geniş tədqiqi sayılan proyeksiya ehtiyat etdiyimiz və ya seçdiyimiz gələcəyin inkişafına yönələn hal-hazırkı fəaliyyətimizin incəsənətidir.

Bununla əlaqədar bir sual yaranır: hər bir proqnoz elm və ya onun bir hissəsidirmi? Biliklərin hazırkı vəziyyəti çərçivəsində bu suala birmənalı cavab vermək olmur. Məsələn, gələcəyin tədqiqi ilə məşğul olan fransız məktəbi qabaqgörməni elm kimi qəbul etmir. Həmin məktəbin görkəmli müəlliflərindən biri iddia edir ki, o, nə elm, nə də öz inkişafının hazırkı vəziyyətində insan haqqında elmlər ansamblında xüsusi yeri olmaq üçün kifayət edən özünəməxsus xüsusiyyətlərə iddia edə biləcək fəndir. İngilis proqnozlaşdıranları da eyni fikri bölüşdürürlər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında proqnozlaşdırma operativ-strateji tədqiqatlardan başlayaraq inkişaf etmiş, indiyə kimi onun tərkib hissəsindədir və ayrı elmə çevrilməmişdir. Alman alimi Robert Yunq futurologiyanı «həqiqi nəzəri təfəkkürdən» məhrum olmuş «yeni intellektual fənn» adlandırmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, elmi proqnozlaşdırma humanitar elmdə yeni istiqamətdir və onun özünəməxsusluğu gələcəyin deyil onun proqnozlaşdırma tərəfindən irəli sürülən nəzəri problemlərə öyrənilməsinin qanun və üsullarının tədqiqindən ibarətdir.

Mövqelərin bu qısa xülasəsindən proqnozlaşdırmanın yeni elminin yaranması qanunauyğunluğu irəli gəlir. Avropanın qabaqcıl ölkələrində, ABŞ-da və Yaponiyada gələcəyin qabaqcadan görülməsinin zəruri olmasını qeyd etsələr də proqnozlaşdırmanın ayrı elm kimi qəbul edilməməsi istiqamətində tendensiya geniş yayılmışdır. Proqnozlaşdırma elminin banisi Osip Flextqeyn qeyd edir ki, «hələ bütün tarix boyu gələcəkdə baş verəcək hadisələri görmək və bizi məhv edəcək təhlükəni bilərək gələcəyi qurmaq zərurəti bu qədər geniş vüsət almamışdı. Əgər bizim sürətlə inkişaf edən əsrimizdə kütləvi qırıcı vasitələrin nəzarətdən çıxmaq ehtimalı

varsa, cəmiyyət daxilində və mədəniyyətdə ziddiyyət tamamilə aradan qaldırılmazsa, onda heç olmasa qabaqgörmələr və proqnozlaşdırmalar bu maneələri nisbətən də olsa zəiflədə bilər».

Proqnozlaşdırma sahəsinin qabaqcıl mütəxəssisi Olaf Xelmer hesab edir ki, Amerika rəhbərliyi anlayır ki, müasir dövrdə o, yüksək səviyyəli planlaşdırma olmadan qələbəyə ümid edə bilməz.

Avropa ölkələrində və Amerika Birləşmiş Ştatlarında proqnozlaşdırma cəmiyyətin münaqişəsiz sabit inkişafını və onun möhkəmləndirilməsini təmin etmədən siyasi planlaşdırma və iqtisadi proqramlaşdırma üçün yardımçı olan tədqiqat incəsənəti və ya üsuludur. Gələcəyə maraq başlıcı olaraq qloballaşma, ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri, həmçinin qloballaşmanın bütün dünyada artan rolu ilə əlaqədardır. Buna görə də bəzi ölkələrdə proqnozlaşdırma nəzəriyyəsi təbii və ictimai-elmi fəaliyyətin gələcəyinin yeni tendensiyaların qəbul edilməsi və hakim sistemin xeyrinə sosial-iqtisadi və elmi-texniki proseslərin yaranması və onların təsirinin yüngülləşdirilməsi məqsədilə dərk edilməsi üsulu kimi çıxış edir.

§5 Beynəlxalq proqnostikanın inkişafının mürəkkəbliyi, çətinlikləri və ilkin şərtləri

Beynəlxalq proqnostika üsullarının yuxarıda qeyd olunan icmalı təsdiq edir ki, beynəlxalq münasibətlərə aid olan proqnozlar həmişə mürəkkəbdir və əksəriyyəti keyfiyyətli (yəni keyfiyyətli dəyişiklikləri xarakterizə edən hadisələr çoxluq təşkil edir) və qarışıq olurlar. Bu cür proqnozlar onların təşkil olunması üçün intuitiv və ya tədqiqat üsulları və ya həmin üsulların kombinasiyası tətbiq olunduğu halda beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq sistemlərin iştirakçılarının

dəyərlərinin, səylərinin və iddialarının müəyyən sistemlərinin öz-özünə yaranan daşıyıcılarıdır. Beynəlxalq proqnozlar onların tərtib olunması üçün normativ aktlar tətbiq olunarsa, dəyərlərin, səylərin və iddiaların müəyyən sistemlərinin məqsədli daşıyıcıları da ola bilərlər. Proqnozların mürəkkəbliyi bir qayda olaraq, onların geniş maddi və məkan həcmindən, əsasən də beynəlxalq münasibətlər substansiyasının mürəkkəbliyindən və beynəlxalq proqnostikanın formalaşmamış konsepsiyası və onun spesifik metodologiyasından irəli gəlir. Beynəlxalq proqnozların mürəkkəbliyi nəticəsində keyfiyyətli proqnostik təhlil aşağıdakı metodoloji tələblərin yerinə yetirilməsinə ehtiyacı duyur:

1. Ayrı-ayrı sahələri müqayisə etmək və istifadə etmək, beynəlxalq münasibətləri və bu sahələrin nəzəri-interpretasiya nəaliyyətlərini dinamik surətdə görmək imkanını qazanmaq üçün proqnozlaşdırmanın əsasını çoxsahəli yanaşma (belə ki, hələ sahələrarası yanaşmanın tətbiqi mümkün deyil) təşkil etməlidir.
2. Beynəlxalq münasibətlərin düzgün diaqnozunu tərtib etməyi öyrənmək zəruridir. Məsələ diaqnozu diqqətlə sənədləşdirilmək, doğru və şübhəli elementləri, boşluğu əks etdirmək, həmçinin şübhəli elementləri aydınlaşdırmaq və boşluqları doldura bilən araşdırmaların miqyasını və növünü təyin etməkdir. Diaqnoz proqnostik təhlildə istifadə oluna biləcək göstəricilərin müəyyən edilməsinə vasitəçilik etməlidir. Nisbətən mükəmməl göstəricilər texniki-iqtisadi və hərbi-strateji potensialda özünü göstərir; digər sahələrdə göstəricilərin müəyyən edilməsi onların lap əvvəldən işlənməsini tələb edir.
3. Proqnostik analiz proqnozlaşdırma zamanı tətbiq edilən dəqiq ifadə edilmiş prinsiplərdən irəli gəlməlidir. Həmin prinsiplər diqqətin proqnozlaşdırma zamanı proqnostik mühakimələrin düzgünlüyünə və proqnozlaşdırılan

hadisənin və ya prosesin getməsi barədə məlumatın təsiri altında proqnozun modifikasiyasının nizama salınmasına yönəlməsinə vasitəçilik edən proqnozlaşdırılan hadisələrin və beynəlxalq münasibətlərin spesifikasiyasına aid olmalıdırlar.

Beynəlxalq proqnostikanın inkişafındakı çətinliklər biliklərin müasir vəziyyəti və real həqiqətlə bağlı olan amillərlə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlər haqqında elmdə hələ onun ümumi nəzəriyyəsi hazırlanmamışdır. Bu da şübhəsiz ki, həmin sahədə həm nəzəri, həm də proqnostik təfəkkürü mürəkkəbləşdirir. Digər tərəfdən də qeyd olunur ki, müasir beynəlxalq münasibətlərin son yeni prosesləri get-gedə mürəkkəbləşir, onların həcmi dinamik olaraq dəyişir (məkan, vaxt, obyekt, subyek) və beynəlxalq həyatın dəyişən amil, funksiya və strukturlarının sayı artır.

Deyənləri təsdiq etmək üçün növbəti faktlara əsaslanaraq, son otuz-qırx il ərzində idarə olunan raketlərin sürəti təxminən 50 dəfə; raketləri təmin etmək üçün partlayıcı materialların gücü milyon dəfə artmışdı; bəsit məntiqi anlayışlarla iş zamanı saniyənin millionda bir hissəsindən bir milyarda... qədər azalmışdı.

Beynəlxalq proqnostikanın inkişafının başlıca vacib amili beynəlxalq münasibətlərin rəhbərlərinin, yəni dünya əhəmiyyətli ABŞ, Böyük Britaniya, Braziliya, Yaponiya, Almaniya, Türkiyə, İsrail, İran və s. kimi görkəmli və iri region dövlətlərinin mövqeyidir. Həmin ölkələrin hökumətləri öz xarici təsirlərini daha effektiv planlaşdırmaq üçün beynəlxalq proqnozların müxtəlif növlərinə müraciət edirlər. Qərarların qəbul olunmasında hökumətin funksiyası onun gələcəkdə faydalı olub olmamasını qabaqcadan görməyi tələb edir. Öz növbəsində istənilən nəticəyə nail olmaq üçün qərarların qanunauyğunluğu hökumətlər tərəfindən beynəlxalq aləmdə, xüsusilə də öz xarici siyasətində gələcəyə və ya yaxın

gələcəyə aid olan bacarıqlı şəkildə həyata keçirilən cari proseslərin, uyğun olaraq, müvafiq elmi metodların və yolların dayanmadan optimallaşdırılmasına nəzarət etməsindən asılıdır.

İkinci – birinci amildən irəli gələn – beynəlxalq proqnostikanın inkişafının amili daha çox ehtiyac duyulan sektorlardan başlayaraq beynəlxalq münasibətlər sahəsində proqnostik araşdırmalara olan hökumətlərin artan marağıdır. Bu həmin araşdırmalarla məşğul olan institut və alimlər üçün müvafiq maddi-təşkilati şəraitin yaradılması, müvafiq tədqiqat mövzularının təşkili və zəmanəti, alimlərin ətraflı beynəlxalq məlumatlara olan ehtiyaclarının ödənilməsi, xarici işlər nazirliklərində proqnozlaşdırma yerlərinin yaranmasında və s. özünü büruzə verir. Elmin xarici siyasətlə, həmçinin həmin siyasətlə məşğul olan orqanların fəaliyyəti və qərarların qəbul olunması ilə əlaqəsi daha qabarıq gözə çarpır.

Beynəlxalq proqnostikanın inkişafının üçüncü yararlı amili, eyni zamanda ilkin şərti müasir beynəlxalq münasibətlərin mexanizmi, yəni digər dövlətlərin və əks siyasi strategiyaların fəaliyyətinin «qəflətən hücumuna məruz qalmamaq» məqsədilə beynəlxalq münasibətlərin növbəti təkamül vəziyyətini daha dəqiq proqnozlaşdırma sahəsinin müxtəlif səviyyədə inkişaf etdiyi ölkələrin arasında rəqabətdir. Məhz bu rəqabət ayrı-ayrı ölkələrin beynəlxalq proqnostikaya olan marağını artırır və onun inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Hal-hazırda bu vəziyyət böyük məna kəsb edir, belə ki, indi iki sistemin konfrontasiyası, «soyuq müharibə» mövcud deyil, bu isə öz növbəsində uzunmüddətli əməkdaşlığın yaranmasına vasitəçilik edir. Buna görə də beynəlxalq proqnostika yaranmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün ən müasir və vacib alətlərdən biridir.

Qeyd olunan amillər beynəlxalq proqnostikanın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Lakin bunlarla yanaşı beynəlxalq proqnostikanın inkişafını ləngidən çətinliklər də mövcuddur.

Onlardan bəziləri müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər gerçəkliklərinin mürəkkəbliyindən, digərləri isə onun dərk olunması üçün elmi aparatın mükəmməl olmamasından irəli gəlir; birincilər daha obyektiv, ikincilər isə subyektiv xarakter daşıyır; obyektiv olanlar mürəkkəbliyə doğru inkişaf edən gerçəkliyin dərk olunması prosesində, subyektiv olanlar isə dərk etmə bacarığının artması ilə kənarlaşdırılırlar. Hər iki qrupun mənfi funksiyası ondan ibarətdir ki, onlar ehtimal və arzu edilən prosesin bacarıqlı həyata keçirilən proseslərlə inkişafının qiymətləndirilməsinin zəruri elementlərinin ahənginin vasitələrinin aydınlaşmasına mane olurlar və bununla da dövlətlərin xarici siyasətinə aid istənilən proqram, proyekt, plan və qərarların effektivliyinin artmasına mane olur.

Birinci manəə seçimin çox olması ilə əlaqədardır. Ona görə ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar vahid mərkəzi rəhbər özüə tabe deyil və suveren bərabər hüquqlu dövlətlərin böyük miqdarının bacarıqlı həyata keçirilən proseslərinin əvəzedici funksiyası kimi çıxış edir. Lakin beynəlxalq münasibətlər sadəcə dövlətlərin suveren qərarları və təsirlərinin məcmusu deyil, onlar beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq sistemlərin bütün iştirakçılarının əlaqə və davranışından yaranan beynəlxalq həyatı əhatə edir. Bununla əlaqədar olaraq hadisələr və proseslərin çoxluğundan bəzi fikirlər irəli sürülür ki, beynəlxalq həyatda nəzəri təfəkkürün və beynəlxalq elmi proqnostikanın əsasını təşkil edəcək müntəzəmlik və səciyyəvi qanunauyğunluq mövcud deyil. Bu fəvqəladə fikirlərdir. Beynəlxalq münasibətlər ictimai münasibətlərin kifayət qədər müstəqil sahəsini ifadə edir və onu inkişaf proseslərinin yalnız ona məxsus müntəzəmliyi və qanunauyğunluğu xarakterizə edir. Həmin proseslərin konkret araşdırmalar yolu ilə dərk edilməsi və səciyyəvi qanunauyğunluqların təşkili yaradıcı anlamaya aparır, bununla da beynəlxalq proqnostikanın elmi əsaslarını yaradan şərt və vasitədir.

Beynəlxalq proqnostikanın inkişaf yolunda digər maneə beynəlxalq münasibətlərin gerçəkliyi ilə gələcəyin müxtəlif modellərinin təcrübədə yoxlanılmasının qeyri-mümkünlüyüdür. Ona görə də proqnozlaşdırmanın nəzəriyyəsi beynəlxalq proseslərin böyük əksəriyyətinin intensiv müşahidəsi ilə nəzəri olaraq məşğul ola bilər. Həmin proseslərin lazımi elmi təhlili isə inkişafın müəyyən tendensiyasının və onlarla əlaqədar gələcək variantların aşkar edilməsinə səbəb ola bilər. Lakin müəyyən proqnostik məlumatların müəllifləri əmin deyillər ki, onun fikirlərinin əsasını əsas yoxsa ikinci dərəcəli amillərin və hadisələrin strukturu təşkil edir və onlar aralarındakı vacib korrelyasiyaları nəzərə alırlar ya yox. Onlar fikirlərini və qərarlarını təcrübədə yoxlaya bilmirlər. Cari mərhələdə onlar çətinliklə və əmin olmadan yalnız çoxlu gələcək hadisələr arasından nisbətən mümkün ola biləni seçə bilirlər, amma onları nə sübut edə, nə mümkünlük dərəcəsini göstərə, nə də bu və ya digər hadisələrin baş verməsinə zəmanət verə bilirlər.

Nəhayət, beynəlxalq proqnostikanın inkişaf yolunda digər səciyyəvi maneə bütün ictimai sahələr arasında beynəlxalq həyata beynəlxalq münasibətlərin dəyişməsinə, yeniləşməsinə və təkmilləşməsinə təsir edən yeniliklərin gətirmə prosesini bilməməkdən irəli gəlir. Məsələn, hal-hazırda beynəlxalq münasibətlərin yeni strukturlarının yaranma qanunauyğunluqları, dövlətlərin diplomatik formalarla təsirlərinin təkmilləşdirilməsi vasitələri və üsulları, müəyyən gərginlik dövründən sonra təbii təmayül nəticələrindən irəli gələn dəyişikliklərin xüsusiyyəti, beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif növlərində mövcud olan potensial tendensiyaların şərtləri və s. barədə danışmaq mümkün deyil. Gələcəyi, nə qədər mükəmməl olsalar da, yalnız beynəlxalq münasibətlərin keçmiş və hal-hazırkı qəbul edilmiş xüsusiyyətləri haqqında biliklər əsasında dəqiq təyin etmək mümkün deyil. Məqsədyönlü beynəlxalq fəaliyyət – hər bir məsuliyyətli

fəaliyyət kimi – nəinki «məqsədlərin həyata keçmə imkanı və fəaliyyətin ictimai nəticələrinin nəzarəti»ni, həmçinin «fəaliyyətin nəticələrinin qabaqcadan görülməsi imkanı»ni ehtimal edir. Söhbət həmçinin həadisələrin ardıcılığından və onları yaradan şərtlərin növlərindən gedir. Beynəlxalq münasibətlərə yeniliklərin gətirilməsi prosesinin araşdırılması beynəlxalq elmi proqnostikanın inkişafının ilkin şərtləri olan əsaslı araşdırmalara aid edilməlidir.

III Fəsil Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin təsnifatı

- § 1.** Beynəlxalq proqnozların təsnifatı problemi.
- § 2.** Beynəlxalq proqnozların tərkib hissələri.
- § 3.** Proqnozların hazırlanması mərhələləri.
- § 4.** Proqnostik analizin nəzəri və praktiki funksiyaları.

§ 1. Beynəlxalq proqnozların təsnifatı problemi.

Beynəlxalq proqnozların təsnifatı hələ kifayət qədər davamlı deyil. Qəbul edilmiş meyardan asılı olaraq təsnifatı beş qrupa ayırmaq olar (hər qrupda isə iki növ proqnoz yer alır):

- 1) məkan meyarına əsasən qlobal və regional proqnozları ayırmaq olar;
- 2) zaman meyarına əsasən - əsasən qısamüddətli və ortamüddətli; uzunmüddətli proqnozlar hələlik aşkar fayda vermir;
- 3) əhatə diapazonuna əsasən - tam və natamam (sektor) proqnozlar;
- 4) predmetin çözülməsinə əsasən – komplekt və selektiv;
- 5) məqsədə əsasən – tədqiqi və normativ proqnozlar.

Qlobal proqnozlar müəyyən dövr üçün beynəlxalq həyatın bütün aspektlərini əhatə edir. Əgər onlar bütün dövlətləri və beynəlxalq sistemləri nəzərə alırsa komplekt, ayrı-ayrı ölkə və ya sistemlərə aid olduqda isə selektiv adlandırılır. Meyarları çətin yerinə yetirilən olsa da qlobal proqnozlarda seçim (ölkə və ya problemlərin) daha faydalıdır. Bundan əlavə, beynəlxalq həyatın yalnız seçilmiş sahəsini və ya həmin sahənin yalnız bəzi faktorlarını əhatə edən natamam (sektor) qlobal proqnozlar da mövcuddur.

Regional proqnozlar qitələr və onların hissələri və ya dünyanın seçilmiş sahələrinə aid olur. Regional proqnozlar komplekt və ya selektiv, tam və ya natamam (sektor) ola bilər.

Qısamüddətli proqnozlar yarım ildən 3 ilə qədər dövr əhatə edə bilər ki, bu daha qənaətbəxş hesab edilməlidir. Belə dövr üçün proqnozlaşdırma, müəyyən dərəcədə, qərar prosesləri²² yaxınlığında dəyişməsi səbəbindən, kifayət qədər çətinidir. Proqnozlaşdırmada - əsasən intuisiya və sadə ekstrapolyasiya metodları vasitəsilə - danışıqlar, razılaşmalar, beynəlxalq həyatın strukturu, hərbi xarakterli tədbirlər kimi yalnız bir neçə dəyişəndən istifadə edir. Proqnozlaşdırma hər şeydən əvvəl diplomatik konyunkturanın müəyyən edilməsi üçün faydalıdır. O, taktiki planlaşdırma çərçivəsində normativ məqsədlər üçün uğurla xidmət etdiyi halda, tədqiqat məqsədi üçün bir qədər uğursuz görünür.

Qısamüddətli proqnozlaşdırmanın ən zəif tərəfi təsadüfləri qabaqcadan görə bilməməsidir. Üstün cəhəti isə gerçəkliyin özü isə nisbətən daha tez təsdiqlənmə imkanı və bununla da proqnozun verilməsi metodunun bu yolla təkmilləşdirilməsinin asan olmasıdır. Bu səbəbdən qısamüddətli proqnozlaşdırma xarici işlər nazirliklərinin müvafiq özəkləri tərəfindən tez-tez tətbiq edilir. Orta müddətli proqnozlar üç ildən on ilədək olan zaman diapazonunu əhatə edir. Onlar qısamüddətli proqnozlara nisbətən daha hərtərəfli, onların hazırlanması isə daha asandır; həm tədqiqat həm də normativ proqnozlaşdırmaya xidmət edə bilsələr də, birinci məqsəd onlar qarşısında daha tez-tez qoyulur.

Uzunmüddətli proqnozlar on ildən artıq zaman müddətini əhatə edir. Hələlik, bu proqnozlar qərarların faktorlarından asılı olmayan proseslərin tədqiqi əsasında və ilk növbədə sadə və mürəkkəb ekstrapolyasiya metodlarından istifadə edilməklə hərbi-strateji planlaşdırmaya xidmət edir. Belə proqnozların stabilləşdirilmiş beynəlxalq sistemdə qənaətbəxş nəticələr verə bildiyini söyləmək olar. Qeyri-stabil beynəlxalq hadisələrin,

proses və sistemlərin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması kifayət qədər şübhəli nəticələr verə bilər və ya hətta ümumiyyətlə yararsız ola bilər.

Beynəlxalq proqnozların təsnifatını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

Məkan meyarına əsasən qlobal və regional proqnozları ayırmaq olar.

Zaman meyarına əsasən - qısamüddətli və ortamüddətli.

Əhatə diapazonuna əsasən - tam və natamam (sektor) proqnozlar

Predmetin çözülməsinə əsasən – komplekt və selektiv

Məqsədə əsasən – tədqiqi və normativ proqnozlar

1. Qlobal proqnozlar müəyyən dövr üçün beynəlxalq həyatın bütün aspektlərini əhatə edir. Əgər onlar bütün dövlətləri və beynəlxalq sistemləri nəzərə alırsa komplekt, ayrı-ayrı ölkə və ya sistemlərə aid olduqda isə selektiv adlandırılır. Qlobal proqnozlarda seçim (ölkə və ya problemlərin) daha faydalıdır. Beynəlxalq həyatın yalnız seçilmiş sahəsini və ya həmin sahənin yalnız bəzi faktorlarını əhatə edən natamam (sektor) qlobal proqnozlar da tətbiq olunur.

2. Regional proqnozlar qitələr və onların hissələri və ya dünyanın seçilmiş sahələrinə aid olur. Regional proqnozlar komplekt və ya selektiv, tam və ya natamam (sektor) ola bilər.

Onlardan əlavə, zaman proqnozları da mövcuddur. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. Qısamüddətli proqnozlar yarım ildən 3 ilə qədər dövr əhatə edir. Belə dövr üçün proqnozlaşdırma, müəyyən dərəcədə, qərar prosesləri²² yaxınlığında dəyişməsi səbəbindən, kifayət qədər çətinidir. Bu proqnozlaşdırma - əsasən intuisiya və sadə ekstrapolyasiya metodları vasitəsilə - danışıqlar, razılaşmalar,

beynəlxalq həyatın strukturu, hərbi xarakterli tədbirlər kimi yalnız bir neçə dəyişəndən istifadə edir. Bu halda proqnozlaşdırma hər şeydən əvvəl diplomatik konyunkturanın müəyyən edilməsi üçün faydalıdır.

2. Orta müddətli proqnozlar üç ildən on ilədək olan zaman diapazonunu əhatə edir. Onlar qısa müddətli proqnozlara nisbətən daha hərtərəfli, onların hazırlanması isə daha asandır.
3. Uzunmüddətli proqnozlar on ildən artıq zaman müddətini əhatə edir. Hələlik, bu proqnozlar hərbi-strateji planlaşdırmaya xidmət edir.

§ 2. Beynəlxalq proqnozların tərkib hissələri.

Müxtəlif qrup və növlərə aid proqnozlar üçün müəyyən tərkib hissələri xarakterikdir və proqnozları onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Misal üçün, daha geniş və tam proqnozlardan olan, tam və selektiv xarakterlərə malik ortamüddətli qlobal proqnozun tərkib hissələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Ayrı-ayrı sosial quruluşlu seçilmiş ölkələrin milli proqnozlarından misal kimi istifadə etməklə 10 ilə qədər müddət üçün ictimai quruluşun qlobal inkişafının qabaqcadan görülməsi. Bu tərkib hissəsini sosial quruluşu ilə bağlı tərkib hissəsi hesab etmək olar.
2. Seçilmiş ölkə və ya ölkə qruplarının misalında və xammal, enerji, investisiya, inkişaf tempi, məhsuldarlıq, texnologiya, mübadilə kimi vacib göstəricilər əsasında milli iqtisadiyyatlar arasındakı qarşılıqlı asılılığın qlobal inkişafının qabaqcadan görülməsi. Bu, iqtisadi tərkib hissəsidir.
3. Hərbi potensial, demoqrafik potensial, bütün potensialların polyarizasiyası və pulsasiyası və mövcud hərbi

doktrinanın əhəmiyyəti kimi vacib göstəricilər əsasında müasir dünyanın hegemon dövlətləri və sistemləri arasındakı güc nisbətinin inkişafının qabaqcadan görülməsi. Bu tərkib hissəsini strateji tərkib hissəsi adlandırmaq olar.

4. Seçilmiş ölkələrin misalında (birinci tərkib hissəsində olduğu kimi) və ideologiya, informasiya və təbliğat amillərini nəzərə almaqla milli və beynəlxalq problemlərin qarşılıqlı təsirinin istiqamətləri, dinamikası və intensivliyi. Bu, siyasi quruluşla bağlı tərkib hissəsidir.

5. Dünya diplomatiyasının sərəncam verənlərə yaxınlaşması və ya uzaqlaşması (yüksək səviyyədə diplomatiyada olduğu kimi) və qərarların qəbul edilməsi amillərindən asılı olmayan və asılı olan proseslərin inkişaf xüsusiyyətləri xüsusi olaraq nəzərə alınmaqla beynəlxalq münasibətlərin yeni progressiv struktur və mexanizmlərinin formalaşmasında proqnozun digər tərkib hissələri ilə müqayisədə diplomatik təsirlərin rolunun inkişafının qabaqcadan görülməsi. Bu tərkib hissəsini diplomatik tərkib hissəsi adlandırmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, baxılan proqnoz növü dialektik və çoxtərəfli yanaşma tələb edir. Bütün tərkib hissələrinin ayrıca bir proqnoz olmalarına baxmayaraq onların mexaniki birləşdirilməsi proqnozun tamlığını təmin etmir. Bir qayda olaraq proqnozun strukturu adları çəkilən tərkib hissələrinin bölgüsü ilə üst-üstə düşür və həmişə proqnozun kateqoriyasından və onun ilkin şərtlərindən asılı olur. Daha zəif və məhdud proqnozlar daha az sayda və həcmdə tərkib hissələrinə əsaslanır. Misal üçün, tam əhatə olunmuş ortamüddətli kompleks regional proqnozda bütün tərkib hissələri nəzərə alınmalıdır, onların həcmi isə region ərazisi ilə məhdudlaşır. Qısamüddətli proqnozda yalnız iki tərkib hissəsi əsas rol oynayır: siyasi quruluşla bağlı olan və diplomatik tərkib hissələri. Nəhayət, uzunmüddətli proqnozda isə əsas rol digər iki tərkib hissəsinin üzərinə düşür: yarımstrateji və sosial

quruluşla bağlı olan tərkib hissələri. Adı çəkilən tərkib hissələrinin hər birinin ümumi proqnozla müqayisədə ayrı-ayrılıqda bir proqnoz kimi çıxış etdiyini nəzərə alsaq, onları tərkibi proqnoz kimi qəbul etmək olar. Hər bir tərkibi proqnozun hazırlanması həcmi və intensivliyi proqnozun aid olduğu qrup və növdən asılı olan müvafiq növ proqnozlaşdırma tədbirlərini tələb edir. Komplekt proqnozlar olan tədqiqat məqsədli proqnozlarda tədbirlərin həcmi və intensivliyi məlum səbəblərdən daha böyük olur. Proqnozları hazırlayan mütəxəssislər qrupunda müxtəlif sahələrin təmsilçilərinin olması məqsədəuyğundur.

§ 3. Proqnozların hazırlanması mərhələləri.

Proqnozların hazırlanması prosesini dörd mərhələyə bölmək olar:

1) hazırlıq, 2) inkubasiya, 3) operativ, 4) reallaşdırma.

1) Hazırlıq mərhələsinin özünü üç fazaya bölmək olar: a) proqnozun məqsədinin, məlumat imkanlarının və əhatə dairəsinin seçilməsi, b) məkan diapazonunun və diaqnozun predmetinin çözülmə imkanının müəyyən edilməsi, c) proqnoz üçün məlumatların toplanması üsulunun seçilməsi.

2) Inkubasiya mərhələsini dörd fazaya bölmək olar a) seçilmiş üsula əsasən analiz üçün məlumatların toplanması imkanlarının müəyyən edilməsi, b) proqnozun məqsədinin dəqiqləşdirilməsi və tərkib hissələrinə bölünməsi, c) proqnozlaşdırmanın mümkün metod və üsullarının nəzərdən keçirilməsi, d) proqnozun tərtib edilməsi metodları və prosedurlarının müəyyən edilməsi.

3) Operativ mərhələni beş fazaya bölmək olar: müəyyən edilmiş plana əsasən proqnoz üçün məlumatların toplanması, b) proqnozlaşdırmanın müəyyən edilmiş metod və üsullarının tətbiqi, c) yanaşma və təkliflərin yaxınlaşdırılması (əlavə

məlumatların axtarılması, sualların təkrarlanması, ssenarilərin tərtib edilməsi və ya tədqiqat modellərinin tətbiq edilməsi ilə), d) proqnozun yekun nəticələrinin formalaşdırılması, e) proqnozun variantlarının tərtib edilməsi.

4) Reabilitasiya mərhələsini dörd fazaya bölmək olar: a) proqnozun məqsədinin qəti olaraq istiqamətləndirilməsi, b) ehtimal olunan və mümkün nəticə və variantlar arasından arzu olunanların seçilməsi, c) arzu olunan proqnozların reallaşdırılması şərtlərinin tövsiyə olunması, d) şərtlərin reallaşdırılmasının təmin edilməsi üçün vasitələrin tövsiyə olunması. Proqnozlaşdırma prosesinin ayrı-ayrı mərhələ və fazalarının ətraflı təsvirini vermədən onun diaqnozun konkretləşdirilməsi və nəzəri əsaslandırılmasından asılılığını qeyd etmək lazımdır. Hər bir beynəlxalq proqnoz, tərkib hissəsi və tam olmasından asılı olmayaraq, verilmiş diaqnozun hazırlanmasında qəbul edilmiş kateqoriyalar, göstəricilər və ilkin şərtlərə əsaslanmalıdır. Bu səbəbdən, o, mövcud tendensiyalara, müntəzəmiyyə və dəyişənlərə (kəmiyyət və keyfiyyət dəyişənlərinə), onların beynəlxalq münasibətlərin dəyişməsi dinamikası və intensivliyində rolunu istinad etməklə, tarixi nöqtəyi-nəzərdən aktual vəziyyəti nəzərə almalıdır. Buna görə də, beynəlxalq proqnozlaşdırma ilə məşğul olan şəxslərin müxtəlif sahələrə aid biliklərin, mütəxəssislərin aktual təcrübəsinin və yaradıcı intuitiv təxəyyülün vəhdətinə nail olması vacibdir.

§ 4. Proqnostik analizin nəzəri və praktiki funksiyaları.

Beynəlxalq münasibətlərin proqnostik analizinin praktiki əhəmiyyəti ön plana çıxarılsa da, bu analizin böyük nəzəri rol oynadığını da qeyd etmək lazımdır. Proqnostik analiz beynəlxalq münasibətlər haqqında elmin tək cə keçmiş və aktual vəziyyətlə məşğul olmayıb, - hələlik metodoloji cəhətdən

mükəmməl olmasa da - gələcək vəziyyəti və başa çatmamış və hətta başlanmamış prosesləri araşdırmasına imkan verir. Proqnostik analizin nəzəri aspektinə daxildir: a) gələcək üçün müəyyən əlaqə modelini olaraq keçmiş və indiki zamana hərhansı minimum metodoloji qayda tətbiq edir, b) beynəlxalq sistemlər və dünyanın regionları çərçivəsində dövlətlərin fəaliyyətini birləşdirmək imkanı verən məqsədlər ola biləcək sabit və gələcəyə gedən məqsədlər arasındakı əlaqənin eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Qərarların, tədbirlərin və onların nəticələrinin proqnozlaşdırılması prosesində məlumatların toplanması beynəlxalq mühitə təsir imkanlarını artırmaqla yanaşı, eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlərdə gələcək dəyişikliklərin, o cümlədən, yeni qərar və tədbirlərin zəruriliyinin proqnozlaşdırılmasını və planlaşdırılmasını mümkün edir. Burada biz proqnostik analizdə sistemli və polistrateji analizin hökmlərindən istifadə olunması sualı ilə qarşılaşırıq. Çünki, proqnozlaşdırma və planlaşdırma mövcud strukturları, gücləri, tendensiyaları, məqsəd və dəyərləri fəaliyyətin gələcək nəticələrinə və gələcək məqsədlərə aid etməklə, uzunmüddətli məqsədlərin seçilməsi, onların ətrafında fəaliyyət proqramlarının koordinasiyası və dövlətlərin özlərini gələcək tədbirlərin tələblərinə uyğun vasitələrlə təmin etməsi və beynəlxalq mühitə təsir imkanı yaradır. Praktiki yanaşmada "belə strateji baza proqram və fəaliyyətin daha müfəssəl istiqamətləndirilməsi kimi xidmət edə biləcək istiqamət və əsas xətlərə məna verə bilər". Sosialistik elm belə bir fikirdən çıxış edir ki, sosial-siyasi proseslər, o cümlədən beynəlxalq proseslər, onların kor-təbiiliyinin qarşısı alınmasından və onların inkişafının qanun və qanunauyğunluqlarının istifadə olunmasından asılı olaraq tənzimləyə bilər. Sosial-siyasi proseslərin və onların idarə edilməsinin modelləşdirilməsi cəhdləri də bu fikrə əsaslanır. Modelləşdirmədə özündə sistemli və diaqnostik analizlə polistrateji və proqnostik analiz birləşdirir; modelləşdirmə gerçəklikdən uzaqlaşaraq ona

müvafiq şüurlu və məqsədyönlü təsire can atır. Belə olduqda, modelləşdirmə dolayı idarəetmə, yəni nəticələrin və ümumi məqsədin qabaqlanması nöqtəyi-nəzərindən səbəblərə müəyyən təsir taktikası üçün çıxış nöqtəsini təşkil edir. Məqsədyönlü fəaliyyət olaraq, modelləşdirmə və dolayı idarəetmə praktiki əhəmiyyətə malikdir. Xəyali strukturalizasiya və gələcəyin təminatı olaraq praktikanın nəzəri şərtlərini təşkil edir. Yüksək ehtimal səviyyəsinə malik proqnozlar hazırlamağa qadir olan, yəni, dövlət və beynəlxalq sistemlər tərəfindən beynəlxalq münasibətlərin inkişafının planlaşdırılması, modelləşdirilməsi və dolayı idarəedilməsinə xidmət edən beynəlxalq proqnoztikanın inkişafı, müəyyən dərəcədə, beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki nəzəri tədqiqatların səviyyəsindən asılıdır. Hətta mükəmməl olmayan beynəlxalq proqnozlar zəruri olduğundan, beynəlxalq proqnostikanın inkişaf etdirilməsi vacibdir. Proqnostik analizin metodlarının təkmilləşdirilməsi isə, öz növbəsində, nəzəri tədqiqatların inkişaf etdirilməsində beynəlxalq münasibətlər haqqında elmə yardımçı ola bilər.

IV Fəsil Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının məktəb və istiqamətləri

- §1.** Strateji və taktiki məqsədlər anlayışı
- §2.** Siyasi proqnozlaşdırma nəzəriyyəsindəki məktəb və istiqamətlər
- §3.** Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin sektorları və müasir istiqamətləri.

§1 Strateji və taktiki məqsədlər anlayışı

Bir qayda olaraq dövlətin xarici siyasətinin müəyyən edilməsində həmin dövlətin hazırkı vaxta qədər və ya 5-10 il əvvəl siyasətinin necə olduğunun metodoloji analiz zəruridir.

Bu halda toplanmış məlumatları müqayisə etmək lazımdır.

- 1) Strateji məqsədlər;
- 2) Taktiki məqsədlər.

Eyni zamanda istənilən dövlətin xarici siyasətinin bütün hallarda onun daxili siyasətindən irəli gəldiyini nəzərə almaq lazımdır. Daxili siyasət əsas müəyyənedici amil olmaqla, xarici siyasət onun üzvi davamını təşkil edir. Bu və ya digər dövlətin xarici siyasəti qiymətləndirilərkən, proqnozlaşdırılarkən bu dövlətin ölkə daxilində hansı siyasəti yürütdüyünü müəyyən etmək, öyrənmək vacibdir.

Xarici siyasət daxili siyasətin digər vasitələrlə davam etdirilməsidir.

Proqnozlaşdırmada dövlətin uzunmüddətli strateji məqsədləri və qısamüddətli taktiki məqsədləri nəzərə alınmalıdır. Burada strateji məqsədlər əsasdır – onlar on və 100

illər üçün nəzərdə tutula bilər. Taktika isə strategiyaya tabe olaraq, ona xidmət edir. Dövlətin strateji məqsədləri uzun müddət ərzində dəyişməz qaldığı halda taktiki məqsədlər konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişməlidir və dəyişir.

Dövlətin xarici siyasət perspektivlərinin müəyyən edilməsi zamanı dövlətin iqtisadi əsasını, imkanlarını, həmçinin, ideoloji məqsədlərini, onun geosiyasetini və dünya diplomatiyasındaki yerini nəzərə almaq lazımdır.

§2 Siyasi proqnozlaşdırma nəzəriyyəsindəki məktəb və istiqamətlər

Siyasi proqnozlaşdırmanın metodoloji aspektində müxtəlif məktəb və istiqamətlər mövcuddur. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1) F. Ratselin “Üzvi məktəbi” – Bu məktəbə görə dövlət canlı orqanizm kimi qəbul edilir və onun məkan inkişafı qanunları nəzərə alınır.

2) R. Çellenin İstiqaməti – dövlətin həyati sahələrinin vəhdəti.

3) “X.Makkinderin Məktəbi” – tarixin coğrafi oxu, dünya müasir geosiyasi xəritəsinin realilərinin nəzərə alınması.

4) “Possibilizm” konsepsiyası – bu istiqamətin banisi Vidal de-la Blanşdır. Bu istiqamət iki aspekti – məkan (coğrafi amil) və zaman (tarixi amil) aspektlərini öyrənir.

Bununla yanaşı anakonda strategiyasını, yəni, tarixi keçmişlə müasirliyin vəhdətini nəzərə almaq lazımdır.

5) K. Xausxoferin kantinental blok “Nəzəriyyəsi”. Bu istiqamətin mahiyyəti yaşayış məkanı uğrunda mübarizədir.

6) “Atlantizm nəzəriyyəsi”, qərb dəyərlərinə bağlılıq.

Dövlətin xarici siyasətində istiqamətin müəyyən edilməsi zamanı onun əlaqələrini, müttəfiqlərini, üzv olduğu ittifaq və blokların forma və məqsədlərini nəzərə almaq lazımdır.

Dövlətin keçmiş, indiki və gələcək siyasətini müqayisə etmək zəruridir.

§3 Beynəlxalq münasibətlər sahəsində proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin sektorları və müasir istiqamətləri.

Sonrakı mühakimə və əqli nəticələr üçün ilkin şərtlərin formalaşdırılması nəzərə alınmaqla, ilk növbədə, beynəlxalq proqnozlaşdırmanın tətbiq edilməsi cəhdlərinin göstəriləndiyi sektorlara nəzər salmaq.

İlk sektor artıq uzun illər Avropa, ABŞ, Çin, Yaponiya, Rusiya və s. ölkələrin proqnozçularının məşğul olduğu beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının proqnozlaşdırılmasını əhatə edir. Digər sektor elm və texnika ilə bağlıdır. Üçüncü sektora dünyanın ümumi problemləri daxildir. Qərbdə bir tərəfdə strateji vəziyyətin, digər tərəfdə isə, demək olar ki, avtomatik, pasifistcəsinə başa düşülən “dünyanın strukturunun” inkişafının ayrı-ayrılıqda proqnozlaşdırılmasına üstünlük verilir. Bu üç sektordakı proqnozlarla bağlı eyni zamanda ölkələr arasındakı münasibətlərin, beynəlxalq inteqrasiyanın müxtəlif tiplərinin perspektivlərinin milli strukturlarının formalarının dəyişməsi, qloballaşma şəraitində informasiya və beynəlxalq həyatın təşkilinin inkişafının qabaqcadan müəyyən edilməsi cəhdləri də meydana çıxır. Gələcək beynəlxalq qərarların qəbul edilməsinə mühitin təsiri mövzusunda proyeksiyalar da formalaşdırılır. Beynəlxalq proqnostikanın yeni sektorlarının formalaşması haqqında

danişma bilmək üçün bu problemlərdən heç biri kifayət qədər uğurlu proqnozlara nail ola bilməmişdir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində proqnozlaşdırmanın üç sektoru beynəlxalq proqnostikanın inkişafı imkanlarından və onun yeni yaranmış və natamam inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Hər bir tətbiqi elm hər şeydən əvvəl konkret tədqiqatlar sayəsində inkişaf edə bilər. Bu, beynəlxalq proqnostikaya da aiddir. Lakin mövcud tədqiqatlar beynəlxalq proqnozlaşdırmanın elmiliyini təsdiq edirmi? Qloballaşma şəraitində, xüsusilə kommunikasiya sahəsində, gələcəkdə də milli proqnostikalardan asılı olaraq qalacaq və ya onlardan ayrılacaqmı? Bu suallara birmənalı cavab vermək çətinidir. Beynəlxalq proqnostikanın inkişafının hazırkı mərhələsində əldə edilmiş nailiyyətlər nəzərə saldıqda aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Beynəlxalq proqnostika beynəlxalq münasibətlərin kəmiyyət faktorlarının üstünlük təşkil etdiyi sektorlarında inkişaf etsə də, keyfiyyət faktorlarının üstünlük təşkil etdiyi sektorlardan yan keçir.
2. Beynəlxalq proqnostikanın tədqiqatlarının kəmiyyət yanaşmalarının asanlıqla həyata keçirildiyi sektorlardan başlaması, bu sahələrdə bu səbəbdən proqnozlaşdırmanın mümkün olduğunu sübut edir. Bundan əlavə, bu sahələr vasitəsilə proqnozlaşdırma milli proqnostikaların təcrübəsindən qismən istifadə edir.
3. Beynəlxalq proqnostikada diqqətin iqtisadi problemlərə, elm və texnikanın inkişafına və dövlətlər arasında sülh münasibətlərinin inkişafı üzərində cəmləşməsi bu proqnostikanın həm maddi və meritorik, həm də metodiki cəhətdən milli proqnostikalarla əlaqə və asılılığını göstərir.

4. Beynəlxalq proqnostikanın hələlik məhdud olan əhatə sahəsi dövlətlərin iqtisadi və müəyyən mənada, hərbi-strateji formalarda təsiri tələblərinin yalnız bir hissəsini təmin edir, kəmiyyət faktorlarının üstünlük təşkil etdiyi diplomatik formalarda təsirlərin tələblərinə isə tamamilə cavab vermir; o, polistrategiya üçün də yararlı deyil.
5. Beynəlxalq proqnostikanın əsas istiqamətləri London Strateji Araşdırmalar İnstitutu kimi nəticələrə skeptik yanaşanlar tərəfindən həyata keçirilən tətbiqi araşdırmalar formasında inkişaf edir. Eyni zamanda fundamental tədqiqatlar lazımınca qiymətləndirilməyərək ikinci dərəcəli yer tutur.
6. Fikrimizcə, beynəlxalq proqnostikanın inkişafında real sıçrayış aşağıdakılar paralel və eyni vaxtda həyata keçirilmədikdə baş verə bilər:
  - a) tədqiqatların müasir beynəlxalq münasibətlərin ən yeni inkişafının gedişində iqtisadi və hərbi-strateji təsir formaları ilə müqayisədə daha dinamik rol oynayan xarici siyasi təsirlərin bütün formalarına yayılması;
  - b) tədqiqatların kəmiyyət faktorlarının üstünlük təşkil etdiyi müasir beynəlxalq münasibətlərin adı çəkilən sahələrinin ən yeni inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən (ekologiya, əhali artımı, terrorizm, su resursları, xammal, silahlanmanın azaldılması və s. kimi) yeni sektorları əhatə etməsi
  - c) Xüsusilə beynəlxalq proqnostikanın metodologiyası ilə bağlı, həmçinin, tədqiqatların

bütün diplomatik və iqtisadi təsir formaları və hərbi-strateji təsirlərin yeni sektorlarını əhatə etməsini asanlaşdıran və sürətləndirən və elmi beynəlxalq proqnostikanın formalaşmasına imkan yaradan, keyfiyyət faktorları əsasında analiz və təkliflərlə əlaqədar fundamental tədqiqatların genişləndirilməsi (bu iş çətin olsa da beynəlxalq siyasətlə bağlı bütün tədqiqatlar üçün vacibdir).

7. Göstərilən şərtlərin yerinə yetirilməsindən sonra beynəlxalq proqnostikanın inkişafında baş verəcək sıçrayış hazırda həyata keçirilən tədqiqatların diapazonunun və istiqamətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi deməkdir.
8. Gələcək beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması sahəsindəki konkret tədqiqatlar hələlik proqnozların həqiqətə uyğunluq dərəcəsindən və səhvlərin mövcudluğundan asılı olmayaraq həyata keçiriləcək və elmi beynəlxalq proqnostikanın quruluşu proqnozların həqiqətə uyğunluğu dərəcəsini artırma və səhvləri isə azaldır, bunun nəticəsində isə proqnostik analizin operativ tətbiqinə tələbatı artırma bilər.

Müasir proqnostikada aşağıdakı istiqamətlər daha aydın seçilir:

Siyasi realizm, idealizm, modernizm, transnasionalizm, neomarksizm.

I. - Siyasi realizmin məşhur nümayəndələri: Reynhold, Nibur, Fredrik Şuman, Corc Kennan, Corc Şvarçenberqer, Kennet Tompson, Henri Kissencer, Edvard Karr, Arnold Uolfers və s. Bu istiqamətin şübhəsiz liderləri Hans Morqentau və Ramon Arondur. Q. Morqentaunun ilk dəfə 1948-ci ildə nəşr olunmuş "Millətlər arasındakı siyasi münasibətlər. Hakimiyyət

uğrunda mübarizə” əsəri beynəlxalq politoloqların bir çox nəsiləri üçün stolüstü kitaba çevrilmişdi.

Diplomatiya hakimiyyət uğrunda sülh mübarizəsidir.

II. - İdealizm hüquqi tənzimləmə və beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşdirilməsi, əxlaq və ədalət normalarının onlarda tətbiq edilməsi yolu ilə dünya dövlətləri arasındakı müharibə və silahlı münaqişələrə son qoyulmasının zəruriliyinə və mümkünlüyünə inamdır. Bu istiqamətin baniləri – V. Vilson – Millətlər Liqasının yaradılması proqramında, beynəlxalq münasibətlərdə gücdən tətbiqindən imtina haqqında Brian-Kelloq paktında, həmçinin ABŞ-ın güc yolu ilə əldə edilmiş istənilən dəyişikliyin diplomatik tanınmasından imtina etdiyi Staymson doktrinasında. Sonralar bu nəzəriyyə dövlət katibi D.F. Dallesin, prezidentin milli təhlükəsizlik üzrə köməkçisi Z. Bzejnskinin, prezidentlər Cimmi Karter və C. Buşun məvqələrində və R. Klark və L.B. Sonun əsas diqqətin BMT-yə yönəldildiyi “Dünya hüququ vasitəsilə nailiyyət” əsərində öz əksini tapmışdır.

III. – “Modernizm” – və ya “elmi” istiqamət beynəlxalq münasibətlərə elmi prizmadan yanaşır. Bu istiqamətin tərəfdarları: K. Rayt, Morton Kaplan, K. Doyç, D. Sinqer, K. Xolstin və başqaları.

IV. Transnasionalizm – Robert Kooxeyn, Cozef Nay, Ernst Xaas, Devid Mours – bu cərəyanın mahiyyəti beynəlxalq münasibətlərin öyrənilməsində mikrososial paradıqmadan ibarətdir.

V. Neomarksizm – Pol Baran, Pol Suizi, Samir Amin, Arciri İmmanuel, İmmanuil Vaplerstayn. Onların fikrincə, Beynəlxalq siyasətdə məkana periferiyasının müstəqillik əldə etdikdən sonra belə mərkəzin təzyiqi altında qalan qlobal imperiya kimi baxılır.

V Fəsil Proqnozlaşdırma metodları.

- §1.** Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin metodoloji problemləri.
- §2.** Proqnozlaşdırma metodikasının əsas istiqamətləri.
- §3.** Sistemli yanaşma tərz
- §4.** Qərarların qəbul edilməsi prosesinin təhlili

§1. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin metodoloji problemləri.

Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin metodları və metodologiyası obyektiv sosial mühitin bir hissəsi kimi cəmiyyətin obyektiv qanunları və qanunauyğunluqlarına tabe olan beynəlxalq hadisələrin, proseslərin, qüvvələrin və dəyərlərin birləşməsindən yaranır. Beynəlxalq münasibətlərin bəsarəti qanunların dərk edilməsi və onların fəaliyyəti və inkişafı prosesinə əsaslanır. Proqnozların ehtimal səviyyəsi, təxmin edilən variantların müxtəlifliyi bu qanunların əvvəlcədən görülmə və bəsarət səviyyəsindən asılıdır.

Məlumdur ki, baş vermə yerindən və miqyasından fərqli olaraq beynəlxalq münasibətlərdə baş verən proseslər zamana üstün gəlir. Onları qaçırmamaqdan ötrü konkret vahid kimi tədqiq edilən münasibətlərin «konstruktiv əsaslarının» eyniləşdirilməsi zəruridir.

Beynəlxalq münasibətlər tədqiqatçısı adətən sistemlərin elementləri, onların həcmi və sistemyaradıcı əlaqələrinin eyniləşdirilməsinin mümkün olduğu və sistemdə olan boşluqlar və gərginliklərin qeyd edilmədiyi, sistemin generasiya

funksiyasının dəqiq şəkildə müəyyən edilmədiyi və bu səbəbdən də sistemin davranış və təsir ardıcılığının bəsarətinin mümkün olmadığı qeyri-mükəmməl sistemlərlə işləyir.

Bu cür qeyri-mükəmməl sistemlərə bu gün həm də beynəlxalq sabitliyi, beynəlxalq münasibətlərin qlobalizasiyasını aid etmək olardı.

Beynəlxalq münasibətlərin gələcək vəziyyətinin bəsarətindəki əlavə çətinliklər eyni bir elementlərin eyni zamanda müxtəlif sistemlərə (alt sistemlərə) aid olmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən də hesab edilir ki, sistemin və onun gələcək təkamül imkanlarının qaydaya salınmasının ən mühüm vasitəsi sistem-mühüt tipik münasibətlərinin eyniləşdirilməsindən ibarətdir.

Beynəlxalq proqnostikanın spesifik metodları onun vəzifələri çərçivəsində inkişaf edir. Xüsusi ədəbiyyatda məşhur olan və bu və ya digər mənada müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən metodların sayı nisbətən çoxdur. Onları üç qrupa bölmək olar. Adətən beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması üçün tətbiq edilən birinci qrup biliklər, cari hadisələr təcrübəsi, təxəyyül və bir çox şəxslərin intuisiyasının birləşməsindən ibarət olan intuitiv metodlar qrupudur. Amerika institutları tərəfindən tətbiq edilən bu metodların iki variantı daha çox şöhrət qazanmışdır. Onlardan biri «beyin hücumu» adlanır və verilmiş mövzunun «qrup şəklində düşünülməsi»ndən ibarətdir; bu zaman toplanmış şəxslər eyni zamanda gələcəklə bağlı ümid və qorxularını bir yerə toplayaraq «gələcəyi icad etməlidirlər». İkinci variant Delf¹ metodu adı ilə məşhurdur və mütəxəssislərin ayrı-ayrılıqda cəlb edilməsi ilə «qrup şəklində düşünülmə»yə əsaslanır. Bu metodun istifadə edilməsi zamanı ayrı-ayrı və tamamilə bir-birindən asılı olmayan müəyyən sayda mütəxəssislərə həqiqətə uyğun gələcək variantlarının və onların həyata keçməsinin təxmini vaxtının çoxluq konsensusu prinsipi üzrə müəyyən edilməsində suallar verilir. Nəticənin

əldə edilməsi müasir elektron vasitələrin və xüsusilə də kompyuter

---

1. N. Delko və O. Xelşer 1959-cu ildə ilk dəfə bu metodu tətbiq etdiyi Delf şəhərinin adı. texnologiyasının tətbiq edilməsi yolu ilə sürətləndirilir. Hər iki metod zamanı suallar yazılı formada verilir və ilkin rəy fazasından sonra müzakirə imkanı və ya müvafiq anketlərin doldurulması da nəzərdə tutulur. Delf metodu iki-dörd sual-cavab fazasını əhatə edir.

İkinci qrupu ekstrapolyar metodlar təşkil edir. Bəzən onları elmi məlumatların geniş şəkildə istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq tədqiqat metodları da adlandırırlar. Onlara tendensiyaların ekstrapolyasiyasını, analogiyanı, ssenariləri və faktor analizini aid edirlər. Onlar bütünlüklə perspektiv təfəkkür vasitəsinin tədqiqatlarla əlaqələndirilməsinə, daha doğrusu proqnozçu mütəxəssislər tərəfindən indinin və gələcəyin bəsarət variantlarının öyrənilməsi əsasında etdiyi proqnozlara əsaslanırlar. Bu metodlarda söhbət konkret layihəvi diaqnozdan, daha doğrusu, sonradan arzu edilən nəticələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ya sürətlə inkişaf edən, ya da inkişafı ləngidən müəyyən tövsiyələr vermək məqsədilə aktual inkişaf prosesinin, onun tendensiyalarının və yeniliklər prosesinin mümkün nəticələrinin tədqiqatı yolu ilə gələcək izlərinin axtarışından gedir. Tədqiqi metodların ikinci qrupu sadə ekstrapolyasiya, tendensiyalar və ya gələcək sərhədlərə xəyali proyeksiya metodundan, əsas olaraq əvvəlki inkişaf qanunauyğunluqlarını və tendensiyalarını və ya təkamül prosesinin nisbi sabitliyini götürsək, inkişaf və ya bir sıra hadisələrin baş vermə prosesi və xassələrindən ibarətdir. Bu metod gələcəyə təsir etməyə imkan verir.

Tədqiqi metodun digər bir növü eyni tipdə və növdə olan beynəlxalq sistemlərin, müxtəlif beynəlxalq hadisə və proseslərin, eləcə də müqayisə olunan beynəlxalq sistemlərin, hadisələrin və proseslərin müxtəlif tarixi mərhələlərin müqayisəsindən ibarət olan analogiyadır. Üçüncü növ ssenari metodudur. Bu metod bir neçə dəyişən amillərin proqnoz zaman horizontunda dəyişikliklərə uğraması ehtimalı olduğundan sadə ekstrapolyasiya metodunun kifayət etmədiyi zaman tətbiq edilir. Bu zaman asılı dəyişən faktorların təkrar və müxtəlif korelyasiyasından və beynəlxalq situasiya və ya konkret beynəlxalq münasibətlər modeli, eləcə də onların variantlarının (səbəb-nəticə əlaqələrinin, gələcək vəziyyətlərin və alternativ qərarların) ssenarisinin quruluşundan ibarət olan şərti və mürəkkəb ekstrapolyasiya metodu tətbiq edilir. Variant modellər ssenarisi müəyyən zaman ərzində dövlətin xarici siyasətinin planlaşdırılmasında böyük rol oynaya bilər.

Tədqiqi metodların dördüncü növü – amillərin təhlilidir. O, gələcək dəyişikliklərin retrospektiv müşahidələr əsasında gələcək dəyişikliklərin vasitəsinin, istiqamətinin və intensivliyinin təsbit edilməsindən və bu dəyişikliklərə təsir edən amillərin təhlilindən ibarətdir. Bundan sonrə seçilmiş amillərə və onların mürəkkəb korelyasiyasına əsaslanaraq gələcək proqnozlaşdırılır.

Beynəlxalq proqnostika metodlarının üçüncü qrupunu normativ və ya üstün tutulan və aktiv (bəzən passiv adlandırılan digər qruplardan fərqli olaraq) metodlar təşkil edir. Bu metodlar bir çox hallarda xalis proqnozlaşdırma hüdudlarından kənara çıxır və planlaşdırma (beynəlxalq münasibətlərdə çıxış etməsə də xarici siyasətdə zəruri amildir) ilə bərabər məna kəsb edir. Onları polistrəteji oriyentasiya və konkret (arzu edilən) üsulla gələcək dəyişikliklərin polistrəteji cəhətdən bərqərar edilməsi ilə müəyyən edilən deduktiv yanaşma prinsipi üzrə məqsədlərin proyeksiyası ilə eyniləşdirmək olar. Normativ metodlar gələcək məqsədlərdən

kənarlaşaraq onların üstünlüyünü təsbit edən və artıq indiki zamandan onların həyata keçirilməsi üçün bütün zəruri vasitələri müəyyən edən reversiv planlaşdırma növünü yaradır. Onlar gələcəyin fatalist konsepsiyalarının rədd edilməsi deməkdir və proqnozçuların qərar sahiblərinin müvafiq müdaxiləsinin normativ model yarada bilməsini nəzərdə tutur; beynəlxalq münasibətlərdə artıq əldə edilmiş tərəqqi göstəricisindən, gələcəkdə olanların təsdiq edilməsindən ibarətdir; bununla onlar qərarlar nəzəriyyəsinə yaxın mənə kəsb edir. Normativ metodlar ya real utopiyalara, ya da səhv realizasiya zəminlərindən ibarət olan şərtləşdirilmiş arzu tplusuna gətirib çıxarır. Birinci kateqoriyaya məsələn, Marsa uçuş və ya müxtəlif iqtisadi-texnoloji inteqrasiya proqnoz-planlarını, ikinciyə isə – sülh və munaqişələrin tədqiqi çərçivəsində yaradılmış layihələrin bir çoxunu aid etmək olar.

Normativ metodların zəif cəhəti beynəlxalq münasibətlərdə hələ indiyə kimi aradan qaldırılmamış çətinlikdən ibarətdir. Bu nöqsanları müxtəlif metodların (əsasən, şərti ekstrapolyasiyanın normativ metoqlarla) birgə tətbiqi, kibernetikanın tədqiqi metodlarının, eləcə də riyazi modelləşdirmə vasitəsilə aradan qaldırmaq cəhdləri gözlənilən nəticəni vermədi. Bu metodlar dəyişgən modellərlə işi sürətləndirir və yalnız instrumental xarakter daşıyır; demək ki, yaradıcı deyl və proqnozların ehtimalını artırır. Oyun və təqlidlər də eyni məhdud mənaya malikdir. Hər bir təqlid stimulyasiya üstünlüyünə malikdir. Lakin bu tədqiqat prosedurlarını gələcək həqiqətlərin üzə çıxarılması vasitəsi hesab etmək bir qədər təhlükəli olardı. Beynəlxalq münasibətlərin normativ tədqiqat metodlarının faydalılığı onların təcrübi şəkildə tətbiq edilmə imkanlarının kiçik olması ilə xeyli məhdudlaşır. Eyni zamanda onlar bir ölkənin və ya hoqmogen beynəlxalq sistemin xarici siyasətinin proqnozlaşdırılması, eləcə də strateji planlaşdırılma zamanı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Diplomatik sfera münasibətləri iştirakçılarının siyasi diplomatik leksikası əsasında bu münasibətlərin inkişafının bəsarətindən və işarələr nəzəriyyəsi (semiotika) texnikasının tətbiq edilməsindən ibarət olan semantik metodlar qrupunu da qeyd etmək məqsədəuyğun olardı. Bu metodlar geniş vüsət almamışdır, belə ki, onlar beynəlxalq münasibətlərin və onların mahiyyətini çox dar mənada şərh edir. Lakin buna baxmayaraq onlar dövlətlər arasında münasibətlərdə münaqişəli və ya birləşdirici situasiyalardan asılı olaraq siyasi diplomatik leksikanın tamam fərqli bir çalar və mənə kəsb etdiyini və bu cür asılılıq zamanı münasibətlərin vəziyyətini ifadə edən müəyyən diplomatik siqnalların tezliyinin dəyişdiyini (məsələn, bəzi ifadələrin) qeyd edən mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur.

Yuxarıda söylənilənlərə əsasən nəzərimizi bu metodların xarakteristikasında saxlayaq.

Ş2. Proqnozlaşdırma metodikasının əsas istiqamətləri.

I. Delf metodu.

Bu metod zamanı problemlərin bir neçə mütəxəssis tərəfindən eyni zamanda semantik və nəzarətli şəkildə müzakirəsi əsas hesab edilir. İşin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sərbəst ekspertlər bir-birindən asılı olmayaraq müstəqil şəkildə bir neçə əməliyyat həyata keçirir. Nəticədə bu cür asan istismar metodu qeyd edilmiş qiymətləndirilmə və nəticələrdə bu və ya digər mənada ciddi ziddiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir. Ekspertlər ya öz ilkin qiymətlərinə düzəlişlər edir, ya da öz fikrini təsdiq edir və nəticələrini müdafiə etməyə davam edirlər.

Ekspertlərin verdikləri qiymətlərdəki fikir ayrılıqlarının səbəblərinin tədqiq edilməsi problemin əvvəllər nəzərə çapırılmamış aspektlərini müəyyən etməyə və diqqəti təhlil

edilən problem və ya situasiyanın inkişafının az (ekspertlərin verdikləri qiymətlərin üst-üstə düşdüyü zaman), eləcə də çox (ekspertlərin fikirlərinin bir-birindən fərqli olduğu zaman) ehtimal olunan nəticələrində cəmləməyə imkan verir. Buna müvafiq olaraq son qiymət verilir və praktiki rəylər formalaşır.

II. Ssenarilərin qurulması.

Bu metod hadisələrin mümkün inkişafının ideal modellərinin qurulmasından ibarətdir. Mövcud şəraitin təhlil edilməsi əsasında sadə fərziyyələrdən ibarət olan və bu halda heç bir yoxlamaya məruz qalmayan hipotezalar irəli sürülür. Bu halda ilkin mərhələdə şəraitin gələcək inkişafını müəyyən edən mühüm amillərin təhlili və seçilməsi həyata keçirilir. Bu cür amillərin miqdarı həddindən artıq olmamalıdır (maksimum 6 element). Bunun səbəbi onlardan irəli gələn gələcək variantlarının hər birini tam olaraq görmək imkanını təmin etməkdən ibarətdir.

II mərhələdə seçilmiş amillərin gələcək 10, 15 və 20 il ərzində ehtimal olunan təkamül fazaları haqqında hipotezalar irəli sürülür.

III mərhələdə qeyd edilmiş amillərin müqayisəsi həyata keçirilir və onların əsasında onlardan hər birinə müvafiq gələn bir sıra hipotezalar (ssenarilər) irəli sürülür və bu və ya digər mənada ətraflı surətdə təsvir edilir.

IV mərhələdə ehtimal dərəcəsi üzrə təsnif edilən və yuxarıda təsvir edilmiş ssenarilərin nisbi ehtimal göstəricilərini yaratmaq cəhdi həyata keçirilir.

III. Sistemli yanaşma tərzii.

Bu istiqamət beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif nəzəri məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən geniş istifadə edilir. Onun ən üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o, tədqiqat obyektini

vəhdətdə təqdim etməyə imkan verir və demək ki, qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərən elementlər arasında korelyasiyatapmağa, bu cür qarşılıqlı fəaliyyətin «qaydalarını», və ya beynəlxalq sistemin fəaliyyət qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə yardım edir. Sistem şəkilli yanaşma tərzini onun konkret təcəssümləri – sistemli nəzəriyyə və sistemli təhlil ilə eyniləşdirmək olmaz.

Sistemli nəzəriyyəni təşkil edən elementlər sistem və mühitin qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də təsirindən sistemdəki dəyişikliklərin baş verdiyi sistem daxili proseslərdir.

Sistemli təhlil praktiki metodlar, üsullar və prosedurlardan ibarət olmaqla (bunların sayəsində beynəlxalq münasibətlər obyektinin tədqiqatına müəyyən bir qayda daxil edilir) daha konkret məsələləri həll edir.

Bir sıra müəlliflər öz şəxsi versiyalarını təklif edirlər. Beləliklə, R. Aron hesab edir ki, beynəlxalq sistem öz aralarında müntəzəm münasibətlər saxlayan və ümumi müharibəyə qatıla bilinməyən siyasi vahidlərdən ibarətdir. Bu nəzəriyyəyə əsasən əsas rol dövlətlərə məxsusdur, daha doğrusu, Aron hesab edir ki, nəzərdən keçirmənin üç səviyyəsi mövcuddur:

- 1) Dövlətlərarası sistem.
- 2) Dövlət səviyyəsi
- 3) Onun qüdrətinin səviyyəsi (potensial; müdafiə, siyasi, insan resursları və s.).

Rozenau 6 səviyyədən ibarət olan digər bir sistemi təklif edir:

1. siyasət «yaradıcı» fərdlər və onların xarakteristikası.
2. Onların tutduqları vəzifələr və yerinə yetirdikləri rollar.
3. Onların fəaliyyət göstərdiyi hökumətin strukturu.
4. Onların yaşadıkları və idarə etdikləri cəmiyyət.
5. Milli dövlət və beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçıları arasında münasibətlər sistemi.
6. Dünya sistemi.

Sistem şəkilli yanaşma tərzindən bəhs edərkən B. Rasseti və X. Star qeyd edirlər ki, bu və ya digər səviyyənin seçimi heç də tədqiqatçının istəyi ilə deyil, məlumatların mövcudluğu və nəzəri yanaşma tərzilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən bu metodun tətbiq edildiyi hər bir halda bir neçə müxtəlif səviyyə tapmaq və müəyyən etmək zəruridir, lakin bu halda heç bir kəs digərinə etinasızlıq göstərmir, əksinə bir-birlərini tamamlayırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin xarici siyasətinin proqnozuna münasibətdə sistemli təhlil metodu özündə «determinantların», «amillərin» və «dəyişgən amillərin» təhlilini ehtiva edir. R. Bosk özünün «Dünya sosiologiyası» əsərində dövlət potensialını iki növ amildən ibarət olan (fiziki və mənəvi) məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü onun ixtiyarında olan ehtiyatların məcmusu kimi təqdim edir.

A. Fiziki amillərin tərkibinə aşağıdakı elementlər daxildir:

1. Məkan (coğrafi mövqe), onun üstün cəhətləri.
2. Əhali (demoqrafik qüvvə).
3. İqtisadiyyat (iqtisadi ehtiyatlar), sənaye və kənd təsərrüfatı potensialı, hərbi qüvvə.

B. Mənəvi amil

1. Siyasi rejim tipii və onun ideologiyası
2. Əhalinin ümumi və texniki təhsilinin səviyyəsi
3. Milli mənəviyyat
4. Beynəlxalq sistemdə strateji mövqe (birlik, ittifaq və s. çərçivəsində)

Qeyd edilmiş amillər dövlətin xarici siyasətinə öz təsirini göstərən müstəqil dəyişgən amillərin məcmusudur. Bu amilləri

tədqiq edərək onda baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Bu metod sistem, element və münasibətlərdən ibarət olan və real beynəlxalq fenomen və proseslərin elementlərinə və münasibətlərinə müvafiq gələn qeyri-təbii, ideal, xəyali amillərin, situasiyaların quruluşu ilə bağlıdır.

IV. Qərarların qəbul edilməsi prosesinin təhlili.

Qərarların qəbul edilməsi prosesinin təhlili beynəlxalq siyasətin dinamik ölçüsündən və bununla yanaşı beynəlxalq münasibətlər haqqında elmin mərkəzi problemlərindən birindən ibarətdir.

Xarici siyasət determinantlarının bu prosesi nəzərə almadan öyrənilməsi proqnostik imkanlar nöqtəyi nəzərindən ya vaxtın boş yerə sərf edilməsi, ya da təhlükəli səhv ola bilər, belə ki, bu prosesə seçilən bir «süzgəcdir» ki, onun vasitəsilə xarici siyasətə təsir göstərən amillər məcmusu qərarlar qəbul edən şəxs və ya şəxslər tərəfindən «ələnilir».

Bu halda iki yanaşma tərzii mövcuddur:

- I. Qərarlar qəbul edən mühüm şəxslər – dövlət başçısı, hökumət başçısı, xarici işlər naziri, müdafiə naziri, təhlükəsizlik naziri və s. Burada onlardan hər birinin vəzifəsi təsvir edilir.
- II. Qərarlar qəbul edən şəxslərə verilən siyasi üstünlüklərin zəruri təhlili həyata keçirilir. Bu zaman onların dünya görüşü, təcrübəsi, siyasi baxışları, rəhbərlik etmə stili nəzərə alınır.

Beynəlxalq münasibətlərdə qərar qəbul edilməsi prosesinin öyrənilməsinin ən geniş yayılmış metodlarından biri

oyun nəzəriyyəsidir. Oyun nəzəriyyəsi «oyun» məfhumunun insan fəaliyyətinin bütün növlərinə şamil edildiyi konkret sosial kontekstdə qərarların qəbul edilməsi nəzəriyyəsidir. O, ehtimal nəzəriyyəsinə əsaslanır və təhlil modellərinin təşkil edilməsindən və ya xüsusi situasiyalarda olan aktyorların müxtəlif əxlaq tiplərinin proqnozlaşdırılmasından ibarətdir. Klassik oyun nəzəriyyəsi riyaziyyatçı D. fon Noymann və iqtisadçı O. Morgenştern tərəfindən onların müştərək əsəri olan və 1947-ci ildə Princeton Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş «Oyun nəzəriyyəsi və iqtisadi əxlaq» əsərindən işlənib hazırlanmışdır.

Bunun əsasında A. Rapport və T. Şelling onu münaqişələr, danışıqlar, silahlanma üzərində nəzarət, qorxutma strategiyası kimi beynəlxalq fenomenlərin öyrənilməsinə şamil etmişlər.

Oyun nəzəriyyəsi bəzi situasiyalarda düzgün qərarlar tapmağa (və ya proqnozlaşdırmağa), daha doğrusu, hər bir iştirakçı üçün mümkün qərarlardan ən münasibini seçməyə, müxtəlif şəraitdə daha rəşional davranış vasitəsini tapmağa imkan verir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən keçirilmiş elmi-nəzəri tədqiqatlar yekunlaşdırılır və verilmiş parametrlər üzrə konkret tövsiyələr verilir.

Ekstrapolyasiya metodu proqnozlaşdırma metoduna oxşar şəkildə keçirilir.

VI Fəsil Ümumiləşdirici strateji qiymətləndirmə metodları.

- §1.** Ekstrapolyasiya metodu və komparavistika.
- §2.** Kompleks modelləşdirmə və beynəlxalq ssenarilərin işlənilib hazırlanması.
- §3.** Situasiyadan asılı olaraq müütəxəssis təhlili.
- §4.** Geostrategiya şəraitində beynəlxalq proqnozlaşdırma.

§1. Ekstrapolyasiya metodu və komparavistika.

Proqnozlaşdırma yunan sözü olub bəsarət, qabaqcadan görmə, proqnozun – gələcəkdəki hadisənin vəziyyəti barəsində ehtimal olunan mülahizənin işlənilib hazırlanması, inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi, əvvəlcədən əsöylənməsi, elmi şəkildə əsaslandırılması deməkdir.

Proqnozlaşdırma (siyasi) bəsarət formalarından biri kimi məqsədyönlülük, planlaşdırma, proqramlaşdırma, layihələndirmə ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Lakin bir çox halda əks əlaqə fəaliyyət vasitəsilə proqnozun öz-özünə həyata keçməsinə və ya öz-özünə məhv olmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, müvəffəqiyyətin əvvəlcədən xəbər verilməsi qarşıya qoyulmuş məqsəd uğrunda dövlətin, cəmiyyətin qüvvə və vəsaitlərinin səfərbər edilməsinə, digər tərəfdən isə xarici siyasət sahəsində qəzanın əvvəlcədən xəbər verilməsi ölkə daxilində vəziyyətin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu halda vaxtında edilmiş müdaxilə mənfi nəticələrin aradan qaldırılmasına yardım etmiş olacaq. Qəbul edilən qərarların optimizasiyası məqsədlə obyektin ehtimal olunan (müşahidə edilən tendensiyaların qorunması şərtilə) və arzu edilən (əvvəlcədən verilmiş normalar olduqda) vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə verilən idarə olunan təzahürlərin (xarici

siyasətdə taktiki məqsədlərin) proqnozunun metodoloji oriyentasiyası buradan irəli gəlir. Kəşfiyyat və normativ proqnozlar buna müvafiq olaraq işlənib hazırlanır.

Üç əsas proqnozlaşdırma üsulu mövcuddur:

1. Ekstrapolyasiya – latın sözü olub, xaric, kənar, daha doğrusu, çağırışların bir hissədən gələcəyin digər təzahürlərinə şamil edilməsi deməkdir.
2. Modelləşdirmə.
3. Ekspertiza.

Lakin siyasi proqnozlaşdırma üçün bu cür təsnifat şərti xarakter daşıyır, belə ki, proqnostik modellər ekstrapolyasiya və ekspert qiymətini, onlar isə öz növbəsində tədqiq edilən obyektin və s. mütəxəssisi tərəfindən ekstrapolyasiya və modelləşdirmə nəticələrini tələb edir.

Siyasi proqnozlaşdırmanın işlənib hazırlanması zamanı analogiya, induksiya metodları, müxtəlif statistik, iqtisadi və sosioloji, siyasi, hərbi və s. metodlar tətbiq edilir.

Proqnozlaşdırılmanın aparıldığı konkret metodikalar bir sıra metodların birləşməsi nəticəsində yaranır. Bəzən bir neçə metodika proqnozlaşdırma sistemini təşkil edir. Standart proqnozlaşdırma metodikası aşağıdakı əsas tədqiqat mərhələlərinə malikdir:

1. Proqnozdanəvvəlki oriyentasiya (tədqiqatın obyektinin, predmetinin, probleminin, məqsədinin, vəzifələrinin, zamanının, müəssisələrinin, işçilərinin, hipotezalarının, metodlarının, strukturlarının və təşkilatlarının müəyyən edilməsi).
2. Proqnoz fonu – obyektin inkişafına təsir edən yaxın qeyri-profil sahələr üzrə məlumatların toplanması.
3. İlk model, daha doğrusu, obyektin xarakter və strukturunu əks etdirən göstəricilər, parametrlər sistemi.
4. Kəşfiyyat proqnozu – həll edilməli olan perspektiv problemləri üzə çıxarmaq məqsədilə proqnoz fonu

amillərini nəzərə almaqla müşahidə edilən tendensiya üzrə ilkin modelin gələcək proyeksiyası.

5. Normativ proqnoz – müəyyən meyarlar üzrə verilmiş məqsəd və normalara müvafiq olaraq ilkin modelin gələcək proyeksiyası.
6. Proqnostik modellərin doğruluq dərəcəsinin və dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi – adətən mütəxəssislərin sorğu-sual edilməsi ilə.
7. Proqnostik modellərin müqayisə edilməsi əsasında qərarların optimizasiyası üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanması.

Proqnozlaşdırma nəzəriyyəsi və təcrübəsi adətən proqnostik nəzəriyyə və təcrübə adlandırılır, lakin, dar mənada proqnostika proqnozların, hal-hazırda isə ümumiyyətlə müasir beynəlxalq münasibətlərin və ayrı-ayrı ölkələrin inkişafının xarici siyasi proqnozlarının işlənməsi qanunları və üsulları haqqında elmdir. Proqnostikanın əsas vəzifəsi – proqnozların metodları və texnikasının effektivliyinin artırılması məqsədilə xüsusi, özünəməxsus proqnozlaşdırma metodologiyasının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Proqnostika problemləri proqnozlaşdırma xüsusiyyətlərinin proqnozlaşdırma metodlarının optimal seçim prinsiplərinin, proqnozların doğruluğunun müəyyən edilməsi vasitəsinin, proqnostik nəticələrin işlənilib hazırlanması üçün prinsiplərin istifadəsinin, ehtimal nəzəriyyəsinin, oyun nəzəriyyəsinin, əməliyyatların tədqiq edilməsinin, qərar qəbul edilməsi nəzəriyyəsinin və s. xüsusi elmi tədqiqi kimi öyrənilməsindən ibarətdir.

Biz artıq proqnozlaşdırmanın özündə 1. elmi bəsarəti, daha doğrusu, gələcəyin elmi, fundamental şəkildə əsaslandırılmasını ehtiva etməsindən danışıyıq. Bu aspektdə söhbət reversiv proqnozlaşdırmadan, daha doğrusu, tendensiyaların indidən keçmişə doğru məntiqi şəkildə davam etdirilməsindən gedir. Bu zaman bu və ya digər problem üzrə

məlumat bankı, ona edilən istinad, mövcud məqamların təhlili nəzərdə tutulur.

2. Prezervativ proqnozlaşdırma – rəqib tərəfindən həyata keçirilmiş və indiki zamanda da həyata keçirilən, lakin proqnozlaşdırma subyektinə hələ də məlum olmayan hərəkətlər deməkdir.

3. Bu və ya digər proqnozlaşdırma metodunun etibarlılığının müəyyən edilməsi məqsədilə hadisənin inkişafının imitasion proqnozlaşdırılması.

Qlobal siyasi proqnozlaşdırmanın predmeti bəşəriyyətin, müasir dünyanın tamamilə fərqli gələcəyindən ibarətdir. Qlobal siyasi proqnozlaşdırma referendum, seçki kompaniyaları və digər qısamüddətli siyasi proseslərin nəticələrinin proqnozlaşdırılması ilə bağlı olan operativ proqnostik analitikadan fərqi məhz bundadır. Bu mənada qlobal siyasi proqnozlaşdırmanın əsas metodoloji prezumpsiyalar aşağıdakılardır:

1. Klassik determinizmin tənqidi və sxolastik proseslərin aşkar edilməsi ilə bağlı olan dünyanın yeni elmi mənzərəsinə müvafiq gələn gələcəyin qeyri-müəyyənlik prinsipi
2. Müəyyən kritik həcmə çatmış (bundan sonra keçmiş və gələcək vəziyyətlər arasında asılılıq birmənalıdır) bu və ya digər proseslərin gedişatının bifurkasiyası – ikiləşməsi anlayışı.
3. Bifurkasiya nöqtələrində fərqli gələcək vəd verən tamamilə yeni vəziyyətlərin ilkin şərtlərinin yaranmasından ibarət olan fəza – zamanın diskretlik Prinsipi. Bu isə o deməkdir ki, mövcud tendensiyaların mexanik ekstrapolyasiyaları konkret deyl və uzunmüddətli proqnoz üçün əsas ola bilməz.

Əgər siyasi proqnozlaşdırma insan mövcudiyətinin, təşkilat və özünütəşkilin yeni formalarının kəşfi prosedurudursa, onda qlobal siyasi proqnozlaşdırma

ümumiyyətlə müasir qarşılıqlı əlaqələrə malik dünyanın tamamilə yeni vəziyyətlərinin kəşf edilməsi prosedurudur.

Qlobal proqnozlaşdırmanın mərkəzi problemi qlobal hakimiyyət fenomenidir. Qlobal hakimiyyət görünməmiş qüvvəyə malik yeni siyasi texnologiyadan ibarətdir. Mühüm metodoloji biliklər və qısamüddətli və uzunmüddətli qlobal proqnozlaşdırma arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Birinci halda ekstrapolyasiya prosedurları, yaranmış qüvvə nisbəti və başlanğıc şərtlərin təhlilinin tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Başqa sözlə desək, qısamüddətli siyasi proqnozlaşdırma zamanı determinant kimi artıq yaranmış şəraitlər və fəaliyyətdə olan siyasi subyektlər götürülür.

Uzunmüddətli siyasi proqnozlaşdırma zamanı fəaliyyətə tamamilə fərqli prosedurlar başlayır. Burada müvəqqəti diskretlik, reaktivlik kimi anlayışlar mühüm əhəmiyyətə malik olur. Aşkar gələcək anlayışı diskretliklə əlaqədar anlayışdır.

Ümumiləşdirici strateji qiymətləndirmə (ekstrapolyasiya) metodu zamanı tam xarakterli proqnostik nəticələr bir çox halda cəmiyyətin hakim partiyanın səviyyəsi, cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda, təhsildə əxlaqi-psixoloji ab-hava, elmi-texniki potensial, silahlı qüvvələr və s. kimi tərkib hissələrinin tədqiqi əsasında çıxarılır. Bəzi bitərəflilik səbəbindən bu metod ehtimal olunan proqnostik tendensiyalardan yalnız birini üzə çıxarmağa imkan verir. Gələcəkdə siyasi ssenari axtarışlarında və bu və ya digər problemlərin tənzimlənməsində məhz həmin tendensiyaya arxalanmaq lazımdır. Ekstrapolyar tendensiyalar kəskin dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Daim korreksiyaya ehtiyac duyaraq onlar bir qayda olaraq beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının digər metodları ilə birlikdə istifadə edilir. Ekstrapolyasiya metodu qısamüddətli daxili siyasi proqnozlaşdırmada da kifayət qədər geniş yayılmışdır: ekspert-analitiklər tərəfindən representativ dairələrdə seçmə suallar və müayinə əsasında bir qayda olaraq yüksək yəqinlik səviyyəsi ilə seçicilərin həqiqi əhval-

ruhiyyəsini, onların seçicilik davranışlarını, bunun ardınca isə bu və ya digər dövlətin xarici siyasi kursunun istiqamətini müəyyən edilir. Geniş vüsət almasına baxmayaraq ekstrapolyasiya metodunu mütləqləşdirmək olmaz. Bu metodun ən ciddi mənfi cəhəti proqnostik tədqiqat bazasının məhdudiyət təşkil etməsindən ibarətdir. Çoxlu sayda korreksiya və qeydlərin nəzərə alınması ilə indiki zamandan gələcəyə doğru xəyali səyahət real şəraitin bütün özünəməxsusluğunu canlandırmağa qadir deyildir. Beynəlxalq həyatın mühüm hadisələrinin dəqiq surətdə təkrarı az mümkündür. Bununla yanaşı müharibə, siyasi çevriliş, sosial partlayış və s. kimi müxtəlif hadisələr arasında oxşarlıq belə bir qayda olaraq tədqiq edilən proseslərin real mahiyyətindən çox formalarına toxunmaqla nisbi xarakter daşıyır.

Real sosial proqnozlaşdırma təcrübəsinin göstərdiyi kimi ekstrapolyasiya iqtisadi, elmi-texniki, demoqrafik, ekoloji və digər sferaların (bu zaman elektron-hesablama tədqiqat metodlarının maksimum geniş şəkildə istifadə edilə bilər) perspektivlərinin proqnozlaşdırılması zamanı daha effektiv olur. İdarə amilinin, o cümlədən peşəkar diplomatiya fəaliyyətinin hər zaman riyazi məntiq qanunları əsasında təhlil edilmədiyindən, belə ki, ekstrapolyasiya bir hadisədən digərinə doğru nəzəri proyeksiya və ya bir xronoloji hadisənin digərinə xəyalən «köçürülməsi» vasitəsi kimi bir qayda olaraq beynəlxalq proqnostikada köməkçi vasitə rolunu oynayır.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının əsaslandığı əsas prinsip inkişafın (mütərəqqi, reqressiv və staqnasiya) arasıkəsilməzliyinin fəlsəfi-sosioloji konsepsiyasıdır. Bu zaman cəmiyyətin inkişafının, onun xarici əlaqələrinin fasiləliyinin təsdiq edilməsi onun tam entropiyasının təsdiq edilməsinə bərabərdir. Cəmiyyətin, dövlətin və xalqın hər yeni tarixi inkişaf fazası və ya mərhələsi keçmiş inkişaf silsiləsinin dərinliklərində yaranır, bu isə həmin silsilənin yeni, daha yüksək silsilə prosesində

«təkrarına» səbəb olur. Bu, analitiklərə proqnozlaşdırılan obyektin «orta hərəkət sürəti» nəzəri formulundan ibarət olan «orta» funksional mövqeni proqnostik şəkildə müəyyən etməyə imkan verir. Bu yerdə biz ən bəsit, yaxud C. Martinonun sözlərinə əsasən, «sadələvh ekstrapolyasiya» ilə qarşılaşırıq. O mənada sadələvh adlandırılır ki, o, keçmişdə bütün baş verənlər və bizim ekstrapolyasiyaya məruz qoyduğumuz formalaşmış tendensiyaların gələcəkdə də baş verməsi haqqında fərziyyəyə əsaslanır.

Beynəlxalq münasibətlərin bəsit ekstrapolyasiyası kəmiyyət göstəricilərinin proqnostik işlənməsinə əsaslanır və deməli müəyyən kəmiyyət məhdudiyyətlərinə malikdir. Bu səbəbdən tədqiqatçı tədqiqata ardıcıl olaraq keyfiyyət xarakterli müvafiq parametrlər daxil edərək keyfiyyət xarakteristikalarının təhlilindən xəyalən ayrıla bilər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekstrapolyar tədqiqatların aparılması prosesində proqnozun başlanğıc parametrlərinin seçimi zamanı xüsusi dəqiqlik həlledici əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, perspektiv tendensiyalar ekspert-analitiklərin intuitiv məntiqi mülahizələrinin inkişaf etdirilməsi əsasında keçmiş və indiki zaman hadisələrindən irəli gəlir, keçmiş və indiki zaman haqqında məlumat informasiya bankının yaranması zamanı yol verilən xətlər proqnostik tədqiqatın mahiyyətini ciddi sürətdə dəyişə bilər, ona irrasional xassələr verə bilər və onun təcrübi əhəmiyyətini azalda bilər. Bu aspektdə hətta qapalı və yarımqapalı tipli dövlətlərin hər bir rəsmi statistikasına əlavə korrekte olmadan proqnostik ekstrapolyasiya prosesinə daxil edilə bilməz. Deməli ekstrapolyasiya metodu özü yalnız nisbətən sabit, davamlı, zəif təkamülə malik sistemlərin (mədəni massivlərin, demokratik hakimiyyətin, strateji ittifaqların və s.) analizi zamanı daha nəzərə çarpan nəticələr verir. Lakin, hətta bu vəziyyətdə də ekstrapolyasiya hələ ki, proqnostik tədqiqatı sona çatdırmayır. Onun nəticələri öz növbəsində ssenarilərin qurulması, sistemli analiz, ekspertlər

tərəfindən anket sorğusu, situasiya analizi metodu və s. vasitəsilə digər proqnostik tədqiqatlarla müqayisə edilməli olan əldə edilmiş məlumatların ekspertlər tərəfindən dəfələrlə intuitiv interpretasiyası vasitəsilə dəqiqləşdirilir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin ekstrapolyar metoduna məntiqi şəkildə analogiya üzrə proqnozlaşdırma və ya daha dəqiq desək **komparavistika** birləşir. Analogiyanın tətbiq edilməsi ümumi şəkildə qəbul edilmiş və təbii təfəkkür vasitəsidir. Gündəlik həyatda insanların əksəriyyəti müntəzəm olaraq sadə müqayisəli analogiyalardan istifadə edir. Əgər biz müəyyən bir hadisənin digər oxşar hadisələrlə müşayət olunduğunu aşkar etsək..., belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu iki hadisə arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur. Biz şimşək çaxdığını gördükdə tezliklə leysan olacağını əvvəlcədən deyə bilərik. Analogiya daha yüksək səviyyədə əsas elm hesab edilir.

Beynəlxalq tədqiqatlar zamanı komparavistika metoduna istinad ilk növbədə tarixi-müqayisəvi analogiyalar anlayışı ilə adlandırılan siyasi çevrilişlər, sosial inqilablar, «yuxarıdan» keçirilən islahatlar, etnik və dövlətlərarası münaqişələr, dünya müharibələri və s. kimi oxşar, əlaqədar, eyni tipli və digər yaxın situasiyalara müraciətə şərait yaradır. Bu baxımdan məsələn, sənaye, elmi-texniki və postindustrial inqilablar müqayisə edilə bilər. Tam komparavistik analiz metodu vasitəsilə keçmiş və gələcəyin sosial çevrilişlərini əhatə etmək olar. Hal-hazırda SSRİnin dağılması nəticəsində yaranan müxtəlif ölkələrdə islahatlar və demokratizasiyanın mümkün nəticələrinin müqayisəli proqnostik axtarışlarını keçirmək tamamilə düzgün olar. Müxtəlif mədəni massivlərin potensial təkamülünün müqayisəsi mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bununla yanaşı ictimai həyatın, o cümlədən beynəlxalq inkişafın heç də hər bir hadisəsi tarixi və məntiqi analogiya çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilməz. Hadisə və proseslərin oxşarlığı və müqayisə edilə bilinməsi

aydın xarakter daşımaldır, əks halda tədqiqatçı nəticəsi sıfıra bərabər olan yanlış, mifik, qeyri-real analogiyanın təzyiqi altına düşmüş ola bilər. Proqnostik tədqiqata ilkin «model analogiyası» kimi daxil edilən hər bir tarixi şərait müəyyən sabit, dəfələrlə təkrarlanan əlamətlər və əvəzlənmələrə malik olmalıdır ki, onların ehtimalı digər, sonrakı, daha dəqiq proqnozlaşdırılan şəraitdə tədqiq edilir. Beləliklə, XIX və XX əsrlər boyunca dünyanın müxtəlif hissələrində istənilən sosial inqilabı dağıdıcı vətəndaş müharibələri ilə nəticələnən kəskin sinfi mübaricə, təsərrüfatın dağılması, inqilabi elita sıralarında dərin daxili parçalanma və qruplaşmalar və cəmiyyətin yeni sosial keyfiyyətə keçidi prosesində baş verən digər qeyri-ordinar hadisələr əvəz edirdi. Proqnostik tədqiqat keçmiş modellərini və gələcək ssenarilərini müqayisə etməklə ilk növbədə keçmişin təkrarlanmasının və ya əksinə keçmişin bəzi xüsusiyyətlərindən kənarlaşmaların qaçılmaz olduğunu sübuta yetirməyə, ikincisi isə yeni hadisə və tendensiyaların yaranmasının hipotetik ehtimalını üzə çıxarmağa yardım edir, belə ki, mədəni, məkan, şəxsi və digər fərqlər səbəbindən ümumdünya tarixində iki və ya daha artıq oxşar hadicə olmamışdır və ola da bilməz.

Bəs komparavistikada subyektivliyi, yanlış analogiyanı azaltmaq məqsədilə model və proqnozlaşdırılan şəraitə aid olan ilkin məlumatların son dərəcə qərəzsiz və obyektiv seçimi hansı yolla həyata keçirilir? Bu suala cavab verərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir. Müqayisənin keçirilməsi üçün hər iki şəraiti təhlili etməyə imkan verən aspektlər məcmusu müəyyən edilməlidir. Buraya nəzərdən keçirilən şəraitlərin müqayisə edilməsi zamanı əhəmiyyət kəsb edəcək bütün aspektlər daxil edilməlidir. Bir çox hallarda müqayisə zamanı şəraitin gedişinə təsir göstərməyən aspektləri hesaba almamaq mümkündür. Lakin əhəmiyyətli hesab edilən aspektlər üzrə verilmiş iki hadisənin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə etmək lazımdır.

Artıq yuxarıda qeyd edilmişdir ki, tarixi-müqayisəli proqnozun nəticəsi ilkin, daha dəqiq «model şəraitin» rəasional seçimindən xeyli asılıdır. Bu zaman bir çox hallarda səthi müşahidədə gizli qalan tarixi məntiq aşkara çıxır. Bu yerdə Avropa dövlətləri-İspaniya, Portuqaliya, İngiltərə, Fransa və s. tərəfindən öz strateji potensialına arxalanaraq qızıışdırdığı XVIII və XIX əsrlərin istənilən müstəmləkə müharibələri tarixi nümunəsinə istinad etmək olar. Müstəmləkəçi dövlətlərin bu cür uzun sürən, üzücü və qanlı müharibələrdə məğlubiyyəti formal məntiq baxımından inanılmaz idi, lakin, bununla yanaşı milli-azadlıq qüvvələri strategiyasının doğruluğunu təsdiq etmiş real fakta çevrildi.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin komparavistikası bir və ya bir neçə yaxın, bir çox cəhətdən isə oxşar şəraitlərlə qarşılaşır: sosial-siyasi hərəkatlar, beynəlxalq münaqişələr, dini reformasiyalar və s. Lakin, istər model, istərsə də proqnozlaşdırılan istənilən tarixi şərait özünəməxsusdur, buna görə də onların oxşarlığı hər hansı bir tam geosiyasi məkan çərçivəsində nisbi və şərti xarakter daşıyır. Proqnozçu-analitik daim yadda saxlamalıdır ki, iki tamamilə oxşar tarixi hadisənin mövcudluğu qeyri-mümkündür, belə ki, hətta xaricən oxşar hadisələr belə bir çox amil və parametrlər üzrə bir-birindən tamamilə fərqlənir. Lakin bu zaman aşkar edilmiş fərqləri hesaba almamaq üçün əsasın olmasını və ya onların tədqiq edilən analogiyanı yanlış, demək ki, qeyri-səmərəli hesab etməyə əsas verməsini yalnız tədqiqatçı özü müəyyən edə bilər.

Dövlətlərin xarici siyasətinin başlıca determinantları şərti olaraq iki müstəqil dəyişən amillərə bölmək mümkündür: birincisi daxili, ikincisi xarici.

Müstəqil daxili dəyişən amillər öz növbəsində aşağıdakılara bölünür:

Fiziki amillər, o cümlədən,
- dövlətin geostrateji mövqeyi;

- təbii ehtiyatların mövcudluğu;
- demoqrafik şərait.

Proqnostik göstəricilər kimi xarakterizə edilən bu göstəricilərin ardınca ümumiləşdirici makrogöstəricilər gəlir:

Struktur amillər. Onlar aşağıdakıları əhatə edir:

- dövlətin siyasi və iqtisadi institutları;
- fiziki və sosial potensialın realizasiya bacarığı, daha doğrusu, insan faktorunun nəzərə alınması;
- siyasi partiyaların və ictimai hərəkatların, təsir qruplarının (lobbizm), etnik və dini qruplar, dil qrupları, sosial səfərbərlik, urbanizasiya proseslərinin rolu;
- cəmiyyətdə birliyin səviyyəsi.

Müstəqil dəyişən amillərin yuxarıda qeyd edilmiş tipoloji qruplarının ardınca mədəni və insan amillərini, cümlədən aşağıdakıları əhatə edən bir qrup gəlir:

- mədəni koordinatlar, mədəni dəyərlər sistemi, dil, din, ideoloji mühit, elita tərəfindən öz rolunun qiymətləndirilməsi, özünüdərk etmə, dünyanın dərk edilməsi, məfkurəvi təsir sistemi;
- ümumi qrup mentaliteti, o cümlədən tarixi hafizə, «digərinin» təsviri, beynəlxalq öhdəliklərə münasibət, milli təhlükəsizlik məsələlərinə qarşı həssaslıq, messianizm ənənələri;
- mühüm qərarların qəbul edilməsinə təsiri olan elitanın keyfiyyəti, o cümlədən, öz milli mühitinin dərk edilməsi, xarici aləmin dərk edilməsi, fiziki keyfiyyətlər, əxlaqi-etnik keyfiyyətlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Brayar və Calili kimi alimlər müstəqil xarici dəyişən amilləri üç tipoloji kateqoriyaya bölürlər:

- beynəlxalq sistemə;
- digər dövlət və müstəmləkələrin fəaliyyəti;
- bir çox millətlərin istifadə etdiyi qlobal ehtiyatlar.

Yuxarıda qeyd edilmişlərdən də məlum olduğu kimi məlumat informasiya bankının yaranmasının artıq ilkin mərhələsində ekspert-analitik kifayət qədər geniş və çoxamilli məlumat əldə etmiş olur. Bu məlumat onu beynəlxalq proqnostik tədqiqatın tamamilə yeni səviyyəsinə qaldırır. Bu zaman ekspert daha əlverişli inkişaf alternativlərinə xüsusi diqqət ayırmaqla ekstrapolyasiya və komparavistika metodları əsasında bir neçə mümkün nəticəyə malik «laborator» kombinasiyalar əldə edir.

Beləliklə, ekstrapolyasiya proqnostik qiymətləndirmə metodudur. Ekstrapolyasiya zamanı məcmunun qismən tədqiqi əsasında daha ümumi və tam xarakterli nəticə və qiymətlər formalaşır. O, əvvəlki proqnozlaşdırma vasitələrindən birini təmsil edərək iri beynəlxalq hadisə və proseslər zamanı və ya yaranması astandasında geniş tətbiq edilir. XXI başlanğıcında dünya proqnostikasında qloballaşma və regionallaşma problemlərinin proqnostik tədqiqatları daha geniş vüsət alır. Komparavistika – beynəlxalq münasibətlərin müqayisəli-tarixi təhlili metodunun tətbiqi ekstrapolyar proqnostik tədqiqatları tamamlayır və zənginləşdirir.

§2. *Kompleks modelləşdirmə və beynəlxalq ssenarilərin işlənilib hazırlanması*

Daha çox kompleks proqnostik modelləşdirmə kimi məşhur olan beynəlxalq münasibətlərin inkişafının nəzəri ssenarisinin işlənilib hazırlanması fəlsəfi-sosioloji, tarixi-mədəni, siyasi və iqtisadi biliklərin mürəkkəb çoxamilli sintezindən ibarətdir.

Digər tədqiqat modellərində olduğu kimi müxtəlif daxili və xarici və aralıq amillərin və müxtəlif vektora malik xarakterli şəraitlərin nəzərə alınması ilə baş verən beynəlxalq

münasibətlərin inkişafının proqnostik modelinin yaradılması bir sıra mühüm mərhələlərə bölünür.

Birinci mərhələdə obyekt və ya daha dəqiq desək modelləşdirmə sahəsi müəyyən edilir, proqnozlaşdırılan axtarışın sərhədləri və ümumi şəraiti dəqiqləşdirilir. Zəruri məlumatın toplanması, öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi, tədqiqatın əsas vəzifələrini dəqiqləşdirmək məqsədilə müəyyən nəzəriyyə və metodologiyanın seçimi və ya onların sintezi həyata keçirilir. Ümumi, xüsusi və təsadüfi amillərin qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmaqla ilkin modelləşdirmə layihəsinin yaradılması daha məqsəduyğundur.

Birinci mərhələdə keçirilmiş tədqiqatlar işin *ikinci, analitik mərhələsinə* keçməyə imkan verir. Bu zaman əsas diqqət proqnostik axtarışın «konfiguratorunun» yaradılmasına yönəldilir. Tədqiqatçı bu mərhələdə müxtəlif dəyişgən amillərin funksiyalarına, yaradılan modelin əsas proqnozlaşdırma məqsədlərinə müvafiqlik dərəcəsinə, toplanmış məlumatın minimum dərəcədə kifayət olmasına və ya çatışmamasına xüsusi diqqət yetirir. İkinci mərhələnin əsas funksiyası – beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əsas tendensiyaları əks etdirən çoxamilli matrisanın yaradılmasından ibarətdir.

Modelləşdirmənin sonuncu, *üçüncü mərhələsi* proqnostik modelin yaradılmasını başa çatdırmaq məqsədilə işlənən layihənin imitasiyası və verifikasiyası üçün iqtisadi-hesablamaların istifadəsindən ibarətdir. Bu zaman tədqiqatçı əks qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almaqla işlənən layihəyə əhəmiyyətli düzəlişlər edə bilər. Kompleks beynəlxalq modelləşdirmənin nəticələrinin ümumiləşdirici tərtibatı zamanı bir qayda olaraq gələcək inkişafın (qısamüddətli, orta, uzunmüddətli) yalnız üstünlük təşkil edən deyil, həm də alternativ tendensiyası seçilir. Tədqiqatçı kompleks proqnostik modelləşdirmə prosesində dünya siyasətinin milli maraqlar, siyasi mədəniyyət və hakim elitanın keyfiyyətətəbii ehtiyatlar, mədəni potensial, geosiyasi şərait, maliyyə-valyuta potensialı

və s. kimi sistemləşdirici amillərinin əhəmiyyətini daima müşahidə edir.

Kompleks modelləşdirmə sahəsində ən məzmunlu, lakin mübahisəli layihələrdən biri XX əsrin ikinci yarısında 1968-ci ildə əsası qoyulmuş ümumdünya qeyri-hökumət təşkilatı «Roma klubu» tərəfindən yaradılmışdır. «Roma klubunun» tədqiqatçı-ekspert qrupları 20-yə yaxın məruzə hazırlamışlar. Bu məruzələrdə onlar çoxamilli sistemli analiz əsasında qlobal ekoloji mühitin qorunması, sabit ictimai inkişaf, xalq təsərrüfatının tənzimliyi, xüsusilə də ehtiyatlar, energetika, iaşə, demoqrafik artım və s. sahədə kimi əsas problemlər üzrə orta müddətli proqnostik mülahizələri əsaslandırmaq cəhdini həyata keçirmişlər. Bir qədər sonra – 1972-ci ildə Massaçuset texnoloji institutunun bir qrup alimi «Artım həddi» adlı analitik material hazırlamışdır. Burada əhalinin dünyada həddən çox artdığı və sərvətin yer kürəsində son dərəcə ədalətsiz bölündüyü halda qlobal böhran və tənəzzül modeli əsaslandırılmışdır. Məruzənin müəllifləri sabitliyin və qlobal tarazlığın əldə edilməsi məqsədilə idarənin postindustriya cəmiyyətinin təbii proseslərinə fəal müdaxiləsi lehinə çıxış etmişlər. Materialda onların futuroloji layihə yaratmağa cəhd etmədikləri deyilir. O, mövcud tendensiyaların, onların bir-birinə təsirinin və mümkün nəticələrinin təhlili olmalı idi və oldu. Bizim məqsədimiz bu tendensiyalara həmin istiqamətdə inkişaf etmək imkanı verildiyi halda yarana biləcək dünya böhranı haqqında xəbərdar etməkdən və bununla da bu cür böhranların baş verməsini ehtimalını aradan qaldırmaq məqsədilə siyasi, iqtisadi, sosial sistemlərə dəyişikliklər daxil etməyi təklif etməkdən ibarətdir. Klubun «sıfır dərəcəli artım» ilkin ssenariləri sonralar korrektə edilmiş və «məhdud artım» konsepsiyası ilə əvəz edilmişdir və bu variantda qlobal proqnostik təfəkkürə öz təsirini göstərmişdir.

Beynəlxalq münasibətlərin imitasion modelləşdirilməsi prosesində konkret bir şərait proqnozlaşdırılan şəraitin süni

əksi kimi nəzərdən keçirilir. Bu zaman modeli yaradılması prosesi özü də üç əsas mərhələyə bölünür:

birinci mərhələ ilkin, qiymətləndirici xarakter daşıyır və bu zaman «şərait», «proses», kimi kateqoriyalar dəqiqləşdirilir və konkretləşdirilir, məlumat informasiya bankının nizama salınması həyata keçirilir;

ikinci mərhələdə obyektin inkişafının forma və mahiyyəti, kəmiyyət və keyfiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqənin analitik prinsiplərinə əsaslanan konseptual modellərinin («konfiquratorunun») qurulması baş verir. Bəzi hallarda forma və mahiyyət arasındakı ziddiyyətlər entropik xarakter daşıya bilər. Buna misal olaraq transsərhəd terrorçuluğu forması alan bəzi etnik milli hərəkətləri göstərmək olar.

Ətraflı proqnoz modelinin qurulması tədqiqatın üçüncü mərhələsində həyata keçirilir. Bu zaman beynəlxalq təsir elementləri, daha doğrusu tərkibi və strukturu dəqiqləşdirilir, tərəflərin maraqları, onların fəaliyyət vasitələri, ehtiyat potensialı müqayisə edilir.

Son illər proqnostik modelləşdirmədə humanitar amillərin əhəmiyyətini daha çox nəzərə almaq cəhdi yaranmağa başlamışdır. Proqnostik modelləşdirmə tematikasına gəldikdə isə burada RF-nın iştirakı ilə «böyük yeddiliyin» «səkkizliyə» təkamülü perspektivləri, BMT-də islahatların rolu, «dünya Şimal-cənub oxunun» təsiri, çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və s. kimi problemlər ön plana çıxır.

Beynəlxalq modelləşdirmənin (eləcə də proqnostikanın digər metodlarının) ən əhəmiyyətli elementlərindən biri də riyazi metodlardır. İqtisadi-riyazi aparat proqnozlaşdırılan inkişaf meylinin - hakim tendensiyasının proqnostik ekstrapolyasiyasına tamamilə yeni xüsusiyyətlər verir. Meylin ekstrapolyasiyası gələcək perspektivlərdə keçmişin ekspert tərəfindən hadisənin zaman və məkanında sistemləşdirilmiş və nizamlanmış «müvəqqəti sıralara» aid edilmiş inkişaf

tendensiyalarının hipotetik şəkildə qorunmasının daha mürəkkəb təsvirini üzə çıxarır.

Lakin hal-hazırda beynəlxalq proqnostika hələ də fundamental nəzəriyyə və proqnozlaşdırma təcrübəsi arasındakı ciddi boşluğu aradan qaldırmağa müvəffəq olmamışdır.

Beynəlxalq proqnozlaşdırma metodologiyasının zənginləşdirilməsinin ən mühüm prosesləri sırasında politologiya və iqtisadi-riyazi aparatın sintezi xüsusi yer tutur. Doğrudur, hələ ki, EHM-a təməli qoyulan sosial-siyasi amillərin hamı tərəfindən qəbul edilmiş toplusu qəti olaraq yaranmamışdır. Bununla belə toplanmış təcrübə kifayət qədər mühüm kibernetik hesablamaları əldə etməyə imkan verir (xüsusilə də dünya və regional münaqişəli şəraitin təhlili zamanı).

Müxtəlif proqnostik layihələrin, məsələn, NATO və RF qarşılıqlı əlaqələri məsələləri üzrə layihələrin işlənməsi zamanı ekstremal, minimal və ortalanmış variantlarda hadisələrin inanılmaz inkişafının hipotetik modelləri yaradılır. Bu zaman irəli sürülən proqnostik hipotezalar (məsələn, NATO-nun Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Afrika və s. olan prioritet və öhdəliklərinin genişləndirilməsi haqqında) nəzəri işlərdən ibarətdir və müəyyən zamanadək birbaşa təcrübi, eksperimental ekspertizaya məruz qoyula bilməz.

Başqa sözlə, beynəlxalq şəraitin proqnostik modelləşdirilməsi – gələcəyin, daha dəqiq desək onun ehtimal olunan variantlarından birinin heç də real deyil, yalnız mücərrəd təsvirinin əksidir. Məsələn, NATO-nun Şərqi doğru irəliləyişinin güman edilən nəticələri, qloballaşma prosesinin dərinləşməsi, Rusiyada faşist elementlərinin, skinteylərin güclənməsi və ya Fələstində «Xamas» təşkilatının hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq ərəb-israil silahlı münaqişəsinin kəskinləşməsi və s. Deməli, beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması ssenarisinin qurulması zamanı konkret hadisələr birbaşa olaraq

müəyyən bir regional və global şəraitlə əlaqələndirilir, bu isə öz növbəsində ənənəvi tərəkür tərzindən kənarlaşmağa, müxtəlif detallara nəzər yetirməyə, böhranlı şəraitin əsas inkişaf mərhələlərini üzə çıxarmağa, mümkün siyasi-diplomatik kontraksiyaları hipotetik surətdə müəyyən etməyə imkan yaradır.

Metodoloji prinsiplər baxımından ABŞ və bir sıra Avropa ölkələrini proqnostik ssenarinin növbəti şəbəkəsinə tövsiyyə etmək olar. Tədqiqatçı dövlətin, koalisiyanın, transmilli və digər institutların beynəlxalq qarşılıqlı təsirinin əsas komponentlərini, qarşılıqlı təsir prosesində onların əsas məqsədlərini, qarşılıqlı təsir tarixini təsbit edir. Bundan sonra öz analitik intuisiyasından çıxış edərək o, hadisənin virtual inkişafının gedişində daha mühüm, xüsusilə də yeni keyfiyyəti ayırd edir. Məsələn, münaqişənin gözlənilmədən kəskinləşməsi zamanı nüvə zərbələri mübadiləsi təhlükəsi. Daha sonra analitik və ya ekspertlər qrupu öz ssenari tədqiqatını EHM-nin kəmiyyət məlumatlarının cəlb edilməsi vasitəsilə dərinləşdirə bilər, böhranın mümkün gedişi ilə bağlı qrafik və diaqramlar qura bilər, böhranın inkişafının artan və azalan xətt və koordinatlarını müəyyən edə bilər. Virtual ssenarinin yekun hissəsi böhranın ən təhlükəli mərhələdən çıxarılmasının mümkün yolları haqqında ekspertlərin mülahizələrindən ibarətdir.

Bununla yanaşı proqnostik ssenarinin fəvqəladə variantları (xüsusilə ekstremal) optimal xarakter daşımaları olan müəyyən əks təsir profilaktik aksiyalarını vaxtında təkmilləşdirmək məqsədilə potensial təhlükələri üzə çıxarmağa imkan verir. Hər bir qeyri adekvat siyasi-hərbi cavab aksiyası böhranlı şəraitin inkişafını iflic etməklə yanaşı həm də əksinə onu kəskinləşdirə bilər. Belə bir ssenari qurmaq olar: beləliklə Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyinin *ilk çağırışı* 1988-ci ildən etibarən davam edən Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddiaları ilə bağlı idi. Bütün bunlar «tarixi ədalət» adı altında həyata keçirilirdi. Bu cür təhlükənin dəf edilməsi və neytrallaşdırılması konstruktiv diplomatiya çərçivəsində geniş

miqyaslı informasiya müharibəsini inkişaf etdirmədən belə tamamilə real bir prosesdir.

Lakin, böhran inkişaf edir və növbəti, *ikinci* potensial *faza* və ya daha dəqiq desək Azərbaycan Respublikası milli təhlükəsizliyi üçün risk mərhələsi Ermənistanın o zaman artıq yaranmış olan regional və global geosiyasi və digər qüvvələr balansını öz xeyrinə dəyişmək cəhdlərində üzə çıxmağa başladı. Risk mərhələsində cavab hərəkətləri balanslaşdırılmış xarakter daşmalı və hər şeydən əvvəl əks tərəflər arasında balansın qorunması və mümkün qədər sabitləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Lakin, əgər bu baş vermirsə politologiyada Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi üçün *təhlükə mərhələsi* kimi müəyyən edilən regional münaqişənin *üçüncü fazasına* keçid baş verir. Bu zaman Ermənistan geosiyasi körpüləri Azərbaycanı beynəlxalq arenada vahid təsir cəbhəsi qurmağa cəhd göstərməyə vadar edə biləcək digər konfliktlərə atmaq üçün cəhd göstərir. Bu fazada Azərbaycan üçün hələ də artıq yetişmiş münaqişənin dondurulması istiqamətində siyasi-diplomatik aksiyaların istifadə imkanı qorunur. Lakin, böhran dərinləşməkdə davam edir və Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi üçün *təhlükə mərhələsi* kimi xarakterizə edilən regional münaqişənin *dördüncü fazasına* keçid baş verir. Bu zaman Ermənistan öz informasiya ekspansiyasını Azərbaycan üzərinə tökülür, Rusiya simasında öz himayədarına arxalanaraq hərbi-siyasi zərbə potensialının gizli konsentrasiyasını həyata keçirir.

Arxiv sənədlərinə əsasən yuxarıda nəzərdən keçirilmiş münaqişəli vəziyyətlərdə regional münaqişə iştirakçıları yalnız bu son kəskin kritik mərhələdə həqiqətən də ayılmışlar. Məhz konstruktiv proqnostik təfəkkürün, daha bir (son) addımın regional münaqişə iştirakçıları üçün hansı qorxulu nəticələrlə nəticələnməsinin dərk edilməsi 1969-cu ilin oktyabrında SSRİ və Çinə, 1962-ci ildə kuba böhranı zamanı SSRİ və ABŞ-a iri miqyaslı nüvə münaqişəsindən, çox güman ki, üçüncü dünya

müharibəsindən xilas olmağa imkan verməsini təsdiq etmək üçün əsas vardır.

Beynəlxalq münasibətlərin kompleks modelləşdirilməsi proqnostik axtarışın sistemli təhlil metodundan yüksək fazasından ibarət olan sistemli yanaşma metoduna əsaslanır. Məlum olduğu kimi sistemli təhlil metodu beynəlxalq münasibətlərin nizamlanmasının pragmatik metodları, üsulları, vasitələri və prosedurları toplusunun təsviri kimi bərqərar olmuşdur. Bir çox halda sistemli təhlilə əsaslanaraq sistemli yanaşma müasir beynəlxalq münasibətlərin bu və ya digər dövlətin və ya dünya birliyində dövlətlər koalisiyasının tam inkişafını açıqlayan funksiyasını yerinə yetirir. Sistemli qanunauyğunluq əsasında planetar inkişafın mühüm mərhələləri arasında mürəkkəb qarşılıqlı təsir müəyyən edilir, demokratik, totalitar, keçid və s. kimi müxtəlif alt sistemlərin təkamülünün özünəməxsusluğu üzə çıxarılır.

Sistemli proqnostik təhlilin metodologiyasının mahiyyətini açarkən amerika alimi D. Rozenau tədqiqatın 6 mühüm səviyyəsini (alt sistemini) ayırd etmişdir: birinci, hakim elita daxili və xarici siyasətin generatoru kimi; ikinci, elita tərəfindən əsas bürokratik vəzifələrin tutulması və funksiyaların yerinə yetirilməsi, üçüncü, elitanın fəaliyyət göstərdiyi hakimiyyətin strukturu və xarakteri; dördüncü, həmin elitanın təmsil etdiyi cəmiyyətin tipi; beşinci, dövlət və beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə sistemi; və nəhayət altıncı, tarixi təkamülün bu və ya digər mərhələsində dünya quruluşunun xarakteri. Bu və ya digər dərəcədə əsaslı beynəlxalq xarakterli proqnostik mülahizələrin tərtibi yalnız bu cür geniş, universal tədqiqat əsasında mümkündür.

Beləliklə, iqtisadi strateji metodların tətbiqi ilə obyektin və ya tədqiqat prosesinin imitasiya şəkilli təşkilindən ibarət olan kompleks modelləşdirmə müasir beynəlxalq proqnostikanın əsas istiqamətlərindən birini əsk etdirir. Məhz imitasiya

modelləşdirilməsi ekspertin adi xarici səthi müşahidəsi nəticəsində mümkün olmayan bir çox dərin inkişaf sərhədlərini aşkar etməyə imkan verir.

§3. *Situasiyadan asılı olaraq mütəxəssis təhlili*

İmitasiya olunmuş ssenarilərin ekstrapolyasiya və modelləşdirilməsi nə qədər əhəmiyyətli olsa belə beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasında mühüm rol ekspert-analitik metodlara məxsusdur. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması təcrübəsi təsdiq edir ki, heç bir şey real ekspert-analitik proqnostikada canlı və birbaşa rolu real şəkildə mübahisə etmək, bəşəriyyətin gələcəyinin nəzəri cəhətdən dərk edilməsində onun birbaşa intellektual funksiyalarını qəbul etməmək iqtidarında Deyl. Proqnostik tədqiqatın bu metodunun məvəffəqiyyətli şəkildə təşkil edilməsinin əsas zəmininin yüksək dərəcəli beynəlxalq ekspertlərin keyfiyyətli seçimi olması heç də təsadüfi deyildir. Ekspertlər öz yüksək dərəcəli professional baza kompetensiyasından əlavə bu və ya digər dərəcədə balanslı şəkildə proqnostikanın müxtəlif metodoloji gedişatlarını (islahatçı, liberal, sentrist, sol radikal və s.) göstərməlidirlər.

Yüksək kompleksli modelləşdirmə kimi ekspert təhlili də bir sıra mərhələlərə bölünür: a) informasiya-hazırlıq; b) analitik; c) bir çox aralıq məlumatların ümumi məxrəcə endirildişi sintez fazası.

Bu zaman hər-hansı bir beynəlxalq hadisənin (məsələn, regional münaqişənin) proqnostik-ekspert analizi hər-hansı bir deyil, bir çox mənbələrdən əldə edilən çoxtərəfli məlumat informasiya bazasına əsaslanır. Bununla bərabər beynəlxalq ekspert üçün proqnozlaşdırma obyektinə və ya hadisəsinin vəziyyəti və keyfiyyətləri haqqında həm ilkin - faktografik, həm

də ikinci dərəcəli - məntiqi-intuitiv məlumat eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir proqnostikanın nəzəri arsenalı ictimai fikrin ekspertizası üçün onlarla baza metodik vasitələrə malikdir: 1) **ekspert sorğusu** – mütəxəssislər tərəfindən müəyyən bir beynəlxalq hadisəyə aid olan müxtəlif anketlərin doldurulması; 2) **delf metodu** – bir neçə mərhələdən ibarət müzakirələr və qərar qəbulu zamanı nəzərə alınmalı olan əsas fərqləri ayırmaqla bu cür prosedurların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir; 3) müxtəlif bir qayda olaraq tanınmış analitiklərin müəyyən bir siyasi cərəyanın proqnostik baxışlarını əks etdirən **intuitiv qiymətləndirici mülahizələr**; 4) **tarixi analogiya** – keçmiş təcrübənin bəzi düzəlişlərlə xəyali perspektivə formal proyeksiyasından ibarətdir; 5) **kontekstual xəritəyəköçürmə** – gələcəyin bütün mümkün hadisələrinin ardıcıl seçimi, təhlili və sintezi deməkdir (məsələn, təhlükəsizliyin pozulması təhlükəsindən silahlı münaqişəyə və daha sonra konfrantasiyadan sülhə yol axtarılarına keçid); 6) **şəbəkə və qrafik məlumatların təhlili** – siyasi inkişafın ən gərgin, böhranlı nöqtələrini üzə çıxarmağa imkan verir; 7) **imitasiya** – məntiqi və statistik aparat əsasında proqnostik qərarların axtarılarını optimallaşdırmağa imkan yaradır; 8) **oyun nəzəriyyəsi** – dünya siyasətinin bu və ya digər iştirakçılarının mümkün fəaliyyət ssenarilərini hipotetik şəkildə müəyyən etməyə imkan verir və s.

Sitanalizin kompleks proqnozlaşdırma kimi əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd edilmiş tədqiqat metodlarının bir çoxunun kombinasiyası əsasında ətraflı tədqiqat qeydi yaradılır. Bundan sonra həmin iş əsasında ölkənin ali siyasi rəhbərinə son dərəcə lakonik (2-4 standart vərəq) analitik məktub yazılır.

Biz artıq qeyd etmişdik ki, ekspert-analitik proqnozlaşdırmanın ən mühüm instrumentlərindən biri Delf metodudur. Onun normativləri ilə əlaqədar olaraq ekspertlər

vahid əlaqələndirmə mərkəzinə öz fərdi mülahizə və rəylərini daxil edirlər. Təqdim edilmiş işləri müqayisə edərək layihənin əlaqələndiriciləri oxşar mövqelərlə yanaşı həm də ən əhəmiyyətli fərqləri (məsələn strateji və adi silahlanma məsələləri üzrə) aşkar edirlər. Bundan sonra əlaqələndirici qrup yeni informasiya məlumatlarını daxil edərək əsas diqqəti mühüm fərqlərin aradan qaldırmaq yollarının axtarışına və heç olmazsa nisbi konsensusun əldə edilməsinə yönəldərək daha əhəmiyyətli və əsaslı bazanı öz əvvəlki proqnostik mülahizələri altına almaq məqsədilə əlavə fərdi ekspert rəyi tələb edir.

Sitanalizin beynəlxalq politoloqların kompleks ekspert-analitik işlərindən realizə edilən əsas üstün cəhətləri və məziyyətləri nədən ibarətdir?

Bu metodun birinci və demək olar ki, ən mühüm məziyyəti biliklərin və kollektiv analitik rəylərin ekspert-analitiklərin fərdi yanaşmalarından miqyaslı və əhəmiyyətli olmasından ibarətdir. Təcrübə sübut edir ki, proqnozlaşdırıcı qrup tərkibində hətta yüksək kvalifikasiya və dərəcəli mütəxəssisin, o cümlədən, keçmiş diplomatların, hərbiçilərin və s. olması belə onunla müzakirə və demək ki, onun mövqeyinin mübahisəsi və korrektə edilməsi ehtimalını istisna etmir. Başqa sözlə, burada bir növ kəmiyyətin yeni bir keyfiyyətə keçdiyi və bunun da öz növbəsində ekspert-analitik mülahizələrin və nəticələrin əvvəllər naməlum olan potensialını aşkar edən təbii elmi qanun özünü göstərir.

Sitanalizin («qrup şəkilli zehni təzyiq») digər mühüm üstün cəhəti proqnozlaşdırılan süjetlərdən istəniləni üzrə bir tədqiqatçı üçün xüsusilə daxili və xarici mühit və subyektiv insan amilinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif aspektlərinə aid olan ətraflı məlumatı toplamaq və onu işləmək demək olar ki, mümkün deyil. Sitanaliz bu cür defisiti kompensasiya etməyə, daxili siyasi və beynəlxalq inkişaf amillərinin daha sıx birləşməsinə təmin etməyə imkan verir.

Grup şəkilli proqnozlaşdırmanın fərdi proqnozlaşdırmadan üstünlüyünü müəyyən edən sonuncu və üçüncü məqam bir tərəfdən fərdi, digər tərəfdən isə kollektiv sosial psixologiyanın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Situasiyaların tədqiqi ilə məşğul olan analitik qrup müstəqil ekspertdən fərqli olaraq daha yüksək risk dərəcəsi ilə hakim elitanın mühüm qərarlar qəbul edən hissəsinin təsəvvür və mövqelərilə kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edən bu və ya digər proqnostik rəylərə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazırdır. Hər-hansı bir müstəqil xadim tərəfindən verilən bu cür qeyri-məşhur qərarlar onun professional imicinə ziyan gətirə bilər, digər tədqiqatçı qruplarla müxalifətə sala bilər. Bununla yanaşı sitanaliz təcrübəsi yekun sənədlərə «azlığın» əsaslandırılmış mövqelərini daxil etməyi istisna etmir.

Sitanaliz zamanı geniş istifadə edilən delf metodunun xarakteristikası zamanı C. Martino yüksək kvalifikasiyalı analitiklərin peşəkar akademik intuisiyasına əsaslanan proqnostik-ekspert işinin keçirilməsinin üç əsas xüsusiyyətini qeyd edir. Birincisi anonimlik və məxfilik, ikincisi tədqiqatın əvvəlki mərhələlərinin müvafiq nəticələrə əsaslanması, üçüncüsü isə kollektiv anket sorğusunun statistik nəticələrinin istifadəsindən ibarətdir.

Sitanalizin **anonimliyi və məxfiliyi** sadə gizli səsvermənin təşkilində olduğu kimi adsız sorğu vərəqləri paketlərinin paylanması və işlənməsi yolu ilə təmin edilir (lakin tədqiqat iştirakçıları arasında tanışlığın tamamilə olmamasını təmin etmək təcrübədə bir qədər çətinidir). Anonim-məxfi metod ekspertə öz elmi və peşəkar adına xələl gətirilməsi təhlükəsindən qorxmadan şəxsi mövqeyinin təsbit edilməsi üçün tam azadlıq verir. Sorğunun nəticələri əsasında müxtəlif qrafik medianlar və ondan əsas kənarlaşmalar çıxarılır. Beləliklə, məsələn, sülhməramlı qoşun kontingentinin regional münaqişə zonasından çıxarılması haqqında məsələ üzrə üç mövqe təsbit edilə bilər: a) status-kvonun (medianın)

qorunması; b) qoşunların çıxarılması (birinci kənarlaşma); c) qoşunların artırılması (ikinci kənarlaşma).

Eyni bir süjet üzrə **əvvəlki sorğuların nəticələrinə əsaslanma** sitanalizin bütün iştirakçılarının hər bir mövqeyin dəlil və sübutlarını ətraflı surətdə qeyd etməklə əvvəlki sorğuların əsas və alternativ rəyləri ilə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu prinsip tədqiqatın keçirilməsində zəruri olan ardıcılığı təmin etməyə imkan verir, sorğunun magistrat istiqamətdən kənarlaşmasını aradan qaldırır, ekspertlərin işində ekstrapolyarlıqla yanaşı həm də əks əlaqəni də təsbit edir.

Proqnoz statistik göstəricilərinin işlənməsində ekspertlərin əksəriyyətinin fikri əks olunur. Bu fikrlə analitik qrupun digər üzvləri də razılaşıb (və ya heç olmazsa əlavə kimi onların «xüsusi fikri» qeyd edilir). Bu prosedurdan əlavə Delf metodu orta statistik medianlar və ekspertlərin fikirlərinin yayılma dərəcəsini aşkar etməyə imkan verən kvartillərin qurulmasından ibarətdir.

Proqnostik tədqiqatın keçirilməsi zamanı son ekspertlər komandasının («jürinin») yaranması mühüm, demək olar ki, əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman proqnostik işdə əsas diqqət yalnız öz təşkilatı içərisindən deyil, həm də digər elm və təhsil mərkəzlərindən toplanmış mütəxəssislərin iş bacarıqlarına yönəldilir.

Situasiyadan asılı olaraq analitik proqnozların işlənməsində yalnız humanitar (tarix, beynəlxalq hüquq, siyasi iqtisad, kulturologiya və s.) deyil, həm də bir çox təbiət elmlərinin (biologiya, coğrafiya, kibernetika, tibb və s.) ən məşhur nümayəndələri iştirak etmişlər. Alimlərlə yanaşı diplomatlar, dövlət qulluqçuları, informasiya strukturu işçiləri və s. də proqnostik tədqiqatlara cəlb edilmişlər. Bütün bunlar işləri yalnız sahələrarası deyil, həm də idarələrarası səviyyədə aparmağa, subyektiv xarakterli birtərəfli meylləri, kənarlaşmaları minimuma endirməyə imkan verir. (Doğrudur, ekspertlərin həddindən geniş nümayəndəliyi proqnozun

məxfiliyini təhlükə altına salır, «məxfi məlumatın yayılması» yolunda maneə rolunu tərəflərin öhdəliklərinin aydın şəkildə müəyyən edildiyi fərdi əlaqələr oynaya bilər.)

§4. Geostrategiya şəraitində beynəlxalq proqnozlaşdırma

İnsaş cəmiyyəti, dövlət, onun sosial institutları, siyasi partiyalar və müxalifət, müxtəlif etnik, konfessional və digər birliklər tarixi zaman və müəyyən hüquqi məkan xaricində fəaliyyət göstərə bilməz. Siyasi varlıq və məkan-ərazi amilinin məhdud qarşılıqlı təsirinin məhz bu və ya digər konkret səviyyəsi nəticədə bu və ya digər dövlətin, koalisiyanın və ya dövlətlər birliyinin keyfiyyətin, daha doğrusu ümumi milli və ya ümummilli potensialını müəyyən edir. İstənilən digər elmi şərh kimi geostrategiya da müasir beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm istiqamətlərindən biri olaraq vahid ümumi şəkllə malik deyil, o daim mükəmməlləşir və mürəkkəbləşir.

Bununla yanaşı geostrateji məkan hələ yaranışından humanitar və ən əsası təbiət elmlərinin mürəkkəb ahəngindən ibarətdir. Geostrategiya diplomatiya, siyasət və coğrafiyanın, sosial tarixin və etnopsixologiyanın, iqtisadiyyat, nəqliyyat və hərbi strategiyanın və s. özünəməxsus nəzəri və metodoloji sintezidir. Geostrategiyanın çoxtəbəqəli, sintez olunmuş xarakteri onun kompleks, universal, aksiomatik xarakteristikasının, beynəlxalq münasibətlərin əsas instrumentarisinin təkmilləşdirilməsi üçün çətinliklə keçilə bilən maneələr yaradır. XX əsrin əvvəllərində avropa ölkələri tərəfindən yer səthinin mənimsənilməsi tam olaraq sona çatdırıldı və artıq bölünmüş kolonial cəhətdən asılı periferiyanın yenidən bölgüsü problemi beynəlxalq münasibətlərin ön səhnəsinə çıxmış oldu. Yer kürresinin ən güclü dünya ölkələrinin xarici ekspansiyasının əsaslandırılması üçün dünya

quruluşunun bütövlüyü və müxtəlifliyinə, siyasi-iqtisadi əsaslar və məkan mühitinin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinə tamamilə yeni rəylərin verilməsinə ehtiyac var idi. Tarixi zamanın bu inadlı çağırışlarına ciddi cavab olaraq geostrategiya yarandı. O, yarandığı gündən bir sıra məktəb və istiqamətlərə, o cümlədən fəal xarici ekspansionizm, təbii «həyat məkanı»nın təmin edilməsi tərəfdarlarına bölünmüşdür.

Fundamental elm sahəsinin formalaşması üçün bir əsr tarixi xronologiyanın minimal bir hissəsidir. Lakin, onun həddləri çərçivəsində də həm fənnin özünün, həm də geostrategiyanın kateqoriya aparatının keyfiyyətə zənginləşməsi və təkamülü baş vermişdir və o, beynəlxalq münasibətlər və dünya diplomatiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Ənənəvi geostrategiyanın əsasını əsasən litosferlə, sonra isə hidrosferlə əlaqədar olan coğrafi determinizm təşkil edirdi. Əsas diqqət dövlətin kontinental və ya dəniz mövqeyi, torpaq və təbii relyef, iqlim şəraiti, fauna və flora, təbii kommunikasiyalar, şirin su mənbələri, dövlətlərarası sərhədlərin xarakteri, strateji mövqelər, etnodemoqrafik göstəricilər, təbii ehtiyatlar, cəmiyyətin sosial və siyasi təşkilat tipləri və s. kimi coğrafi ərazi amillərinə yönəldilirdi. Bu amillərin məhz mürəkkəb kombinasiya və proyeksiyası nümayəndələrindən biri alman alimi Fridrix Ratsel olan siyasi coğrafiyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Demək olar ki, bütün XX əsr boyunca davam edən elmi biliklərin böyük tərəqqisi geostrategiyanın yeni tərəflərini və sahələrini aşkar etmişdir. Optimal strateji xarakteristikalar insan tərəfindən kosmosun mənimsənilməsi nəticələrinin nəzərə alınması ilə daha dolğun və demək olar ki, universal olmuşdur. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla gələcəyin dərk edilməsinin strateji meyarları radikal sürətdə yenilənməyə başladı. Elmi texniki inqilabın və qloballaşmanın təsiri altında strateji məkanın keyfiyyətləri daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Müxtəlif istiqamətli tədqiqatçılar qərribə bir

paradoksun şahidlərinə çevrilməyə başlayırlar: son həddə məkan, daha doğrusu ətraf mühit və təbii intellekt arasında bir növ sintez təşkil etdiyindən ənənə üzrə geostrateji tədqiqatların əsasən beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi çərçivəsində keçirilməsinə baxmayaraq geostrategiya, ciddi akademik mənada qeyd-şərtsiz olaraq nə humanitar, nə də təbii elmlərə aid edilə bilməz. Eyni zamanda geostrategiyanın genetik özülündən məkanın iqtisadiyyatı (geoiqtisadiyyat), geostrategiya, geomədəniyyət, geoetnologiya və s. kimi kateqoriyalar törəyir. Məhz qeyd edilmiş amillərin mürəkkəb, müxtəlif dərəcəli təsiri nəticədə dövlət milli qüvvəsini və demək ki, qlobal, kontinental, regional, subregional miqyasda qüvvələr nisbətinin müəyyən modelini, xüsusilə, bipolyar, çoxpolyar, unipolyar, qeyri-polyar və s. modellərini müəyyən edir. Beləliklə geostrategiya zənginləşdikcə keçmiş və indinin dərk edilməsi instrumentindən gələcəyin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi vasitəsinə çevrilir. İnsan cəmiyyətinin və onun atributlarının inkişafı məkan və siyasi ehtiyatların qarşılıqlı təsirinə yardım edir və tarixi zaman keçdikcə təkamül edirdi. Yeni ərazi massivlərinin kəşf edilməsi və mənimsənilməsi böyük coğrafi kəşflər və ilkin kapital yığımı dövründə xarici ekspansiyanın əsas məqsədi olmuşdur. Sənaye inqilabı dövründə geniş xarici torpaqlar mineral-xammal malları mənbəyi və metropoliyaların hazır məhsullarının satışı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki inqilab dövrünün başlanması ilə müstəsna geostrateji əhəmiyyəti məlumat-idarəedici və elmi-texnoloji amillər kəsb etməyə başlayır. Yaponiya, Malaziya, Bruney, Sinqapur, Koreya Respublikası və b. kimi ərazi üzrə nisbətən kiçik və demoqrafik meyarlar üzrə məhdud ölkələr çox kiçik quru ərazilərə malik olaraq, $\frac{3}{4}$ xarici enerjidaşyıcı və mineral ehtiyatlar tədarükündən asılı olaraq, geniş ərazilərə və iri təbii ehtiyatlara malik güclü dövlətlərin yaxınlığında məskunlaşaraq kifayət qədər yüksək yerə və «qızıl milyard» ierarxiyasına nail olurlar. Lakin coğrafi determinizmin ən aşağı formasından

qlobal intellektualizmə doğru möhtəşəm irəliləyiş heç də geostrategiyanın keçmişdə qalmasının sübutu deyil. Əksinə, qloballaşma dövrünü əhatə etmiş amil, bu və ya digər dövlətin qüvvələrin optimal şəkildə səfərbər edilməsi qabiliyyəti, onu lazımi istiqamətə yönəldilməsi əsas geostrateji qanunauyğunluqların doğruluğunu bir daha sübut edir.

Dünya nəzəri elmində siyasət və coğrafi məkan arasında qarşılıqlı təsirlərin xarakteri haqqında müzakirələr tükənmək bilmir. Bununla yanaşı bəzi müəlliflər təkid edir ki, coğrafi məkan nəticədə milli dövlət və hakimiyyətin siyasi strategiyasının mahiyyətini və prinsiplərini müəyyən edir. Digərləri isə əksinə əsas rol hakimiyyətə, daha doğrusu, siyasi amilə ayırır. Zənnimizcə hər iki istiqamətin sintezi düzgün cavabla nəticələnenəcək. Beynəlxalq inkişaf prosesində coğrafi məkan və geostrategiyanın mürəkkəb qarşılıqlı təsiri və sintezinin özünəməxsus qanunu fəaliyyət göstərir. Bu siyasi iradənin zaman məkanın dəyişilməsinə təsiri ilə yanaşı həm də məkanın özü də bu və ya digər siyasi qərarın qəbul edilməsində strateji substansiya kimi mühüm rol oynaya bilər.

Siyasi aksiyaların keçirilməsində daxili ziddiyyət və bir çox hallarda məntiqsizlik nəticədə məkan dəyişikliklərinin xarakterinə də öz təsirini göstərir. Beləliklə, beynəlxalq münaqişələrin tənzimlənməsinin siyasi məntiqi bir halda humanitar problemlərin həllinə yardım göstərə bilər, digər bir halda isə özündə deqradasiya, repress və həlledilməz vəziyyətin dərinləşməsi elementlərini daşıya bilər. Buna misal olaraq İrak ətrafındakı hadisələri göstərmək olar. Təbiət və siyasi iradənin ziddiyyətli əlaqəsi şəraitində insanın zorakılıq xüsusiyyətləri üzə çıxır və çox güman ki, postindustriya sivilizasiyası çərçivəsində hələ uzun müddət üzə çıxacaqdır.

İnsan təfəkkürü nəzəri olaraq təbii mühitin dağıdılmasının qarşısını almağa qadirdir. Burada əsas rol ənənəvi siyasi coğrafiyanın təsvir və tədqiqat obyektinin passiv

xarakteristikası ilə məhdudlaşdığı halda əsasən gələcəyə istiqamətləndirilən geostrategiya oynamalıdır. Sözsüz nəzərə almaq lazımdır ki, geostrategiya məkanla qarşılıqlı əlaqəni hökumət və dövlət mövqələrindən qiymətləndirir, siyasi coğrafiya isə dövlət hakimiyyətini əsas etibarilə məkan mövqələri baxımından nəzərdən keçirir. Deməli, dövlət tərəfindən milli təhlükəsizliyin – hərbi-strateji, iqtisadi, energetik, xammal, iaşə, elmi-texnoloji, sosial, mədəni, ekoloji, demografik, etnokonfessional və s. təmin edilməsi potensialının optimal şəkildə açıqlanması yalnız geostrategiyanın mövqeyindən mümkündür.

Yuxarıda qeyd edilmiş mülahizələr bir daha sübut edir ki, geostrategiyanın proqnozlaşdırılması olmadan siyasi inkişafın tərəqqisi qeyri-mümkündür. Məlumdur ki, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və tarixi diqqəti vətəndaş cəmiyyəti və diplomatiya tarixinə yönəldir, geostrategiya isə geoiqtisadiyyat, geostrategiya, geomədəniyyət və elmi təfəkkürün digər sahələrinə aid olan universal biliklər kompleksi ilə məşğul olur. Məhz kompleks geosiyasi tədqiqatlar əsasında ehtiyatqoruyucu texnologiyalar, planetar məlumat məkanı, dünya miqراسiyaları, sivilizasiyalararası qarşılıqlı əlaqələr vəs. Kimi qloballaşma amillərinin artan rolunun aşkar edilməsi mümkündür. Deməli, geostrategiya beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi ilə müqayisədə daha geniş idraki humanitar fəndir. Şübhəsiz ki, geosiyasi nəzəriyyə və diplomatiya arasında heç bir suayırıcı yoxdur və ola da bilməz. Bunlar humanitar biliklərin bir çox cəhətdən çarpazlaşan fənləridir. Geostrateji bilik – diplomatiyanın kifayət qədər effektiv silahıdır və əksinə diplomatik arsenal geostrategiya sahəsindəki işlərin yüksək effektivliklə aparılmasına imkan verir.

Lakin, beynəlxalq hüquqa əsaslanan diplomatiyadan fərqli olaraq geostrategiya indinin və gələcəyin diplomatiyasının bir növ əksi kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, siyasi sərhədlər hələ sivilizasiyanın yaranması zamanı - ilk dövlət birliklərinin meydana gəlməsi dövründə tayfalararası ərazi sahələri əsasında yaranmışdır. Müəyyən bir ərazinin özü ilə eyniləşdirilməsi hissi etnik təfəkkürün əsas elementlərindən biri idi. Lakin, sərhədboyu zonalar özü də sonsuz sayda, uzunmüddətli, qanlı müharibələr, daim dəyişən etnik qüvvələr balansı əsasında formalaşdı. Yalnız XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində yer kürrəsində «azad torpaq» qalmamışdır. Lakin, «koloniya piroqunun» bölgüsünə gecikmiş ölkələr XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində milli-dövlət sərhədlərinin sarsılmazlığı prinsipini rədd etməyə davam edirdilər. Milli qüvvə amillərinin (xüsusilə də ərazinin, su sahəsinin, təbii ehtiyatların və s.) qeyri-bərabər paylanmasını birtərəfli şəkildə şərh etmək tendensiyası XX əsrin əvvəllərində Almaniya, Yaponiya və ABŞ kimi ölkələrə xas idi. Sonralar, XX əsrin 20-30-cu illərində Almaniya və İtaliə kimi ölkələr «həyat məkanının» birbaşa təcavüzlərinə və zorakı ərazi işğallarına haqq qazandırmağa çalışırdılar.

Koloniya və asılı dövlətlərin bir çox işğalları və bölüşdürülməsi «həyat məkanı» şüarı altında həyata keçirilirdi. Lakin, dekolonizasiya dövrünün başlanması ilə sərhədlər və mübahisəli ərazilər haqqında qızğın mübahisələr bitməməklə yanaşı, həm də canlanma və güclənmə tendensiyaları artmışdır. Bu isə öz növbəsində geosiyasətin müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə sıx əlaqədar olan bir elmi fənn kimi mövcudiyətinə daha bir sübutdur. Klassik geostrategiya beynəlxalq münasibətlərin qanunauyğunluqlarının dərk edilməsinin mühüm nəzəri instrumentarisi kimi öz həyati qüvvəsini qoruyub saxlamaqda davam edir.

Klassik geostrategiyanın əsasən üç məkan süjeti (litosfer (torpaq), hidrosfer (dünya okeanı) və atmosfer) ilə işlədiyi zaman müasir geostrategiya 1) kosmik məkan, 2) insan

idrakı, 3) məkanın kiçildilməsi və zamanın «sıxılması» fenomeni, 4) qloballaşma kimi ən yeni amilləri mənimsəyir.

Kosmos və kosmologiyanın Kainat haqqında elm kimi anlayışı hələ qədim yunan mütəfəkkirləri Pifaqor, Heraklit, Platon, Aristotel və s. tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Lakin, bir çox tədqiqatçı nəsillərini heyrətə salan fəvqəladə kosmik nizamlanma beynəlxalq siyasi tərəkürdən asılı olmayaraq XX əsrin ikinci yarısına kimi, daha doğrusu insanın Kainata fəal çıxışınadək mövcud olmuşdur. Bu zamandan etibarən kosmologiya amiranə bir sürətdə geostrategiyaya daxil olur. Bu və ya digər geostrateji regionun (məsələn, transatlantik hövzəsinin, rusiya, avrasiya xartlendinin və ya şərqə asiya kontinental qövsünün və s.) kosmosa fəal çıxışı yer kürresində üstünlüyə malik olmaq uğrunda rəqabət sahəsində həlledici əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bundan əlavə, kosmosfera (xüsusilə də hərbişədmə şəraitində) hidrosfer, litosfer və atmosferlə müqayisədə dünyada tədricən ön səhnəyə çıxır. Lakin, yuxarıda qeyd edilmiş çağırışlarla yanaşı artan kosmik təhlükə qarşısında (kosmik cismlərlə qarşılaşma, yadellilərin müdaxiləsi və s.) ayrı-ayrı geosiyasi regionlar və yerli sivilizasiyalar arasında qarşılıqların əhəmiyyətinin azalmasına aid olan digər bir prosesin istisna edilməsi qeyri-mümkündür.

Müasir geostrategiyanın digər bir yeni fenomeni – idrak anlayışı renessans dövründən etibarən bir çoz əsrlər boyunca elmdə insanın intuitiv, hissi dərk etməsindən fərqli olaraq rəasional mükəmməl dərk etmə qabiliyyəti kimi istifadə edilirdi. Səaysız-hesabsız sosial-psixoloji tədqiqatlar nəticəsində cəmiyyət həyatında xüsusi rol oynayan insan idrakının 120-yə qədər amili aşkar edilmişdir. Bununla bərabər elmi-texniki tərəqqi və «süni idrakın» yaranması şəraitində intellektual potensialın həyatın bütün sahələrinə, eləcə də beynəlxalq münasibətlərə kəskin şəkildə daxil olması baş verir. Bu və ya digər millətin optimal idarəetməyə və özünüidarəetməyə

yüksək dərəcəli qabiliyyət kimi intellektual keyfiyyətlər ərazi və strateji amillər kimi klassik anlayışlarla müqayisədə hakim mövqə tutmuşdur. Bu öz növbəsində bütün mümkün geostrateji blokların, alyansların, «oxların», «çoxbucaqlıların» və çox güman ki, ənənəvi dövlətlərarası sərhədlərin rolunu xeyli azaldır. İdrakın yeni kosmoqonik geostrategiyada hakim mövqə tutacağını proqnozlaşdırmağa əsas vardır. Əvvəlki dövlətlərarası maneələrin əhəmiyyətinin azalması şəraitində postindustriya, daha doğrusu, parçalanmış lakin hələ də asılı olan etnos və xalqların neosfer toplanması üçün nadir şərait yaradılır. Proqnozlar üzrə gələcəkdə Rusiya, ABŞ, Çin, Hindistan və başqa iri dövlətlərin dezintegrasiyası və afrikalılar, latınamerikalılar, ərəblər, qafqazlılar və digər yeni birləşmiş dövlətlərin yaranması da mümkündür.

Geostrategiyanın daha bir yeni kateqoriyası məkan və zamana Aid olan nəzəri abstraksiyadan ibarətdir. Elmi texniki tərəqqi boyunca məkan və zaman hər bir maddi substansiyanın mövcudiyyətinin universal bir forması kimi materiyanın struktur, materiyanın mövcudiyyətinin qarşılıqlı təsiri və ölçüsü, onun müxtəlif hallarının bir-birini əvəz etməsinin davamlılığı və ardıcılığı və s. kimi xassələrində özünü tədricən daha miqyaslı şəkildə biruzə verir. Lakin, postindustriya, informasiya cəmiyyətinin yaranması şəraitində ehtimal nəzəriyyəsinin fiziki qanunlarından biri (cismlərin hərəkət sürəti artdıqca çəki də artır və hərəkətin ölçüləri və istiqaməti nisbətən azalır) aydın şəkildə görünür.

Şübhəsiz ki, fizikanın fundamental qanunları birbaşa olaraq cəmiyyət hadisələrinə köçürülə bilməz. Lakin, müasir informasiya axınlarının hərəkəti sürətinin saniyədə 300 min km-dək olması faktı bizim təsəvvürümüzdə nəhəng yer kürrəsini dünyanın bir «kəndinə» çevirir, beynəlxalq münasibətlərdə mühüm əhəmiyyəti yalnız regional (geosiyasi) deyil, həm də global (geostrateji) amillərin kəsb etməsini təkidlə söyləyir. Müasir informasiya texnologiyaları müasir dünya liderlərinə

qısa zaman ərzində (kosmik nüvə-raket zərbələri komplekslərinin uçuş zamanı ərzində) son dərəcə böhranlı müharibə və sülh məsələlərini təcili surətdə həll etməyə imkan verir, halbuki, əvvəllər bu tip problemlər prinsip etibarilə yalnız bir yeraltı atom daşıyıcısı komandirinin baş komandanlıq tərəfindən öncədən hazırlanmış təlimatların açılışı əsasında yerinə yetirilən fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Bu vəziyyətdə strateji qərarların qəbul edilməsinə görə hər bir liderin məsuliyyəti kəskin surətdə artır. Nəticədə zaman amilini son həddədək sıxan informasiya inqilabı geosiyasətin («mütərəqqi əsaslandırılma» strategiyasının) klassik meyarlarının əhəmiyyətini xeyli azaldır, bu isə özünü xarici strateji dayaq məntəqələri sisteminin iri ölkələr tərəfindən reformasiya edilməsində biruzə verir. Sivilizasiya məkanının «sıxılması» və sosial təcrübənin ölçü şkalası kimi zamanın «daralması» ilə yanaşı beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sosiomədəni (yerli sivilizasiya çərçivəsində sosial fəaliyyətlər ritmi) və siyasi zaman (siyasi həyat ritmləri) arasında fərqləri həyata keçirir. Zaman istənilən mədəni həyatın universal amili kimi dünya bazarının yaranması vaxtından etibarən misilsiz «təzyiq» məruz qalmışdır. İnformasiya cəmiyyəti sənaye dövründən qaytarılması, dəyişdirilməsi, satılması, çevrilməsi mümkün olmayan aztapılan ehtiyatlar, və nəhayət virtual pullar kimi zamanın nadir qiymətini miras almışdır. Nəinki siyasi, həmçinin sosial zaman hər bir zaman kəskin defisitlə üzləşir. Postindustriya elitesinin siyasi zamanı «ləngitmək» (daha doğrusu, tarixin geri döndürülməsi mümkün olmayan əqrəblərini dayandırmaq) cəhdlərinin əsassızlığı buradan irəli gəlir, bu isə iri sosial-siyasi fəlakətlərə doğru aparır.

Ən yeni tarixi zaman konsepsiyaları əsas diqqəti cəmiyyət və dövlət problemləri ilə nəzəri müqayisədə üstün mövqe tutan fərdi başlanğıca yönəldir. Bununla da beynəlxalq münasibətlərdə və ümumdünya tarixi prosesdə ümumi, xüsusi və vahid xüsusiyyətlərin vahidliyi və tamlığı açıqlanır.

Qloballaşan dünya birliyinin yaradıcısı olan insan mədəniyyət və mədəni tərəqqinin yüksəkliklərinə qalxaraq tədricən gələcəyi bir növ kortəbii, qaçılmaz tale kimi qəbul etməkdən kənarlaşır. Məhz gələcək perspektivlərin mütərəqqiliyi və eyni zamanda müəmmalılığı və qeyri-müəyyənliyi insanı tarixin fəal subyektinə çevirir, halbuki təbiətin əsas qanunu – insan taleyinin müvəqqətiliyi, özünəməxsusluğu və bərpa edilməzliyi dəyişilməz olaraq qalır. Bu tip kontekstdə «qlobal mədəni oykumen məkanını formalaşdıran mədəniyyətlərarası dialoqun effektivliyinə yalnız digərinin mövcudiyyətinin mənim mümkün mövcudiyyətim kimi nəzərdən keçirilməsi şərt ilə nail oluna bilər».

Başqa sözlə, inadlı və arasıkəsilməz sivilizasiyalararası, insanlararası dialoq beynəlxalq münasibətlərin mədəni sosial dinamikası və optimizasiyasının ən mühüm şərtidir. Sülhməramlı estafetin növbəti nəsə vaxtında verilməsi heç bir zaman sosial tarixin zaman silsilələrinin «daraldılmasının» informasiya dövründə olduğu kimi əhəmiyyətə və mənaya malik olmamışdır. Lakin, sosial-mədəni zamanı fantastik surətdə artıraran təbiət insan qarşısında borğlu qalmamışdır. Onun həyatının hələ XX əsrdəki davamlılığı inanılmaz surətdə artdı və artmaqda da davam edir. Dünya inkişafının əvvəlki silsilələrində olduğu kimi xüsusilə keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrin siyasi strukturları yenə də yeni qlobal çağırışlara adekvat reaksiyaya hazır deyildilər. Burada bir tərəfdən sosial mədəni zaman, digər tərəfdən isə siyasi zaman arasında dərin ziddiyyət aydın nəzərə çarpır. Bu cür qarşıdurma hər zaman cəmiyyət üçün həlledici, faciəvi xarakter daşıyır. Bunu XX əsrin sosial-siyasi təcrübəsi, o cümlədən qüdrətli və əzəmətli tiran-diktatorların tarix çarxını geri çevirmək cəhdlərinin uğursuzluqla nəticələnməsi sübut edir.

XX əsrin 90-cı illərində beynəlxalq arenada bipolyarlığın yoxa çıxması ilə əlaqədar olaraq siyasət elmində dünyanın

mədəni inkişafının əsas qanunauyğunluqlarının universal şəkildə dərk edilməsi kök salmağa başlayır.

Bəşər tarixinin bixətli artan prosesi kimi sadə doqmatik şərhə əvəzinə tədricən əvvəllər «qeyri-elmi», və «idealistik» hesab edilən digər metodoloji məktəb və istiqamətlər öz təsdiqini tapır. Beynəlxalq münasibətlər sosiologiyasında bu cür «yeni meyillər» sırasında ümumdünya sivilizasiyasının dalğavari-dövrü nəzəriyyəsi böyük əhəmiyyətə malik oldu.

Dünyanın sosial inkişafının, beynəlxalq münasibətlərin mahiyyəti kimi dalğavarilik və dövrilik nəzəriyyəsi siyasi sosiologiyanın kifayət qədər həcmli fənnidir. Bu baxımdan aşağıda söhbət yalnız onun baza metodoloji prinsiplərindən gedir.

Müasir siyasi elmdə ilk öncə iqtisadi elmdə yaranan dalğavarilik və dövrilik nəzəriyyəsi yalnız daxili Deyl, həm də xarici siyasi proseslərin mühüm metodoloji tədqiqat instrumentinə çevrilmişdir. Öz əksini O. Şpenqer və Y. Şumpeter və başqalarının əsərlərində tapmış dalğa və silsilə nəzəriyyəsinin əsas müddəaları dünya elmində XX əsrin birinci yarısında yaranmışdır.

İstənilən yerli sivilizasiya sisteminin (demək ki, həm də ümumilikdə sivilizasiyanın) dalğavari-dövrü inkişaf nəzəriyyəsinin mahiyyəti insan cəmiyyətinin fəaliyyət dinamikasının bir inkişaf dalğası və ya spiralının digəri ilə ardıcıl şəkildə əvəz olunması kimi dərk edilməsindən ibarətdir. Sisilənin bu cür fəaliyyəti prosesində aşağıdakılar aydın şəkildə nəzərə çarpır:

a) özünəməxsus potensial ətalət qüvvəli nisbətən sabit, bu və ya digər dərəcədə davamlı inkişaf fazası;

b) sistemin böhran fazası. Bu zaman ətalət qüvvəsi qeyri-sabit və qeyri-davamlı olur, ənənəvi strukturlar içərisində yad variantlı elementlər və gələcək perspektivləri yaranmağa başlayır;

c) yüksək sıçrayış və ya artım fazası, daha doğrusu institusionalizasiya və ya cəmiyyətin yeni vəziyyətə keçid fazası; bu faza sistemin dərinliklərində ətalət dinamikasının yaranmasına səbəb olur.

Daha dalğavari və dövrü ardıcılıq zamanı istənilən bu və ya digər dərəcədə rəasional daxili və beynəlxalq siyasət nəticədə hər hansı bir volyuntarist improvizədən deyil, son həddə sivilizasiya təkamülünün fundamental qanunauyğunluqlarına tabe olan məqsədyönlü fəaliyyətdən ibarətdir.

Dalğavari-dövrü inkişaf nəzəriyyəçiləri konkret tarixi inkişafın dalğavariliyini nəzərdən keçirərkən hər hansı bir privityzm və ya vulqarizmə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Hətta tarixin repressiv dönüşləri zamanı belə dövrilik heç zaman qapalı dövrən və ya keçmişin tamamilə təkrarlanmasından ibarət olmamışdır.

Oxşar və ya eynitipli dövrlərin müxtəlif ölkə və regionlarda (məsələn, aqrar, sənaye və ya informasiya sivilizasiyaları sərhədində) bir çox ümumi, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ola bilməsinə baxmayaraq hər bir tarixi-mədəni dövr özünəməxsus və təkrarsızdır.

Dalğavari-dövrü inkişaf proseslərində fasilələr (bir növ «ölü nöqtələr») ola bilməz, belə ki, sosial sistem daxilində köhnənin aradan qalxması və yeninin yaranması eyni zamanda və fasiləsiz olaraq baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ də sivilizasiya dövrü və silsilələrini xalis şəkildə aşkar etmək mümkün olmamışdır, belə ki, onlar məkan və zamandan asılı olaraq qeyri-adi spesifikla ilə fərqlənməsinə baxmayaraq digər tarixi təkamül elementləri ilə birləşmişdir. Sosial siyasi dinamika hətta ziddiyyətli şəkildə demokratiya və avtoritarizmin, ənənəvi xalq hikimiyyəti və totalitarizmin, digər hakimiyyət fenomenlərinin birgə mövcud olduğu eynitipli sivilizasiyalar (məsələn, sənaye, postindustrialiya və ya informasiya) çərçivəsində öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir.

Lakin regional, subregional, ölkə səviyyələrində baş verən siyasi təkamülün fərqli ssenarilərinə səbəb olan bu cür fərqlər dünya quruluşu və beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinin proqnostik modelləşdirilməsi yolunda maneə rolunu oynayır.

Bir neçə müxtəlif siyasi yönümlü ölkə üzrə sənədi məlumatlar ümumilikdə onların tərtibatçıları bu əsrin gələcək on ili ərzində dünya quruluşunu nə cür gördükləri barəsində ətraflı və konkret təsəvvür yaradır.

Qeyd edilmiş strateji işlərin müəlliflərinin dalğavari-dövri inkişaf nəzəriyyəsini bilib-bilməmələrindən asılı olmayaraq bir şeyi şübhəsiz olaraq təsdiq etmək olar: bu tarixi mərhələdə heç olmazsa dünyanın gələcək siyasi quruluşunun (çoxpolyarlıq, monopolyarlıq, yeni bipolyarlıq və digər qlobal modifikasiya ssenariləri) qiymətləndirilməsi məsələsində nisbi konsensusun əldə edilməsi şübhə altındadır.

Ədəbiyyat:

Proqnozlaşdırma və qərarların qəbul edilməsi nəzəriyyəsi. M., 1977

Proqnozlaşdırma üzrə işçi kitabı. M., 1981

Yanç E. Elmi-texniki tərəqqinin proqnozlaşdırılması. İng. Dilindən tərcümə. M., 1977

Martino C. İngilis dilində proqnozlaşdırma texnikası., 1977

Nikitina A.Q. proqnozlaşdırma insan qabiliyyəti kimi. M., 1975

A.S. Panarin. Qlobal siyasi proqnozlaşdırma. M., 2000

VII Fəsil
Proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin dövlətin daxili və xarici vəziyyətini xarakterizə edən əsas faktorları.

Daxili faktorlar:

Ərazi və onun ölçüləri

Coğrafi vəziyyət və dövlət sərhədləri

İnzibati ərazi bölgüsünün əsas formaları: ştat, vilayət, muxtar respublika, muxtar və ya milli dairə, rayon və s.

Təbii şərait və iqlim zonaları

Yerli relyef

Torpaq resursları

Bitki və heyvanat aləmi

Faydalı qazıntılar

Faydalı qazıntıların çıxarılması və onlardan istifadənin səviyyəsi

Əhalinin sayı və strukturu, cins, yaş

Doğum və ölüm sayı

Əhalinin illik artımı

Əhalinin ölkə üzrə yerləşdirilməsi

Şəhər və kənd əhalisinin sayı

Şəhər və kənd əhalisinin nisbəti

İqtisadi aktiv əhalinin xarakteristikası

İqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin ümumi sayı

Əhalinin ümumi sayında iqtisadi cəhətdən aktiv əhali ilə işsiz əhaliyə nisbəti

İqtisadi aktiv əhalinin strukturu

- yaş üzrə
- cins üzrə
- təsərrüfat sahələri üzrə

İqtisadi aktiv əhalinin nisbi artımı

- absolyut rəqəmlərlə

Sosial struktur (sinfi tərkib)

Fermerlər (sayı, xüsusi çəkisi)

Fəhlə sinfi (sayı)
Orta şəhər təbəqələri (sayı)
Marjinal təbəqələr (sayı)
Peşəkar struktur
Milli tərkib
Etnik dağınıqlıq dərəcəsi
Hər bir milli qrupun sayı
Milli əlamətlərə əsasən yerləşmə
Diaspora
Dini tərkib
Əsas dinlərin müqayisəli xarakteristikası
Dini qrupların sayı
Dini əlamətlərə görə yerləşmə
Ailə formaları
Ailənin orta tərkibi
Doğum sayının qəbul edilmiş sosial normaları
İqtisadi inkişafın ümumi göstəriciləri
Ümumdaxili məhsul
Milli gəlir
- adam başına düşən
kapital qoyuluşu
İllər üzrə ümumi həcm
ÜDM-dan kapital qoyuluşu payı
Kapital qoyuluşunun mənbələri
- dövlət
- özəl
- xarici
Kapital qoyuluşunun əsas istiqamətləri
Əsas fondlar
Əsas fondların həcmi
Sahələr üzrə paylanma
Növlər üzrə struktur
Vəsait ayrılmasının səviyyəsi
Bir istehsalat vahidinə düşən vəsaitlərin miqdarı

Bir istehsalat vahidinə düşən enerjinin miqdarı
Texnologiyaların spesifikasiyası
Sənaye istehsalı dövrəsinin tamlıq dərəcəsi
Sənayenin ərazi üzrə yerləşdirilməsi
Əməyin rayonlar üzrə bölgüsü
Geridə qalan rayonlar problemi
İstehsalın diversifikasiya səviyyəsi
Mənfəət normaları
Qoşulma dərəcəsi və dünya təsərrüfat əlaqələri
İqtisadiyyatda dövlət və özəl sektorlar
Dövlət sektoru
İstehsaldakı pay
Sahələr üzrə pay
Dövlət şirkətlərinin sayı
Kapital qoyuluşlarındakı pay
Kredit sahəsindəki pay
Dövlət istehsal müəssisələrinin sayı
Müəssisələrin sahələr üzrə paylanması
Məşğulluq payı
Sahələr üzrə işlə təmin olunanların sayı
Sahələr üzrə əməyin məhsuldarlığı
Özəl sektor
Özəl yatırımların mütləq həcmi
Sahələr üzrə yatırımların strukturu
Özəl şirkətlərin sayı
Milli şirkətlər
Xarici korporasiyalar
Qarışıq korporasiyalar
Özəl şirkətlərin kapitalının həcmi
İri özəl şirkətlər
İnhisarın səviyyəsi
Kiçik özəl istehsalat
Özəl sektorda işlə təmin olunanların sayı
İşlə təmin olunanların özəl müəssisələrdə təmərküzləşməsi

İqtisadiyyatın səciyyəvi xüsusiyyətləri
Hərbi-sənaye kompleksi və onun xüsusiyyətləri
Sənaye istehsalının strukturu
Sənaye
Sənayenin ümumi məhsulu
- adam başına düşən
- işlə təmin olun hər bir adam başına düşən
Hasilat sənayesi
Növlər üzrə yanacaq hasilatı (kömür, neft, təbii qaz)
Emal sənayesi
Emal sənayesinin sahə strukturu
Sahələr üzrə emal sənayesi obyektləri
Emal sənayesi obyektlərin iş yükü
Texniki səviyyəsi
Sənayenin ərazi üzrə yerləşməsi
- sahələr üzrə
- istehsalın rayonlar üzrə təmərküzləşməsi
Ölkə iqtisadiyyatının tələbatının milli sənaye tərəfindən təmin edilməsi dərəcəsi
Milli sənayenin müqayisəsi
- inkişaf səviyyəsinə görə
- qonşu ölkələrlə
- region dövlətləri ilə
- kapitalist ölkələri ilə
Kənd təsərrüfatı
Becərməyə yararlı torpaqların sahəsi
Ölkənin bütün ərazisi ilə faiz nisbətində
Əkin sahələrinin obyektiv xarakteristikaları
Bütün əkin sahələrindən kritik kin zonalarına düşən pay
Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadənin formaları
Kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşunun həcmi
Kapital qoyuluşlarının strukturu
Əsas fondların dəyəri
Kənd təsərrüfatının texniki bazası

Kənd təsərrüfatı maşınları və alətləri parkı
Gübrələrin istehlakı
Kənd təsərrüfatına düşən enerjinin miqdarı
Təkmilləşməyə ayrılan kreditlər
Kredit ayrılmasının həcmi və formaları
Kənd təsərrüfatı kooperasiyası, onun inkişafının səviyyəsi və formaları
Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri

- adam başına düşən
- işlə təmin olunmuş bir adam başına düşən

Əkin sahələri
Əkin sahələrinin becərilən məhsullar üzrə yerləşməsi
Kənd təsərrüfatında becərilən əsas məhsulların məhsuldarlığı
Kənd təsərrüfatında becərilən əsas məhsullar üzrə ümumi yığım

- adam başına düşən
- işlə təmin olunmuş bir adam başına düşən

Əkinçiliyin müxtəlif sahələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyəri
Ölkənin ərzaq balansında əkinçilik məhsullarının payı

- dəyərle ifadəsində
- adam başına düşən

Ölkənin ərzaq balansında heyvandarlıq məhsullarının payı
Kənd təsərrüfatının əmtəə (bazara çıxarılan) məhsullarının həcmi
Ölkənin kənd təsərrüfatı malları ilə təchizatının dərəcəsi
Balıqçılıq
Balıqçılıq gəmilərinin sayı və tonnajı
Sənayenin sahələri üzrə ovlanan balıq və digər dəniz məhsullarının miqdarı
Hazır məhsulun həcmi
Ölkənin ərzaq balansında balıqçılıq məhsullarının payı
Meşə təsərrüfatı
Meşə resursları (sahə)

Odun tədarükünün həcmi
Ağac emalı istehsalatı
Kağız istehsalı
Maddi infrastrukturun inkişaf səviyyəsi
Elektrik enerjisi
Təbii qaz hasilatı
Elektrostansiyaların sayı və gücü
Elektrik enerjisi istehsalı
Enerjidən istifadənin strukturu
Enerjinin ayrı-ayrı növlərindən istifadəsi
Nəqliyyat və rabitə
Yük və sərnişin dövriyyəsi
- nəqliyyat növləri üzrə
Dəmiryolu – ümumi uzunluğu
- ərazi vahidi üzrə
Dəmir yol vasitələrinin məcmusu
İşlə təmin olunanların sayı
Dövlət dəmiryolları – uzunluğu
Dəmir yol vasitələrinin məcmusu
Avtomobil nəqliyyatı
Növlər üzrə avtomobil parkı
Avtomobil yolları – ümumi uzunluğu
Ərazi vahidi üzrə
Yolların tikintisinə sərf olunan xərclər
Ticarət gəmilərinin sayı
Tonnaj
Yüklərin daxili və xarici gəmilər üzrə paylanması
Mülki aviasiya – yolların sayı
Yolların uzunluğu
Telekommunikasiya, teleqraf, telefon
Meliorasiya
Suvarılan torpaqların sahəsi
- əkin sahələrinin bütün ərazisi üzrə faiz nisbəti
Süni suvarma qurğuları sistemi

- dövlət
- özəl

Suvarma tədbirlərinin səmərəliliyi

Yaxşılaşdırılmaya ehtiyacı olan torpaq sahələrinin faizi

İnfrastrukturla bağlı xərclərin həcmi

- dövlət
- özəl

Milli təsərrüfatın infrastruktur təminatının dərəcəsi

Daxili bazar

Topdan və pərakəndə ticarətin ümumi həcmi

Daxili bazarın strukturu

İstehsal malları

İstehlak malları

Tələbatın ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsi

Daxili ticarətin əsas mərkəzləri

- məhsul növləri üzrə

Yerli bazara buraxılan daxili istehsalın payı

Ölkə üçün səciyyəvi olan istehlak malları dəsti ilə təchizatın dərəcəsi

Daxili bazarın idxalatdan asılılıq dərəcəsi

Sosial-iqtisadi inkişafın ərazi aspektləri

İstehsal, ticarət və yerləşdirilmənin ərazi üzrə bölüşdürülməsi

Rayonlararası əlaqələr

Xidmət istehsalı

Xidmətlərin ümumi dəyəri (orta illik)

Ümumi ictimai məhsulda payı

İşlə təmin olunanların sayı

Xidmətlərin əsas növləri

Xidmətlərin dəyəri

- adam başına düşən
- xidmətlər sahəsində işlə təmin olunan bir adam başına düşən
- xidmət növü üzrə

Maliyyə, kredit, pul dövriyyəsi, qiymətlər

Mərkəzi hökumətin büdcəsi
Qızıl və xarici valyuta ehtiyatları
Dövlət borcu
Valyutanın sabitliyi
Vergi qoyma sistemi
Dövriyyədə olan pul kütləsi
Topdan və pərakəndə satış qiymətlərinin dinamikası
İnflyasiya proseslərinin inkişafı
İnflyasiyanın xarakteri
İnflyasiyanın əhalinin müxtəlif qruplarının real gəlirlərinə təsiri

- işgüzar fəallığa
- xarici ticarətə
- ödəmə balansına

Xarici iqtisadi münasibətlər
Xarici ticarətin həcmnin fiziki ifadəsi
İxrac və idxalın ÜDM ilə əlaqəsi
Zəruri məhsulların ixrac və idxalının həcmi
İxrac olunan məhsulların müxtəlifliyi
ənənəvi məhsulların ixracı
Rəqabətli ixrac
İxracın inhisarçı növləri
idxalın məhsul diversifikasiyası
Rəqabətli idxal
İdxalı əvəz edən istehsalatın həcmi
İxrac və idxalın coğrafi paylaşdırılması
Xarici ticarət rüsumlarının strukturu
Rüsum siyasəti
Gömrük siyasəti
Gömrük xidmətinin təşkili
Məhsulların xarici bazarlarda rəqabətə davamlılığı
Nəqliyyat vasitəsilə xarici ticarət daşımalarının təmin edilməsi
Ölkədə xarici kapital qoyuluşu
Xarici texnologiyanın cəlb olunması və yerli texnologiyanın ixracı

Fərđi kapitalın ölkədən çıxarılması
Xarici tərəfdaşlara kreditlərin verilməsi
İqtisadi və texnoloji yardım
Yardım kanalları
Dövlət xətti ilə yardım
Fərđi yardımlar
Yardımların həcmi
Xarici borc
Əməyə olan tələbat, məşğulluq və zəhmətkeşlərin vəziyyəti
Məşğulluğun ümumi səviyyəsi
Daimi işçilərin sayı
Sayın dəyişmə tempi
Artımın mənbələri
Azalmanın kanalları
İşçi qüvvəsinin peşə strukturu
Təsərrüfat sahələri üzrə işlə təmin olunanların sayı
- cinsə görə
- yaşa görə
Xarici işçilərin sayı
Emal sənayesi sahələri üzrə işlə təmin olunanların sayı
Material tutumlu istehsalatlarda işlə təmin olunanların sayının dəyişməsi
Peşə strukturunun dəyişməsi
İstehsalın avtomatlaşdırılmasının növləri
İstehsalın avtomatlaşdırılması tempi
İşçi qüvvəsinin keyfiyyəti
İxtisaslı işçilərin payı
İxtisaslaşmanın səviyyəsi
Əmək mədəniyyəti
İxtisaslı işçi qüvvəsinin işlə təmin olunması dərəcəsi
İşsizliyin, natamam məşğulluğun səviyyəsi
İşsizlərin, işlə tam təmin olunmayanların ümumi sayı
Sayın dəyişmə tempi
Tam işsizlərin sayı

- sahələr üzrə
  - peşə qrupları üzrə
- Bütün işlə təmin olunanların iş saatlarının sayı
- kənd təsərrüfatı sektorlarında
  - ümumilikdə sənayedə
  - sənaye sahələri üzrə
- Təsərrüfat sahələri üzrə bir daimi işçiyə düşən iş saatlarının orta aylıq sayı
- Əməyin məhsuldarlığı
- milli iqtisadiyyatda
  - sənayedə
  - emal sənayesində
  - kənd təsərrüfatında
- Əmək haqqı
- Təsərrüfat sahələri üzrə daimi işçilərin və xidmətçilərin orta aylıq əmək haqları
- Təsərrüfat sahələri üzrə daimi işçilərin real əmək haqları
- Qadın və uşaq əməyinin ödənilməsi
- Qeyri-kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı sahələrindəki muzzdlu işçilərin birgünlük əmək haqlarının müqayisəsi işsizliyə görə müavinət
- Həcmi
- Verilmə şərtləri
- Verilmə praktikası
- İstehsalda bədbəxt hadisələrin sayı
- sahələr üzrə
  - travmanın növlərinə görə
- Elm və texnikanın inkişafı
- Elmi-texniki tərəqqinin göstəriciləri
- Elmi-texniki inkişafın ümumi səviyyəsi
- Elmin inkişafının başlanğıc səviyyəsi
- Əsaslı tədqiqatların səviyyəsi
- Elmin praktikada tətbiqinin formaları
- Elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətləri

Elmi tədqiqatların təşkili və idarə edilməsi
Təşkil etmə formaları
- dövlət
- özəl
Maliyyələşdirmə formaları
Maliyyələşdirmənin həcmi
Əsaslı tədqiqatlara sərf olunan xərclərin payı
Yeni texnologiyalardan istifadə
Kəşf və ixtiraların tətbiqinin orta müddəti
İxtisaslı kadrlarla təmin olunma
Elmi kadrların strukturu
Elmi məktəblərin mövcudluğu
Elmi texniki biliklərin idxalı (ixracı)
İdxalın (ixracın) formaları
Lisenziaların, patentlərin alınması (satılması)
Texnologiyanın yeni növlərinin idxalı (ixracı)
Yüksək ixtisaslı xarici alimlərin cəlb olunması
“Beyin axını”
Elmi-texniki biliklərin idxalına sərf olunan xərclərin həcmi
ETT-nin iqtisadi nəticələri
Yeni sahələrin inkişafı
Xarici ticarətə təsiri
Erqonomikanın problemlərinin öyrənilməsi səviyyəsi
Təhsilin əhəmiyyətinin artması
Orta təbəqələrin inkişafı
Miqrasiya proseslərinə təsiri
Kommunikasiya proseslərinə təsiri
Siyasi nəticələri
Özəl kapital sahəsində idarəetmə problemləri
Özəl kapital sektorunda idarəetmənin təşkili
Rəhbər kadrların ixtisaslaşma səviyyəsi
İdarəetmə funksiyalarının ixtisaslaşdırılması
Peşəkar menecerliyin müstəqilliyinin artması və peşəkar idarəçilərin muxtariyyəti

Sahibkarlıq gəlirlərindən idarəetməyə görə ödənişlərin ayrılması
Özəl mülkiyyətin idarə edilməsinə nəzarətin hüquqi mexanizmi
Özəl korporasiyaların rəhbərliyi ilə kütləvi səhmdar arasındakı ziddiyyətlər
Nəzarətin qeyri-hüquqi yolları (səhmdarların səsverməsi mexanizminə nəzarət)
Böyük korporasiyaların dövlət aparatı ilə birbaşa və dolaylı əlaqələri
Əhalinin sosial tələbatı
Həyat səviyyəsi
Adam başına düşən gəlirlər
Vergilər
İstehlak tələbinin ümumi həcmi
Adam başına düşən orta şəxsi istehlak xərcləri
İstehlakın strukturu
Uzunmüddətli və qısamüddətli istifadə mallarının və xidmətlərin tədarük dəyərinin nisbəti
Uzunmüddətli istifadə mallarının yayılması
İstehlakın milli xüsusiyyətləri
Qidalanma səviyyəsinin göstəriciləri
Qidalanmanın milli xüsusiyyətləri
İstehlak tələbinin ödənilməsi dərəcəsi
Ödəmə qabiliyyətli tələblə mal təklifinin nisbəti
Mənzillə təmin olunma. Mənzil problemi ilə bağlı vəziyyət
Müxtəlif sosial qruplar üzrə mənzillə təmin olunma
Sosial təminat
Qocalığa görə təqaüdlər
Təqaüd yaşı
Əlilliyə görə təqaüdlər
Məzuniyyətlər üzrə müavinətlər
Şəxsi gəlirlərdə sosial təminat ödəmələrinin payı
Səhiyyənin vəziyyəti və səhiyyə fondu
Səhiyyə ilə bağlı xərclər

- dövlət
- özəl

Xəstəxana və xəstəxana çarpayılarının sayı
Tibb personalı ilə təchiz olunma
Həkimlərin sayı
Orta tibb personalının sayı
Aşağı tibb personalının sayı
Qeydə alınmış yardım göstərilmələrinin sayı

- növlər üzrə

Profilaktik tədbirlər
Peyvəndlərin sayı
Digər tədbirlər
Xəstələnmənin strukturu
İnfeksiyon xəstəliklər
Daxili xəstəliklər
Psixi xəstəliklər
Digər xəstəliklər
Uşaq ölümünün əmsalı
Orta yaşam həddi
Təhsilin vəziyyəti
Kadrların hazırlanması şəraiti
Savadlılıq dərəcəsi
Savadsız yaşlıların faizi
Müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrinin sayı
Təhsil müəssisələrinin növləri üzrə təhsil alanların ümumi sayı
Əhalinin ümumi sayı içərisində təhsil alanların sayının faizlə ifadəsi
Təhsil müəssisələrinin növləri üzrə pedaqoqların ümumi sayı
Dövlət büdcəsində təhsilə sərf olunan xərclər
Özəl tədris müəssisələrinin saxlanmasına sərf olunan xərclər
Ali təhsilli mütəxəssislərin sayı

- bilik sahələri üzrə

Mütəxəssislərin keyfiyyəti
İxtisaslaşmış sənaye işçiləri kadrlarının hazırlanması

Etnik, milli və irqi problemlər
Milli muxtariyyətin xarakteri
Dil muxtariyyətinin formaları
Dillərin ümumi sayı
Əsas dillərin sayı
Əsas dillərdə danışanların sayı
Regional muxtariyyətin xarakteri
Müxtəlif xalqların milli konsolidasiyanın səviyyəsi
Etnik vəziyyətin gərginlik dərəcəsi
Milli azlıqların vəziyyəti
Separatist hərəkatlar
Etnik problemlərin ölkə iqtisadiyyatına təsiri
Dini problemlər
Əsas dini qruplaşmalar
Say üzrə dini qruplaşmaların nisbəti
Dini qruplaşmalar arasındakı münasibətlər
Hakim dinin təşkili sistemi
Dini azlıqlar tərəfindən dini ayinlərin yerinə yetirilməsində
azadlıq
Sosial səfərbərlik tələbləri, imkanları və səviyyəsi
Şaquli səfərbərlik
Üfüqi səfərbərlik: ərazi yerdəyişmələri
Ölkə daxilində ərazi yerdəyişmələri
Emiqrasiya, immiqrasiya və təkrar emiqrasiya problemləri
Səfərbərliyin xarakterinin cəmiyyətin sosial strukturuna təsiri
Ənənəvi sosial strukturların saxlanması dərəcəsi
Kastalar
Qəbilələr
Urbanizasiya problemləri
Əhalinin şəhərlərdə təmərküzləşməsi səviyyəsi. Mərkəzəqaçan
tendensiyaların artım tempi
Şəhərlərin xarakteri, təşkili və ölçüləri
Ölkə ərazisi üzrə şəhərlərin paylanması
Şəhər və kənd arasında qarşılıqlı əlaqə formaları

Urbanizasiya proseslərinin qeyri-şəhər ərazilərinə yayılması
Urbanizasiyanın sosial-iqtisadi və psixoloji səbəbləri
İqtisadi vəziyyətin dəyişməsi
Sosial statusa görə mübarizə
Şəhər mədəniyyətinə meyil
Urbanizasiyalaşmış sahədə sosial dəyişikliklər
Sosial rolların bölüşdürülməsi
Sosial nəzarət formalarının dəyişməsi
Sosial əlaqələrin zəifləməsi
Yadlaşma problemləri
Şəhərlərin iqtisadi problemləri. Böyük şəhərlər ətraf mühitin
çirkləndirilməsinin əsas mənbələri kimi
İqtisadi tarazlığın pozulması dərəcəsi
Urbanizasiyalaşmış sahənin demoqrafik problemləri
Yaş və cins qrupları arasındakı fərqlərin tarazlanması
Gəclərin və qadınların ictimai həyata cəlb olunması
Ailə münasibətlərinin dəyişməsi
Şəhərin spesifik xüsusiyyətləri
Dövlət aparatının cəmləşdirilməsi
Sənaye istehsalının cəmləşdirilməsi
Fəhlə sinfinin cəmləşdirilməsi
Elmi və mədəni dəyərlərin cəmləşdirilməsi
Şəhərsalma ilə bağlı problemlər
Nəqliyyat əlaqələrinin təşkili
Xidmətlərin, təchizatın təşkili
Urbanizasiya problemləri
Kütləvi şüurun strukturu
Müxtəlif sosial qrup və təbəqələrin sosial psixologiyası
İctimai rəyin funksiyası
ekspressiv
konsultativ
direktiv
Sosiallaşdırılmış dəyərlər sisteminin spesifikasiyası

Ənənəvi institutların, adətlərin, qeyri-formal davranış normalarının qorunması dərəcəsi
Psixoloji səfərbərlik, davranış stereotiplərinin möhkəmliyi
Kütləvi şüurun ideoloji istiqaməti
Ünsiyyət formalarının nisbəti
Bilavasitə ünsiyyət formaları
Məkan münasibətləri
Bilavasitə və vasitəli ünsiyyətin nisbətinin dəyişməsi
Kütləvi kommunikasiya vasitələrinin inkişafı
Nəşriyyat fəaliyyətinin ölçüləri
Gündəlik qəzetlərin tirajı
Jurnalların tirajı
Kitabların buraxılması
Ölkə daxilində poçt əlaqəsinin inkişafı
Əhalinin tele- və radioəlaqə ilə əhatə olunması dərəcəsi
Kütləvi kommunikasiyanın digər növləri
Asudə vaxt problemi
Tarixən təşəkkül tapmış tələbatların sosial cəhətdən qəbul edilməsi səviyyəsi
Sosial həyat mühitinin təhlükəsizliyinin göstəriciləri
İctimai təhlükəsizliyin göstəriciləri
Polisdə xidmət edənlərin sayı
Yanğından mühafizə xidmətində çalışanların sayı
Sosial intizamsızlıqla bağlı problemlər
Fərdin davranışını nizamlayan sosial cəhətdən qəbul edilmiş formal və qeyri-formal normaların pozulması
Cinayətkarlığın səviyyəsi
Cinayətkarlığın strukturu
Avtomobil qəzalarının sayı
Digər bədbəxt hadisələrin sayı
Həyat mühitinin vəziyyətinin göstəriciləri
İçməli su ilə təmin olunma
- orta hesabla
- əsas istifadə mərkəzləri üzrə

Torpaq fondunun vəziyyəti
Havanın çirklilik səviyyəsi
Təbii proseslər: seysmiklik, subasma, torpağın eroziyası və s.
Sanitar-gigiyenik şərait
Ərazinin su kəməri ilə əhatə olunması faizi
- kanalizasiya ilə
Məişətin elektrik və qazla təmin edilməsi faizi
Cəmiyyəti siyasi cəhətdən təşkili
Dövlət quruluşu
İdarəetmə forması dövlət hakimiyyətinin təşkili forması kimi
Dövlət hakimiyyətinin ərazi üzrə təşkili
Hakimiyyətin xarakteristikası
Hakimiyyətin sosial-siyasi məzmunu (tərkibi)
Rejim (dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin üsul və vasitələrinin məcmusu)
Hakim qruplaşmanın sosial tərkibi
Hakim qruplaşmanın iqtisadi
Hakim qruplaşmanın siyasi gücü
Səlahiyyətli orqanlarda siyasi qüvvələrin nisbəti
Kütləyə təsir
Dövlət aparatının təşkili formaları
Dövlət aparatının strukturu
Qanunverici və icra hakimiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi
Qarşılıqlı münasibətlərin praktikası
Qanunverici təsisatların strukturu
İcra hakimiyyəti təsisatlarının sistemi
Nazirlik və idarələr
Dövlət sektoru müəssisələrinin idarə edilməsi
Yerli özünüidarəetmə orqanları
Güc aparatı (silahlı qüvvələr və ictimai asayişin qorunmasını təmin edən daxili qüvvələr)
İşlə təmin olunanların sayı
Etibar aparatı
Təbliğat aparatı

Əsas təşkilatlar
Maliyyələşdirmə
Təbliğatin müəyyən məqsədə yönəldilməsi
Hakimiyyətlə bağlı digər kütləvi kommunikasiya vasitələri
Qanunun təmin edilməsinə nəzarət aparatı
Vergi idarələri
İnzibati-ərazi idarəetmə orqanları
Dövlət aparatına ayrılmış büdcə vəsaitlərinin ümumi həcmi
Ayrılmış vəsaitlərin müxtəlif idarələr arasında paylaşdırılması
Ayrılmış vəsaitlərin milli gəlirdəki faizi
Dövlət aparatında çalışanların strukturu
Ümumi ayı
Sayı
Yüksək vəzifəli məmurlar
Orta vəzifəli məmurlar
Aşağı vəzifəli məmurlar
Məmurluğun formalaşdırılmasının sosial mənbələri
Məvaciblərinin, gəlirlərinin ölçülərinə görə dövlət qulluqçularının bölüşdürülməsi
Məmurluğun mədəniyyət, təhsillilik və səriştəlilik səviyyəsi, ixtisaslılıq səviyyəsi
Dövlət aparatının fəaliyyətinin səmərəliliyi
Siyasi səmtləşmə: partiyalar, hərəkatlar
Təşkilatı formaları
Üzvlərin sayı
Sosial tərkibi
Siyasi proqramları
Büdcələri
Dövlət aparatında mövqeləri
Digər sosial qruplaşmaların siyasi təşkilatları
Təşkilatı formaları
Üzvlərin sayı
Sosial tərkibi
Mütəşəkkilliklərinin dəyərləndirilməsi

Maddi səviyyənin həmcinslik dərəcəsi
Milli və etnik həmcinslik dərəcəsi
Dini həmcinslik dərəcəsi
Siyasi proqramları
Büdcələri
Dövlət aparatında mövqeləri
Həkim sinfin iqtisadi təşkilatları
Sahibkarlar ittifaqları
Siyasi institutlarla əlaqələr
Siyasi institutlara təsir formaları
İnzibati aparata təsir formaları
İqtisadiyyata təsir formaları
Elektorat
Seçki hüququnun forması
Seçicilərin sayı
Əhalinin ümumi sayındakı faizi
Seçki kompaniyalarının təşkili formaları
Siyasi təşkilatlarla əlaqə formaları
Səs verənlərin partiyalar üzrə faizi
Hakimiyyətin fəaliyyətinə təsir dərəcəsi
Həmkarlar ittifaqı təşkilatları
Sahələr üzrə tərkibi
Üzvləri sayı
Zəhmətkeşlərin həmkarlar ittifaqları tərəfindən əhatə olunması
Büdcələri
Siyasi təşkilatlarla əlaqələri
Mütəşəkkillik dərəcəsi
Fəaliyyət proqramı
Müxtəlif həmkarlar ittifaqlarının siyasi səmtləşməsindəki fərqlər
Fəaliyyət formaları
Fəallıq dərəcəsi
Həmkarlar ittifaqları arasındakı əlaqələr
Əlaqə formaları
Digər təşkilatlar (milli, dini, tayfa, gənclər, qadın və s.)

Növlər üzrə təşkilatların sayı
Üzvlərin sayı
Sosial tərkibi, sinfi bazası
Büdcələri
Proqram və məqsədləri
Fəaliyyət formaları
Fəallıq dərəcəsi
Sosial qruplaşmalar və onların təşkilatları arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət formaları
İctimai təşkilatların dövlət orqanlarının siyasətinə təsir etmə dərəcəsi
Səlahiyyətli orqanlarda deputatların sayı
Dövlət hakimiyyətinin münasibətləri:
- siyasi qruplaşmalarla
- antaqonist siniflərlə
- milli qruplaşmalarla
- dini icmalarla
- həmkarlar ittifaqları ilə
- sosial mədəni təşkilatlarla
Siyasi liderlərin xarakteristikası
İctimai iyerarxiyada yeri
Səlahiyyətlərinin səviyyəsi
Qeyri-formal iyerarxiyada yeri
Öz rolu haqqında subyektiv təsəvvürləri
Psixi və fiziki xüsusiyyətləri
Cinsi
Fiziki vəziyyəti
Yaşı
Psixoloji xüsusiyyətləri
Yaddaşı
Müşahidə etmək qabiliyyəti
İradəsi
İntellekti
Fəallığı

Tez reaksiya vermək qabiliyyəti, qavrama xüsusiyyətləri
Xarakterinin xüsusiyyətləri
Sərtliyi və səbatı
Çevikliyi və sağlam düşüncəliliyi
Qətiliyi
Vəziyyətdən tez baş çıxarmaq qabiliyyəti, həll yolları
variantlarının tez sezmək bacarığı
Məqsədyönlülüyü
Dözümlülüyü
Populyarlıq qazanmaq bacarığı
Şəxsiyyətinin cazibə qüvvəsi
İnsan psixologiyası xüsusiyyətlərini anlaması
Ehtiyatlılığı
Şəxsiyyətinin miqyası
Qarşıya böyük vəzifələr qoymaq və onları adekvat şəkildə həll
etmək bacarığı
Məqsədi
Dəyər meylləri
Sosial təcrübəsi
Bilik, məlumatlılıq səviyyəsi
Peşəkar keyfiyyətləri
İnzibati bacarıqları
Təhsili, xüsusi hazırlığı
Siyasi fəaliyyət stajı
Əvvəlki siyasi vəzifələri
Təşkilatçılıq bacarığı, komanda yaratmaq qabiliyyəti
öz fikrinə inandırmaq və qəbul etdirmək bacarığı
Başqalarının fikrini dinləmək bacarığı
İş qabiliyyəti
Natiqliq qabiliyyəti
Sosial mənbəyi və sosial statusu
arxalandığı müəyyən təbəqə və təşkilatlara
Kütləyə təsiri (verilmiş səslerin sayı)
Cəmiyyətin nüfuzlu təbəqələri ilə əlaqələri

Qərarları qəbul etmək xüsusiyyətləri
Daxili siyasi vəziyyəti dəyərləndirilməsi
Gərginlik səviyyəsini dəyərləndirilməsi
Qruplararası münasibətlərin vəziyyətini dəyərləndirilməsi
Kiçik qrupla (siyasi orqanla) qarşılıqlı əlaqəsi
Seçicilər tərəfindən qarşıya qoyulmuş öhdəlikləri və onları yerinə yetirməkdə maraqlılıq dərəcəsi
Xarici siyasi vəziyyətin ümumi dəyərləndirilməsi
Ölkədə siyasi nüfuzu
Liderin keçmişdə analoji situasiyalarda xarici xarakteristikası
Qərar qəbul edən siyasi orqanın xarakteristikası
Fəaliyyət sahəsi
Səlahiyyətlik səviyyəsi
Dövlət orqanları iyerarxiyasında yeri
Formalaşma xüsusiyyətləri
Arxalandığı müəyyən təbəqə və təşkilatlar
Cəmiyyətin müxtəlif qrupları ilə əlaqə formaları
Siyasi partiyalarla əlaqələri
Sosial tərkibi
Sosial qrupların təmsil olunması
OPR-də sosial qüvvələrin nisbəti
İştirakçıların peşəkar tərkibi
Xüsusi təşkili (təhsil)
Siyasi fəaliyyət təcrübəsi
Sosial psixoloji xüsusiyyətləri
Ölkə daxilində psixoloji ab-hava
Qrupdaxili münasibətlərin vəziyyəti
Qrupdaxili gərginliyin səviyyəsi
Kollektiv qərarların qəbul edilməsi şərtləri
Vahid liderin kollektiv qərarın qəbul edilməsinə təsir səviyyəsi
Qruplararası münasibətlərin vəziyyəti
Fəaliyyətin peşəkar səviyyəsi
Əsas informasiya kanalları
Reaktivliyi

Qərarların qəbul edilməsinin effektivliyi
Qərarların əsaslandırılmış olması
Keçmişdə oxşar vəziyyətlərdə davranışının xarici əlamətləri
Dövlət siyasətinin daxili aspektləri
Dövlətin iqtisadi siyasəti. İqtisadiyyatın tənzimlənmə səviyyəsi
Sosial siyasət
İnformasiya potensialının təkrar təzələnməsi sahəsindəki siyasət
Dövlət hakimiyyəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi
Dövlət fəaliyyətinin ideoloji və siyasi istiqamətləri
Müxtəlif sosial qrupların tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsi
Cəmiyyətin hökumətin siyasətinə reaksiyası
Dövlətdaxili inteqrasiyanın səviyyəsi
Sinfi mübarizənin xarakteri
- siyasi
İqtisadi
Sinfi mübarizənin formaları, onun inkişaf səviyyəsi
- kor-təbii
- mütəşəkkil
- kütləvi
- yuxarılardan
- sui-qəsdlər
- dövlət çevrilişləri
- fərdi
- terrorizm
Siyasi fəallığın formaları
İnstitutlaşdırılmış
Partiyaların mübarizəsi
Həmkarlar ittifaqlarının və digər təşkilatların mübarizəsi
İnstitutlaşdırılmamış
Boğuq narazılıq
Narazılığın artması
İnqilabi hərəkatlar
Əksinqilabi hərəkatlar

Milli hərəkatlar. Ayrı-ayrı xalqların öz müqəddəratını həll etmək
uğrunda mübarizəsi
Millətçi hərəkatlar
Qəbilələrarası mübarizə
Rejimin stabilliyi
Sinfi qrupların real gücünün nisbəti
Maddi resurslar
Mütəşəkkillik dərəcəsi
Liderin təsiri (nüfuzu)
Hakimiyyətin daxili siyasi vəziyyətə nəzarətinin dərəcəsi
Hakimiyyətin qələbəsi ilə başa çatmış sinfi çıxışların sayı
Cəza tədbirlərinin səmərəliliyi
Hakimiyyətin səlahiyyətli orqanlar üzərində nəzarətinin
dərəcəsi

Müxtəlif xarakteristikaların ümumdünya göstəricilərinə
münasibəti
Ərazinin nisbi ölçüləri
Əhali
Sayı
Sıxlığı
Ümumi iqtisadi göstəricilər
Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsünə cəlb olunmasının dərəcəsi
Ümumdaxili məhsul
- adam başına düşən
Milli gəlir
- adam başına düşən
Faydalı qazıntıların çıxarılması
Strateji xammal növləri
Aztapılan faydalı qazıntı növləri
Sənaye istehsalının kapitalist ölkələrinin ümumi istehsal
həcmindəki faizi
Sənaye istehsalı məhsullarının əsas növlərinin istehsalı və
elektrostansiyaların gücü (faizlə)

İdxaldan asılılıq dərəcəsi
Kənd təsərrüfatı məhsullarının kapitalist ölkələrinin ümumi istehsal həcmindəki faizi
Kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin istehsalı və elektrostansiyaların gücü
İdxaldan asılılıq dərəcəsi
Nəqliyyat
Ticarət flotu (donamması)
Aviasiya
Yol şəbəkəsinin xüsusiyyətləri
Xarici siyasət
Xarici siyasətin əsas istiqaməti, xarici siyasət kursu
Xarici siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri
Müqavilələr üzrə münasibətlərin xüsusiyyətləri
Müqavilələrin predmeti
Müqavilələrin etibarlılıq müddəti
Müqavilələrin sosial mahiyyəti (tərkibi)
Təşkilati formaları, strukturu
Siyasi səmtləşmə
Müqavilələrin sayı
Beynəlxalq ittifaq və təşkilatlarda iştirak
Hərbi-siyasi qruplaşma və bloklarda iştirak
Xarici siyasət faktoru kimi yardımın göstərilməsi və alınması
Yardımın məqsəd və istiqamətləri
Ərzaq yardımı
- hərbi
- elmi-texniki
- tibbi
- yardımın digər növləri
Yardımın həcmi
- donor ölkələr, yardım alanlar üzrə
- növlər üzrə
Silahlı qüvvələr
Hərbi personalın sayı

Özfəaliyyətlə məşğul olan əhalidəki payı
Yaşlı kişi əhalisindəki payı
Struktur
Hərbi personalın qoşun növləri üzrə sayı
Təşkili
Milli tərkibi
Texniki təchizatı
Silahların miqdarı
Yeni silah növlərindən istifadə
Nüvə və ya hidrogen silahlarının mövcudluğu
- açıq şəkildə etiraf olunan
- ehtimal olunan
Hazırlıq və təlim
- komanda heyətinin
- sırası heyətin
Silahlı qüvvələrlə bağlı xərclər
Xərclərin ÜDM-dəki payı
Silahlı qüvvələrin dislokasiyası
Sərhədlərdə təmərküzləşmə
Hərbi əməliyyatların aparılması təcrübəsi
Hərbi doktrinalar
Hərbi-sənaye potensialı
Hərbi sənayeyə kapital qoyuluşu
Silah istehsalında işləyən işçilərin sayı
Hərbi obyektlər
- ölkə daxilində
- ölkədən kənar
Hərbi sənaye üçün avadanlıqların alınması
Hərbi istehsalın elmi-texniki səviyyəsi
Hərbi tədqiqatların dəyəri
Hərbi tədqiqatlarla məşğul olan işçilərin sayı
Texnologiyaların ixracı - idxalı
Silahların ixracı – idxalı
İxracın istiqaməti

Ölkələr üzrə ölçüləri
Ölkələr üzrə strukturu
Nüvə yanacağı və silahları problemi
Nəzarətlə bağlı problemlər
Regional problemlər
Beynəlxalq münaqişələr
Münaqişənin tarixi kökləri və səbəbləri
Tərəflərin məqsədləri
Münaqişəni doğuran faktorlar
Münaqişənin tipi (hərbi-siyasi, iqtisadi, ideoloji, dini və s.)
Münaqişənin xarakteri (ikitərəfli, yerli, regional, böyük
dövlətlərin cəlb olunması ilə)
Münaqişənin iştirakçısı
Münaqişənin zaman üzrə ölçüsü (qısamüddətli, uzunmüddətli)
Münaqişənin inkişaf perspektivləri (sülhlə bitmə, üçüncü tərəfin
müdaxiləsi, tərəflərdən birinin məğlubıyyəti və s.)
Münaqişənin dinamikası
Münaqişənin nizama salınmasının mümkün yolları
Beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyət
Elmi və mədəni əməkdaşlıq sistemləri
Doğum sayının tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq layihələr
Yeni ərzaq mənbələrindən (Dünya okeanından, səhralardan,
süni zülalların yaradılması və s.) istifadə üzrə beynəlxalq
layihələr
Səhiyyə sahəsində beynəlxalq layihələr
Dövlətlərarası texniki layihələr
Dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin dünya sistemi
Dünya sistemləri və onların mövqeləri
Sosial-sinfi fərqləri
İdeoloji fərqləri
İqtisadi fərqlər
Sülh uğrunda mübarizə, silahlanma yarışının dayandırılması
probleminə yanaşmadakı fərq və uyğunluqlar
Nüvə pariteti və onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri

İnqilabi və demokratik hərəkatlara, inqilabi və əksinqilabi hərəkatlara yanaşmadakı fərqlər
Milli-azadlıq hərəkatlarına yanaşmadakı fərqlər
Kapitalist dünyası daxilində güc mərkəzləri
Siyasət və iqtisadiyyat sahəsində maraqlardakı uyğunluq və fərqlər
İnkişaf etməkdə olan ölkələr və onların sosialist və kapitalist ölkələri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti
İnkişaf etməkdə olan ölkələrin diferensiasiyası:
- sosial-siyasi səmtləşmələrə görə
Sosializm istiqamətli ölkələr
Kapitalizm yolu ilə inkişaf edən ölkələr
- müstəqil anti-imperiya kursunu həyata keçirənlər
- iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə
- dünya kapitalizm təsərrüfatındakı mövqeyinə görə
- dünya siyasətindəki mövqeyinə görə
Birləşməmə hərəkatı (bax hissə 3)
Siyasi, iqtisadi, hərbi xarakterli regional dövlətlərarası təşkilatlar
Müasir qlobal problemlər
Hərb və sülh problemləri
Nüvə müharibəsi və sivilizasiyanın məhvini qarşı mübarizə
Milli və qlobal təhlükəsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə
İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin geri qalması qlobal problem kimi
Aclıqla mübarizə, ərzaq problemi
Xammal və enerji problemləri
Ekoloji problemlər – “İstixana effekti”, ətraf mühitin bərpa olunmayacaq şəkildə çirkləndirilməsi, resursların əvəzilməzliyi və s.
Bəşəriyyətin sağlamlığının mühafizəsi məsələləri – dünya miqyaslı epidemiyalarla mübarizə
Beynəlxalq və texniki əməkdaşlıq məsələləri dünya miqyasında elmi-texniki problemlərin həlli faktorunu kimi

Təbii fəlakətlərlə mübarizə
Kosmosdan sülh məqsədləri ilə istifadə edilməsi
Qlobal problemlərin nizamlanması mexanizmi və onun
fəaliyyəti və inkişaf perspektivləri

II Bölmə. Elmi-metodik

I Fəsil Qafqaz geostrateji reallıqlar mühitində

Müasir şəraitdə sülhün qorunması üzvi olaraq dünya birliyinin XXI əsrin astanasındakı obyektiv vəziyyətindən irəli gəlir. 50 illik qarşıdurma və “soyuq müharibə” erasından sonra bəşəriyyət onu müxtəlif növ hərbi avantüralardan, “kiçik” müharibələrdən, geostrateji yarışlarda birincilik uğrunda savaşımlardan, siyasi hökmranlığa can atan müxtəlif klan və terroristlərin cəhdlərindən qorumağa qadir universal sistem yaratmaq imkanı əldə etmişdir. Belə qüvvələrin beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə səbəb ola biləcək fəaliyyəti bütün bəşəriyyətdən sayıqlıq tələb edir.

Bütün XX əsr, xüsusilə onun son mərhələsi böyük və kiçik müharibələr, avantürələr və s. ilə dolu olmuşdur.

Ruandadakı 1 milyondan çox insanın həyatına son qoymuş və BMT təhlükəsizlik şurasının daimi üzvlərindən olan Fransa Respublikasının hərbi müdaxiləsi ilə nəticələnmiş hadisələri və ya 3 milyondan çox insanın fiziki məhvinə səbəb olan Kambocadakı kommunistlərin “Qırmızı kxmerlər” eksperimentini və Liberiyada 2003-cü il iyul-avqust aylarında yüzlərlə günahsız insanın həlak olduğu hadisələri yada salaq. Ötən XX əsrdə belə misallara böyük və regional imperiyaların hərəkətlərində rast gəlmək olar. Bunun bariz nümunəsi onların Asiya, Afrika və yaxın şərqdəki siyasətidir.

Geostrateji hökmranlığa nail olmaq səyləri Sovet İttifaqının Əfqanıstana hərbi müdaxiləsində öz əksini tapmışdır. SSRİ Əfqanıstanı tərk etməli olsa da, özündən sonra arxalarında regional və ya geostrateji hökmranlığa can atan xarici qüvvələrin durduğu daxili siyasi qruplaşmalar və qəbilələr arasında uzun illər davam edən müharibə qoydu. İmperiyaların geostrateji maraqları əfqanların ölümü ilə nəticələnirdi. Son

illərin hadisələri onların qonşu ölkələrə, xüsusilə Mərkəzi Asiya ölkələrinə keçdiyini göstərir. Əfqanıstan münaqişəsinin yaxınlıđı  z n  qonşu Tacikistanda göstərdi. Bunun nəticəsi isə SSRİ-nin varisi olan Rusiyanın geostrateji maraqlarının “toxunulması” və onun cavab reaksiyası oldu. Rusiya MDB-nin “sülhməramlı qüvvələri” bayrađı altında  z qoşunlarını Tacikistanın ərazisinə yeritdi.

Bəs sonra?

Sonra isə bař verməli olan oldu. Bu cavab reaksiyası ilə nəticələndi. ABŞ-ın taliblərin hakimiyyəti ilə mübarizə adı altında Əfqanıstanın daxili iřlərin  müdaxiləsi v  iřğalçı rejimin qurulması və oyuncaq  fqan hökumətinin yaradılması. İraqda da eyni řey bař verdi. Dünya birliyinin İraq diktatoru tərəfindən uzun müddət ərzində řantaj edilməsi 10-15 ildə iki müharibə və S. Hüseyin rejiminin məhvi ilə nəticələndi.

Beləliklə, tarixdə dəfələrlə bař verdiyi kimi, daxili münaqişə gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxaran beynəlxalq münaqişəyə çevrildi.

Yüzlərlə insanın  l m  v  yaralanması ilə nəticələnən millətlərarası və ya etnik zəmində bař vermiř münaqişələrlə bađlı faktlar mövcuddur. Buna misal olaraq, yaxın ke miřd  Bosniya v  Herseqovinada bař verən hadisələri göstərmək olar. Ke miř Yuqoslaviya İttifaqına daxil olan bu Respublikasındaki qanlı hadisələr BMT və NATO-nun hərbi müdaxiləsi v  böyük dövlətlərin ölkəyə qoşun göndərməsini qaçılmaz etdi. Deyilənlər Kosovodaki hadisələrdə  z n  daha ařkar büruzə verdi.

Uzuns r n qarřıdurma v  Qərbin s yl ri münaqişə tərəflərini Paris yaxınlıđındaki Rambuye q srində danıřıqlar stolu arxasında  yl řm y  məcbur etdi. Münaqişə tərəflərinin g r ř  Fransa Respublikasının prezidenti Jak řirakin rəhbərliyi altında keçdi. Ađır v  uzuns r n danıřıqlardan sonra tərəflər razılıđa gələrək Serbiyanın sərhədlərinin toxunulmazlıđı

çərçivəsində Kosovonun yüksək daxili muxtariyyətini nəzərdə tutan müvafiq sənədi imzaladılar. Əlbəttə, dövlət daxilində dövlət ola bilməz. Bu prinsip ölkələrin yerləşməsindən, dinindən və böyük dövlətlərin geostrateji maraqlarından asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün eyni olmalıdır. Bunu etməklə yer kürəsinin hər bir yerində sülhü və ümumi təhlükəsizliyi təmin etmək olar.

Sosializm sisteminin olmadığı və dünya birliyinin unifikasiyaya - bazar iqtisadiyyatına doğru getdiyi müasir şəraitdə dünya daha asan idarə olunmağa başlayır. Doğrudur hələ də "inkışaf etməkdə olan ölkələr" termini qalsa da, bu dövlətlər gec-tez kapitalist inkışaf yolu ilə gedəcəklər. Laos, Kamboca, Anqola, Efiopiya, Nikaraqua və bundan əvvəl İndoneziya, Birma, Misir, Suriya, Əlcəzair, Yəmən və digər ölkələrdəki sosialist eksperimentləri iflasa uğradı. Bu gün, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bəşəriyyətin inkışafının obyektiv qanunlarına tam uyğun şəkildə, müxtəlif regionlarda yerləşən və müxtəlif sosial-siyasi inkışaf səviyyələrinə malik dövlətlər arasında səmərəli əməkdaşlıq yollarını axtarmaq lazımdır. Bu qarşılıqlı təsir faktorları çox müxtəlif ola bilər. Ayrılıqda hər bir regiona, o cümlədən, beynəlxalq hüququn dörd subyektinin yerləşdiyi Qafqaza xüsusi yanaşma zəruridir. Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın milli və beynəlxalq təhlükəsizliyi naminə gözlənilməz nəticələrə səbəb ola biləcək ziddiyyətləri deyil, təmas nöqtələrini axtarmaq lazımdır.

XX əsrdə belə faktlarla çox olmuşdur və XXI əsri belə hadisələrdən qorumaq lazımdır. Bununla əlaqədar sülhün qorunması, əsasən, SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış gənc suveren dövlətlərin daxili vəziyyətindən və xarici siyasətindən asılıdır. Dünya hələ hər şeyi "böyük dövlətlərin" öhdəsinə buraxdıqda nə baş verə biləcəyini dərk etmir. İndiki

halda bu rolda bu ölkələri öz maraq zonası hesab edən ABŞ və Rusiya Federasiyası çıxış edir.

Güc nisbətinin bir universal kapitalizm sisteminin xeyrinə dəyişməsi sülh və qarşılıqlı anlaşma üçün imkan yaradır. Əlbəttə, beynəlxalq münasibətlər tarixində əvvəllərdə olduğu kimi, bir sistemlilik və ya dövlətlərin eyni sistemli olması hər hansı mümkün qarşıdurmaları istisna etmir. Məlum olduğu kimi XX əsrdəki iki dünya müharibəsi eyni tipli kapitalist ölkələri arasında başlamışdır. Bu səbəbdən heç bir vəcdə eyni tipli kapitalizm sistemində rəqabətin qarşıdurmaya səbəb ola biləcəyini istisna etmirik. Bu müstəsnaıq təşkil etmir. Problemin mahiyyəti mümkün münaqişənin əsasında ideoloji əsasın olmayacağından ibarətdir. Ehtimal edilən münaqişələrin xüsusiyyəti, ideoloji qarşıdurmanın olmadığı halda, onların daha gözlənilən olması və insanların ideoloji ambisiyalar və ya bu və ya digər sistemin üstünlüyü naminə ən son vasitələrə əl atmamasıdır. Məlumdur ki, XX əsrin 50-60-cı illərində ideoloji amil dünyada beynəlxalq gərginliyin artırılmasına səbəb olan əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. “Soyuq müharibənin” bitməsi sülhü daha təhlükəsiz etmişdir. Bir-birinə qarşı olan iki sistem arasındakı hərbi-siyasi və ideoloji qarşıdurma aradan qalxmışdır. Geosiyasi hökmranlığa nail olmaq səyləri iki blokun əsas suayırıcı xəttini təşkil edirdi.

Bu gün bir-birinə qarşı olan hərbi-siyasi bloklar mövcud olmasa da geostrategiya mövcuddur. Buna misal olaraq, Rusiyanın daim dünyanın istənilən yerində maraqlarına toxunulmasına yol verməyəcəyini bəyan etməsini göstərmək olar. Rusiyanın son illərdə Kipr və İrana, həmçinin Ermənistan, Belarus, Tacikistan, Qırğızıstan və s. Ölkələrə yüksək maraq göstərməsini məhz bununla izah etmək olar. NATO Serbiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlayan kimi, Rusiya dərhal “adekvat tədbirlər” görəcəyini bildirdi. Bu barədə Rusiyanın müdafiə naziri Kosovo münaqişəsinin qızğın vaxtında açıq şəkildə bəyan etmişdi. Adı

çəkilən ölkələri əksəriyyətində Rusiya hərbi bazalarının olmasa da, müasir Rusiya silahları vardır. Bura Kiprə satılan “CC-300” raketlərini; İrana satılan müasir raket qurğuları, raketlər, aviasiya, vertolyotlar, artilleriya və sualtı qayıqları və s. aid etmək olar. Son iki il ərzində Rusiya Şimal dənizi və Sakit Okeanda super müasir qitələrarası atom və raket kreysərləri, təyyarə gəmilərini istifadəyə buraxmış, həmçinin, “ulduz müharibələrinin” komponentləri olan “Topol M-1” və “Topol M-10” müasir qitələrarası raketləri vasitəsilə silah arsenalını gücləndirmişdir.

Bəs dünya qarşıdurmasının olmadığı halda bu silahlar nəyə lazımdır? Bu, digər böyük dövlətlər, xüsusilə, ABŞ tərəfindən cavab reaksiyasına səbəb ola biləcək çox təhlükəli və sürüşkən addımdır. ABŞ prezidenti kiçik Corc Buşun ABŞ-ın raket hücumundan müdafiə konsepsiyası və RHM haqqında müqaviləyə yenidən baxmaq niyyətində olduğunu bəyan etməsi əbəs yerə deyildir.

Bu, hələ 90-cı illərdə “soyuq müharibənin” dünyanı son həddə qədər silahla doyuzdurduğunu və bununla da, özündən sonra gec açılan güclü bombalar qoyduğunu bildirən Y. Xebsonun dediklərinə tam uyğundur. Məsələ ondadır ki, hər bir dövlət öz daxili işlərini digər dövlətlərin istəklərindən asılı olmayaraq, kənardan hər hansı təzyiq olmadan həll etmək hüququna malikdir. Belə olan halda, böyük dövlətlər öz geostrateji istəkləri naminə digər, xüsusilə kiçik dövlətlərin ləyaqətinə toxunmamalıdır. Bu baş verdikdə yerli münaqişələr bütün dünyanın, ilk olaraq, böyük dövlətlərin diqqət mərkəzinə çevrilir. Belə vəziyyətdə əksər ölkələr öz xarici siyasətlərini yenidən nəzərdən keçirməli olurlar.

Tarixdə analoji hallar çoxdur. Rusiya Federasiyası müstəqil Baltıqyanı ölkələrlə münasibətdə xarici siyasətini sərtləşdirən kimi, Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ Rusiya tərəfindən belə hərəkətlərin Qərb ölkələri ilə münasibətdə öz

əksini tapacağıını bildirdilər. ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi H. Kissincer bu mövqə aydın şəkildə ifadə etmişdi: “Kreml çar və komissarlar tərəfindən 300 ildən artıq müddət ərzində Rusiyanın geniş sərhədləri ətrafında yaradılmış təzyiqlik dairələrini öz əlinə keçirə bilməz”.

Beynəlxalq təhlükəsizlik müasir dövrdə yerli hadisə deyildir. Avtonom münaqişələrin baş verməməsi üçün dünyadakı ümumi vəziyyətin hər cəhətdən nəzərə alınması vacibdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin təşəbbüskarları Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə hələ başlanğıcdan yerli, lakin mərhələli inkişafda olan hadisə kimi baxırdılar. Bununla belə, onlar perspektivdə çoxpilləli variantı da nəzərə keçirirdilər. Əsas vəzifə isə qoyulmuş məqsədə çatmaq idi. İlk əvvəl bütün problemləri dərhal həll etmək taktikası mövcud idi. Birinci mərhələdə onların məqsədlərinə nail olduqlarını demək olar.

Bəs sonra? Uduzuların cavab reaksiyası çətin ki, passiv olsun və yəqin ki, onlar revanş almağa çalışacaqlar. Bu isə artıq gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu və ya digər gizli avantürası olmuş və ya onların məntiqi ilə hərəkət etsək, beynəlxalq və dövlətlər arasındakı münasibətlərdə belə hadisələrin normaya, güc diplomatiyasına çevrilə biləcəyi səbəbindən bəşəriyyət həqarətdən başqa heç nə əldə etməyəcək. Belə olan halda BMT-nin bütün – böyük və kiçik dövlətlərin bərabərliyi haqqında bəyannaməsi, təhlükəsizlik üzrə Ümumavropa Müşavirəsinin sərhədlərin toxunulmazlığı haqqında Yekun Aktı öz mənasını itirmiş olur. Böyük dövlətlər isə kiçik xalqların və dövlətlərin iradə və istəklərini istədikləri kimi diktə edə, alçalda və ya ona məhəl qoymaya bilərlər. Belə olduqda dünya birliyinin gələcəyi qeyri-real və gözlənilməz olur. Bu halda inkişaf məntiqinə əsasən təhqir olunmuş və hüquqları pozulmuş istənilən xalq illər, hətta əsrlər sonra öz ləyaqətini bərpa etmək və itirdiklərini qaytarmağa çalışacaq. Çoxəsrlik

dünya diplomatiyası təcrübəsi göstərir ki, dünənki qaliblər sabah məğlub ola və alçaldıla bilər.

Bu əlaqəni qeyd edən K.Klauzeviç qeyd edirdi ki, müharibə “yalnız siyasi akt deyil, həm də siyasətin əsl aləti, siyasi münasibətlərin davamı, onların başqa yollarla həyata keçirilməsidir.” Müasir ingilis alimi E. Kingston Makklori də eyni fikirdədir. Özünün “Qlobal strategiya” əsərində o, haqlı olaraq qeyd edir ki, “müharibə dövlət siyasətinin alətidir və dövlətlər onun vasitəsilə öz məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə və ya öz qüdrətlərinin gücləndirilməsinə nail olurlar.”

Bu sözlər Qarabağ müharibəsinin məqsədlərinə tam uyğundur. Onun oyuncaq icraçıları deyil, təşəbbüskarları öz qabaqlarına qlobal miqyaslı avantürist məqsədlər qoymuş və qoymaqladırlar. Qarabağ avantürasının təşəbbüskarları və icraçıları digər vasitələrlə öz məqsədlərinə nail ola bilmədiklərindən XX əsrin sonlarında bu dəhşətli müharibəni başladılar. Tarixi məsuliyyət və elementar sağlam düşüncə heç kimə dünyada insanı həyatdan məhrum etməyə haqq vermir. Çoxəsrlik bəşər tarixinin təcrübəsi göstərir ki, sülh və sülh şəraitində birgə yaşama hamı üçün – böyük və kiçik dövlətlər üçün eynidir. Unutmaq olmaz ki, XX əsrdəki iki dünya müharibəsi böyük dövlətlərin kiçik dövlətlərlə toqquşmasından başlamışdır. Tarix siyasi səhvləri bağışlamır və başqalarına dərs verməkdənsə, onun verdiyi dərslərdən nəticə çıxarmaq daha ağıllı və səmərəli olardı. Əlbəttə, bu və ya digər böyük dövlətin öz maraqları ola bilər və bu, təbiidir. Lakin onlar açıq və ya gizli şantaj və təzyiqlə əl atmadan diplomatik və digər kanallar vasitəsilə həll olunmalıdır.

Bir vaxtlar Vyetnamda cənubluların arxasında amerikalılar, şimalılının arxasında isə SSRİ durmuşdu; ölənlər isə əsasən vyetnamlılar idi. Burada iki super dövlətin silahları sınaqdan keçirilirdi. Bu gün Vyetnam vyetnamlılara məxsusdur, hegemonluğa can atan gəlmələr isə öz evlərinə qayıtmışlar. Bu

da tarix üçün bir dərsdir. Milyonlarla vyetnamlı həlak olsa da onlar öz torpaqlarını və ləyaqətlərini qoruya bildilər.

Belə faktlar haqqında danışmaqda məqsədimiz bugünkü siyasətçiləri tələsik qərarlar verməkdən çəkəndir. Sülhü saxlamaq çətin pozmaq isə asandır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik mücərrəd anlayış deyildir. O, coğrafi yerindən, ərazisinin ölçüsündən və əhalisinin sayından asılı olmayaraq istənilən dövlətin milli təhlükəsizliyi ilə müəyyən olunur. Bu səbəbdən, beynəlxalq təhlükəsizlik haqqında danışarkən, onu həcm və məkan üzrə qavramaq lazımdır.

Bu nə deməkdir? *Birincisi*, bu gün beynəlxalq təhlükəsizliyin taleyi ayrı-ayrı təcrid olunmuş münaqişələrdən asılı olduğu kimi, *ikincisi*, miqyaslı, beynəlxalq ziddiyyət və hərbi qarşıdurmalardan asılıdır.

Hansıni həll etmək daha asandır? İlk baxışda adı çəkilən hadisələrin hər birinin öz-özlüyündə müəyyən mənada eyni əhəmiyyətə malik olduğunu, yəni hər iki faktorun dünya münaqişəsinə səbəb ola biləcəyini düşünmək olar. Belə olan halda hər iki faktora xüsusi diqqət yetirilməli və vaxtında həll olunmalıdır. Onların inkişaf dinamikası yubanmaya imkan vermir. Dünyada geosiyasi intizam və təhlükəsizlik konsepsiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir; bütün, ilk növbədə böyük dövlətlər tərəfindən sivil yanaşma tələb olunur. Soyuqluq deyil, təmas nöqtələrinin tapılması zəruridir.

Bu səbəbdən, öz seçimləri ilə deyil, Allahın iradəsi ilə qonşu olan Qafqaz xalqları aralarında ədavət və münaqişələr olmadan birgə yaşamağa çalışmalıdırlar. Qafqazda bir çox şey – xalqlar, onların mədəniyyətləri, adət və ənənələri, dilləri və s. bir-birinə qarışmışdır. Digər tərəfdən, artıq çoxdandır ki, bu və ya digər millət milli sərhədləri aşmışdır və bir çox həmvətənlər müxtəlif yerlərdə yaşayırlar.

Qafqazın sülh və əməkdaşlıq zonasına çevrilməsi üçün *ilk növbədə* Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya ərazisindəki münaqişə ocaqlarını yatırmaq vacibdir. *İkincisi isə*, Qafqaz anlayışına daxil olan bütün dövlətlərin ərazi bütövlüyü bərpa olunmalıdır. Bu olmadan dörd ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığa nail olmaq qeyri-mümkündür.

Bu problemləri həll etməklə gələcəkdə “*Ümumi Qafqaz bazarı*” yaradaraq, sonradan bura Türkiyə, İran və Mərkəzi Asiya ölkələrini dəvət etmək olar. Qafqaz və Xəzərdə böyük enerji resurslarının, mineral xammal, neft, qaz, dəmir, manqan və qızıl yataqlarının cəmləşdiyini nəzərə aldıqda, bu beynəlxalq iqtisadi struktura xarici investorları cəlb etmək olar. Burada nəqliyyat infrastrukturunu, telekommunikasiya güclü inkişaf etmiş, Böyük İpək Yolu isə bərpa olunmaqdadır.

“Ümumi Qafqaz bazarının” yaradılması, Avropa İttifaqında olduğu kimi, Qafqaz ölkələrinin inteqrasiyasına yol açmağa bilər. İqtisadi əlaqələr isə öz növbəsində bütün regionda sabitlik və təhlükəsizliyə böyük təsir göstərmiş olar.

Qafqazda inteqrasiya haqqında danışdıqda biz hər hansı mücərrəd hadisəni deyil, həm şaquli həm də üfüqi hərəkəti nəzərdə tuturuq. Bütün bunlar regionun ölkələri, şəhərləri, rayonları, elmi və istehsal mərkəzləri arasında iqtisadi, mədəni, elmi, daha sonra isə siyasi əlaqələrin yaradılması üçün imkanlar yarada bilər. “Ümumi Qafqaz bazarının” hərəkətverici qüvvələri kimi qarşılıqlı mənfəət, könüllülük, iqtisadi əməkdaşlıq və bütün ölkələrin və hər bir xalqın bərabərliyi çıxış edə bilər. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi Qafqazda rüsumsuz və vizasız zonanın yaranmasına gətirib çıxara və burada “Şengen beynəlxalq əməkdaşlıq zonasının” yaranmasına səbəb ola bilər. Bu regionda yerləşən ölkələrin inkişafı və əməkdaşlığının daxili qanunauyğunluqları “yerli” yenidənqurma inkişaf Bankının yaradılmasına yardımçı ola bilər. Bütün bunlar isə ümumi maliyyə rıçaqlarının, hesablaşma və ödəmə mexanizmlərinə malik olmaq, iqtisadiyyatın, elmin, turizmin, nəqliyyatın və s.

prioritet və perspektivli sahələrini maliyyələşdirmək imkanı yaradar. Bunu etməklə Qafqaz xalqları öz aralarındakı münasibətlərdə müharibəni bir dəfəlik istisna edə bilərlər.

Lakin, bu planların faydalarının heç kimdə şübhə doğurmadiğına baxmayaraq, Qafqazda onların həyata keçirilməsi hələlik mümkün deyil. Əsas problemlər bəllidir: Ermənistanla Azərbaycan arasındakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Gürcüstandakı milli-ərazi problemləri, Çeçenistandakı vəziyyətin nizama salınmaması.

Razılaşdırılmış siyasət münaqişələrin təşəbbüskarlarına qarşı ümumi mövqeyi müəyyən edilmək və gərginlik ocaqlarını hələ başlanğıcda yatırmağa imkan verə bilər.

Belə olan halda, məkr, separatizm, dini və geostrateji mənafeələr aradan qalxmış olar. Bu vəziyyətdə böyük dövlətlər ümumi təhlükəsizlik naminə dar milli maraqlardan istifadə imkanlarını itirmiş olurlar.

Bununla nə nəzərdə tutulur?

Qüdrətli və regionlardakı böyük dövlətlər ümumi sülh naminə öz maraqlarından əl çəkməli və regiondakı bütün dövlətlərinin bərabər təhlükəsizliyinə nail olmağa çalışmalıdırlar.

Bunun üçün hər iki halda problemə dəqiq və düzgün yanaşma tələb olunur. İnkişaf dinamikası onların vaxtında və təxirə salınmadan həll olunmasını tələb edir.

Dünyada geostrateji intizam və təhlükəsizlik konsepsiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir; Bütün, ilk növbədə isə, münaqişələrə bilavasitə cəlb olunmuş və hadisələrin mərkəzində yer alan dövlətlər tərəfindən sivil yanaşma tələb olunur.

Keçmiş müharibələrin təcrübəsi və bəşəriyyət tarixi müharibələri başlayan dövlətlərin sonda məğlub olduğunu, təcavüzkarın geri çəkildiyini və mənəvi keyfiyyətlərini itirdiyini göstərir. Digər tərəfdən isə təcavüz qurbanları qüvvələrini

toplayır və müvəqqəti də olsa, məğlubiyyətlərdən nəticə çıxarırlar. Sezar, Makedoniyalı İsgəndər, Çingizxan, Napoleon və Hitlerin sarsıdıcı və böyük yürüşlərini xatırlayaq, yaxın keçmişi: ABŞ-ın Vyetnama, SSRİ-nin isə Əfqanıstana hücumunu yada salaq. Bütün bu hərbi yürüşlər səbəbkarların məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bəşər cəmiyyətinin tarixi və inkişafının daxili qanunauyğunluqları belədir. Sülh və əmin-amanlığı pozan müvəqqəti şöhrət əldə etsə də bu tezliklə aradan qalxır. Bəşəriyyət isə xarabalıq və yoxsulluqla üzleşir. Heç nə iz buraxmadan keçib getmir. Hər kəs layiq olduğunu almalıdır. Bunun baş verməməsi üçün vəziyyəti son həddə çatdırmaq lazım deyil. Avantüra hazırlayan fikrindən daşınmalıdır. Yarı yoldan dönmək məğlubiyyət deyil dərk edilmiş zərurətdir. Gələcək marşrutun hər bir addımını ölçüb biçmək bəşəriyyət üçün ağır nəticələrə səbəb ola biləcək münaqişələr girdabına batmaqdan daha asandır.

Bu və ya digər dövlətləri beynəlxalq təhlükəsizliyi pozmağa sövq edən faktorlar geniş və çoxtərəflidir. Bir qayda olaraq, onlar bir gün və ya bir saat ərzində meydana çıxmır. Onlar illərlə yaranır və formalaşır. Onları aşkar etmək üçün sonra beynəlxalq təhlükəsizliyin qlobal səviyyədə pozulmasına və qanlı müharibələrə gətirib çıxaran bu və ya digər regionda əmin-amanlığın pozulmasına səbəb olan münaqişənin səbəbkarı və təşəbbüskarının daxili dövlət siyasətini tam olaraq izləmək lazımdır.

Sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması BMT-nin Nizamnaməsində öz əksini tapan hərtərəfli beynəlxalq hüquq rejiminin yaradılmasına imkan yaratdı. Bu rejim BMT üzvü olan hər bir dövlətin dövlət suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsini təmin edir. Bu isə öz əksini bir sıra digər beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən, ATƏT-də tapmışdır.

Beynəlxalq hüquq normalarının universal xarakteri, onların bütün ölkələr üçün, o cümlədən ikitərəfli münasibətlərdə zəruri olması, müasir beynəlxalq hüququn bütün yerli normaları

dövlətlərarası münasibətlərin ümumi qəbul edilmiş və razılaşdırılmış prinsiplərinə uyğun olmalı olduğunu nəzərdə tutur. Bu prinsiplərin birtərəfli qaydada şərh olunması onlara məhəl qoyulmamasına bərabərdir. Bu isə bu və ya digər regionda, gec-tez dünya səviyyəsində münaqişəyə çevrilə biləcək konkret situasiyalarda sülhün yaradılması deməkdir. Belə vəziyyətlərdə müvafiq beynəlxalq təşkilatlardan gərginliyin artmasının qarşısını ala biləcək və qığılçımlar dünya səviyyəli yanğına çevrilənə qədər reaksiya verə biləcək qabaqlayıcı tədbirlər görmək tələb olunur.

Beynəlxalq münaqişələrin uzun müddət ərzində yarandığını və formalaşdığını artıq qeyd etmişik. Onları əvvəlcədən müəyyən etmək olar. əks təqdirdə belə nüfuzlu, bahalı beynəlxalq təşkilatlara ehtiyac olmazdı. Deyilənləri qanlı müharibəyə çevrilənə qədər bütün dünyanın gözü qarşısında qızıışan Çeçenistan münaqişəsi misalında təhlil etmək olar. Digər tərəfdən bu münaqişə bir dövlətin daxilində yaranmasına görə də unikal xarakter daşıyır. Nəzəri olaraq Çeçen müharibəsinin konturlarını onun başlanmasından bir necə il əvvəl qabaqcadan müəyyən etmək olardı.

Əlbəttə, böyük dövlətlərin dövlət maraqları var və olacaq, lakin onlar diktatura, silah gücü, təzyiq metodları, gizli hədə qorxu, elan olunmamış blokada və s. vasitəsilə deyil, bu və ya digər dövlətlərin milli maraqları və heysiyyəti nəzərə alınmaqla sivil metodlarla da həyata keçirilə bilər. Məsələnin incəliyi onun Qafqazda yaşayan bir çox xalqların maraqlarına toxunmasından ibarətdir. Burada uğur və irəliləyiş ola bilər. Bütün bu müxtəliflikdə əsas məsələ heç kimə və heç yerdə "Ümumi Qafqaz evini" sarsıtmağa imkan verməməkdir. Qafqazda yaşayan xalqlar əsrlərlə qonşu olaraq yaşamışlar və burada baş verə biləcək bütün problemləri sülh yolu ilə həll edə bilərlər.

Lakin bu fikirlərə ABŞ və İngiltərənin başçılığı ilə anti-İraq müharibəsindən sonra meydana çıxmış əhəmiyyətli düzəlişlər etmək lazımdır. Bu kompaniyanın gedişində Amerika Birləşmiş Ştatları BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarını və BMT TK-nin İraq üzrə xüsusi komissiyasının çıxardığı nəticələri qabaqcadan xəbər verməkdən əlavə, NATO üzrə müttəfiqləri olan Fransa və Almanıyanın mövqeyi ilə hesablaşmağı da lazım bilmədi. Digər tərəfdən ABŞ Rusiya Federasiyasının xəbərdarlıqlarına məhəl qoymamaqla, faktiki olaraq, onu ABŞ-ın mövqeyinə hər hansı şəkildə təsir etmək imkanı olmayan ikinci dərəcəli ölkələr sırasına endirmiş oldu. Rusiya Federasiyasının prezidenti V.V. Putinin sonradan BMT-də Rusiyanın İraq müharibəsi ilə bağlı rəsmi mövqeyi kimi qəbul edilən bəyanatı hamıya yaxşı məlumdur – “ABŞ-ın hərəkətləri böyük siyasi səhvdir.”

Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, İraqda hökmranlığını qurmaqla ABŞ şərqdən (Əfqanıstan) qərbə (İraq) qədər olan geostrateji halqanı qapamış oldu. Bununla ABŞ bir necə məsələni həll etmiş oldu:

- *birincisi*, o, dünyanın əsas neft istehsalçıları olan İraq, və buna qədər isə, hələ birinci anti-İraq müharibəsi zamanı Küveyt və Səudiyyə Ərəbistanı üzərində nəzarəti ələ keçirdi. İndi ABŞ öz neft yataqlarını gələcək nəsillər üçün uzun müddətə qoruyub saxlaya bilər;

- *ikincisi*, İraqı darmadağın etməklə ABŞ təkəbbürlü İranın əl-qolunu bağlamış oldu;

- *üçüncüsü*, o, Rusiyanı ərəb dünyasında və Qafqazdan cənubda yerləşən əsas müttəfiqindən ayırmış oldu ki, bu da müharibədə qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri idi;

- *dördüncüsü*, bu qələbə ilə ABŞ Rusiya tərəfindən dəstəklənən və silahla təmin olunan Suriya və İranın sərhədlərinə çox yaxınlaşmış oldu;

- *beşincisi*, bundan sonra ABŞ-ın İsrail-Fələstin münaqişəsinə təsiri problemin həlli istiqamətində əməli fəaliyyət sahəsinə keçdi;

- *altıncısı*, ABŞ, cənubdan Rusiyanın arxasına keçərək böyük geostrateji əhəmiyyətə malik olan halqanı qapadı və Qafqaz istiqamətində güclü plasdarm yaratmış oldu ki, bunun nəticələri gələcəkdə özünü büruzə verəcəkdir;

- *son olaraq*, ABŞ heç kimdən kömək gözləmədən və almadan (İngiltərə istisna olmaqla) müstəqil şəkildə müharibəyə başlamaqla bu gün dünyada yeganə nəhəng dövlət olduğunu və onun diktəsinə tabe olmayan istənilən dövlətin növbəti ola biləcəyini bütün dünyaya çatdırdı.

Cənubi Qafqazın ABŞ-ın geosiyasi maraqlar dairəsinə çevrilməsində Rusiyanın özünün böyük səhvi olmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra bu strateji region özbaşına buraxıldı. Rusiyanın başı öz daxili işlərinə qarışdığından keçmiş ittifaq respublikalarının belə tez azadlığın faydalarını hiss edəcəklərini və müstəqil xarici siyasətə keçəcəklərini güman etmirdi. Həmin vaxtda dövlət katibi olan Q. Burbulis bununla bağlı açıq şəkildə bəyan etmişdi ki, qoy müstəqil postsovet ölkələri azadlığın kefini çıxarsınlar, hər şeyi itirdikdən sonra isə Rusiyaya yalvararaq onları geri qaytarmağı xahiş edəcəklər. Müstəqil dövlətlərin yaranmasından sonra ilk illərdə Rusiya, mahiyyətə, onları öz təsir dairəsindən kənar saxlayırdı. Lakin, bunun əksi baş verdi, müstəqil suveren respublikalar məhz Rusiyanın siyasəti sayəsində get-gedə Rusiyadan daha da uzaqlaşmağa başladılar. Bu dövrdə Rusiya hakimiyyətinin səhvi ondan ibarət idi ki, onlar müstəqil dövlətlərlə bərabər hüquqlu normal münasibətlər yaratmaq əvəzinə, bir-bir bu ölkələri öz problemləri ilə başlı-başına qoyaraq uzaqlaşma, kənarlaşma yolunu seçdi.

Bütün bunlar isə postsovet məkanında yaranan bütün dövlətlərdə: Latviya, Litva, Estoniya, Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan və Mərkəzi Asiya ölkələrində daha qətiyyətli fəaliyyətə başlayan Qərbin diqqətindən yayınmadı. Münaqişə iştirakçıları ilə manipulyasiya etmək arzusunda olan Rusiya

cəsarətsiz və qeyri-ardıcıl davranmaqla dividend əldə etməkdənsə öz mövqelərini itirdi. Bu hal Cənubi Qafqaz ölkələrinin dövlətlərarası və daxili münaqişələrin nizama salınmasında Rusiyanın obyektivliyinə və köməyinə bel bağlamadan qərb dövlətlərinə üstünlük verməsinə səbəb oldu.

Rusiya hakimiyyətinin bu dövrdə səmərəsiz fəaliyyətinin səbəbi bir neçə amil ilə bağlı idi:

birincisi, Rusiya postsovet məkanında öz rolunu və yerini tam dərk etmirdi; o, özünü SSRİ-nin varisi elan etməklə hər yerdə onun yerini tutacağını hesab edirdi;

ikincisi, hələ Sovet İttifaqı dövründə yaranmış münaqişə ocaqlarını yatırmaq əvəzinə, Rusiya Federasiyası yeni, müstəqil dövlətlərdə möhkəmlənmək ümidi ilə onları daha da qızıdırırdı. Nəticədə isə yenidən müstəqillik qazanmış ölkələrin beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməklə Rusiyaya tabe olmalı olduqlarını və onun məsuliyyət dairəsinə daxil olmalarını təbii hesab edən bəsirətsiz, imperiya siyasəti yeridilirdi.

Lakin bir müddət sonra vəziyyət dəyişməyə və Rusiyanın nəzarətindən çıxmağa başladı. Tezliklə, Cənubi Qafqaz ABŞ və regiondakı qonşu dövlətlərin rəqabət meydanına çevrildi. Zaman göstərdi ki, Rusiya Federasiyası və ABŞ-ın bu regiondakı gostrategiyası zidd xarakter daşıyır. Hər bir keçmiş sovet respublikası müstəqil dövlət olaraq bəzən qüdrətli dövlətlərə məhəl qoymadan müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı. Rusiyanın strateji hərbi-siyasi müttəfiqi olan Ermənistan Respublikası bu regionda müstəsna hesab edilə bilər.

Beləliklə, Rusiyanı kanatın öz tərəfinə çəkməklə bağlı böyük, əziyyətli, səbir tələb edən və konkret iş gözləyir və əgər o, Qafqazdakı qonşularına özünə bərabər şəkildə diqqətlə və hörmətlə yanaşarsa, buna nail ola bilər.

Ədəbiyyat

Hobsom E. The Age of Extremes. A history of the world. 1914-1991. N/Y/ Patheon Books, 1994. P. 38

Kissincer Q. Diplomatiya. M., 1997. S. 746.

Klauzeviç K. Müharibə haqqında. M., 1934. S. 5

Kinqston-Makklori O.C. Qlobal strategiya. M., 1959. S. 25

II Fəsil Avropa geostrategiyası: vəziyyət və perspektivlər

Təzəcə qədəm qoymuş XXI əsrdə Avropa geostrategiyası hadisələrin cari, gələcək və uzunmüddətli inkişafını nəzərə almağa çalışır. Bizim fikrimizcə Avropanın müasir siyasi xəritəsi üç iri siyasi-coğrafi hissədən ibarətdir. Birinci – Avropanın qərb kontinental hissəsidir, bura İspaniya, Portuqaliya, Fransa daxildir. Onlara adalar – Böyük Britaniya, İrlandiya, həmçinin Şimali Avropa ölkələri – Daniya, İsveç, Norvegiya, Finlandiya, Hollandiya, Lüksemburq, Lixtenşteyn və Belçiya birləşir. İkinci isə – Avstriya, İsveçrə, Albaniya, Yunanıstan, Almaniya, İtaliya, Türkiyə və s. Üçüncü qrupa daxildir: Çexiya, Slovakiya, Xorvatiya, Serbiya, Bosnya və Hersoqovina, Makedoniya, Bolqariya, Rumıniya, Vençriya, həmçinin Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsi və Polşa, Belarus, Ukrayna, Moldova, Baltıqyanı ölkələr, Gürcüstan, Azərbaycan və s.

Qeyd olunmuş şərti siyasi-coğrafi və geostrateji birləşmələr Avropa kontinentində gərginlik zonasının yaranmasına müəyyən dərəcədə vasitəçilik edə bilər. Bunun üçün onların növbəti əsası ola bilər: ərazi, etnik, iqtisadi, diplomatik, siyasi və hərbi.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Avropadakı əvvəlki təhlükəsizlik strukturları öz funksiyalarını müəyyən dərəcədə itirdilər və ya sadəcə olaraq yoxa çıxdılar. NATO öz əsas dəlilini – Şərqi kommunist təhlükəsindən azadlığı təmin etmək – itirdi. Lakin NATO və qərb dövlətlərinin birlikləri tərəfindən yaradılmış siyasi razılaşma Qərbi, bundan sonra isə Şərqi Avropa ölkələrində sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində səylərini davam etdirirlər. Həmçinin kontinentin mərkəzi və şərq hissəsində təhlükəsizlik vakuumu yaranmışdır. Keçmiş sosialist Yuqoslaviyasında və Qafqazda müharibənin gedişi təsdiq edir ki, NATO öz əhatə dairəsindən kənarında

qalan ölkələrin təhlükəsizlik sistemində həmişə təminat verə bilməz.

Avropanın gələcək quruluşunun əsası – Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin, həmçinin keçmiş Sovet respublikalarının NATO-ya və Avropa birliyinə daxil olmasıdır.

Rusiya Federasiyası ilə Avropa ölkələri arasındakı münasibətlərdə əsaslı dəyişikliklər yalnız NATO-nun Polşa, Çexiya və Venqriyanın alyansa daxil olması ilə başlayan Şərqi Avropa genişlənməsi ilə baş verə bilər. Şərqi Avropa ölkələrinin aləmində NATO-ya daxil olma hər şeydən əvvəl Avropa Birliyinin iqtisadi və siyasi strukturuna birləşmə yolu ilə müstəqilliyin qorunmasıdır. Digər tərəfdən isə NATO-ya daxil olma onlar üçün bir çox sosial, iqtisadi və siyasi problemlərin ən qısa həlli yoludur. Və ən nəhayət onların fikrincə alyansa daxil olma – Rusiya tərəfindən risk və qeyri-stabillik şəraitində milli müstəqilliyin və təhlükəsizliyin təminatıdır. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra milli müstəqilliyini qazanmış Şərqi Avropa ölkələri Avropada beynəlxalq hüququn müstəqil və fəal subyektləri kimi ön plana keçdilər. Onlar üçün NATO-ya birləşmə istəyi bir növ psixoloji təsəvvür, özünü hədsiz hərbi xərclərdən azad etmə və çətin iqtisadi və siyasi islahatları həyata keçirmək məqsədilə etibar qazanmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq ilə əlaqədar idi.

Bununla yanaşı bir çox avropalılar Şimali Atlantika alyansına Avropada təhlükəsizlik siyasətinin yenidən milliləşdirilməsinin qarşısının alınmasında vasitə kimi bixırlar. Bu məsələ keçmiş Yuqoslaviya hadisələrini nəzərə alaraq daha da aktuallaşdı. NATO Avropa və nəinki Avropa təhlükəsizliyinin təminatı kimi qiymətləndirilir. Bir çoxları öz gələcək təhlükəsizliyini Avropada və onun hüdudları xaricində Amerika siyasi və hərbi mövcudluğunu qoruyub saxlanılması ilə əlaqələndirirlər.

Ölkə daxilində çoxlu problemlərin olmasına baxmayaraq Rusiyanın güdrətinin canlandırılması, həmçinin bu istiqamətdə

fəaliyyət göstərməyi iddia edən Rusiya prezidenti V. Putinin fəal və ciddi fəaliyyəti NATO-nun Şərqi genişlənməsinin növbəti mərhələsinin həyata keçirilməsinə vasitəçilik edir və bu təxirəsalınmazdır. Mərkəzi və Şərqi Avropa və Baltik ölkələrində Şimali Atlantika təşkilatına mümkün qədər tez daxil olmaq cəhdləri artır. B. Yeltsin NATO-nun Şərqi genişlənməsinə qarşı çıxsa da ABŞ genişləndirmənin birinci mərhələsini məhdud etdikdə nisbətən sakitləşdi: NATO-nun tərkibinə Polşa, Venqriya və Çexiya Respublikası daxil idi. Lakin nəticədə Yuqoslaviyada S. Miloşeviçin rejiminə qarşı NATO əməliyyatına mane ola bilməməsi Rusiyanın təsirinin zəifləməsinə sübut etdi və Rusiyanın təsirini Balkanlarda bərpa etməyə çalışan Putin hökuməti qarşısında çətinliklər yaratdı.

Moskva və NATO arasında sıx münasibətlər yaratmaq cəhdlərinə baxmayaraq alyans Rusiyanın gələcəkdə genişlənməsi üçün əsas dayandırıcı amildir. Slovakiya və Slovenya NATO-nun genişlənməsinin növbəti mərhələsinin namizədləri kimi çıxış edirlər. Hazırda Rumıniya və Baltika ölkələri daha əsaslı cəhdlər göstərirlər. Bir sıra Avropa ölkələri alyansı birləşmiş Almaniyanın Avropanın mərkəzində artan təsirinin və onun tərəfindən hegemonluq cəhdlərinin qarşısını alan bir vasitə kimi görürlər. Qeyd etmək lazımdır ki, NATO-nun Şərqi genişlənməsi təşəbbüsü məhz onun tərəfindən irəli sürülmüşdü.

NATO-nun genişlənməsi Amerika Birləşmiş Ştatlarının «soyuq müharibə»dən sonra öz müvəffəqiyyətini təkmilləşdirmək cəhdi ilə əlaqədardır. Bu proses bilavasitə və üstü örtülü şəkildə Rusiyaya qarşı yönəldilmişdir və «anakonda» strategiyasının davamıdır. Bu proses vasitəsilə ABŞ heartland-dan daha çox kontinental qurnu almaq və onu talassokratiyanın geosiyasi təsiri altına çəkmək istəyir. Əlavə olaraq NATO-nun genişlənməsi Amerika Birləşmiş Ştatlarına Rusiya və Almaniya arasında ərazisində amerikan qoşunlarının yerləşəcəyi Şərqi Avropa ölkələrindən ibarət bufer zonasını

yaratmaq imkanı verəcək. Güclü Almaniya birliyi digər ölkələri sıxışdıraraq alyansda əsas yer tutmağa çalışır. Lakin Almaniya hələlik amerikan hərbi qoşunlarının Avropada yerləşdirilməsinin qarşısının alınmasında maraqlı deyil, çünki bu halda FRQ böyük iqtisadi dövləti Fransa və Böyük Britaniya kimi iki Avropa regional iri dövlətlərindən asılı olacaq. Bundesver artıq NATO-nun məsuliyyət zonasından çıxmışdır, FRQ isə hərbi inkişafda məhdudlaşmışdır. Məlumdur ki, Almaniyanın keçmiş kansleri Şreder keçmiş Yuqoslaviya (Kosovo) və Əfqanıstandakı antiterror hərbi əməliyyatlarında amerikanların yaxın müttəfiqi olmuşdur. Bundan əlavə antiiraq əməliyyatı (mart-aprel 2003-cü il) zamanı Almaniya ABŞ-dan tam müstəqilliyini təsdiq etdi. Bununla əlaqədar olaraq ABŞ nəzərə almalıdır ki, son yüz ildən artıq vaxt ərzində bu Almaniyanın dünyada artıq üçüncü canlanmasıdır. Nəticə etibarilə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İraqa qarşı ABŞ-İngiltərənin hərbi əməliyyatının FRQ və Fransa tərəfindən dəstəklənməməsi Atlantika həmrəyliyində alyans üzvlərinin fəaliyyətindəki tarazlığın olmamasını təsdiq edir. Atlantizm fikirləri zamanın tələblərinə uyğunlaşaraq transformasiya və yeniləşmə mərhələsindədir. Bunları nəzərə alaraq Şimali Atlantika əməkdaşlığı təşkil edilmiş, bir neçə ildir «Sülh naminə yoldaşlıq» proqramı fəaliyyət göstərir, İran körfəzi, keçmiş Yuqoslaviya və Əfqanıstanda hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş çoxmillətli qüvvələr yaradılmışdır və 2003-cü ilin əvvəlində ABŞ və İngiltərəni təmsil edən 400 min nəfərdən ibarət NATO-nun aparıcı qüvvələri İraqdakı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir.

NATO-nun genişlənməsi Almaniyanın fəallığı ilə müşayiət olunmuşdur, belə ki, NATO ilə birlikdə alman təsiri də Şərqi Avropaya daxil olmuşdur. Şərqi Avropa ölkələri İkinci Dünya Müharibəsinin nəticələrini nəzərə alaraq Almaniya muxtariyyət kimi çıxış etsəydi tək Almaniyanın hərbi iştirakını qəbul etməzdilər. Hal-hazırda həm NATO, həm də AB bütün əsas təhlükəsizlik postları ABŞ qabaqcıl nümayəndələri

tərəfindən qorunub saxlanılır, bu da öz növbəsində Almaniya iqtisadiyyatda nəhəng və hərbi-siyasi sahədə yeniyetmə statusunu dəyişmək imkanından məhrum edir. Rusiyada geniş yayılmış hipotetik, geosiyasi nəzəriyyələrə əsasən öz statusunu dəyişmək məqsədilə Almaniya yalnız Rusiyanın hesabına və onun dəstəyi ilə fəaliyyət göstərə bilər, bu da bir daha 2003-cü il 11 aprel tarixində FRQ-nin keçmiş kansleri Q. Şreder və Rusiya Federasiyasının prezidenti V.V. Putinin Sankt-Peterburqda keçirilən işgüzar görüşündə öz əksini tapdı. FRQ yeni kansleri A. Menikenin görüşündə Moskva-Berlin potensial xətti Rusiya və Almaniyanın qarşılaşdığı kompleks problemləri həll edə bilər. Həmin alyansda Rusiya yüksək texnologiyalara, sənayedə böyük investisiyalara birbaşa yol tapır, Rusiya iqtisadiyyatının inkişafında Avropanın təminat verdiyi dəstəyi qazanır. Almaniya ABŞ hakimiyyətindən siyasi azadlığını təmin edən strateji mühafizə və iqtisadi müstəqillik qazanır.

FRQ – bütün sahələrdə, əsasən də iqtisadi inkişaf sahəsində Mərkəzi Avropada böyük siyasi-geostrateji cəhdləri olan iri derjavadır. Rusiya Federasiyası isə əksinə, geniş geostrateji məqsədləri və məhdud iqtisadi və texnoloji imkanları olan dövlətdir. Moskva-Berlin xətti müəyyən dərəcədə bir-birinin hesabına bir müddət ikitərəfli maraqlarını tarazlaşdırmaqda hər iki tərəfə vasitəçilik edə bilər. Almaniya ilə bu strateji əlaqəni nəzəri olaraq proqnozlaşdırmaq olar, amma taktika qanunlarına uyğun olaraq həyata keçirmək olar. İrəlində Rusiya Qərbi Avropanın aparıcı ölkələri ilə uzunmüddətli münasibətlərinin təkmilləşməsini planlaşdırır, bu da Rusiya Federasiyasının xarici siyasət Konsepsiyasında öz əksini tapır, həmin konsepsiyaya əsasən «Qərbi Avropa dövlətləri, ilk növbədə isə Almaniya, Fransa, İtaliya kimi qabaqcıl dövlətlər ilə qarşılıqlı əlaqə Rusiyanın onun iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi və inkişafı üçün öz milli maraqlarının Avropa və dünyada müdafiə olunması üçün əhəmiyyətli vasitədir». Hazırda oxşar əsasın yaradılması Rusiya Federasiyasının

iqtisadi və qismən siyasi və hərbi zəifliyi nəticəsində gecikir. 2003-cü ilin əvvəlində Rusiyanın yalnız Almaniyaya borcu 60 mlrd dollara çatdı.

Alman iqtisadi möcüzəsi ona görə mümkün oldu ki, o, uzun müddət hərbi sahəyə böyük sərmayə qoymurdu. Lakin əgər Almaniya ABŞ hakimliyindən imtina etmək qərarına gələrsə, o, Avropada hökmranlıqla əlaqədar çox xərc çəkməlidir. Rusiya öz iqtisadiyyatında irəliləyiş etdikdən sonra Moskva-Berlin xəttinin yaradılması mümkündür.

«Sülh naminə yoldaşlıq» proqramının 1994-cü il yanvar ayında NATO-nun Brüssel sammiti tərəfindən qəbul olunması Rusiyaya alyansla münasibətdə strategiya hazırlanmaq üçün əlavə vaxt qazanmaq imkanı verdi. Bununla yanaşı hərtərəfli əlaqələrə əsaslanan quruluşdan NATO ilə ikitərəfli hərbi münasibətlərə institutlaşma keçid alyansın hərbi strukturları ilə əməkdaşlıq məsələsində Rusiya ilə Şərqi Avropa ölkələri arasında Rusiya üçün xoşagəlməz rəqabət ünsürləri yaratdı. Rusiyada «Sülh naminə yoldaşlıq» proqramının qəbul olunması eyforiyanın çoxalmasına səbəb oldu, belə ki, o, prosesin mərhələlərindən biri kimi deyil, NATO-nun genişlənməsi alternativini kimi qəbul olunmuşdur.

Moskva tərəfindən yaranan qısa müddətli ruh yüksəkliyi keçmiş sovet blokunun bütün dövlətlərinin, əvvəl isə Şərqi Avropa dövlətlərinin demək olar ki hamısının ayrı-ayrılıqda «Sülh naminə yoldaşlıq» proqramına daxil edilməsini təmin etdi. Əsas prinsiplərdən ibarət Paris aktına əsasən yaradılan Birgə daimi şura Rusiya və NATO arasında qarşılıqlı əlaqələrin yeni institutlaşma parametrlərini hazırladı. NATO ilə Rusiyanın ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələrinin formatı Rusiyanın alyansla danışıqlarda mövqeyini çətinləşdirdi. Həmin vəziyyət Rusiya siyasətinin NATO ilə münasibətdə «xüsusi status» istəyinə görə qaçılmaz hesablaşmasına çevrildi, bu da Rusiya və istər alyansın üzvləri olan, istərsə də olmayan «kiçik» Avropa ölkələri arasında institutlaşma və psixoloji baryerin

yanmasına səbəb oldu. «Xüsusi status»un institutlaşdırılması NATO və Ukrayna arasında Rusiya ilə alyans tərəfləri arasında olandan fərqli olaraq daha asanlıqla əldə olunan və rəngarəng qarşılıqlı münasibətləri əhatə edən xüsusi yoldaşlıq Xartiyasının imzalanması məsələsində şübhəli nailiyyətdir.

V. Putinin dediyi kimi Rusiyanın NATO-ya üzvlük məsələsinin geniş vüsət alması Rusiya avroatlantiklərinin Şimali Amerika, Avropa və Rusiyanı birləşdirən eyniliyin vahid ümumi mədəniyyəti barədə təsəvvürünə əsaslanırdı. B. Klinton və C. Burş administrasiyasında NATO-nun genişlənməsinin tərəfdaşlarından biri cənab Ross Rusiyanın etirazını onu məsələnin müzakirəsinə cəlb etmək yolu ilə neytrallaşdırmağı əvvəlcədən təklif etdi, bu yolla o, Rusiyada alyansa daxil olmaq üçün özünü namizəd bilməsi barədə fikir yaratmaq istəyirdi. Buna sübut olaraq bir faktı nəzərə çatdırmaq olar ki, NATO-nun genişlənməsinin bütün daha fəal tərəfdaşları Rusiyanın alyansın hər hansı bir strukturunda iştirakına etiraz edirdilər və əksinə – S. Telbot və ya U. Perri kimiləri Rusiya ilə strateji yoldaşlığı dəstəkləyənlər isə NATO-nun genişlənməsi məsələsi ilə bağlı vacib məsələlərdə azlıq təşkil edirdilər. Avroatlantistlərin birliyə daxil olmaq ümidi ilə NATO ilə münasibətdə maraqlarını nümayiş etdirmələri alyansı vəzifəsinin qloballaşmasına sövq edir.

Amerika politoloqu D. Sayms hesab edirdi ki, «Rusiya hökuməti NATO-nun genişlənməsi məsələsinin gündəliyə düşməsinə görə özünü günahkar görməlidir». RF Prezidenti B. Yeltsinin 1993-cü ildə Varşava və Praqada Rusiyanın Şərqi Avropalıların NATO-ya daxil olmasına etirazının olmaması barədə tələsik bəyanatı buna bir sübutdur.

NATO-nun Rusiya ilə münasibətləri nöqtəyi-nəzərindən daha mübahisəli məsələ Baltikyanı ölkələrin alyansa daxil olması məsələsi idi. Y. Primakov baş nazir olan zaman bəyanat verdi ki, «keçmiş SSSİ sərhədləri NATO-nun genişlənməsinin Rusiya üçün qeyri-münasib olmasının səbəbidir». Rusiya

siyasətçiləri Rusiyanın Şimali Atlantika alyansının Baltikyanı ölkələrin hesabına genişlənməsinə etirazını müxtəlif cür şərh edirdilər. Birincisi, Latviya, Litva və Estoniyanın hərbi münasibətdə NATO-ya qəbul olunması Rusiya və Belarusiyanın müdafiə sahəsinə maraqlarına təsir göstərir. İkincisi, Avropada parçalanma intensivləşir, bu da gələcəkdə Baltikyanı və Şərqi Avropa ölkələrinin hesabına NATO-nun hərbi-siyasi gücünün artmasına səbəb olur. Üçüncüsü, Rusiya-NATO aktının əhəmiyyəti azalır, həmin aktda Moskva alyansın genişlənməsi ilə əlaqədar narahatçılığını bildirmişdir. Buradan isə ziddiyyətlərlə bağlı dördüncü fikir yaranır. Rusiya hərbi infrastrukturunun möhkəmlənməsi istiqamətində tədbir görəcək, bu da Belarusiya ilə hərbi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, Rusiya Federasiyasının Şimali və Baltikyanı donanmasının gücləndirilməsində öz əksini tapacaq. Rusiya Federasiyasının Müdafiə Naziri S. İvanov 2003-cü il 27 iyul tarixində Şimal donanmasının 70 illiyində çıxış edərək bildirmişdi ki, «buraya Rusiyanın hərbi-gəmi donanmasının nüvə gücünün 80 faizi daxildir». Məhz buraya «Pyotr Velikiy» yeganə ağır raket kreyseri və «Admiral Kuznesov» təyyarə gəmisi köçürülmüşdür.

NATO-nun qalvanizasiyası və onun Rusiyanın mühüm maraqlarına daxil olması «qərbçilər» və onların müxtəlif opponentləri arasında mübahisələr, hətta Rusiyanın Avropa və Avrasiya derjavası və ya ayrılmış geosiyasi vahid olması barədə müzakirələr yaradır.

NATO-nun qərb mədəniyyətinin və ya Avropanın hərbi-siyasi ekvivalenti kimi qəbul olunması rus qərbçilərini iki seçim arasında qoyur – ya Rusiyanın NATO ilə birləşməsi kimi xəyali məqsədə təhqirlər hesabına çatmaq, ya da Rusiyanın Avropa, Qərb dövləti olmamasını etiraf etmək. Rusiya özünü Avropa həyatında yalnız Avropa monotonluluğunun dəyişdiyi halda təsəvvür edə bilər. Rusiya tərəfinin fikrincə Avropa və Qərbin

unifikasiyası və Amerikaya təmayülü kimi NATO-nun da genişlənməsi Moskvanı mədəni maneərdən məhrum edir.

Hazırkı mərhələdə Rusiya NATO-nun genişlənməsi prosesinə necə təsir göstərir? Güman edilir ki, bu fərziyənin Birgə Daimi Şura çərçivəsində həqiqətə uyğun olub olmaması minimaldır. Bu gün həmin əməkdaşlıq sırf nəzəri xarakter daşıyır. Müstəqil siyasət yürüdən Hindistan, Çin, ATR, OİK, Yaxın və Orta Şərqi ölkələri, həmçinin bitərəf Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq geosiyasi ayrılmanın qarşısını ala bilər, lakin o, NATO ekspansiyasının dinamikasına bilavasitə təsir göstərə bilər.

NATO-ya yeni ölkələrin daxil olması ilə mübarizəni davam etdirərək Rusiya NATO tərəfdən yeni çağırışlarla rastlaşmaqda risk edir, xüsusilə 2003-cü il antiirak əməliyyatında olduğu kimi Rusiyanı Alyansın tərəfdaşı kimi onun maraqları xaricində olan məsələlərə cəlb etməklə bu siyasət yürüdülsə. İlk öncə söhbət yaranan eyni qütbə alternativlər axtaran və ABŞ-nin NATO strukturlarından istifadə edərək qarışmaq istədiyi NATO-nun coğrafi zonasından kənarında olan ərazilərdən gedir.

Yüzdəliklər ərzində Şərqi Avropa tez-tez global dünya siyasətinin obyektinə və subyektinə çevrilmişdir. Son onillikdə bu region aparıcı Avropa və ABŞ derjavasının maraq dairəsində idi. O, tez-tez iri derjaval arasında mübahisə mənbəyi olmuşdu. Hər iki dünya müharibəsi bu regionda başlamışdı, belə ki, dünyanın ən güclü ölkələri arasında əsas geosiyasi ziddiyyətlər məhz orada baş vermişdi.

Rusiya həmin region ölkələri arasında münasibətlərinin normallaşmasında maraqlıdır. Tarix və geosiyasi vəziyyət Rusiyanın həmin marağının birləşmiş Avropa ilə dost, ticarət-iqtisadi münasibətlərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Onlar onun təhlükəsizliyi, əsaslı maraqlarını təmin edir.

XXI əsr vəziyyətinə görə Rusiya Avropaya yalnız Latviya, Litva, Estoniya, Ukrayna və Belorusiya kimi müstəqil

dövlətlər vasitəsilə daxil ola bilər. Rusiyanın coğrafi ərazisinin məhdudlaşdırılması onun diplomatik imkanlarına əsaslı təsir göstərdi. Son illər regionda baş verən dəyişikliklər Avropanı yenidən beynəlxalq gərginliyin mənbəyinə çevirdi. Həmin gərginliyin əsasını nəinki Şərqi Avropanın keçmiş sosialist ölkələri, həmçinin Rusiya Federasiyasının birləşmiş Avropanın təsiri altında olan Kalininqrad vilayətidir. Bu vilayət Rusiya Federasiyasının regionlarının iqtisadi cəhətdən nisbətən zəif vilayətidir. Bu isə öz növbəsində SSSİ dağılması nəticəsində Baltik dənizində diplomatik qüvvələrin dəyişməsi, həmçinin Kalininqrad vilayəti ilə əlaqədar Rusiyanın siyasi, diplomatik və hərbi sahələrdəki qeyri-müntəzəm və qeyri-dəqiq mövqeyi, FRQ-nin bu regiondv təsirinin artması ilə izah olunur.

Vilayətin dövləti-siyasi və iqtisadi zəifliyi onun məhz anklav və yarımanklav coğrafi vəziyyəti ilə əlaqədardır. Hazırkı Rusiya Baltik dənizində hərbi-strateji üstünlüyə malik deyildir, Baltikyanı ərazidə öz əsas dəniz limanlarını, nəqliyyat infrastrukturunu itirdi, NATO-nun üzvlərinə çevrilmiş və Avropa Birliyinə can atan qonşular qazanmışdır. Kalininqrad vilayəti ilə bağlı «federal mərkəz-region» əlaqəsinin zəifləməsi Rusiyanın bu sahədən tam çıxarılmasına səbəb ola bilər. Hal-hazırda bu proses iqtisadiyyat, perspektiv – siyasət sahəsində mövcuddur, belə ki, hüquqi sahə sabit deyil, vilayətə dair mərkəz hakimiyyətinin müxtəlif qollarının hüquqi qərarlarında isə ziddiyyət mövcuddur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Kalininqrad vilayəti – Rusiya Federasiyasının Avropada geotarixi və geostrateji dayağı, Rusiya ilə Qərb və Rusiya ilə Almaniya maraqlarının ziddiyyət təşkil etdiyi məqamdır. Avropanın ehtiyat etməsi Rusiya Federasiyasını Kalininqrad vilayətini Baltik dənizində hərbi əməliyyat meydanı etməyə və onu bütün regionda mühüm hərbi-siyasi qrupaya çevirməyə sövq edir. Məlumdur ki, vaxtında Baltikyanı ölkələrdən və bir sıra Şərqi Avropa ölkələri, Varşava müqaviləsinin tərəfdaşları tərəfindən ixrac edilən iri hərbi kontingentlər və böyük

miqdarda hər növ silahlar məhz bu vilayətə daşınırdı. Rusiya Federasiyasının ölkənin materik hissəsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan qərb hissəsi Polşa, Litva, Latviya və Estoniya, həmçinin qonşu ölkələrdə müəyyən təsir göstərə biləcək. Lakin hər şey Rusiyanın indi malik olmadığı hərbi-iqtisadi imkanlarına mane olur. Və bu şərtlərlə güc artdıqca Rusiya sülh şəraitində birgə yaşayışa can atacaq, anklavın qərb qonşularını qıcıqlandırmamaq üçün uyğun yollarını bilməyə çalışacaq. Əsas bir müddət özünü saxlamaqdır. Kalininqrad vilayəti ətrafında müəkkəb geostrateji intriqalarda ABŞ və Almaniya, həmçinin bir neçə mümkün cəmiyyəti birliklərin izi var. Onların ən əsas vəzifəsi – güclü və birləşmiş Avropanın yaranmasına mane olmaqdır. Bu məqsədlə ABŞ güclü Almaniya qarşı Şərqdən İkinci Dünya müharibəsi illərində alman müdaxiləsindən zərər çəkən ölkələri: antialman əhval-ruhiyyəsi güclü olan Polşa, Çexiya, Slovakiya və s., həmçinin Litva, İsveç və perspektivə uyğun Latviya və Estoniyanı geosiyasi sxeminə daxil etməyə çalışacaq. Yaxın 10 il ərzində bütün keçmiş sovet respublikalarının və Şərqi Avropa sosial ölkələrinin Avropa Birliyinə qəbul edilməsi Kalininqrad vilayətini Rusiya Federasiyasının qalan hissəsindən ayıracaq. FRQ «şərq siyasəti»nin əsas məqsədinin Şərqi Prussiyanı qaytarmaq və Dansiq koridorunun yaradılmasından ibarət olduğunu proqnozlaşdırsaq, atlantçılar anklavın gələcəyini qərbi, amerikan Baltik respublikası kimi Avropanın Şərqində bütün Baltikyanı regionu idarə etmək üçün bir növ açar kimi qiymətləndirirlər.

Öz növbəsində Baltik dənizində xüsusi körpüyə və geniş diapazona malik müasir əlverişli dəniz limanı əldə etmək Rusiya Federasiyasına bütün Baltikyanı ərazidə öz siyasətini fəallaşdırmaq üçün geniş imkan yaradır. Problem ondan ibarətdir ki, Rusiya Federasiyasının nə iqtisadi, nə də siyasi nöqtəyi nəzərdən bna imkanı yoxdur. Rusiya Federasiyası Kalininqrad vilayətini öz iqtisadi problemlərini həll etdikdən

sonra qoruyub saxlaya bilər. Bu məsələ cari vəziyyətdə ölkə üçün yeganə çıxış yoludur. İkinci – bu, Baltikyanı məsələsində Qərbin siyasəti ilə əlaqədar Rusiya, Ukrayna və Belarusun vahid siyasətidir. Bu da artıq problem doğurur və nəhayət, Rusiyanın öz geostrateji oriyentirlərini dəyişmək bacarığı, Mərkəzi Rusiyanın və yerli hökumətin Kalininqrad vilayəti məsələsində meydana gələn separatizm tendensiyasına qarşı mübarizəsi, iqtisadiyyatın ən azı xarici investisiyalardan asılı olan sahələrinin inkişafına və təkmilləşməsinə vasitəçilik etmək və Avropa bazarında rəqabətdə müvəffəqiyyətli olmaq. Bu məsələdə ölkə hökumətinin mərkəzi orqanlarının və yerli orqanların fəaliyyətini rolu böyükdür.

Avropanın vəziyyəti barədə onu demək olar ki, hazırkı vəziyyət müəyyən dərəcədə Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl olan vəziyyəti xatırladır: Almaniyanın hakimliyi və qeyri-sabit, sosial–siyasi cəhətdən müəyyənləşməyən Çar Rusiyası, Balkanlarda ziddiyyət, Böyük Britaniya və Fransanın eyni mövqedən çıxış edə bilməməsi. Müasir şəraitdə milli hökumətlərin rolunun hərtərəfli zəifləməsi, cəmiyyətin fraqmentasiyası, linqvistik, mədəni və siyasi ayrılma Avropanı, xüsusilə də, Qərbi Avropanı gərginlikdə saxlayır. «Soyuq müharibə»nin sona çatması bir çox iri Avropa ölkələrində: Fransada Bretan və Korsika, İspaniyada Baski və Kataloniya, İtaliyada Padaniya, İngiltərə Birləşmiş Krallığında Şimali İrlandiya, Şotlandiya və Velz separatizm məqsədləri yaratmışdır. Qərbi avropalılar fikirlərini özlərinin regional problemlərinə yönəlmişlər. Sovet İttifaqı, Rusiya Federasiya hüquq varisinin Şərqi Avropadan gedişi geniş siyasi və hərbi boşluq yaratdı, həmin boşluğu isə ilk növbədə Almaniya dolduru. 18 mln əhalisi olan Şərqi Almaniyanı – QDR özünə birləşdirən FRQ Avropanın mərkəzində əsas güc meyarına çevrilmişdi. Bu isə birləşmiş Almaniyanın Birləşmiş Avropada hakimiyyəti üçün möhkəm bünövrədir.

Müasir Birləşmiş Avropa da geostrateji artıma qadirdir. Avropada birləşmə prosesi ilk baxışdan geckirdi, lakin ümumi Avropa valyutası – avronun meydana gəlməsi həmin prosesi sürətləndirdi və Almaniyanı ön sıraya çəkdi. Ümumi valyuta Birləşmiş Avropaya maliyyə-iqtisadi güvvət verir. Bu cəhətdən də Qərbi Avropanın (ümumiyyətlə Avropa da demək olar) birləşməsini müasir beynəlxalq münasibətlərdə dünya ümumbəşər inkişafının uğurlu vasitəçisi də hesab etmək olar. Bu gün Birləşmiş Avropa öz xüsusiyyətləri ilə keçmiş Sovet İttifaqından seçilir. Burada totalitar rejimi, marksist –lenin ideologiyası və Kommunist partiyasının diktaturası yoxdur. Həmin atributların Birləşmiş Avropada yaranmasına heç kim təminat verə bilməz. Məsələn, birləşmiş çoxmillətli dövlətlərin atributları göz qabağındadır (keçmiş SSSİ-da olduğu kimi sahə, dövlət, özünüidarələri). Ümumi sərhəd, vizasız gediş, ümumi qoşun – NATO, Avropa ümumi Komissiyası (Avropa hökuməti) simasında ümumi hökumət, ümumi Avropa parlamenti, ümumi «Avro» valyutası, Avropa Məhkəməsi və s. Bunlar nədir? Bunlar kimin üçün əlverişlidir? Əlbəttə ki, nə ABŞ, nə də Rusiya üçün. Məntiq çox sadədir. Hamıdan çox xərcləyən Avropada hegemonluq edir. Bu gün Avropanın mərkəzində 80 mln inkişaf edən Almaniyaadır.

Onun yaxşı iqtisadiyyatı, yeni texnologiyası, ağıllı, vətənpərvər, nizamlı milləti, böyük qızıl və valyuta ehtiyatı – Avro və s. var. Kim birləşmiş Avropada Almaniyanın real rəqibi ola bilər?

Hazırki mərhələdə nə Rusiyanın, nə də AB münasibətlərinin inkişaf perspektivləri müşahidə olunur. Rusiya Federasiyasının Avropa Birliyi birinciləri sistemində yeri onu göstərir ki, AB tərəfindən Rusiyaya göstərilən iqtisadi kömək heç də böyük deyil və yerini Mərkəzi və Şərqi Avropa, Baltıyanı və Yaxın Şərqi ölkələrinə verir. Avropa Birliyi Rusiyanı keçmiş Sovet İttifaqı dövlətlərini özünə birləşdirməyə

qadir ABŞ və ya Yaponiya kimi güclü rəqib kimi deyil, enerji-xammal ehtiyatı mənbəyi kimi görmək istəyir.

Rusiyanın Avropadakı geostrategiyasında İtaliya və Yunanıstan əsas rol oynayır. Bu ölkələr arasında ciddi iqtisadi, siyasi və ərazi problemləri mövcud deyil. Bizim fikrimizcə Moskva, Roma və Afina münasibətlərində həlledici məqam iri və mürəkkəb region – Aralıq dənizi kimi İtaliya və Yunanıstanın geosiyasi planda yerləşməsidir. Müasir İtaliya və Yunanıstan, əsas geosiyasi sahə, müasir Avropanın bir hissəsi kimi burada iqtisadi və siyasi funksiyaları yerinə yetirir. İtaliya, Yunanıstan Rusiyanın nəinki Aralıq dənizində, həmçinin Avropadakı rolunu artırmağa çalışır. NATO-nun Şərqi genişlənməsini dəstəkləməkdə onların məqsədi Rusiyanın maraqlarının nəzərə alınmasına nail olmaqdır, belə ki, NATO-nun Şərqi genişlənməsi «Rusiyada gərginliyin yaranmasına səbəb olur, biz əks nəticə alacağıq».

Rusiyanın əsas geosiyasi birincilərindən biri hələ XXI əsrdən Rusiya siyasətində vacib mövqeyi olan Balkandır. Uzun müddət Rusiyanın bu regionda geosiyasi cəhətdən daha vacib məqsədləri - Moskvanın Belqradan, Sofiyadan təcrid olunmasına yol verməmək, Rusiyanın geosiyasi planda bu regiondan çıxarılması məsələsində Rusiyanı aparıcı mövqe ilə təmin etmək, Qərbin BMT deyil, NATO-nu Avropa təhlükəsizlik sisteminin əsası etmək cəhdlərinin qarşısını almaqdır.

Yaranmış vəziyyətdə Balkanlarda geostrateji təşəbbüs ABŞ və Almaniyaya aiddir. Rusiya NATO-nun komandanlığı altında beynəlxalq güvvələrdə kiçik rol ilə kifayətlənmək məcburiyyəti altındadır. Rusiyanın Balkanlarda yeganə və ənənəvi geosiyasi müttəfiqi – Serbiya tədricən atlantizm tərəfə keçir və bununla rus, dini simpatiyasını itirir. Bunun səbəbi isə Serbiyada demokratik güvvələrin hakimiyyətə gəlməsidir. V. Milonşeviçin Rusiya üçün kim olduğunu nəzərə alsaq Rusiyanın geostrategiyasının, onun bu istiqamətdə mənəvi və

siyasi oriyentirlərinin əhəmiyyətini dərk etmək olar. Birləşmiş Sosialist Yuqoslaviyasının simasında Rusiya Balkanlarda öz əvvəlki müttəfiqini, Avropada isə Serbiyanı itirdi. Hazırda 2002-ci ilin sonuna qədər mövcud olan «Yuqoslaviya» məvhumu mövcud deyil. İndi həmin ad ləğv olunmuş və birləşmiş dövlət olan Serbiya və Çernoqoriya yaranmışdır.

Provaslav Bolqariyasını itirdikdən sonra, Serbiyanın Qərbə keçməsi əsaslı olaraq Rusiyanı bu regiondan uzaqlaşdırdı.

Ehtimal olunur ki, şərq bloku və totalitarizm dağıldıqdan sonra Avropaya can atan xalqların və ölkələrin məqsədi nəinki onların coğrafi təhlükəsizliyi ilə əlaqədar idi, həmçinin onların çoxu üçün Avropa əlçatmaz idi, əsrlər boyu ABŞ məhz bu mövqeyə iddia edirdi. Bundan əlavə onu da qeyd etmək lazımdır ki, «soyuq müharibə»nin başa çatması Avropanın iki düşmən cəbhəsinə bölünməsi kimi qeyri-adi geosiyasi təsəvvürə son qoydu. Əslində Şərqi Avropa ölkələri Avropa ilə yenidən birləşdilər. Şərqi Avropa və Qərbi Avropa anlayışları yenidən öz ilkin siyasi-coğrafi və geosiyasi əhəmiyyətini qazandı və vahid Avropaya çevrildi. Başlanmış XXI əsrdə Rusiyanın Birləşmiş Avropada mövqeyi əsasən Rusiyanın özündən - reallığa uyğunlaşması və ya imperiya həsrətini unuda biləcəyindən asılı olacaq; Rusiya müasir dünyanın reallığını dərk etməli, yaranmış şəraitdə öz rolunu və yerini yenidən anlamalı, keçmiş əzəmət naminə möhkəmlənməyi deyil, hansı yolla irəli getməyi müəyyən etməlidir. Bizim fikrimizcə sülh şəraitində birgə yaşamaq, öz iqtisadiyyatını Avropa, dünya səviyyəsinə qaldırmaq üçün çalışmaq Rusiya Federasiyasının maraq dairəsi çərçivəsindədir.

Ədəbiyyat

Goldgetes S.M. Not whether but when: The USA

Decision to Enlarge NATO. Wath, 1999

Gress D. The weak of Postmodern Europe

“Orbis”, 2000, Winter

Panarin A.S. Tarixin qisası: XXI əsrdə rus strateji alternativini,
M, 1998

III Fəsil Bu gün və yaxın gələcəkdə dünya birliyində qüvvələrin bölünməsi

§ 1. Dünya birliyi bu gün

Bu gün biz nəinki sadə insanların hətta beynəlxalq münasibətlər sahəsində işləyən ekspertlərin dilində də dünyanın dəyişilməsi barəsində mülahizələr eşidirik. Onun müsbət və ya mənfiyə doğru dəyişilməsi rəyini iddia etmək fikrim yoxdur, belə ki, hesab edirəm, beynəlxalq siyasətdə müsbət və ya mənfi anlayışları olduqca nisbi anlayışlardır. Öz qüvvəsini «soyuq müharibə»dən sonra artırmağa başlayan dövlət üçün dünya şübhəsiz ki, müsbətə doğru dəyişmişdir. Lakin, əvvəlki şöhrət və qüvvəsini itirmiş və cəhdlərinə baxmayaraq öz əvvəlki statusu və qüvvəsini bərpa etməyə müvəffəq olmayan dövlət üçün dünya mənfiyə doğru dəyişmişdir. Ümumilikdə dövlətlərin tarixindən danışsaq sürətlə Qeyl etmək olar ki, bəşər tarixində zəif və güclü dövlətlərdən ibarət olmayan və güclü dövlətin zəif dövlətə öz iradəsini zorla qəbul etdirməyə çalışmadığı bir dünya mövcud olmamışdır. Digər tərəfdən, dünya hələ bir dövlətin bütün dünya və ya heç olmazsa insanların məskunlaşdığı bütün ərazilər üzərində tam hegemonluğunu həyata keçirdiyi bir təsvirlə də üzleşməmişdir. Halbuki bizə müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin dünyada tam hegemonluq yaranmaq cəhdləri də məlumdur. Misal olaraq Fransanın Birinci Napoleonun hakimiyyəti dövründə apardığı müharibələri, iki dünya müharibəsini və əlbəttə «soyuq müharibə» dövründəki qarşıdurmanı göstərmək kifayətdir. Mahiyyətə tam hegemonluq cəhdlərini qonşularından güclü olan bütün dövlətlər etmişlər. Makedoniyalı İskəndərin imperiyası, Roma imperiyası, İran, Monqol imperiyası və s. misal göstərmək olar. Birinci və ikinci misallar arasındakı yeganə fərq hegemonluğu həyata

keçirməyə cəhd edilən miqyaslardadır, bu isə təbii ki, coğrafi kəşflər və ümumilikdə elmin inkişafı ilə bağlıdır.

Yer kürrəsinin bugünkü siyasi mənzərəsi bir üstün derjava, bu status iddiasında olan bir neçə ölkə və dövlətlər, və bu statusa heç bir zaman nail ola bilməyəcəklərini başa düşən (ərazi və demoqrafik ehtiyatlarının məhdud olması səbəbindən) və özü üçün maksimum qazanc əldə etmək məqsədilə birinci və ikincilərin ziddiyyətləri arasında manevr edən dövlətlərin daxil olduğu dünyadan ibarətdir. «Üstün derjava» termini ABŞ və SSRİnin «soyuq müharibə» dövründə qarşıdurması zamanı meydana çıxmışdır. Hər iki dövlət hərbi cəhətdən o qədər güclü və qüdrətli idi ki, dağıdıcılığına görə müharibənin nəticələri İkinci Dünya Müharibəsinin nəticələrini 10 dəfə Aşa bilirdi (xüsusilə də nüvə amilini nəzərə alsaq). Bir sözlə beynəlxalq siyasət qeyri-mümkün bir dilemma qarşılaşmış oldu – sülh qeyri-mümkündür, müharibə ağılsızlıqdır. Bu ABŞ ilə SSRİ arasında bir dəfə də olsun belə birbaşa hərbi qarşıdurmanın baş vermədiyi bir müharibə oldu. Digər tərəfdən o zaman dünyada mövcud olan bütün münaqişələr (xüsusilə ideoloji zəmində) bu ölkələr tərəfindən təkan alı və müdafiə edilirdilər. İdeologiya bipolar dünyada bəzən bir milləti iki mübarizə aparıcı düşərgəyə bölməyə qadir olacaq dərəcədə mühüm rol oynayırdı. Vyetnam, Koreya və Almaniyada baş verən hadisələr bunu bir daha sübut edir.

Ümumilikdə «soyuq müharibə»nin gedişi və nəticəsini, eləcə də bəşər tarixinin bütün mənə məlum müharibələrini, qarşıdurmalarını və böhranlarını təhlil edərək mən belə bir qənaətə gəldim ki, beynəlxalq iştirakçılar hər bir zaman bir-biri ilə mübarizə aparmış, aparır və aparacaqlar, bu mübarizə isə öz növbəsində 3 səviyyədə özünü biruzə verir:

1. *Siyasi səviyyə* – özünü bir dövlətin digər dövlət qarşısında bütün mümkün metodlar vasitəsilə ya tam siyasəti nəzarəti təsbit etməsindən ya da ölkədəki siyasi rejimi dəyişmək cəhdlərində biruzə verir.

2. *İqtisadi səviyyə* – özünü dövlətin zənginləşmək cəhdlərində biruzə verir. Bu cəhd istər istəməz digər dövlətlərin eyni şeyi etmək cəhdləri ilə üst-üstə düşür, bu isə iqtisadi mübarizəyə gətirib çıxarır. Satış bazarı, hər-hansı bir istehsal sahəsi üzərində inhisar nəzarəti, mühüm maddi ehtiyatlara nəzarət uğrunda mübarizə iqtisadi mübarizənin təzahürüdür.
3. *Mədəni səviyyə* – özünü dövlətin öz mədəniyyətini digər bir dövlətə zorla qəbul etdirmək cəhdlərində göstərir. Qarşı tərəf yeni dəyərlərin öz cəmiyyətinə sirayət etdirilməsinə qarşı hər zaman etiraz etmir. Bəzən dövlətin özü bir qayda olaraq hər-hansı siyasi və ya iqtisadi maraqlar güdərək (Türkiyənin AB daxil olmaq məqsədilə həyata keçirdiyi fəaliyyət buna misal ola bilər) yeni dəyərləri alqışlayaraq onların daxil edilməsinə yardım edə bilər.

Bəşər tarixində baş verən bütün müharibələrin hər üç səviyyədə baş verməsini hesab etmək yanlış olardı. Müharibə yalnız siyasi səviyyədə baş verə bilər, lakin, demək olar ki, hər zaman istənilən müharibədə ideoloji məşin və iqtisadi maraqlar münaqişənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Beləliklə, dövlətlər arasında münaqişə yalnız bir və ya iki səviyyədə də keçə bilər, yaxud bir səviyyə əsas rol, digərləri isə ikinci dərəcəli rol oynaya bilər.

Siyasi səviyyədə mübarizə müvəffəqiyyətlə aparılması üçün dövlət hərbi və iqtisadi cəhətdən dünyada güclü təsirə malik qüdrətli subyekt olmalıdır. Siyasi hökmranlığa cəhd əsasən hərbi və iqtisadi qüvvənin artıq olması səbəbi ilə izah edilir.

İqtisadi səviyyədə mübarizə aparılması üçün dövlət digər ölkələrə yatırımlar qoymağa, dünya bazarlarını öz məhsulları ilə doldurmağa və bununla da digər ölkələri özündən iqtisadi asılılığa salmağa qadir güclü iqtisadi bazaya malik olmalıdır.

Bundan əlavə dövlət digər dövləti kreditlərin verilməsi vasitəsilə də özündən iqtisadi asılılığa sala bilər.

Mədəni səviyyədə mübarizə aparılması üçün dövlət güclü ideoloji maşına, mədəniyyətinin cəlbəciliyinə və onun ixracı üçün böyük vəsaitlərə malik olmalıdır. Öz mədəniyyətini yaymaq cəhdləri bir çox amillərlə izah edilir. İlk növbədə bu, onunla izah edilir ki, eyni bir mədəni dəyərlərə malik dövlətlər müxtəlif mədəniyyətlərə malik dövlətlərdən fərqli olaraq bir-biri üçün az təhlükəlidir. Bəzi idealist-alimlər bu məsələdə bir qədər də irəliləyərək ümumi mədəniyyətə malik dövlətlərin qarşılıqlı ehtisalını demək olar ki, tamamilə istisna edir. Beləliklə, məsələn filosof Kant sübut etmişdir ki, həqiqi demokratiyanın mövcud olduğu iki dövlət bir-birinə qarşı mübarizə apara bilməz. O, bu rəyi hökumətin digər bir demokratiyaya qarşı aqressiv siyasəti zamanı zalqın demokratik linglər vasitəsilə öz aqressiv hökumətini devirəcəyi ilə sübut etməyə çalışırdı. Lakin nədənsə Kantın heç ağına belə gəlməmişdir ki, demokratik ölkələrdə hökumət öz aqressiv siyasətini xalqa elə təqdim edə bilər ki, xalq dövlətin bütün bəşəriyyətin azad və ya xilas olması uğrunda mübarizə aparmasını fikirləşə bilər. ABŞın bütün dünya üzrə hərbi əməliyyatları bunun üçün ideal misal ola bilər, Corc Buşun yenidən seçilməsi isə onun xalqı ABŞın təcavüzkar deyil, bütün dünyanın xilaskarı olduğuna inandırmağa müvəffəq olduğunu sübut edir. Digər tərəfdən, öz mədəniyyətini ixrac etmək cəhdləri mədəni dəyərlərin importçunun eksportçudan tam və ya qismən siyasi və/ və ya iqtisadi asılılığı kimi başa düşülə bilər. Bu cür təzahür özünü «soyüq müharibə» dövründə iki ideoloji blokun qarşılıqlı mübarizəsində daha aydın şəkildə biruzə verirdi. Kommunist inkişaf modelini seçmiş dövlət nəticədə Moskvadan çox güclü bir asılılığa düşmüş olurdu (rəhbəri Tito olan Yuqoslaviya, gələcəkdə isə Çin istisna təşkil etdilər). ABŞın rəhbərlik etdiyi kapitalist bloku ilə eyni hadisə baş verdi.

Beləliklə, bütün bu səviyələrin sıx əlaqəsini adi gözlə də görmək mümkündür. Belə ki, məsələn, dövlətlərin iqtisadi qarşıdurmaları nəticədə silahlı münaqişəyə gətirib çıxara bilər və bununla da qarşıdurmanı siyasi səviyyəyə çıxara bilər. Digər tərəfdən dövlətlər bir səviyyədə əməkdaşlıq edə, digər səviyyədə isə mübaricə apara bilər. Məsələn, ABŞ və Yaponiya dünyada əsas iqtisadi rəqiblərdir, lakin eyni zamanda Yaponiya ilə ABŞ sakit okean regionunda başlıca siyasi müttəfiqlərdir.

«Soyuq müharibə» hər üç səviyyədə mübarizənin eyni dərəcədə miqyaslı şəkildə aparıldığı bir qarşıdurma idi. ABŞın qalibiyyəti və SSRİnin məğlubiyyəti də hər üç səviyyədə baş vermişdir. Siyasi səviyyədə mübarizənin sonu SSRİnin tamamilə dağılması, əsasən proamerika xarici siyasətini tutmuş bir çox müstəqil dövlətlərin yaranması ilə bitmişdir, SSRİnin varisi Rusiya isə demək olar ki, bir onillik ərzində ölkə daxilindəki siyasi böhranlardan yaxa qurtara bilməmişdir.

Hələ «soyuq müharibə»nin başladığı vaxtdan SSRİ iqtisadi cəhətdən ABŞdan xeyli geri qalırdı. SSRİni haqlı olaraq «iqtisadi cırtdan və hərbi nəhəng» adlandırırdılar. Başqa sözlə, iqtisadi mübarizədə SSRİ üzərində üstünlüyü ABŞ hələ «soyuq müharibənin» başladığı vaxtdan əldə etmişdir. ABŞ bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən güclü iqtisadi imperiyaya çevrilməyə müvəffəq olmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞın payına dünyanın DMM 50% düşürdü. Nəticədə məhz sonradan siyasi böhrana çevrilən iqtisadi böhran SSRİnin dağılmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, demək olar ki, məhz ABŞın iqtisadi səviyyədə qalibiyyəti digər iki səviyyədə qabiliyyətin də təməlini qoydu.

Sözsüz ki, ABŞ ən irimiqyaslı qalibiyyəti məhz mədəni səviyyədə mübarizədə əldə etmişdir. «Soyuq müharibə»nin sonu bir çox sosialist ölkələrinin kommunizmdən imtina etməsivə kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoyması ilə yadda qaldı. Kommunizm artın cəlbedici və rəqabət aparmağa qadir

ideologiya kimi görünür, kommunist olaraq qalan ölkələr isə artıq bu ideologiyanın yayılmasının qeyri-mümkünlüyünü anlayır və bununla da tədricən bütün dünyada kommunizmin müdafiə edilməsi prinsipindən imtina etmiş və öz xarici siyasətində dinc yaşayış prinsipinə keçdilər. İş o yerə gəlmişdir ki, hal-hazırda Rusiya Federasiyası da daxil olmaqla post-sovet respublikaları vətəndaşlarının böyük əksəriyyəti kommunizmə neqotiv şəkildə, bir çox hallarda isə hətta nifrətlə yanaşır.

ABŞin öz yeganə rəqibi üzərində tam olaraq qələbə çalmasına baxmayaraq **siyasi mübarizə** hələ də davam edir. Yeganə üstün derjava olan ABŞ dünyada yeganə hegemonu çevrilə bilmədi. Bu səbəbdən ABŞ hələ də öz qüvvəsini artırmaqda və dünya üzərində öz təsirini yaymaqda davam edir. Belə ki, layiqli rəqibin və ya heç olmazsa özünün əleyhinə layiqli koalisiyanın olmaması səbəbindən ABŞ dünya üzərində tam hegemonluq uğrunda daha böyük vəcdlə və eləcə də dünya ictimaiyyəti tərəfindən tez-tez əsassız və qeyri-düzgün metodlar kimi xarakterizə edilən yeni metodlarla mübarizə aparmağa başladı.

Hal-hazırda dünyada məlum mənada bir hegemonun tam hegemonluğunun olmamasına baxmayaraq dünyada eyni tipli hegemonluq mövcuddur. Hegemonluq hərfi mənada «bir dövlətin digər dövlət və ya dövlətlər üzərində rəhbəliyində üstün mövqeyi» deməkdir. Dövlətlərin mövcud olma tarixi boyunca güclü dövlətlərin digər dövlətlər üzərində öz hegemonluğunu bərqərar etmək cəhdləri göstərməsinə bir çox misal göstərmək olar. Qədim zamanlarda Roma və Çin imperiyaları regionda öz hegemonluqlarını kifayət qədər müvəffəqiyyətlə bərqərar etməyə nail olmuşlar. Roma imperiyası bütün aralıq dənizi regionunu, eləcə də ona bitişik əraziləri öz tərkibinə daxil etməyə müvəffəq olmuşdur. Çin imperiyası demək olar ki, həmin dövrdə Asiyanın Şimal-şərq hissəsində yeganə hegemonu çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Monqol imperiyası Avrasiya qitəsinin demək olar ki, ikidə bir

hissəsini zəbt etmişvə bununla da ən böyük qitənin şərq hissəsində vahid hegemonu çevrilmişdir. Şübhəsiz ki, yuxarıda adı çəkilmiş imperiyalar elə bir dövlətlər idi ki, onların mövcudluğu boyunca hegemonluğuna heç bir kəs şübhə ilə yanaşa bilməzdi. Bu imperiyalar sonralar dünya hökmranlığına iddialı dövlətlərin regional sələfləri olmuşlar. Roma və Çinin imperiya strukturu həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmuşdur, halbuki mərkəzin geniş vüsət almış mədəniyyətinin üstünlüyünün qəbul edilməsi mühüm rol oynayırdı. Əksinə, Monqol imperiyası siyasi nəzarəti əsasən ardınca yerli şəraitə adaptasiya (hətta assimilyasiya) yaradan hərbi istilalara əsaslanaraq qoruyub saxlayırdı.

Daha sonrakı mərhələlərdə Avropa dünya hakimiyyətinin mərkəzi və sülh uğrunda əsas mübarizələr arenasına çevrildi. Əslində isə təqribən üç yüzillik ərzində Avrasiya qitəsinin şimal-qərb hissəsi dəniz sahəsində üstünlük vasitəsilə ilk dəfə olaraq həqiqi dünya hökmranlığına nail oldu və öz mövqelərini dünyanın bütün qitələrində müdafiə etdi. Marafılısı odur ki, Qərbi Avropanın hegemon imperiyaları xüsusilə onların özlərinə tabe etdiyi dövlətlərlə müqayisədə çoxluq təşkil etmirdi. Yəne də 20-ci əsrin başlanğıcında Qərb yarımkürəsi hüdudlarından kənarında yalnız Çin, Rusiya, Ottoman imperiyası və Həbəşistan Qərbi Avropanın hökmranlığından azad idi. Lakin hətta bu fakt belə qərbi Avropa hökmranlığının Qərbi avropa tərəfindən dünya hakimiyyətinin əldə edilməsinə bərabər olmaması demək deyil. Reallıqda isə Avropa sivilizasiyasının dünyada hökmranlığı və Avropanın qitədə müvəqqəti olaraq hakimiyyəti baş vermişdir. «Avrasiyanın ürəyi» olan quru torpaqların monqollar, sonradan isə Rusiya imperiyası tərəfindən zəbt edilməsindən fərqli olaraq okeanın o tayındakı avropa imperializmi arasıkəsilməz coğrafi kəşflər və dəniz ticarətinin genişləndirilməsi hesabına əldə edilmişdir. Lakin, bu proses həm də aparıcı avropa dövlətləri arasında okeanda üstünlüklə yanaşı, həm də Avropanın özündə də

hökmranlıq uğrunda daimi mübarizədən ibarət idi. Bu vəziyyətin geosiyasi nəticəsi Avropanın dünya hökmranlığının hər hansı isə bir avropa ölkəsinin Avropada hökmranlığının nəticəsi olmamasından ibarətdir.

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin tarixin müxtəlif dövrlərində öz hegemonluğunu bərqərar etmək cəhdlərini nəzərdən keçirərək bu cəhdlərin nəticələrinə aşağıdakı izahları vermək olar: Roma öh hökmranlığını əsasən daha mükəmməl hərbi struktur və mədəni cazibə vasitəsilə təmin edirdi. Çin ümumi etnik mənsubiyyət əsasında qurulmuş imperiyanı idarə edərək və öz nəzarətini mədəni üstünlük hissiyatı hesabına möhkəmləndərək əsasən effektiv bürokratik apparata arxalanırdı. Monqol imperiyası öz hakimiyyətinin əsası kimi istilalar zamanı qabaqcıl hərbi taktika və assimilyasiya meylinin tətbiqini birləşdirirdi. Britaniyalılar (ispaniyalılar, hollandlar və fransızlar kimi) öz üstünlüklərini bayraqlarının onların ticarətinin inkişafını müşayət etməsi boyunca təmin edirdilər: onların nəzarəti həm də daha mükəmməl hərbi struktur və mədəni özünütəsdiqlə qorunurdu. Lakin bu imperiyalardan heç biri həqiqətən də dünya imperiyası olmamışdır. Hətta Böyük Britaniya belə həqiqi dünyəvi ölkə olmamışdır. O, Avropaya nəzarət etmir, yalnız burada qüvvələr nisbətini qoruyub saxlayırdı. Sabit Avropa Britaniyanın beynəlxalq arenada hökmranlığı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi və Avropanın özünüməhvi sözsüz ki, Britaniyanın baş rolunun sonu demək olardı.

Əksinə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının bir dünya derjavası kimi miqyası və təsiri hal-hazırda özünəməxsusdur. Onlar bütün dünya okean və dənizlərinə nəzarət etməklə yanaşı həm də dəniz desant qüvvələri hesabına sahil nəzarəti üçün gözəl hərbi imkanlar yaratmışdır, bu isə onlara böyük siyasi nəticələrlə quruda öz hökmranlıqlarını həyata keçirməyə imkan verir. Onların hərbi legionları Avrasiyanın qərb və şərq hissələrində bərqərar olmuşdur. Bundan savayı, onlar Fars körfəzinə nəzarət edir. Amerika vassalları və bir çoxları

Vaşinqtonla daha sıx əlaqələr yaratmağa çalışan tabe dövlətlər bütün Avrasiya qitəsi boyunca yayılmışlar. Ən mühüm fakt isə ondan ibarətdir ki, Amerika texniki münasibətdə müqayisədilməz silahlı qüvvələr yaradaraq hərbi məqsədlərlə ən yeni elmi kəşflərin istifadəsi sahəsində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamış və hətta genişləndirmişdir. Bütün bu zaman ərzində Amerika iqtisadiyyatın inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malik informasiya texnologiyaları sahəsində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır. Amerikanın hal-hazırkı iqtisadiyyatın qabaqcıl sektorlarındakı üstünlüyü yaxın gələcəkdə onun texnoloji hökmranlığına qalib gəlmək çox güman ki, o qədər də asan olmayacağını sübut edir; xüsusilə də nəzərə alsaq ki, amerikalılar qərbi avropa və yapon rəqibləri ilə müqayisədə iqtisadiyyatın həlledici əhəmiyyətə malik sahələrində öz istehsal üstünlüklərini qoruruyub saxlayır və hətta artırır. ABŞin üstünlüyə malik olduğu yeni tipli hegemonluq Con İnkənberi tərəfindən gözəl təsvir edilir: «O, Birləşmiş Ştatlar ətrafında cəmləndiyi və Amerika nümunəli siyasi mexanizmləri və təşkilati prinsipləri əks etdirdiyinə görə hegemon idi. Bu, qanuni olduğuna və ikitərəfli qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə olunduğuna görə liberal idi. Avropalılar (həm də yaponiyalılar) öz cəmiyyətlərini və iqtisadiyyatlarını Amerika hegemonluğuna müvafiq şəkildə yenidən qurmağa və birləşdirməyə müvəffəq oldular, lakin həm də özlərinin muxtar və yarımüstəqil siyasi sistemləri ilə eksperiment üçün yer saxlamışlar... Bu kompleks sistemin təkamülü aparıcı qərb ölkələri arasında münasibətlərin «əhəlləşdirilməsi»nə yardım göstərirdi. Bəzən bu ölkələr arasında gərgin münaqişələr yaranırdı, lakin əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, münaqişə sabit və daha aşkar siyasi quruluş çərçivəsinə sığsın... Müharibə təhlükəsi artıq aradan qalxmışdır...»

Beləliklə, Amerikanın dünyada hegemonluğu Amerika Qlobal Sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Amerikanın üstünlüyünün beynəlxalq miqyasda keçmiş imperiya sistemləri

ilə oxşarlıq haqqında təsəvvür yaratmasına baxmayaraq bu sistemdəki fərqlər daha əhəmiyyətlidir. Onlar ərazi sərhədləri haqqında məsələdən kənara çıxır. Amerikanın qüdrəti özünü amerikanın daxili təcrübəsini əks etdirən Amerika biçimli qlobal sistem vasitəsilə biruzə verir. Bu daxili təcrübədə mərkəzi yeri həm Amerika cəmiyyətinin, həm də onun siyasi sisteminin plyuralist xarakteri tutur.

Keçmiş imperiyalar aristokrat siyasi elita tərəfindən yaradılmış və əksər hallarda mahiyyətə avtoritar və ya absolyutist rejimlərlə idarə edilirdi. İmperiya dövlətləri əhalisinin əsas hissəsi ya siyasi cəhətdən indifferent idi, ya da az öncə imperiya emosiyaları və simvolları ilə yoluxmuşdur. Milli şöhrətə can atma cəhdləri «ağ insanın yükü», «mədəniyyətə yayıcı missiya»dır, biz hələ şəxsi zənginləşmə imkanlarından danışırıq, bütün bunlar imperiya macəralarının müdafiə edilməsi və imperiyanın ierarxiya hakimiyyət piramidalarının qorunmasının səfərbər edilməsinə xidmət edirdi.

Bu daxili amillər səbəbindən amerika qlobal sistemi əvvəlki imperiya sistemləri ilə münasibətdə kooptasiya metodlarına xüsusi diqqət yetirir (məğlub edilmiş düşmənlərlə – Almaniya, Yaponiya və sonralar isə hətta Rusiya ilə olduğu kimi). Çox güman ki, o, eyni zamanda öz demokratik prinsiplərinin və institutlarının cəzbediciliyindən mənfəət götürərək asılı xarici elitalara təsirin dolayı şəkildə istifadə edilməsinə əsaslanır. Bütün yuxarıda söylənilən qlobal kommunikasiya, xalq əyləncələri və kütləvi mədəniyyət sahəsində Amerika hökmranlığının geniş, lakin, hissedilməz təsiri ilə, eləcə də amerikanın texnoloji üstünlüyünün və qlobal hərbi iştirakının potensial təsiri ilə bir daha möhkəmləndirilir.

Amerika inkişaf yoluna bənzəmə tədricən bütün dünyaya sirayət edir, dolayı Amerika hegemonluğunun bərqərar edilməsi üçün daha əlverişli şəraitlər yaradır. Daxili Amerika sistemində olduğu kimi bu hegemonluq ardınca

konsensusun və hakimiyyət və təsir sferasında nəzərə çarpmayan asimmetriyanın əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bir-birindən asılı institut və prosedurların kompleks strukturunu da çəkir. Amerikanın qlobal üstünlüyü beləliklə demək olar ki, bütün dünyanı əhatə edən mürəkkəb birlik və koalisiyalar sistemi ilə bir daha möhkəmlənir.

Şimali Atlantika müqaviləsinin (NATO) təşkili Birləşmiş Ştatları hətta avropa işləri daxilində əsas simaya çevirərək Avropanın ən inkişaf etmiş və təsirəməlik dövlətlərini Amerika ilə əlaqələndirir. Yaponiya ilə ikitərəfli siyasi və hərbi əlaqələr ən qüdrətli asiya iqtisadiyyatını Birləşmiş Ştatlara bağlayır, belə ki, mahiyyətcə Yaponiya Amerika protektoratı olaraq qalır (hər halda hal-hazırda). Amerika həmçinin regionun işlərində əsas təsire malik simaya çevrilərək iqtisadi əməkdaşlığın Asiya-Sakit okean forumu (ARES) kimi yaranan çoxtərəfli trans sakit okean təşkilatlarının fəaliyyətində iştirak edir. Qərb yarımkürəsi yarımkürənin mövcud çoxtərəfli təşkilatlarında əsas rol oynamağa imkan yaratmaqla əsasən xarici təsirdən mühafizə edilmişdir. Hətta keçmiş sovet məkanında belə amerikalılar tərəfindən maddi cəhətdən himayə edilən «sülh uğrunda əməkdaşlıq» proqramı kimi NATO ilə müxtəlif daha sıx əməkdaşlıq sxemləri də yayılmışdır.

Keçmiş imperiyalardan fərqli olaraq bu böyük və mürəkkəb qlobal sistem ierarxiya piramidası deyil. Əksinə Amerika qarşılıqlı «kainat» asılılığının mərkəzində yerləşir. Burada hakimiyyət daimi manevr etmə, dialoq, diffuziya və formal konsensusun əldə edilməsinə cəhd vasitəsilə həyata keçirilir; bu hakimiyyət nəticədə vahid mənbədən, daha dəqiq desək Vaşinqton, Kolumbiya dairəsindən irəli gəlir.

Beləliklə, Amerikanın üstünlüyü amerika sisteminin bir çox xüsusiyyətlərinin nəinki sürətini çıxaran həmçinin onun sərhədləri xaricində onları həyata keçirən yeni bir beynəlxalq quruluşun yaranmasına səbəb olmuşdur. Onun başlıca elementlərinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

*kollektiv təhlükəsizlik sistemi, o cümlədən komandanlıq və silahlı qüvvələr, məsələn NATO, təhlükəsizlik haqqında Amerika-yapon müqaviləsi və s;

*regional iqtisadi əməkdaşlıq, məsələn, ARES, NAFTA (azad ticarət haqqında Şimali Amerika sövdələşməsi) və ixtisaslaşdırılmış qlobal əməkdaşlıq təşkilatları, məsələn Ümumdünya bankı, BVF, ÜTT (ümumdünya ticarət təşkilatı);

*hətta birləşmiş Ştatların hakimliyi zamanı qərarların müştərək şəkildə qəbul edilməsinə xüsusi diqqət ayıran prosedurlar;

*mühüm birliklərdə demokratik üzvlüyə üstünlük verilməsi;

*rudimentar qlobal konstitusion və hüquqi struktur (Beynəlxalq Məhkəmədən Bosniyada hərbi cinayətlərə baxılması üzrə xüsusi tribunaladək).

«Amerikan qlobal sistemin» yaranması heç də o demək deyildir ki, dünyada Amerika imperializminə qarşı müqavimət göstərməyə qadir bir siyasi qüvvə yoxdur. Əksinə, bu qüvvələr getdikcə daha tez-tez özünü biruzə verir, İrakda baş verən sonuncu münaqişə isə ABŞa Almaniya Fransa və İspaniya simasında sadıq tərəfdaşlar ənənəvi müxalifətçilər – Çin və Rusiya ilə eyni səviyyədə birincinin militarist siyasətinə qarşı açıq aşkar çıxış edə bilər. Diqqətimi xüsusi olaraq İrak böhranında cəmləmək istədim, belə ki, mahiyyətə, məhz bu böhran dünyanı «soyuq müharibə»dən sonra ilk dəfə olaraq ziddiyyət təşkil edən tərəflərə böldü.

ABŞ və onun tərəfdaşları Səddam Hüseyinin əl-Kaidəyə aid olması və İraqa daxil olmamışdan əvvəl onda kütləvi qırğın silahının olması haqqında heç bir həqiqi məlumata malik deyildilər. İraqınışğalından sonra bu ittihamların təsdiq olunmaması faktı bir tərəfdən Amerika rəhbərliyinin nüfuzuna zərbə vurdu, digər tərəfdən isə göstərdi ki, ABŞ öz siyasi təsirini hər bir vasitə ilə zorla qəbul etdirməyə çalışacaqdır.

ABŞı İraqa zorla soxulmağa vadar edən mümkün səbəblərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Ən aydın səbəb neft və İraqın Səudiyyə Ərəbistanından sonra ikinci ən böyük neft dövləti olması faktından ibarətdir. Bu versiyanı həm də ABŞın «soyuq müharibə»nin bitməsindən və SSRİnin dağılmasından sonra Yaxın Şərqdə qüvvələr boşluğunun yaranmasından məharətlə istifadə etməsi və Çin kimi yeni yaranmış derjavalara qarşı müqavimət göstərməyə qadir olmaq üçün bu boşluğu doldurmağa tələsməsi faktı təsdiq edir. Edd Vilyam öz məqaləsində məhz bu versiyanı müdafiə edir. O bu zaman Amerika əsgərlərinin 9 aprel 2003-cü ildə Bağdada daxil olduqları zaman onların dərhal effektiv şəkildə neft nazirliyini müdafiə etməyə başlaması faktına əsaslanır, halbuki onlar Mosulda yerləşən Milli Muzeyin vandallar tərəfindən dağıdırmasına yol verdilər. ən qədim şəhərlərdən biri olan Ura şəhərinin divarı və bütün dünyada məşhur olan Quran Kitabxanası ilə eyni şey baş verdi. Ölkənin cənubunda yerləşən neft yataqları da öz növbəsində Amerika qoşununun müdafiəsi altına alındı.

2) Daha bir tutarlı səbəb ABŞın bu müdaxiləni Buş administrasiyasının daxili siyasət sahəsində müəyyən çətinliklər çəkməsi səbəbindən həyata keçirməsi və bununla da öz xalqını çətinliklər və kritikadan kənarlaşdırmağa cəhd etməsinə əsaslanır. Prinsip etibarilə bu, dövlətin ilk növbədə əhalini iqtisadi və siyasi çətinliklərdən yayındırmağa, ikincisi isə daxili müvəffəqiyyətsizlikləri xarici qələbələrlə kompensasiya etməyə cəhd etdiyi klassik bir addımdır. Bu versiyaya sübut olaraq kiçik Buşun prezidentliyinin ilk ilinin ABŞın ümumiyyətlə Yaxın Şərqi, xüsusilə də İraqın işlərinə birbaşa olaraq müdaxilə etməsinin kəskin sürətdə azalması ilə yadda qalması faktını göstərmək olar. Bunu bir sıra səbəblərlə izah etmək olar:

Birincisi, hələ seçkiqabağı kompaniya zamanı Buşun xarici siyasətdən kənar olmağa meylliliyi və əsas diqqəti daxili prioritetlərə yönəltmək istəyi aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. Bu

zaman qeyd etmək lazımdır ki, Buşun beynəlxalq münasibətlər göstərdiyi soyuq münasibət birbaşa olaraq onun siyasi təcrübəsi və keçmişindən irəli gəlir.İş o yerdədir ki, ABŞ elə formalaşmışdır ki, prezident olan keçmiş qubernatorlara beynəlxalq münasibətlərin bütün mürəkkəbliklərinə şəxsən daxil olmaq üçün keçmiş hərbi və ya konqressmen karyerası dövründə siyasi bacarıqları artıq möhkəmlənmiş prezidentlərə lazım olduğundan xeyli çox zaman tələb olunur. Beləliklə, əvvəl qubernator olmuş ABŞ prezidentləri Ruzvelt, Reyqan, Karter və Klinton prezidentliyə qədəm qoymazdan öncə beynəlxalq münasibətlər sahəsində məsuliyyətli vəzifəyə başlamazdan əvvəl beynəlxalq təcrübəyə malik olmuş Eyzenxauer, Kennedi, Conson, Nikson, Ford və ata Corc Buşdan az təcrübəli idilər. Beləliklə, prezident kürsüsünə oturmazdan əvvəl Texas ştatının qubernatoru olmuş kiçik Corc Buş da beynəlxalq münasibətlər sahəsində böyük təcrübəyə malik deyildi.

İkincisi, 2000-ci ilin noyabrında seçilmiş və yerlərin demokratlar və respublikaçılar arasında demək olar ki, bərabər bölüşdürülmüş Konqres heyəti Buş administrasiyasından diqqəti müstəsna olaraq daxili problemlərə yönəlməyi tələb edirdi. Nümayəndələr Palatasında yerlərin iki partiya arasında demək olar ki, bərabər şəkildə bölüşdürüldüyü və Senatda respublikaçıların minimum üstünlük təşkil etdiyi halda Buş Administrasiyası bu üstünlüyü 2002-ci il Konqress seçkilərində də saxlamağa ümid bəsləyərək xarici prioritetləri daxili prioritetlərə qurban verməyə məcbur oldu.

Və nəhayət üçüncüsü, Yaxın Şərqi «daimi tərəddüdlər» vəziyyətində qalmaqda olmasına baxmayaraq heç bir şey regionun ABŞin milli maraqlarına Birləşmiş Ştatların birbaşa müdaxiləsini tələb edə biləcək açıq aşkar təhlükə yaratmasına dəlalət etmirdi. Beləliklə, Yaxın Şərqdən ABŞa və Avropa ölkələrinə azad neft axınının daxil olması şübhə altında idi. Yaxın Şərq və Şimali Afrikanın mötədil rejimləri onların iqtisadiyyatının acınacaqlı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq

nisbətən sabit olaraq qalırdı. Səddam Hüseyin Klintonun prezidentliyinin son dövründə maneə olaraq qalmaqda idi. Buşun hakimiyyətdə oluğu ilk dövrlərdə o, öz sələfinin iraq liderinə qarşı geniş miqyaslı əməliyyatların aparılmasını istəməməsi fikri ilə razılaşdı və yalnız qüvvəsinin simvolik nümayişi ilə məhdudlaşdı. Halbuki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi beynəlxalq birlik ABŞın 2001-ci ilin fevralında İraqa qarşı hava hücumunu yeni administrasiyanın açıq aşkar şəkildə Səddamı devirmək tələbi kimi başa düşdü.

3) Bundan əlavə əsas səbəblərdən biri olaraq İsrailin və yəhudi lobbisinin ABŞını xarici siyasətinə təsirini hesab etmək olar. İsrail üçün İraq həqiqətən də bir nömrəli təhlükə idi. İraq ərəbləri İsrailə qarşı müştərək mübarizəyə inadla səsləyən yeganə ərəb dövlətidir. İraq həm də son 10 il ərzində İsraili raket zərbələri vurmaqla hədələyən (onlar bir neçə dəfə buraxılmış, lakin son həddə ya İsrailin HİM qüvvələri ilə vurulmuş, ya da hədəfə çatmamışdır) yeganə dövlətdir. Beləliklə, İsrail və onun lobbisi düşməne qalib gəlməkdən ötrü hər bir şeyə əl atmışlar. Öz növbəsində yəhudi lobbisinin amerika siyasətinə nə dərəcədə təsirə malik olmasını göstərmək məqsədilə bir neçə faktı qeyd etməyə çalışacağam: birincisi, bu İsrailin özü tərəfindən də gizlədilmir, beləliklə İsrailin əsas qəzeti olan «Maariv» 2 sentyabr 1994-cü il buraxılışında yazır: «ABŞda artıq yəhudi olmayan hakimiyyət mövcud deyildir. Hazırkı hakimiyyətdə yəhudilər bütün səviyyələrdə qərarların qəbul edilməsi məsələsində tam hüquqlu partnyordurlar. Ola bilsin ki, yəhudilərin dini qanunlarının «yəhudi olmayan hakimiyyət» anlayışına aid olan bəzi aspektlərini nəzərdən keçirməyinə dəyərdi, belə ki, onlar ABŞ üçün artıq köhnəlmişdir». Hamıya məlumdur ki, Yəhudi lobbisi hər bir zaman ABŞın daxili və xarici siyasətinə böyük təsir göstərmişdir. Ayrıca olaraq xarici siyasətə gəldikdə isə ABŞın aşağıdakı ölkələrdəki səfirləri olan amerika vətəndaşlığı almış yəhudiləri göstərmək kifayətdir:

Şimali Amerika: Meksika, Kanada,
Avropa: Fransa, Belçika, Almaniya, Danimarka, Norveç, İsveç,
İsveçrə, Polşa, Macarıstan, Rumıniya, Belarus
Digər: Türkiyə, Misir, İsrail, Hindistan, Yeni Zelandiya,
Mərakeş, CAR, Sinqapur, Braziliya.

Beləliklə, bu faktları görərək İsrailin İraqa qarşı müharibənin başlanmasında mühüm rol oynamasını güman etmək olar.

4) ABŞ üçün İraqa girməyin bu qədər zəruri olmasının daha bir səbəbi onun Səudiyyə Ərəbistanından asılı olmaq istəməməsidir. Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı ən böyük neft ehtiyatlarına malik dövlətdir. Bundan əlavə, ən böyük neft yatağı – Qavar da onun ərazisində yerləşir. Son kəşfiyyat məlumatlarına əsasən orada 11,9 mlrd ton neft yerləşir. Krallıq ərazisində neftin aşkar edildiyi vaxtdan ABŞ ona dərhal böyük diqqət yetirməyə başladı. 1938-ci ildə əvvəllər hər tərəf üçün 50% mənfəətlə neft hasil edən müştərək ərəb-amerika neft şirkəti – Aramco (Arabian-American Oil Company) yaradılmışdır. Bu şirkətin fəaliyyətinə Amerikanın Texaco, Standart Oil of New Jersey (Exxon) və Sacony-Vacuum (Mobil) kimi neft nəhəngləri cəlb edilmişdir. Lakin artıq 1988-ci ildə krallığın fərmanı nəşr edildi. Bu fərmana əsasən Səudiyyə Ərəbistanı ölkənin bütün neft və qaz yataqlarına tam nəzarət əldə etdi. Beləliklə, Aramco Saudi Aramco-ya çevrildi. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq Amerikanın Səudiyyə Ərəbistanı ilə əməkdaşlığı davam edirdi, belə ki, bir nömrəli derjava ən iri neft ölkəsinə qarşı biganə qala bilməzdi. Bütün maneələrə rəğmən ABŞ bu ölkədən böyük miqdarda neft idxal etməkdə davam edirdi. Bundan əlavə ABŞ bu ölkə ərazisində öz hərbi qüvvələrinə malik idi. Şahzadə Sultan hərbi-hava bazası Yaxın Şərq ərazisində yerləşən ən müasir aviabazadır. İraqa qarşı aparılan iki müharibə zamanı ən yüksək vəzifə məhz bu baza üzərinə qoyulmuşdur. Ümumilikdə bu bazadan bu və ya digər hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün 286 min hərbi təyyarə

uçmuşdur. 1980-cı ildə bu aviabazanın ümumi məbləği təxminən 1,07 mlrd dollara bərabər idi.

Eskan kəndi hərbi bazası da ABŞnın yüksək səviyyədə təchiz edilmiş hərbi bazasıdır. Lakin, ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanının iqtisadi və hərbi əməkdaşlığının davam etməsinə baxmayaraq ABŞ bu ölkədə özünü hər zaman narahat və təhlükədə hiss edirdi. ABŞ bu ölkədə yerləşən hərbi bazaları Səudiyyə Ərəbistanının bütün vətəndaşları üçün qadağan edilmiş zonalardır, daha dəqiq desək, bu bazalara bitişik 70 km. Ərazi də xüsusi təhlükəli zonalar hesab edilir. Kənar şəxslər tərəfindən bu zonalara nə fotoaparət, nə videokamera gətirilə bilməz. Bundan əlavə ABŞ gözəl başa düşür ki, onun bu ölkədə iştirakı istər istəməz həm əl-Kaidə, həm də iki ən başlıca müsəlman ocaqlarının – Məkkə və Mədinənin yerləşdiyi torpaqda kafir əsgərlərin mövcudiyətini yol verilməz hesab edən digər radikal müsəlman təşkilatları tərəfindən özünə qarşı terrorçu hücumlarını təhrik edir. ABŞın bu misli görünməmiş dərəcədə zəngin ölkədən, daha doğrusu onun neftindən asılılığını azaltmaq cəhdləri bu ölkənin vətəndaşlarına və avropa ölkələrinin digər nümayəndələrinə qarşı sisteməlik terrorçu hücumlarının artırılmasına səbəb oldu. ABŞnın İraqa soxulmasından öncə hələ yalnız Küveytin azad edilməsi dövründə Krallıqda aşağıdakı hadisələr baş verdi: 1991-ci ilin fevral və mart aylarında terrorçular amerikanın hərbi yük maşınlarını partlatmağa cəhd göstərdilər; 13 noyabr 1995-ci il tarixində terrorçuların bir çox hədəsindən sonra Er-Riyadda – amerika hərbi-təlim Missiyası yaxınlığında 5 amerikalının və 2 hindistan vətəndaşının ölümü ilə nəticələnən maşın partlayışı baş verdi; 25 iyun 1996-cı ildə daha bir partlayış nəticəsində 19 amerikalı həyak oldu, yüzlərlə isə yaralandı. Beləliklə, bütün bunlardan sonra Amerika siyasətini bu şüar altına salmaq olar: «Bizə neft lazımdır, Səudiyyə Ərəbistanı isə yox», İraqdan başqa isə harada bu dərəcədə asan şəkildə və böyük miqdarda neft əldə etmək olar. Bundan əlavə, bu hadisələr

hamıdan çox Krallığın hakimiyyətini narahat edir. Bir tərəfdən monarxiyanı devirməyə can atan qüvvələr bu hadisələrdən məharətlə istifadə edir, digər tərəfdən isə o dünya ictimaiyyəti tərəfindən tənqidlə qarşılır, belə ki, hesab edir ki, o, terrorçuluğa qarşı qeyri-effektiv mübarizə aparır. Bu o yere gəlib çıxdı ki, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə amerika qoşunlarının ölkədən çıxarılmasında hamıdan çox marağı olan ölkəyə çevrildi. Bu istək hələ ki şifahi bəyənətlə təmin edilmişdir. 29 aprel 2003-cü il tarixində ABŞın müdafiə naziri Donald Ramsveld və Səudiyyə Ərəbistanının müdafiə naziri Şahzadə Sultan Əbdül Əziz bəyan etdilər ki, Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsi amerika əsgərlərinin tezliklə ölkə ərazisini tərk edəcəyinə dəlalət edirdi. Buna baxmayaraq mən hesab edirəm ki, bu proses uzun və üzücü bir proses olacaqdır. Həm də mən əmin deyiləm ki ABŞ Səudiyyə Ərəbistanını tamamilə tərk etməyə hazırlaşır. Belə ki, realizm nəzəriyyəsi tərəfdarlarının hesab etdiyi kimi heç bir əxlaqi və hüquqi norma kifayət qədər potensiala malik olduğu halda dövləti öz təsir sahəsini genişləndirməkdən qaçındıra bilməz.

Beləliklə, ABŞ bu nəzəriyyəni terrorizmə qarşı mübarizə şüarı altında həyata keçirməyə başladı. Terrorçuluq həmin görünmək, lakin eyni zamanda son dərəcə universal və əlverişli düşməne çevrildi. Bu düşmən ABŞna İraq, İran və Şimali Koreya (müsibət oxu) kimi mənfur düşmənləri öz qara siyahısına daxil etməyə imkan verdi. 11 sentyabr tarixində baş verən terakt ABŞ üçün öz hegemonluğunu daha da genişləndirmək yolunda nadir bir şans oldu. Bu həm də qatı düşmənlərlə hesablaşmaq üçün nadir bir şans idi. İlk öncə ABŞ Ben Ladeni antiterror əməliyyatının başlıca məqsədi elan edərək əvvəl Əfqanıstana hərbi intervensiyaya hazırlaşır. Dünya ictimaiyyəti, eləcə də derjava-ölkələrə amerikanın Əfqanıstana hərbi intervensiyasını müdafiə etdilər, heç olmazsa, bu hərəkətə qarşı açıq şəkildə etiraz etmədilər; əvvəla ona görə ki,

ABŞnın əl-Kaidənin 11 sentyabr teraktı ilə əlaqəsinin əsaslı sübutu var idi. İkincisi, Səhsız-hesabsız günahsız insan qurbanları dünya ictimaiyyətini o dərəcədə şoka salmışdır ki, o an ABŞnın Əfqanıstana qarşı cəzalandırıcı intervensiyasına qarşı hər hansı bir ölkənin etirazı müsbət halda insaniyyətsizlik, mənfi halda terrorçuluğa yardım kimi qarşılana bilərdi. Üçüncü, Əfqanıstan dünya dərjəvaları üçün həyati əhəmiyyətli maraq dairələrinə aid olan ölkə deyildi və terakt faciəsini nəzərə alaraq onlar onu Amerikaya bəxş etməyi qərara aldılar. Beləliklə, Əfqanıstandakı hərbi əməliyyatı 40 ölkə müdafiə etdi. Bu hətta 1991-ci ildə Küveytin azad edilməsi zamanı olduğundan da artıqdır. O zaman ABŞnı cəmi 28 ölkə müdafiə etmişdir. Lakin, ABŞ başa düşürdü ki, onun təsirinin dünyaya yayılması Əfqanıstanla bitə bilməz və tezliklə elan etdi ki, terrorizmə qarşı müharibə Ben Ladenin məhv edilməsi ilə bitməyəcəkdir. «Usama Ben Laden hələ də sağ ola bilər. Bu təqdirdə biz onu aradan götürəcəyik. Yox, əgər bu belə deylsə, demək biz artıq onu aradan götürmüşük. Biz onun haqqında artıq uzun müddətdir ki, bir şey eşitmirik. Onun sağ olduğundan ya öldüyündən xəbərim yoxdur, lakin bir şeyi dəqiq bilirəm: terrorla müharibə bir insandan xeyli böyükdür» deyə ABŞ prezidenti Corc Buş 2002-ci ilin iyul ayında bəyan etmişdir. Beləliklə, siyasi səviyyədə gedən bugünkü mübarizəni aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar: ABŞ «soyuq müharibə»dən sonra ilk dəfə olaraq dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda irimiqyaslı mübarizəyə başladı. Dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda baş verən əvvəlki müharibələrlə müqayisədə (məsələn iki dünya müharibəsi) ABŞ tərəfindən başlanmış müharibə kəskin surətdə fərqlənir. İkinci Vilhelm və Hitler özlərinin bütün Avropanı, sonra isə bütün dünyanı tabe etmək niyyətlərini gizlətmirdilər. ABŞ isə bu gün bir nömrəli dərjəvala olaraq yenə də özünün mövcud status-kvosu ilə razı deyil və öz imperiyasının təsir sahəsini genişləndirmək məqsədilə var qüvvəsini səfərbər edir. Lakin, dünyanın bir çox

yerlərində öz təsirinin artırılması uğrunda hərbi əməliyyatlar apararaq ABŞ bunu ya demokratiya uğrunda, ya da terrorizmə qarşı mübarizə bayrağı altında edir. Bununla belə ABŞ adətən qeyd edir ki, demokratiyanın bütün dünyada yayılması üçün terrorizmə qarşı mübarizədə olduğu kimi güc tədbirləri münasib şərtidir. MKİ-nin direktoru Ceyms Vulsei 1993-1995-ci illərdə bu məsələ ilə bağlı demişdir: «Amerikanın vəzifəsi hər bir vasitə ilə hətta müharibə vasitəsilə olsa belə demokratiyanı dünyaya çatdırmaqdan ibarətdir. Yaxın Şərqlə də demokratiyanı məhz bu metodlarla çatdırmaq lazımdır».

ABŞ öz təcavüzünü dünya ictimaiyyəti qarşısında gizlətməyə imkan verən bir neçə metoda malikdir. Biz çox tez-tez ABŞ-nin öz qoşunlarını digər dövlətlərin qoşunları ilə birləşdirərək məharətlə problemin hərbi surətdə həllinin kollektiv qərar olması haqqında yaratmasının şahidi oluruq.

ABŞ-nin öz hegemon siyasətini həyata keçirmək üçün daha bir orijinal metodu vardır – ABŞ bunu adətən müstəqil dövlətlər vasitəsilə edir. Məsələn, ABŞ bu siyasəti İsrail vasitəsilə Yaxın Şərqlə, Türkiyə vasitəsilə Qafqazda, Cənubi Koreya və Yaponiya vasitəsilə isə Sakit okean regionunda həyata keçirir. Misal olaraq bu yaxınlarda baş vermiş hadisəni misal göstərmək olar: NTV-nin informasiya xidməti məlumat vermişdir: «Türkiyə Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinə 2 mln dollar məbləğində qarşılıqsız yardım göstərəcəkdir. Bu barədə bazar ertəsi günü Gürcüstanın müdafiə Nazirliyinin informasiya departamentində məlumat verilmişdir.

Bu yardımın göstərilməsi barəsində protokol 19 oktyabr tarixində Tbilisidə hər iki ölkənin SQ Baş qərargah nümayəndələri tərəfindən imzalanacaqdır. Buna müvafiq olaraq yardımı Gürcüstan Milli hərbi akademiyası, Marneuli hərbi aerodromu (Tbilisi yaxınlığında), Baş qərargahın bölmələrindən bir, ölkənin HDQ bölmələri alacaqdır.

Bundan əlavə, İTAR-TASS xəbər verir ki, 19 oktyabr tarixində Türkiyə nümayəndələri xüsusi təyinatlı briqadaya və

Gürcüstanın müdafiə Nazirliyi briqadalarından birinə 7 Landrover avtomaşını, 10 əl ratsiyası, bir stasiona mərkəzi ratsiya, onların təchizat elementlərini verəcəkdir. Müdafiə Nazirliyinin informasiya departamentinin məlumatlarına əsasən, *1998-ci ildən indiyə kimi Türkiyə Gürcüstana 37 mln. 400 min dollar həcmində qarşılıqsız hərbi yardım göstərmişdir*».

Bu cür «müttəfiqlik bağrağı altında» həyata keçirilən siyasət nəticəsində bu əməliyyatların istiqamətləndirildiyi ölkələr ABŞna rəsmi surətdə öz maraqları üçün təhlükənin yaranması barəsində elan edə bilmirlər, belə ki, bu əməliyyatlar müstəqil iştirakçılar vasitəsilə həyata keçirilir. Beləliklə, dünya ilk dəfə olaraq özü-özlüyündə demokratiyanın gözəl nümunəsi olan və bəzən bu demokratiyanı zor gücünə yaymağa çalışaraq hegemonluq uğrunda mübarizə aparən bir ölkə tərəfindən hegemonluq təhlükəsi ilə qarşılaşır. Eyni zamanda bu gün dünyada siyasi səviyyədə mübarizə yaranmış təhlükəni dayandırmaq vasitələrinin və hansı koalisiya və alyanslarda birləşmək yollarının axtarışı səbəbindən şübhə altındadır.

Bu gün **iqtisadi səviyyədə** mübarizə elə birmənzərə yaradır biz orada üç iqtisadi mərkəz görürük: ABŞ, Avropa Birliyi və Yaponiya və ya «böyük triada». Burada da ABŞ bir neçə səbəbə görə mühüm rol oynayır: əvvəla, ABŞnın iqtisadi göstəriciləri hətta fərdi qaydada belə aparıcı mövqə tutur. Bu gün ABŞnın payına dünya üzrə bütün ÜMM 30 % düşür, ixrac və idxal isə dünya üzrə birinci yer tutur: hal-hazırda ABŞnın ixracı624,8, idxalı isə 817,3 mlrd dollar təşkil edir.

İkincisi, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Ümumdünya bankı kimi ixtisaslaşdırılmış qlobal beynəlxalq maliyyə institutları amerikalıların əsas mövqə tutduqları təşkilatlardır və onların yaradılmasında amerika təşəbbüsləri (xüsusilə də 1944-cü ildə Bretton-Vudsda keçirilmiş konfransda) aydın sezilir. Bu maliyyə təşkilatları demək olar ki, qlobal maraqlara səbəb olur və onların müştəriyəliki olaraq bütün dünyanı göstərmək olar.

Üçüncüsü, bu «triadada» Yaponiya kimi Avropa birliyi ölkələri də ABŞdan qismən siyasi asılılıqda və tam hərbi asılılıqdadırlar. NATO qoşunları Avropada bu günə kimi əksər ölkələrdə yerləşir, hətta NATO-nun Şərqi doğru olan sərhədləri Avropa birliyinin sərhədlərinə paralel olaraq uzanır. 1960-cı il Amerika-yapon müqaviləsinin şərtlərinin hələ də qüvvədə olmasını nəzərə alsaq, Yaponiyanın vəziyyəti daha da mürəkkəbdir. Digər tərəfdən ABŞnın «böyük triadada» əsas mövqe tutması heç də onlar arasında rəqabətin olmamasına dəlalət etmir. Əksinə, Avropa ölkələri və Yaponiya artıq uzun müddətdir ki, sənayenin və hətta iqtisadiyyatın müəyyən sahələrində rəhbər mövqe tuturlar. Belə ki ABŞ öz çoxsaylı cəhdlərinə baxmayaraq bu mövqeyi onların əlindən almağa müvəffəq olmamışdır. Beləliklə, məsələn, Avropa birliyi dünyada ən böyük eksportçu (57%) və importçudur (55%). Bununla yanaşı Avropa ölkələrindən ixrac edilən məhsul «avropa məhsulları» adlanmaqla yanaşı həm də «made in USA» və «made in Japan» nişanları ilə eyni olaraq «made in Europe» yazısına rast gəldikdə artıq təəccübə səbəb olmur.

Yaponiya da bir çox iqtisadi göstəricilərə görə birinci yeri tutur. Bu birincilik maşınqayırma sahəsində xüsusilə nəzərə çarpır. Yaponiya bu sahənin eksportunda birinci yeri (67%) tutur. Lakin ədalət xatirinə qeyd etmək lazımdır ki, hətta iqtisadi sahədə belə «triada»nın daha güclü üzvü yenə də ABŞdır. Yalnız ABŞ bütün növ ehtiyatlara və faydalı qazıntılara (böyük neft ehtiyatları da daxil olmaqla), hələ üstəlik öz ərazisində bütün iqlim qurşaqlarına malikdir (heç bir ehtiyatlara və faydalı qazıntılara malik olmayan və hər cəhətdən idxaldan asılı olan Yaponiyadan fərqli olaraq). Bununla da «triada»nın üzvləri arasında çox tez-tez «ticarət müharibələri»nə gətirib çıxaran şiddətli rəqabət mövcuddur. Məsələn, ABŞ və AB və onların latın amerikası tərəfdaşları arasında 1993-cü ildə baş vermiş «banan müharibəsi». Bu şiddətli rəqabətə baxmayaraq «triada» üzvləri həm də iqtisadi cəhətdən bir-birindən asılı

vəziyyətdədirlər. Adətən birinin məhsulu idxal və ixrac prosesində digərininkini tamamlayır. Misal olaraq elektron texnikası və bu texnika üçün proqramın qarşılıqlı istifadəsini göstərmək olar. Burada proqramların əsas istehsalçısı ABŞ, elektron texnikanın əsas istehsalçısı isə Yaponiyadır və nəticədə hər iki istehsalçı ümumi mənfəət uğrunda əməkdaşlıq etməyə məcbur olurlar. Məhz bu qarşılıqlı asılılıq sayəsində «triada» üzvləri iqtisadi münaqişələrin həll edilməsi üçün yol tapırlar.

Mədəni mübarizədə bu günün danılmaz qalibi ABŞ başda olmaqla qərb mədəniyyətidir. Bu birincilik SSRİnin dağıldığı vaxtdan etibarən qorunub saxlanmaqdadır. Bundan əlavə, hal-hazırda Avropa birliyinin güclənməsi tendensiyası üzə çıxmaqdadır, bu isə həm də bu mədəniyyəti ehtiyatda saxlayacaq və bütün qüvvəsini onun yayılmasına sərf edəcək vahid siyasi və iqtisadi nəhəngin meydana çıxması deməkdir. Eyni zamanda Qərb mədəniyyəti dar və geniş mənalarda da şərh edilə bilər. Dar mənada bu mədəniyyət ABŞ, Kanada, avropa ölkələri, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı əhatə edir. Bu fikri Samuel Xantinqton da təsdiq edir. Mən isə hesab edirəm ki, qərb mədəniyyətini geniş mənada dərk etmək daha düzgün olardı. Daha doğrusu, qərb mədəniyyəti demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, insan hüquqları, humanizm, cinsi, irqi mənsubiyyətindən, dərisinin rəngindən, dinindən və s. asılı olmayaraq isanların bərabərliyi kimi prinsiplərin məcmusundan ibarətdir və bir qayda olaraq öz əksini ölkənin qanunvericiliyində və mühakimə üsulunda tapır. Qərb mədəniyyətinə bu cür yanaşma bizə onun həddlərini üç dəfə artırmağa imkan verir, belə ki, bu gün müstəqil olan dövlətlərin böyük hissəsi ya Amerika konstitusiyaya modelinin ya da hansı isə bir avropa ölkəsinin konstitusiyaya modeli əsasında yaradılmış konstitusiyaya modelindən istifadə edir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən irəli gələrək afrika ölkəsi olan CARnı cəsarətlə qərb mədəniyyətinə və ya «qərb dəyərlərinə» tərəfdar olan

ölkə adlandırmaq olar. Bu ölkənin konstitusiyası və qanunvericiliyi bunu sübut edir. ABŞ'nın və Avropa ölkələrinin konstitusiyası kimi CAR'nın da konstitusiyası insan ləyaqətinə, insan hüquqlarına, irqi, dini və cinsi ayrı-seçkiliyin olmamasına əsaslanır, söz azadlığı və s. xüsusi qeyd edilir. Məhkəmə sistemi isə roma-alman hüququna əsaslanır və hal-hazırda demək olar ki, tamamilə holland qanunvericiliyinə müvafiq gəlir. Mədəniyyətlər arasında qüvvələr nisbətində bu cür yanaşma bizə bu gün bütün inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyət cəhətdən qərb mədəniyyətinin nümayəndələri olması faktını qeyd etməyə imkan verir. Bu isə öz növbəsində bu mədəniyyətin bütün dünya üzrə birinciliyini göstərir.

§ 2. Müasir dünya yaxın gələcəkdə

Siyasi, iqtisadi və mədəni dünya şübhəsiz ki, gələcəkdə tamamilə fərqli bir formaya malik olacaqdır. Mən də daxil olmaqla heç bir kəs bu formanın nədən ibarət olmasını əvvəlcədən dəqiqliklə söyləyə bilməz. Bu səbəbdən də bütün proqnozlar nisbi xarakter daşıyır.

Bu gün dünyanın siyasi mənzərəsi, demək ki, siyasi mübarizə ətraflı tədqiqat zamanı bizə nisbi xarakterli proqnozlar verməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, bu günün siyasi mübarizəsi dünyanın ürəyi hesab edilən Avrasiyada siyasi mübarizənin inkişafının aşağıdakı ssenarisini proqnozlaşdırmaq imkanı yaradır:

1) Orta hissəni Qərbin daim genişlənən orbitasına (Amerikanın rəhbər mövqeyə malik olduğu hissəyə) daxil etsək, cənub regionunda yeganə hegemonun hökmranlığı bərqərar olmazsa və Şərqi Amerikanı öz dəniz bazalarını tərk etməyə vadar edəcəyi dərəcədə birləşmədiyi halda söyləmək olar ki, Amerika Avrasiyada da demək olar ki, tam hegemonluq əldə edəcəkdir.

- 2) Lakin əgər orta hissə Qərbə müqavimət göstərərsə, fəal yeganə vahidə və ya
- 3) Cənub üzərində nəzarət əldə edərsə, və ya
- 4) İri şərq derjivasının iştirakı ilə birlik yaradarsa, Amerikanın Avrasiyadakı birinciliyi kəskin şəkildə daralacaqdır.
- 5) İki iri şərq oyunçusunun (Rusiya və Çin) birləşdiyi təqdirdə də eyni hadisə baş verəcəkdir.
- 6) Əgər qərb partnyorları Amerikanı onun qərb periferiyasındakı tarından qovarlarsa, bu avtomatik olaraq Amerikanın Avrasiyada təsirinin sonu demək olacaq, hətta bu belə olsa da nəticədə bu qərb qurtaracağıının orta mövqe tutan dirilmiş dövlətə tabe olunması demək olacaqdır.

Dünyanın siyasi gələcəyinin müəyyənləşdirilməsinin bu mənzərəsinə açıqlama verməyə çalışacağam. Mənim hələ əvvəldə demək istədiyim yaxın gələcəkdə dünyada əsas siyasi oyunçunun yenə də ABŞ olacağıdır. Lakin, digər dövlətlərin imkanlarının və digər subyektlərin qüvvələrinin ABŞna qarşı birləşdirilməsi ehtimalının artmasını nəzərə alaraq çox güman ki, ABŞ öz strategiyasında özündə geostrateji nöqtəyi nəzərdən dinamik dövlətlərlə məqsədyönlü rəhbərliyi və katalizator-dövlətlərlə ehtiyatlı münasibətləri ehtiva edən strategiyanın tərəfdarı olacaqdır. Bununla da ABŞ geosiyasi planda iki bərabər maraq güdəcəkdir: yaxın perspektivdə öz müstəsna qlobal hakimiyyətinin qorunmasını, uzaq perspektivdə isə onun daha da qlobal əməkdaşlığa çevrilməsini. Qədim imperiyaların amansız dövrlərinin terminologiyasından istifadə edərək imperiya geostrategiyasının üç əsas vəzifəsi vassallar arasında sövdələşmənin aradan qaldırılması və onların ümumi təhlükəsizlikdən asılılığının qorunmasından, tabelilərin itaətkarlığının qorunmasından, onların müdafiəsini təmin etmək və varvarların birləşməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Beləliklə, ABŞnın gələcəyini Henri Kissincer özünün «Diplomatiya» kitabında gözəl şəkildə yekunlaşdırır: «Çox

güman ki, Birləşmiş Ştatlar gələcəkdə dünyada ən güclü iqtisadiyyatını saxlamağa müvəffəq olacaqdır. Bununla Birləşmiş Ştatlar «soyuq müharibə» dövründə belə olmamış iqtisadi rəqabət qarşısında durmuş olacaqdır.

Amerika iri və qüdrətli millət olaraq qalacaqdır, lakin artıq onunla rəqabət apar biləcək qüvvələr də olacaqdır; «bərabər millətlər arasında birinci», lakin bununla yanaşı oxşar sıralardan biri. Vilsonun xarici siyasətinin ayrılmaz fundamenti olan Amerikanın müstəsnalığı çox güman ki, gələn yüzillikdə öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirəcəkdir».

Digər bir derjava – Böyük Britaniya da çox güman ki, yaxın gələcəkdə öz xarici siyasətini dəyişməyə hazırlaşmır. Bu gün o özünü AB ilə ABŞ arasında yeganə birləşdirici bənd hesab edir və bununla da onlardan hər biri ilə xüsusi münasibətlərə malikdir. ABnə münasibətdə onun siyasəti aşağıdakı kimidir:

- 1) Böyük Britaniya siyasi birlik məqsədini rədd edir;
- 2) Böyük Britaniya azad ticarət əsasında iqtisadi inteqrasiya modelinə üstünlük verir;
- 3) Böyük Britaniya xarici siyasətin, təhlükəsizliyin və ACnin qeyri-struktur çərçivələrinin müdafiəsinin birləşdirilməsinə üstünlük verir;
- 4) Böyük Britaniya özünün AC-dəki avtoritetindən çox nadir hallarda istifadə edir. Böyük Britaniya bu siyasətə bir tərəfdən o səbəbdən tərəfdardır ki, o, tarixi cəhətdən özünü Avropadan ayrı bir ada hesab edir (siyasi münasibətdə bu mülahizə Qladstonun «möhtəşəm təcridi» siyasətində aydın şəkildə əks olunmuşdur.), digər tərəfdən isə dünyada ən güclü dövlət qarşısında sadıq tərəfdaş ola bilməyəcəyindən qorxur. Şübhəsiz ki, Böyük Britaniya Avropa ilə münasibətlərə nisbətən ABŞ ilə münasibətlərə daha böyük üstünlük verir. Bu həm mədəniyyət və dil cəhətdən yaxınlıq, həm də geosiyasi tələbatla izah edilir. ABŞ-da və Britaniyada adətən bu iki ölkə arasında münasibətləri «xüsusi» münasibətlər – special

relations adlandırırlar. ABŞ öz növbəsində hələ Ruzvelt və Çerçillin dövründən etibarən bütün xarici siyasi məsələlərdə onun daimi yardımına görə öz ən yaxın müttəfiqini dostcasına qiymətləndirir. Beləliklə, Corc Buş Böyük Britaniya baş nazirinin də iştirak etdiyi Senatdakı çıxışında bildirmişdir: «America has no true friend than Great Britain» («Amerikanın Britaniyadan sadıq dostu yoxdur»). Böyük Britaniya da öz növbəsində ABŞ üçün AB-də ən sadıq müttəfiqdir. Burada Britaniyanın köməyi ilə AB heç zaman tamamilə antiamerika siyasi birliyinə çevrilə bilməz. Beləliklə ABŞ hesab edir ki, xüsusilə AB-nin müstəqil siyasi orqanizm kimi güclənməsi şəraitində avropa işlərində vetoya malik olmaq mühüm amildir. AB-nin vahid subyekt kimi güclənməsi istər-istəməz AB-nin ABŞ ilə bərabər münasibətlərə can atması ilə nəticələnir. Məhz bu cəhd NATO-nun mövcud strukturunu şübhə altına alır. Beləliklə, AB bu strukturun ənənəvi terminologiyadan istifadə etsək hegemon və vassallardan ibarət olan alyans əvəzinə iki bu və ya digər dərəcədə bərabər partnyorlara əsaslanan alyansın yeni reallığına uyğunlaşmasını tələb edir. NATO çərçivəsində qərbi Avropa Birliyinin (QAB), Qərbi Avropa ölkələrinin hərbi koalisiyasının rolunun artırılmasına yönəldilmiş 1996-cı ildə görülmüş son dərəcə ciddi tədbirlərə baxmayaraq bu məsələyə hələ indiyə kimi baxılmır. Beləliklə, birləşmiş Avropa lehinə real seçim NATO-nun tamamilə yenidən təşkilinin həyata keçirilməsini tələb edəcəkdir, bu isə alyans çərçivəsində Amerikanın rəhbər rolunun azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu o deməkdir ki, AB və ABŞ hərbi cəhətdən hələ uzun müddət əməkdaşlıq edəcəklər, belə ki, onlar Rusiya və Çinin simasında ümumi potensial düşmənlərə malikdirlər. ABŞ-nin Avropada əsas geostrateji məqsədi məhz bundan ibarətdir. O, kifayət qədər sadə şəkildə ifadə edilə bilər: daim böyüyən Avropanın beynəlxalq demokratik quruluşun və əməkdaşlığın Avrasiyaya daxil olması üçün daha real trampinə çevrilməsi məqsədilə daha səmimi transatlantik partnyorluq vasitəsilə

Avrasiya qitəsində amerika meydanını möhkəmləndirmək. Rusiyaya münasibətdə ABŞ və AB-nin siyasətini iki rusiya geosiyasətçisi gözəl şərh etmişlər: «Birləşmiş Ştatlar və NATO ölkələri Rusiyanın özünə hörmət hissəsinə hörmətlə yanaşmalarına baxmayaraq Rusiyaya dünya siyasətində Sovet İttifaqına məxsus ikinci dərəcəli statusunun əldə edilməsinə ümid bəsləməyə imkan verən geosiyasi əsasları məhv edirlər».

AB-nin özünə gəldikdə isə onun birləşməsi prosesi hələ də davam edir. Lakin avropa klubunun 25 üzvdən ibarət olmasına baxmayaraq problemlər hələ də mövcuddur. Problem ondan ibarətdir ki, həqiqi avropa «Avropası» mövcud deyildir. Bu tam reallıq deyil, surət, konsepsiya və məqsəddir. Qərbi Avropa artıq geniş bazar deyildir, lakin yeganə siyasi təşkilat olmağına da çox var. Hələ ki, siyasi Avropa mövcud deyildir, belə ki, ümumi avropa konstitusiyası hələ Litvadan başqa heç kim tərəfindən təsdiq edilməmişdir. İraq böhranı AB-nin yaxın gələcəkdə vahid siyasi qərarın hakim olduğu siyasi təşkilata çevrilə bilməyəcəyinin bir sübutu oldu. Xüsusilə də ABŞ siyasətinə aid olan məsələlərdə... Türkiyənin AB-nin üzvü olacağı təqdirdə AB siyasi cəhətdə daha da parçalanmış olacaqdır. Acınacaqlı bir fakt ondan ibarətdir ki, Qərbi Avropa və gəldikcə həm də Mərkəzi Avropa xeyli dərəcədə Amerika protektoratı olaraq qalmaqdadır, bununla belə müttəfiq dövlətlər qədim vassallar və tabe dövlətlərə bənzəyir. Bu cür vəziyyət nə Amerika, nə də Avropa dövlətləri üçün normal vəziyyət deyil.

Türkiyəyə gəldikdə isə çox güman ki, bu Avropa üçün mühüm problemlərdən biridir. 80 milyonluq bu müsəlman ölkəsi AB-nin üzvü olmaqdan ötrü böyük qüvvə sərf etmişdir. AB Türkiyənin üzvlüyü səbəbindən öz siyasi məhvi təhlükəsini dərk edərək böyük bir təəssüb içərisindədir. Türkiyənin Almaniyadan sonra ikinci böyük dövlət olacağı və Almaniya və Fransanın öz liderliklərini Türkiyə ilə bölüşməyə məcbur olacaqları faktını dərk edən AB çox güman ki, Türkiyənin 2004-

cü ilin dekabrında üzvlüyə qəbul edilməsi məsələsini təxirə salacaqdır, ya da onu hər hansı bir əməkdaşlıq layihəsinə cəlb edəcəkdir ki, bu da mahiyyətə «bir az gözlə» demək olacaqdır. AB-nin Türkiyə ilə bağlı məsələdə tələsməyə məqsədi yoxdur. Ukraynadan fərqli olaraq onun Avropa tərəfə olmaqdan savayı inkişaf yolu yoxdur. Lakin AB-nin də Türkiyə ilə əməkdaşlıq etməkdən savayı yolu yoxdur, buna görə də incidiyi təqdirdə Türkiyə Avropanın «acığına» daha da islamlaşa bilər.

Avropada isə iki lider mövcuddur ki, bu da Almaniya və Fransadır. Şübhəsiz ki, Almaniya demək olar ki hər cəhətdən Fransadan üstündür. Onun hakim rolu şübhəsizdir, lakin digər ölkələr, xüsusilə də ABŞ Almaniyanın Avropada liderliyinin açıq şəkildə müdafiə edilməsi məsələsində bir qədər ehtiyatlı davranırlar. Bu liderlik Avropanın şərqə doğru genişləndirilməsi sahəsində alman tədbirliliyini qiymətləndirən Mərkəzi Avropanın bir neçə dövləti üçün faydalı ola bilər və o qərbi avropalıları ABŞ-nin birinciliyinin davam etməsi boyunca qane edə bilər, lakin uzunmüddətli perspektivdə Avropanın qurulması ona əsaslına bilməz. Yadda qalan xatirələr hələ ki çoxdur, üzə çıxmağa biləcək qorxular çoxdur. Berlin tərəfindən təşkil və başçılıq edilən Avropa – həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olan bir ideyadır. Məhz bu səbəbdən Fransa Almaniya, Almaniya isə Fransaya lazımdır. Kim inana bilər ki, Üçüncü Napoleon və Bismarkın dövründən Almaniyanın qatı düşməni olan, iki dəfə təcavüz qüvvəsini öz üzərində hiss etmiş və iki dəfə Almaniya təslim olmuş ölkə olan Fransa 50 il ötməmiş belə Almaniyanın fəal müttəfiqi olacaq və bu ölkənin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının bərabərhüquqlu üzvü olması daha doğrusu, BMT-də islahatların aparılması uğrunda mübarizə aparacaq. Lakin Avropaya fransa-alman qarşılıqlı əlaqəsi gərəklidir, ABŞ isə Almaniya və Fransa arasında seçim edə bilməz. Qısamüddətli perspektivdə ABŞ-nin Fransa siyasətinə qarşı taktiki qarşıdurması və Almaniyanın liderliyinin

müdafiə edilməsi haqlı idi; gələcəkdə isə əgər həqiqi Avropa doğrudan da reallığa çevrilməlidirsə avropa birliyi daha xarakterik siyasi və hərbi bənzərliyi qəbul etməyi tələb edəcəkdir. Bu tədricən səlahiyyətlərin atlantik orqanları arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələnin fransızsayağı şəkildə həll edilməsinə uyğunlaşmağı tələb edir.

Bir dövlətin liderliyi altında vahid Avropanın yaradılması məsələsinə gəldikdə isə bu məsələni qeyri-mümkün hesab edirəm, belə ki, nə Fransa, nə də ki, Almaniya Avropanı tək öz gücü hesabına qurmağa və ya Avropanın coğrafi məkanının müəyyənləşdirilməsi məsələsində Rusiya ilə qeyri-müəyyənlikləri həll etməyə qadir olacaq dərəcədə qüvvətli deyil. Bu ABŞ-nin, xüsusilə avropa məkanının müəyyən edilməsində və demək ki, xüsusilə Rusiya üçün avropa sistemində Baltikyanı və Ukrayna respublikalarının mümkün statusu kimi məsələlərin aradan qaldırılmasında almanlarla birgə ciddi, gərgin və qəti iştirakını tələb edir.

Eyni zamanda bu, gələcəkdə Fransa ilə Almaniya arasında siyasi münaqişənin tam olaraq aradan qalxması demək deyildir. Əgər ABŞ yalnız Almaniya böyük yardım göstərsə, Almaniya isə öz növbəsində Avropanı təklikdə idarə etməyə can atacaqsa, bu halda Fransa Amerikanın avropa siyasətinin qarşısını almaq və bunu münasib vaxtda yenidən bərpa etmək məqsədilə özünün Rusiya ilə ənənəvi əlaqələrindən taktiki surətdə istifadə edə bilər. Bu siyasi inkişaf variantının yaxın gələcəkdə inanılmaz görünməsi də avropa ölkələri içərisində siyasi cəhətdən Rusiyaya ən yaxın ölkə olan Fransa bu mövqeyi itirməyə hazırlaşmır. Bu mövqe Fransa tərəfindən bir daha onun xarici işlər Nazirinin 1996-cı ilin avqustunda açıq-aşkar verdiyi bəyənətində qeyd edildi. O, söyləmişdir ki, «əgər Fransa beynəlxalq səviyyəli rol oynamaq istəyirsə, Rusiyanın güclü olması və onun güclü derjava kimi təkrarən özünü təsdiq edilməsində ona yardımın göstərilməsi onun üçün əhəmiyyətlidir» və Rusiya xarici işlər nazirini buna

bu cür cavab verməyə vadar etdi: «bütün dünya liderləri içərisində Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlər sahəsində ən konstruktiv yanaşma fransız rəhbərlərinə məxsusdur».

Zənnimcə ən ağılabatmaz gələcək nəhəng derjavalardan Rusiyaya məxsusdur. Məhz o gözlənilməz olaraq kommunist «müsiibətinə» çevrilmiş və gözlənilməz olaraq da bu «müsiibəti» tərk etmişdir. Rusiya kommunizm dövründə fərqli ideologiyaya malik idi, bu isə ona şərəf hissi verirdi. Bu səbəbdən də artıq o zaman Rusiyanın öz ideologiyası olamadan mövcudiyatını proqnozlaşdırmaq çətin idi. «Əgər ruslar üçün dəhşətli olan hadisə baş verərsə və dövlət hissələrə parçalanarsa, öz 1000 illik tarixi boyunca talan edilmiş və aldadılmış ruslar tək qalacaqlar, bu zaman onların bu yaxındakı «qardaşları» öz şeylərini götürüb «milli xilətmə qayıqlarına» minəcək və əyilmiş gəmidən kənara üzəcəklər; nə etməli, bizim getməyə başqa yolumuz yoxdur... Siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən «rusiya ideyasını» təcəssüm etdirən Rusiya dövlətçiliyi yenidən yaradılacaqdır. O, çarizmin mövcud olduğu uzun 1000 il və bir an kimi ötüb keçmiş 70 sovet ili təcrübəsindənən ən yaxşı cəhətləri özündə ehtiva edəcəkdir». Bu səbəbdən də Rusiya üçün günümüzə kimi onu dərhal Qərbdən və onun keçmiş qatı düşməni olan ABŞ-dan mədəni cəhətdən asılı vəziyyətə salacaq demokratik-avropa örtüyü altına girmək çox çətindir. Dövlət duması deputatlarından biri Rusiya mövcud olan vəziyyəti bu cür təsvir etmişdir: «Keçmişdə Rusiya özünü Avropadan arxada olsa da, Asiyanın başında görürdü. Lakin, sonradan Asiya daha cəld tempdə inkişaf etməyə başladı... və biz özümüzün «müasir Avropa» və «geridə qalmış Asiya» arasında olmaqdan çox, bir qədər qərribə mövqe tutaraq iki «Avropa» arasında olduğumuzu müəyyən etdik». Sovet İttifaqının dağılmasından heç bir ay keçməmiş ilk Rusiya xarici işlər naziri bəyan etdi: «Messianizmdən imtina etməklə biz pragmatizm kursu götürdük... biz tezliklə anlamağa başladığımız ki, geosiyasət... ideologiyayı əvəz edir». Geosiyasət dedikdə bir

çox siyasətçilər ABŞ-nın Şərqi doğru irəliləməsini dayandırmaq və nəticədə özlərinin sağ qalması üçün bütün mümkün vasitələrə əl atmağı başa düşürlər. Buna baxmayaraq aparıcı geosiyasətçilər əvvəlki kimi hələ də «Birləşmiş Ştatlarla konfrontasiya – qaçılması zəruri olan variant» olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Bundan əlavə onlar sübut etməyə çalışırlar ki, ABŞ «Nəticədə qitədə bir aparıcı dövlətin deyil, bir çox orta, nisbətən sabit və orta güclü ...», lakin mütləq həm birlikdə, həm də ayrı-ayrılıqda Birləşmiş Ştatlarla müqayisədə xeyli zəif dövlətlərin olması üçün bütün Avrasiyada dövlətlərarası münasibətlərin yenidən təşkilinə» can atır.

Lakin eyni zamanda Rusiyanın bir çox siyasətçiləri yenə də ideoloji boşluğu qərb tipli demokratiya ilə doldurmağa razı deyillər. Bu boşluğu rusiya ideoloqları daha da cəlbedici görünən «yaxın xaricə» doğru olan fokuslu «Avrasiya» doktrinası ilə doldurmağa cəhd etdilər. Terminologiyada mədəniyyət, hətta mistika ilə əlaqələndirilən bu istiqamətin başlanğıc nöqtəsi ondan ibarət idi ki, geosiyasi və mədəni münasibətdə Rusiya tam olaraq nə avropa, nə də asiya ölkəsidir və bu səbəbdən də avrasiya dövlətindən ibarətdir, bu isə yalnız ona xas olan keyfiyyətdir. Bu Rusiyanın Mərkəzi Avropa ilə Sakit okean arasında yerləşən geniş əraziyə nəzarət irsidir, Moskva şərqi doğru irəliləməsinin 400 ili ərzində yaratdığı imperiyanın irsidir. Bu irəliləmə nəticəsində Rusiya saysız-hesabsız rus və avropalı olmayan xalqları assimilyasiya etmişdir, bununla da vahid siyasi mədəni fərdiliyə nail olmuşdur.

«Avrasiyalıq» bir doktrina kimi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmışdır. O, ilk dəfə 19 əsrdə yaranmış lakin, sovet kommunizminin aydın şərh edilmiş alternativi və Qərbin guya ki, tənəzzülünə reaksiya kimi 20 əsrdə geniş yayılmışdır. Rus mühacirləri bu doktrinanı sovet yolunun alternativi kimi xüsusi fəallıqla yayırdılar, belə ki, başa düşürdülər ki, kommunizmin tamamilə iflası uğraması Böyük

Rusiya İmperiyasının dağılmasına gətirib çıxarmasının qarşısını almaq üçün rus olmayan xalqların Sovet İttifaqında milli oyanışı hərtərəfli milli doktrinanı tələb edir. Lakin, istənilən halda etiraf etmək lazımdır ki, avrasiyalıq nəzəriyyəsi dövlət ideologiyası olmaq nəzəriyyəsindən uzaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya indi də, xüsusilə Ukraynada baş verən hadisələrdən sonra özü üçün Qərb ideologiyasından fərqli ideologiyanı götürməyin zəruri olduğunu hiss edir.

İdeoloji müharibədə məğlub olan Rusiya həm də geosiyasi müharibədə də məğlub oldu. Lakin, ideoloji müharibədə tamamilə məğlubiyyətindən fərqli olan Rusiya tam geosiyasi məğlubiyyətdən hələ ki, uzaqdır. Bu gün Rusiyanı hər şeydən çox ABŞ-nın hərbi müttəfiqlərinin – NATO-ya üzv-ölkələrin sərhədlərinin Rusiyanın sərhədlərinə yaxınlaşması faktı narahat edir. Bu faktı nəzərə alaraq Rusiya mexaniki sürətdə ABŞ-nın Avrasiyaya doğru gələcək irəliləməsinə qarşı müttəfiqlər axtarmağa başladı. Öz təsir sahələri olan regionlarda (məsələn, Tayvan) ABŞ-nın hegemonluğu ilə razılaşmaq üçün kiyayət qədər güclü ölkə olan Çin Rusiyanın ideal potensial müttəfiqi ola bilərdi. Beləliklə, ABŞ-nın bugünkü militarist siyasətindən narazı olan iki ölkənin daha sıx sürətdə yaxınlaşması ehtimalı mövcuddur. Hər iki dövlətin siyasi elitasının ABŞ-nın yeganə üstün derjava olmasından narazılıq əsasında ikitərəfli rusiya-çin münasibətlərinin bərpası 1996-cı ilin başlanğıcında Eltsinin Pekində səfərdə olduğu və global «hegemon» tendensiyaları birmənalı şəkildə pisləyən bəyennaməni imzaladığı zaman baş vermişdir. Bu Rusiya və Çinin Birləşmiş Ştatlara qarşı ittifaqa daxil olması demək idi. 1996-cı ilin dekabr ayında Çinin baş naziri Li Pen cavab səfəri ilə Rusiyada oldu və hər iki tərəf «bir dövlətin hakim olduğu» beynəlxalq sistemin qəti sürətdə əleyhinə olduqlarını bir daha təsdiq etməklə yanaşı həm də mövcud ittifaqların güclənməsini bəyəndilər. Rusiya müşahidəçi və politoloqları hadisələrin bu cür inkişafını rəğbətlə qarşılayırdılar, belə ki, onu global

qüvvələr nisbətində müsbət irəliləyiş və Birləşmiş Ştatlar tərəfindən NATO-nun genişlənməsinə yardıma cavab hesab edirdilər.

Bu antihegemonçu ittifaqa olan tendensiya hər iki dövlətin sərhədlərində ABŞ-nin hərbi iştirakının təsdiq olunmasından sonra getdikcə daha da gücləndi – Əfqanıstan, Özbəkistan, Baltıkanı dövlətlər və İraq. Bundan savayı, bu ittifaq Rusiyaya Çindən çox lazımdır. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, Rusiya həm iqtisadi, həm də hərbi nöqteyi nəzərdə daha zəifdir. Bundan əlavə, geosiyasi nöqteyi nəzərdən Çin Rusiya üçün ABŞ və Avropadan böyük təhlükədir. Belə ki, ABŞ və Avropanın şərq ərazilərində əhali məskunlaşmamış, əhalinin yerləşdirilməsi üçün daha böyük ərazi axtaran Çində isə həddən artıq məskunlaşmışdır. Bu səbəbdən Rusiya bir tərəfdən ABŞ və Avropa, digər tərəfdən isə Çinlə ittifaq arasında patoloji qorxu qarşısındadır. Rusiya üçün bu bismark Almaniyası üçün Fransa və Rusiya ittifaqı qarşısında olan dəhşətə bərabərdir. Bir sözlə Rusiya diplomatiyası bu ittifaqın baş tutmaması üçün Çinin Tayvan məsələsində yardımını və ola bilsin Koreya məsələsində şifahi yardımını da nəzərə almaqla əlindən gələni edəcəkdir (heç olmazsa etməlidir). Digər tərəfdən yaxın perspektivdə bu ittifaqın baş tutması çətin həyata keçsin, belə ki, Rusiya antihegemon istiqamətli koalisiya üzrə həqiqətən də layiqli müttəfiq olmaqdan ötrü rusiya-çin ittifaqına az şey təklif etməyə qadirdir.

Ümumi ideologiyadan məhrum və antihegemonçu hisslərlə birləşmiş bu cür koalisiya mahiyyətcə «üçüncü dünya» ölkələrinin bir hissəsinin daha inkişaf etmiş dövlətlərə qarşı ittifaqı olacaqdır. Bu koalisiyanın üzvlərindən heç biri çox şey əldə edə bilməyəcəkdir, Çin isə böyük sərmayə axınını itirmək riskinə gedir. Rusiya üçün isə «rusiya-çin ittifaqı kabusu... onun yenidən qərb texnologiyası və kapitalından təcrid edilməsi şansını kəskin surətdə artıracaq», deyə bir rusiya geosiyasətçisi söyləmişdir. Bu cür ittifaq onun bütün

iştirakçılarını uzunmüddətli təcrid və onlar üçün ümumi geriləməyə məhkum edəcəkdir.

Bundan əlavə, çox güman ki, Çin Rusiyanın oxşar antihegemonçu koalisiya yaratması cəhdlərində böyük müttəfiq olacaqdır. Əhalisinin çoxluğu ilə fərqlənən, sənaye cəhətdən daha inkişaf etmiş, Rusiyaya münasibətdə öz müəyyən ərazi planlarını daha dinamik və potensial şəkildə nəzərdə tutan Çin ona kiçik müttəfiq statusunu verəcəkdir. Beləliklə Rusiya genişlənən Avropa və ekspansionist Çin arasında bufərə çevrilə bilər.

Təhlükəli ssenarilərdən biri kimi antihegemonçu koalisiyanın ideologiya deyil, bir-birini tamamlayan inciklik əsasında birləşən Çin, Rusiya və İranın iştirakı ilə yaradılması zamanı baş verəcək hadisələrin inkişafı ola bilər. Qərb tərəfindən Hindistanda Kəşmir probleminin müdafiə edilməsi səbəbindən narazı olduğu halda Pakistanın Çinlə sız münasibətlərini nəzərə alaraq bu koalisiyaya daxil olması daha təhlükəli olardı. Beləliklə, ABŞ Pakistanın kəşmir probleminin həllinin yeganə yolunu rusiya və çin birliyində görməməsindən ötrü hər şey etməlidir. Lakin bu proses baş versə belə gec baş verəcəkdir, belə ki Çinin özünün hələ ki, Tayvan və Koreyada, Rusiyanın isə postsovet məkanında təsirini itirməsi üzündən problemləri vardır. Bununla belə, «izqoy»ların ittifaqı Çin, Rusiya, İran və ola bilsin hətta Şimali Koreya simasında daha ehtimal olunandır. Öz həcmi və miqyasına görə hadisələrin bu cür inkişafı artıq bir dəfə rusiya-sovet bloku tərəfindən qoyulmuş problemi xatırladır, lakin bu dəfə çox güman ki, Çin lider olacaqdır. Bu blokun yaranmasının qarşısını almaq üçün ABŞ eyni zamanda həm qərb, həm şərq, həm də Avrasiyanın cənub sərhədlərində geostrateji məharət göstərməli olacaqdır.

Coğrafi cəhətdən daha məhdud, lakin potensial sürətdə daha mühüm problem Yaponiyanın dünya problemlərinə baxışının dəyişməsinə səbəb olacaq Uzaq Şərq və Sakit okean regionundakı Amerika mövqelərinin itirilməsindən sonra baş

verə biləcək çin-yaponiya birliyi, ola bilsin birləşmiş Koreya problem ilə bilər. Bu cür blok iki son dərəcə produktiv xalqın gücünü birləşdirə bilər və birləşdirici Amerika doktrinası kimi «asiyanizm» («asianism») formasını istifadə edə bilər. Bu cür ittifaq nisbətən uzaq gələcəkdə həyata keçə bilən görünür. Bu proses yalnız Koreyanın birləşməsi və adada Amerika qoşunları haqqında məsələnin qalxdığı zaman başlaya bilər. Bu mənada Amerikanın Cənubi Koreyada iştirakı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Onsuz müdafiə sahəsində amerika-yapon sazişinin bu formada mövcud olmasını təsəvvürə gətirmək çətinidir, belə ki, Yaponiya hərbi cəhətdən daha da müstəqil olmağa məcbur olacaqdır. Lakin, Koreyanın birləşməsi yolunda atılan hər bir addım çox güman ki, Amerika qoşunlarının Cənubi Koreyada olmasının davam etdirilməsinə yol verməyəcəkdir. Birləşmiş Koreya Amerika hərbi müdafiəsindən imtina etməyi zəruri hesab edə bilər, bu faktiki olaraq Çinin var qüvvəsi ilə yarımada birləşdirilməsinə tərəfdar olmasının qiyməti ola bilər. Bir sözlə, ABŞ-nın Çinlə münasibətlərini tənzimləməsi birbaşa olaraq amerika-yapon-koreya «üçbucaqlısı» çərçivəsində təhlükəsizlik sahəsində münasibətlərin sabitliyində əks olunacaqdır. Bu cür «triada»nın mümkünlüyünün daha bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, başda Yaponiya, Çin və Cənubi Koreya olmaqla asiya ölkələri sənaye, iqtisadi və hərbi cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş ölkələrdir, bu səbəbdən də onlar arasında ziddiyyətin olmadığı haldəregionda Amerika qoşunlarını saxlamağın nə dərəcədə məqsədəuyğun olması haqqında məsələ qoyula bilər. Bu səbəbdən ABŞ bu ölkələr arasında sülhün yaranmaması üçün əlindən gələn hər şeyi edəcəkdir.

İkincisi, bu gün derjava olan Yaponiya mahiyyətə yalnız iqtisadi derjavadır ki, bu da çalışqan və mübariz milləti qane etmir. Beləliklə, 19 yanvar 1960-cı il tarixində Vaşinqtonda 10 il müddətinə imzalanmış, sonra 1969-cu ilin noyabrında qeyri-müəyyən müddətə uzadılmış «qarşılıqlı əməkdaşlıq və

təhlükəsizliyin təminatı» haqqında müqavilə Yaponiyaya Versal sülhünün Almaniyaya göstərdiyi təsiri göstərə bilər (xüsusilə də ABŞ-ın quru, hərbi-hava və hərbi-dəniz qüvvələrini Yaponiya ərazisində saxlaması, eləcə də orada hərbi bazaya malik olmaq hüququnu təsdiq edən müqavilənin şərtlərini nəzərə alsaq). Yaponiya öz hərbi potensialını gücləndirməyi və Yaponiyanın rəhbərliyi altında olan ərazilərdə «ümumi təhlükənin dəf edilməsi üçün ölçü» götürməyi öz öhdəsinə götürdü. Müqavilə ilə eyni zamanda imzalanmış ayrı bir sazişdə ABŞ-ın Yaponiyada yerləşdirilmiş silahlı qüvvələrinin statusu müəyyən edildi. Bundan əlavə Yaponiya bu müqavilədən sonra ilk dəfə olaraq öz qoşunlarını İraqa göndərmək üçün böyük qüvvə sərf etdi, bu isə iqtisadi derjava statusu çox yəqin ki, Yaponiyanı qane etmir.

Üçüncüsü, Yaponiya özünü BMT-nin TŞ-da səsi olmadığına görə də sıxılmış hesab edir. Yaponiyanın bu birlik yolunda olan yeganə maneəsi əsasən ABŞ və Avstraliyadan gələn xammal məhsulunun ixracından tam asılılığıdır. Bu məsələni də zəngin, lakin güclü müttəfiqə ehtiyacı olan Rusiya həll edə bilər.

ABŞ-ın Uzaq Şərqdəki mövcul mövqeyini Zbiqnev Bzejinskiy gözər xarakterizə etmişdir: «Cənubi Koreya Uzaq Şərqi geosiyasi mərkəzidir. Onun Birləşmiş Ştatlarla sıx əlaqələri Amerikaya Yaponiya üçün qavlıxan rolunu oynamağa və bunun vasitəsilə də Yaponiyaya Amerika qüvvələrinin orada iştirakı olmadan müstəqil və güclü hərbi derjavaya çevrilməyə yol verməməyə imkan verir. Cənubi Koreyanın statusunda istər onun birləşməsi ilə, istərsə də Çinin genişlənən təsir sahəsinə keçidi səbəbindən baş verən istənilən mühüm dəyişiklik mütləq olaraq Yaponiyanın rolunu da dəyişməklə Amerikanın Uzaq Şərqdəki rolunu köklü surətdə dəyişərdi. Bundan əlavə Cənubi Koreyanın artan iqtisadi gücü onu özü-özlüyündə daha da mühüm bir «məkan»a çevirir. Bu səbəbdən onun üzərində nəzarət daha böyük dəyərə malik olur».

Dünyada böyük əhəmiyyətə malik digər regionlar da mövcuddur. Bu regionlarda nəhəng derjaların mübarizəsi ya baş verir, ya da baş verməsi gözlənilir və bir derjavanın qalibiyyəti zamanı digərinin güclü zərbəsi mütləqdir. Bu regionlardan biri də Ukraynadır. Hələ SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra buraya səfəri zamanı Marqarit Tetçer belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, həm RSFSR həm də müstəqil Rusiya Ukraynanın tam olaraq Rusiya siyasi dairələrinin təsiri altında qalması üçün hər şey edəcəkdir. Bu mülahizə ona görə deyilmişdir ki, avrasiya məkanında yeni və mühüm məkan olan müstəqil Ukrayna geosiyasi mərkəzdir, çünki onun bir dövlət kimi mövcudluğu belə Rusiyayı transformasiya etməyə yardım göstərir. Ukrayna Rusiya artıq avrasiya imperiyası deyil və Ukraynasız Rusiya hələ ki imperiya statusu uğrunda mübarizə apara bilər, lakin bu zaman o, əsasən Asiyanın imperiya dövləti olardı və çox güman ki, yenidən başını qaldırmış Orta Asiya ilə üzücü münaqişəyə cəlb edilmiş olardı. Orta Asiya isə bunun baş verdiyi halda bu yaxındakı müstəqilliyini itirdiyi səbəbindən incik düşər və onunla dostluq münasibətlərində olan cənub dövlətlərinin yardımını əldə etmiş olardı. Lakin, əgər Moskva 52 milyonluq əhalisi, iri ehtiyatlara və Qara dənizə çıxışa malik olan Ukrayna üzərində nəzarəti qaytararsa Rusiya avtomatik olaraq Avropa və Asiya boyunca uzanan güclü imperiya dövlətinə tez çevrilmək üçün vəsait əldə etmiş olacaq. Bundan əlavə, Belorusiya kimi prorusiya Ukraynası da Şərqlə doğru Avro-amerika irəliləməsi üçün qalxan rolunu oynayacaq.

Bundan başqa hədisələrdən də görüldüyü kimi ABŞ və Avropa artıq qalib gəlmişlər. Bu isə artıq Qərbdən postsovet ölkələrində əldə edilmiş ikinci inqilabi qələbədir. Nəticədə bu, digər postsovet ölkələrinə də pis təsir göstərə bilər. Rusiya politoloqu Vitaliy Tretyakovun da qeyd etdiyi kimi: «Ukraynadan sonra bu cür «incə» inqilablar Qazaxıstan, Özbəkistan... .. və hətta Ermənistanda da baş verə bilər».

Zənnimcə Rusiyanın Ukraynadakı məğlubiyyəti tezliklə onu bütün postsovet ölkələrinə, xüsusilə də Azərbaycan və Qazaxıstana qarşı daha sayıq edəcəkdir. Rusiya bu ölkələrin növbəti Ukraynaya çevrilməməsi üçün bütün mümkün tədbirlərdən istifadə etsə heç də təəcüblənməyəm. Azərbaycan və Qazaxıstan kimi ölkələrin güclü qərb əhval-ruhiyyəsinə malik olduğu halda Rusiya aşağıdakı tədbirlərə əl ata bilər: Qazaxıstandakı şərait böyük rus əhalisi tərəfindən tez surətdə sabitləşdirilə bilər. Bu, nəticədə şimali Qazaxıstanın rus əhalisinin Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında məsələni üzə çıxara bilər. Həm də bu birləşdirmə milli özünü müəyyən etmə şüarı altında ediləcəkdir.

Azərbaycanda isə sonuncu təzyiq vasitəsi İranla anti-azərbaycan ittifaqı ola bilər. Bu ittifaqda hər iki ölkə özünü aşağıdakı məsələlərdə müdafiə edəcəkdir: Xəzərin statusu, ölkənin şimalında ləzgilərin məsələsi, ölkənin cənubunda talışların məsələsi və əlbəttə erməni təcavüzü məsələsi. Beləliklə, hazırki Azərbaycan rəhbərliyi əsası hələ rəhmətlik Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və zənnimcə Azərbaycanı ikinci İraqdan qorumağa qadir yeganə siyasət olan xarici siyasət yolunu tutmuşlar. Ən əsası odur ki, mövcud hakimiyyət bu kursu dəyişməsin, bu xüsusilə NATO qoşunlarını buraya buraxmağa aiddir. Bu gün regionda Rusiyanın keçmiş postsovet ölkələrində bərqərar olmaq cəhdindən ibarət olan geosiyasi mövqeyi, eləcə də İranın həmin şeyi Azərbaycanda da etmək cəhdini və üstəlik bu ölkələrin ABŞ və Qərbə xoşagəlməz münasibətini nəzərə alaraq NATO qoşunlarını heç bir təqdirdə Azərbaycana buraxmaq olmaz. Bu həm də NATO qüvvələrinin Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqların bizə qaytarılacağına ümid bəsləyənlərə də aiddir. NATO qoşunlarını Azərbaycana yalnız Rusiyanın Azərbaycana qarşı intervensiya hazırlaması haqqında dəqiq məlumata malik olduğumuz halda və NATO qoşunlarının burada bərqərar olması burada NATO bazasının yaradılmasına təbii reaksiya

olaraq rusiya ilə sərhədlərimizin bağlanması ilə əlaqədar olaraq güclü iqtisadi zərbədən üstün olan müstəqilliyimizi xilas etmək üçün yeganə yolun olduğu zaman buraxmaq olar.

Yaxın gələcəyin qlobal proqnozunun verilməsi məsələsinə gəldikdə isə burada ABŞ-nin məqsədli şəkildə güclənməsi tendensiyası özünü biruzə verir. Bu tendensiya İraqda, Əfqanıstanda və Özbəkistanda artıq yaranmış, indi isə Ukraynada yaranır, yaxın gələcəkdə isə ola bilsin ki, İranda, Şimali Koreya və Suriyada, uzaq gələcəkdə isə Səudiyyə Ərəbistanında da yarana bilər. Digər tərəfdən, Amerikanın bu ölkələrdə qüvvə boşluğunu doldurmaq strategiyası İraqdakı yubanma səbəbindən tam olaraq plan üzrə getmir. Şəxsən mənim üçün bu ölkələri aradan götürməyin bu ardıcılığı qeyri-real görünür. Mən bu fikrə ona görə tərəfdar çıxıram ki, İraqa görə derjavaların kifayət qədər ziddiyyətini görmüşəm və hətta NATO üzvü olan Almaniya və Fransa'nın nəinki ABŞ-nin əleyhinə çıxış etdilər, hətta Fransa İraqa görə ABŞ ilə münasibətlərini də korladı. Digər tərəfdən İraq, üstəlik hələ Ukrayna da Rusiyanı o dərəcədə hirsəndirdilər ki, o çox böyük həvəslə istər Çinin, istərsə də avropa ölkələri simasında olsun istənilən antiamerika müxalifətini müdafiə edəcəkdir. Bütün bunları nəzərə alaraq ABŞ öz növbəti hədəfini elə seçəcəkdir ki, o, Ukrayna ilə olduğu kimi Avropa üçün də düşməne çevrilməsin. Belə ki, ABŞ Rusiyaya Avropanı və ya Çini vermək seçimi qarşısında qaldıqda sözsüz ki, Çini seçəcəkdir. Digər tərəfdən Fransa və Almaniya ABŞ-nin onlara bərabər hüquqlu müttəfiq kimi baxdığı təqdirdə heç də ABŞ-nin «demokratiyanı zor gücü hesabına yaymaq» siyasətinə qarşı deyildir. Lakin bu variant mənə həddində çox şübhəli görünür, belə ki, ABŞ özü üçün Böyük Britaniyadan güclü müttəfiq görmək üçün çox güclüdür. ABŞ Britaniya, İtaliya, Polşa'nın simasında Avropada kifayət qədər sadıq müttəfiqlərə malikdir və onun bütünlükdə siyasi Avropanın özünə qarşı düşmənçiliyi haqqında narahat olmağa əsası yoxdur. Mən hesab edirəm ki, İraqda nisbi

sabitlikdən və Ukraynada Yuşenkonun qalibiyyətindən sonra ABŞ özünə İranın simasında yeni hədəf seçəcəkdir. Lakin ABŞ burada hərbi tədbirlərsiz və Avropa ilə müştərək şəkildə hərəkət etməyə çalışacaqdır. Antiiran əməliyyatı zamanı ABŞ əsas diqqəti demokratiyaya verəcəkdir və bununla da ona düşmən olan quruluşu içərisindən məhv etməyə çalışacaqdır. Lakin digər tərəfdən isə İran xüsusilə İraqla müqayisədə layiqli rəqib ola bilər. 20 milyonluq əhalisi olan İraqdan fərqli olaraq İranın əhalisi demək olar ki, 70 milyon nəfər təşkil edir. Bu səbəbdən mən hesab edirəm ki, əgər İran ABŞ-nin növbəti hədəfi olsa belə hərbi vasitə sonuncu olacaqdır.

ABŞ bundan başqa öz elmi və maliyyə bazasını rəqabət aparan derjavalardan qabağa çıxmaq üçün istifadə edir. Bu tip layihələrdən biri də hal-hazırda National Missile Defence (NMD) – Milli Raket Müdafiəsi adlanan Star Wars yaxud «Ulduz müharibələri» layihəsidir. Bu layihənin adında «müdafiə» sözünün olmasına baxmayaraq kosmosda qurulmuş raketlər düşmənlərə hamıdan tez zərbə endirə bilər. Təqdirəlayiq fakt ondan ibarətdir ki, kosmosun hərbişdirilməsi beynəlxalq hüquq nöqtəyi nəzərindən qadağan olunmuş əməliyyatdır. Atmosferdə, kosmik fəzada və su altında nüvə silahının sınağının qadağan olunması haqqında 1963-cü il Moskva müqaviləsi, 1967-ci il kosmos haqqında müqavilə və 1979-cu il Ay haqqında saziş kosmosun hərbişdirilməsi – nüvə silahının sınağı, göy cismlərində hərbi xarakterli bazaların və qurğuların yerləşdirilməsi, kütləvi qırğın silahı obyektlərinin yerətrafi və ya ayətrafi orbitaya çıxarılmasının qadağan olunmuş tədbirlər olduğunu açıq şəkildə bəyan etdilər.

Hal-hazırda gedən mədəni mübarizə islam dini simasında qlobal və beynəlmiləl ideologiyanın təsdiq olunması barəsində proqnozlar verməyə əsas verir. İndiki zamanda bu Qərb ideologiyası kimi özündə tərəfdaşları milli mənsubiyyətindən və dərisinin rəngindən asılı olmayaraq birləşdirir. Bir din kimi İslam dini bütün Qərb üçün əslində bir

nömrəli problemdir. O, ən tez sürətdə yayılan dindir və bununla da bütün dünyada cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə sirayət edir. İslam dini həm də ABŞ-da, Qərbdə və Rusiyada da tez yayılır. Samuel Xanqtington Qərbin islam dininə münasibətini dəqiq şəkildə qeyd etmişdir: «Qərb üçün islam fundamentalizmi deyil, bir din olaraq islam əsas problemdir». Bu bəyənət sadəcə olaraq qəzəb və ya ədavət səbəbindən verilməmişdir, o, kifayət qədər sərt əsasa malikdir. İslam qərb həyat təzi ilə bir çox cəhətdən fərqlənir. Lakin islamın Qərbi Qane etməməsinin ən əsas səbəbi bu dinin həyatın bütün sahələrinə – iqtisadiyyata, siyasətə, hüquqa, mədəniyyətə və s. cəlb olmasıdır. İslam həm də birliyə çağırır ki, bu da adətən müsəlmanlara təkan verir və özünü ümumi düşməne qarşı birləşmək cəhdlərində göstərir. Beləliklə, mən gələcəkdə islamın daha da yayılmasının proqnozunu verirəm, bu isə öz növbəsində İslam Konfransı Təşkilatı kimi (İKT) bu cür təşkilatın təsirini, eləcə də islam ölkələrinin həmrəyliyini artırır. Nisbətən uzaq gələcəkdə islamın güclənməsi bir çox ərəb və qeyri-ərəb ölkələrini bir ittifaqda və ya hətta dövlətdə birləşdirməyə qadirdir. Biz ərəblərin ümumi dilə, mədəniyyətə və dinə və bu qədər müstəqil ərəb ölkələrinə məxsus yeganə millət olduqlarını adətən unuduruq. Nədənə biz adətən koreya və azərbaycan xalqlarının parçalanması haqqında nə vaxtsa yenidən birləşəcək xalqlar kimi fikirləşirik, halbuki adətən əsrlər boyunca bir dövlət daxilində yaşayan ərəbləri unuduruq. Hesab edirəm ki, bu inadçı xalq yalnız ümumi islam dini birləşdirə bilər. Qədimdə islamdan öncəki dövrlərdə bu xalq müxtəlif başçılar tərəfindən birləşdirmək cəhdlərinin göstərildiyi kimi, müasir dövrdə də ərəb millətçiləri bu millətin birləşdirilməsi üçün əllərindən gələn səyləri göstərirlər. Lakin hamımız çox gözəl bilirik ki, nə birincilər, nə də ki ikincilər bunu etməyə müvəffəq olmamışlar. Müasir dövrdə ərəblərin birləşməsinin zirvə nöqtəsi Nəsir tərəfindən bir nesə il ərzində mövcud olmuş və tərkibinə Misir, Suriya və Yəmənin bir hissəsi daxil olan

Birləşmiş Ərəb Respublikasının yaradılması oldu. Bununla da belə nəticəyə gəlirəm ki, millət yalnız islam bayrağı altında birləşdirilə bilər. Bunun dünyada hansı qüvvələr balansına gətirib çıxaracağı zənnimcə hər kəsə aydındır.

Beləliklə hesab edirəm ki, dünya islam və Qərbin toqquşmasına yaxınlaşır (biz hələ digər mədəniyyətlərin toqquşması ehtimalından danışmırıq). Bir tərəfdən ABŞ tərəfindən İsrailin müdafiə edilməsi, anti-terrorçu əməliyyatların müsəlman ölkələrinə qarşı yönəldilməsi və anti-müsəlman təbliğatı kimi hadisələr, digər tərəfdən isə SSRİ-nin dağılmasından sonra bir çox müsəlman ölkələrinin müstəqillik əldə etməsi (ümumiyyətlə mərkəzi Avrasiyada dinə etiqad edilməsinə qadağanın götürülməsi), müsəlman ölkəsində nəhəng maliyyə bazasının yaranması, eləcə də böyük neft ehtiyatlarına sahib olma (OPEK-in üzvü olan 15 ölkədən 13-ü müsəlmandır) və amerikalıların və avropalıların özlərinin içərisində müsəlmanların sayının artması zənnimcə bu prosesi daha da yaxınlaşdırır.

Ədəbiyyat

İsmayılov M. Yaxın Şərqlə müasir dünya siyasəti aspektində. Bakı, 2002

Tixonov A. V. Müasir beynəlxalq münasibətlər. M., 2000

Chalmers Jonson. The sorrows of empire (Militarism, secrecy And the End of the Republic). London-New York, 2004

Robert Harrey. Global disorder (How to avoid a Fourth world war.) Robinson, London, 2003

IV Fəsil Xəzər regionunda beynəlxalq təhlükəsizlik: vəziyyət və perspektivlər

§1. Xəzər hövzəsi ölkələrinin hərbi-siyasi problemləri

Xəzər hövzəsi ölkələrinin hərbi-siyasi təhlükəsizliyi və ümumiyyətlə bu regionda baş verən hər hansı proses haqqında danışarkən ilk növbədə bu regionun geosiyasi xəritəsinə baxmaq lazımdır. Napoleon Bonapart bir dəfə demişdir ki, öz coğrafiyanı bilmək xarici siyasətini bilmək deməkdir. Bu fəslə başlayarkən mən də həmin prinsipə riayət etməyi qərara aldım. Xəzər hövzəsinin yeni geosiyasi vəziyyəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

1) Rusiyanın regionun iqtisadi, siyasi və hərbi sahələrindəki payının azaldılması. 90-cı illər ərzində Xəzər regionunda baş verən əsas dəyişikliklər hövzə ölkələri arasında əlaqələrin pozulmasının daxili dinamikasından irəli gəlir.

2) Digər iştirakçıların artan aidiyyəti və Rusiya ilə onlar, hər şeydən əvvəl ABŞ arasında rəqabət. Regiondakı gərginlik əsasən strateji rəqabət terminləri ilə aydın olan geosiyasi vəziyyətin xoşagəlməz, lakin labüd nəticəsi kimi şərh edilirdi.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hazırki keçid dövründə bu cəhətdən əsas təhlükə kimi aşağıdakıları hesab etmək olar:

a) bu və ya digər beynəlxalq böhran şəraitində hərbi qüvvə təsiri cəhdləri ehtimalı;

b) hər xaricdən həm də daxildən dövlətçilik və ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəldilmiş hər bir hərəkət;

c) sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən global iqtisadi və informasiya-texnoloji gerilik, istehsalın tənəzzülü, ərzaq bazasının azaldılması və onlarla əlaqədar olaraq ölkələrin iqtisadi müstəqilliyinin zəifləməsi;

- d) separatçılıq, ölkə daxilində və yaxın xarici ölkələrdə millətlərarası toqquşma və münaqişələr;
- e) mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya, terrorizm, o cümlədən beynəlxalq terrorizm və narkomafiya.

Bütün bunlar planetin təbii ehtiyatları uğrunda gedən dünya qarşিদurması ilə daha da mürəkkəbləşir.

Dünya qarşিদurmasının təsiri Xəzər sahillərində gəlib çatmışdır – burada həcminə görə planetin üçüncü neft rezervuarı oynanılır. Qərb analitik mərkəzlərinin rəylərinə görə bu rezervuar XII əsrdə dünya bazarına karbohidrogen xammalının əsa tədarükçüsü olacaqdır. Xəzər regionunda açıq və rəsmi qarşিদurma 20 sentyabr 1994-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Dövlət neft şirkəti (ARDNŞ) və 12 xarici neft şirkətləri tərəfindən Xəzər dənizinin azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının (Azəri, Günəşli, Çıraq yataqları) emalı üzrə Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından sonra başladı. Bu müqavilə əsasında Azərbaycan beynəlxalq əməliyyat şirkəti (ABƏŞ) yaradılmışdır.

Rusiyanın Gülüstan müqaviləsinə reaksiyası Azərbaycan və Böyük Britaniyaya göndərdiyi notalar, Birləşmiş Ştatlara şifahi etiraz və 5 oktyabr 1994-cü ildə BMT-nin Baş katibinə ünvanladığı məktub oldu. Həmin məktubda deyilir: «Xəzərə münasibətdə birtərəfli fəaliyyət qeyri-qanunidir və qayda-qanunun bərpa edilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri görmək hüququnu özündə saxlayan Rusiya Federasiyası tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir». Cavabında (may 1995-ci il) ABŞ prezidenti Azərbaycanın Xəzər dənizindəki hərəkətlərini açıq aşkar müdafiə etdi. Bu münasibətlər toqquşmasına yekun nöqtəni Qafqazda ABŞ və Rusiyanın maraqlarının toqquşması haqqında məlumat yayıyan «Azadlıq» radiosu qoydu.

İki ildən az bir müddət keçdi. 1997-ci ilin fevralında senator Robert Bird özünün «Xəzər regionuna münasibətdə Amerika siyasəti» adlı çıxışında Azərbaycanı ABŞ-nin

Qafqazda strateji müttəfiqi adlandırmışdır, həmin ilin avqust ayında isə prezident Bill Klinton Xəzər regionunu «ABŞ-nın milli maraq zonası» elan etmişdir. Vaşinqton öz hərəkətlərini humanist niyyətlərlə – regionda sülhü və xəzər neftinin dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin etməklə motivasiya edirdi. Lakin, analitiklərin iddialarına əsasən xəzər neftinə vasitənin əldə edilməsi Qərbin superstrateji məqsəd zəncirində (bütün postsovet məkanının xammal ehtiyatlarına vasitənin əldə edilməsi) yalnız və yalnız bir bənddir.

İslam Şərqi, xüsusilə məqsədi regionun türkdilli ölkələrinin iqtisadi cəhətdən birləşdirilməsindən ibarət olan Türkiyə də hadisələrdən kənar qalmamışdır. Bu məqsədlə tərkibinə Əfqanıstan, Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Pakistan, Türkiyə, Özbəkistan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) yaradılmışdır. Sırr deyildir ki, Xəzər dənizi regionunun yanacaq ehtiyatlarının işlənməsi Fars körfəzi ölkələrinin maraqlarına ziddir. Hər vasitə ilə dünya bazarlarının əsas neft tədarükçüsü qalmağa can atan ATƏT-in ərəb ölkələri və ilk növbədə Səudiyyə Ərəbistanı Xəzər hövzəsində öz destruktiv fəaliyyətlərini fəallaşdırdılar. Öz maraqlarını müdafiə edən Türkiyə, İran və Səudiyyə Ərəbistanı «islam amili»ndən çox məharətlə istifadə edirlər.

Çin də Qafqazda gedən geosiyasi qarşıdurmada iştirak etməyi qəət etdi. O, beynəlxalq norma və razılaşmaları pozaraq Ermənistanı 8 yaylım atəşi qurğusu – «Tufan» ötürdü. Azərbaycan bu hərəkətləri Çinin Xəzər neft yataqlarının emalına fəal müdaxilə cəhdi kimi qiymətləndirdi.

Xəzəryanı dövlətlərlə baş verən qarşıdurma da çox aydın şəkildə görünürdü: başlanğıc mərhələdə Rusiya, Türkmənistan və İran bir tərəfə, Azərbaycan və Qazaxıstan isə digər tərəfə düşdülər. Böyük əminliklə demək olar ki, MDB-nin üzvü olan xəzəryanı dövlətlər arasındakı qarşıdurma qəsdən işdə maraqlı xarici qüvvələr tərəfindən qızışdırılır; hər dövlət arxasında xarici neft şirkətləri cərgəyə düzülmüşdür.

Maraqlısı isə odur ki, «üçlüyün» monolitliyi «ikiliyin» monolitliyindən xeyli aşağı idi. Həm Rusiya, həm İran, həm də Türkmənistan dəfələrlə göstərmişdir ki, özləri üçün əlverişli şəraitdə bir-biri ilə əməkdaşlıqdan imtina edə bilirlər. Beləliklə, 1995-ci ilin dekabrında İranın neft naziri Qolyam Reza Ağazadə bəyan etmişdir: «İran Xəzər neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi layihəsində iştirak probleminin həlli məsələsində siyasi şərait deyil, iqtisadi əlverişlilik baxımından çıxış edəcəkdir».

Yaranmış vəziyyətdə paradoks ondan ibarətdir ki, Rusiya özü Qərbe onu xəzəryanı regiondan sıxışdırmağa yardım edir; məhz Rusiyanın siyasəti Xəzərin enerji ehtiyatları uğrunda yarışmanın beynəlmilləşdirilməsinə təkan verdi. Maraqlarının qorunması əlverişli coğrafi, tarixi, hüquqi şəraitə malik olan postsovet Rusiyası bu regionda pragmatik siyasət aparmağa müvəffəq ola bilmədi. Düşünülmemiş hərəkətlər və siyasi səhvlərlə o özü Qafqazdakı mövqeyini zəiflətdi. Xəzərin coğrafi mövqeyi, rusiya Şimali Qafqazının, Qazaxistanın, Türkmənistanın və İranın yaxınlığı, müxtəlif ehtiyatların çoxluğu, eləcə də Xəzərin ABŞ-nin «həyati əhəmiyyətli maraqlar» zonası elan edilməsi Rusiyanın bu regionda maraqlarının təhlükəsini artırır. Rusiyaya və onun Şimali Qafqazdakı respublikalarına olan siyasi, iqtisadi, informasiya və psixoloji təsir, onların potensial beynəlxalq münaqişələr zonasına cəlb edilməsi artır.

Xəzər regionu Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə təsir göstərən bir sıra xüsusiyyətlərlə fərqlənir:

- a) spesifik təbii ehtiyatlar, o cümlədən hələ tam mənimsənilməmiş faydalı qazıntı ehtiyatları;
- b) qeyri effektiv şəkildə istifadə ediləe ərzaq və rekreasion potensial, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensial imkanlar;
- c) ekoloji problemlər;
- d) etnik və dini problemlərin kəskinləşməsi riski;

- e) daxili silahlı münaqişələrin uzunmüddətli mənfi təsiri;
- f) SSRİ-nin dağılması nəticəsində tənzimlənməmiş sərhəd münaqişələrinin meydana çıxması;
- g) Qərbin və ABŞ-ın qafqaz və mərkəzi Asiya dövlətlərində qərb istiqamətini yaratmaq və müdafiə etmək cəhdləri.

Qara dənizdə xeyli mövqeyini itirmiş Rusiya Xəzər regionunda hələ də sahibkar olaraq qalır. Ukraynanın müstəqilliyi Rusiyanı onun Qara dənizdə birincilik mövqeyinin itirilməsinə səbəb oldu. Ukraynanın itirilməsi Rusiyanın geostrateji seçiminin xeyli dərəcədə məhdudlaşması səbəbindən geosiyasi cəhətdən mühüm məqam oldu. Rusiyaya Qara dənizin yalnız kiçik bir zoloğı və Ukrayna ilə sovet Qara dəniz donanması qalıqlarının Kırımda yerləşdirilməsi hüququ haqqında münaqişəli və həll edilməmiş məsələ qaldı. Bu zaman o böyük ikrah hissi ilə Ukrayna ilə NATO-nun hərbi-dəniz və dəniz desant manevrlərinin keçirilməsini, eləcə də Qara dəniz regionunda Türkiyənin rolunun artmasını müşahidə edirdi. Rusiya üçün Xəzər hövzəsinin rolu məhz bu səbəbdən artır.

Hal-hazırda Rusiyanın xarici siyasi prioritetləri sahəsində ən əsas istiqamətlərdən biri MDB və ya yaxın xarici ölkələrdir. Bütün postsovet məkanı onun iqtisadiyyat, müdafiə və milli təhlükəsizlik sahəsində həyati əhəmiyyətli maraqları zonasını təşkil edir. Uzaq regionlarda aparılan fəal siyasətin Moskva üçün qeyri mümkün olmasının səbəbi yalnız onun kəskin şəkildə zəifləməsi deyil, hər şeydən əvvəl Moskvanın əsas enerjisinin indi onlarla dövlətin sağ qalmaq üçün vasitə axtardığı MDB çərçivəsində istifadə etməli olmasından ibarətdir.

Rusiyanın təhlükəsizlik siyasətinə təsir göstərən xüsusiyyəti onun iki qitədə yerləşməsidir. Rusiyanın yerləşdiyi ərazi iki zəif regiondan ibarətdir, təhlükəsizlik töqtəyi nəzərindən öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Makkinder hesab edir

ki, onun «heartland» adlandırdığı bu region xüsusi geosiyasi əhəmiyyətə malikdir.

Rusiyanın Zaqafqaz və Xəzər roayonundakı maraqlarının forpostu kimi Şimali Qafqazın rolu məhz bu səbəbdən artır. Müəyyən şəraitdə bu region dünya iqtisadiyyatına və dövlətlərarası münasibətlərə ciddi surətdə təsir edəcəkdir. Rusiyanın Cənub sərhədləri onun təhlükəsizlik siyasəti sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütün bu region son dərəcə mühüm strateji mərkəzdir, belə ki, orada məskunlaşmış xalqlar çox böyük sosial dinamikaya, qədim geosiyasi ənənələrə sahibdirlər, onun özü isə birbaşa olaraq öz tərəfindən relyef nöqtəyi nəzərindən Qafqazın dağ massivinə aid olan sərhədyanı zonaya strateji nəzarəti həyata keçirən Türkiyə ilə həmsərhəddir. Qafqaz üzərində nəzarət ilk növbədə isti dənizlərə çıxış açır və sərhəddin cənuba və ya şimala doğru hətta ən kiçik yerdəyişməsi belə qitənin bütün qüvvələrinin – tellukratianın əhəmiyyətli qalibiyyəti və ya əhəmiyyətli məğlubiyəti deməkdir. Xəzərdə öz mövqelərini möhkəmlədən Rusiya Orta Asiyada da iştirak üçün əlavə zəmanət əldə edəcəkdir. Lakin Rusiyanı ən narahat edən məsələ ABŞ-nin Xəzər hövzəsi ölkələrinə daha da soxulmasıdır.

Öz strateji layihələrinin realizasiyası çərçivəsində ABŞ Böyük Yaxın Şərqdə öz təsir zonalarını Qafqaz sıra dağlarına və Volqa çayının mənəbinədək genişləndirir. Onlar Cənubi Qafqazda əsaslanır və Mərkəzi Asiyada sarsılmaz mövqe tuturlar. Beləliklə, Zbiqnev Bjezinskiy qeyd edir ki, «tarixdə ilk dəfə olaraq qeyri-avropa ölkəsi Avrasiyada münasibətlərin əsas münəsifi olmaqla yanaşı həm də dünyanın birinci derjavası rolunadək qalxdı».

ABŞ Xəzər regionunda əsas nəqliyyat və enerji obyektleri üzərində nəzarəti təsbit edir (TRACECA layihəsi, Bakı-Ceyhan boru kəməri), Balkan – Qafqaz – Mərkəzi Asiya xəttini yaradaraq Avrasiyanın mərkəzi hissəsini «balkanlaşdırmaq» cəhdi göstərirlər. Bjezinskiyin «Avrasiya

Balkanı» yaratmaq haqqında ideyası ABŞ-nın avrasiya məkanında həyata keçirdiyi siyasətinin leytmotivinə çevrilir; bu siyasətin əsasını dövlətlərin parçalanması, orada mövcud olan «geosiyasi plyuralizmin» qorunması, Rusiyanın Avrasiyanın güclü dövlətinə çevrilməsinə yol verməməkdən ibarətdir.

Tamamilə aydındır ki, ABŞ Qara dəniz-Xəzər regionunun əsas geosiyasi oyunçularında birinə çevrilir. 2001-ci ilin yanvarında Davosda keçirilən Ümumdünya iqtisadi forumunda Amerika nümayəndələri təkrar olaraq təsdiq etdilər ki, Xəzər onların həyati əhəmiyyətli maraqları zonasıdır və ona Fars körfəzinə alternativ olan neft mənbəyi kimi baxılır. ABŞ-nın Xəzərin mənimsənilməsi üzrə planları kiçik C. Buşun yeni milli strategiyasına aiddir. Bu strategiya dünyada əsas neft hasilatı rayonlarına rəsmi şəkildə «qlobal enerji tarazlığı üzərində nəzarət» adlandırılan nəzarət yaratmaqdan ibarətdir. Bu strategiya yaxın 20 il ərzində ABŞ-da neftə olan tələbatın 33%, təbii qaz tələbatının isə yarıdan çox artımı nəzərdə tutulur.

Buş administrasiyası şərq-qərb nəqliyyat dəhlizi variantının müdafiəsini, öz dünyəvi maraqlarını həm də istifadəsi üçün məqsədyönlü şəkildə zəmin yaradılan silahlı qüvvələrin vasitəsilə müdafiə etməyi və həyata keçirməyi davam etdirmək niyyətindədir.

Ağ Evin təsəvvürünə əsasən ABŞ həyati əhəmiyyətli strateji maraqlar zonasında gedən Qara dəniz-Xəzər regionu kimi yerli münaqişələrdən kənar qala bilməz. Bu regionda Amerika siyasətinin əsas məqsədlərini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

1. zaqafqaz-xəzəryanı dövlətlərin müstəqilliyi və suverenitetini, onların Rusiyadan uzaqlaşdırılması və ABŞ-dan asılılığını təmin etmək;
2. dünya enerji mənbələrini artırmaq və diversifikasiya etmək və onların maksimum idarə edilməsi və nəzarəti üçün şərait yaratmaq;

3. rusiya maraqlarına zidd olaraq qara dəniz-xəzəryanı dövlətlərin regional inteqrasiyasını təmin etmək;
4. ABŞ-nın burada öz biznesini həyata keçirən neft şirkətlərini müdafiə etmək;
5. dövlətin siyasətinin dəyişdirilməsi məqsədilə İrana təzyiq göstərmək.

Əslində söhbət ABŞ-nın regionda həll etməyə çalışdığı global üç vahid məsələdən gedir. Onun tərkib hissələri ABŞ-nın **kommersiya, enerji və geostrateji maraqları**dır.

Kommersiya marağı. Ümumiyyətlə Xəzəryanı regiondan danışsaq, ABŞ hökuməti və beynəlxalq maliyyə institutlarının yardımından faydalanan amerika neft kapitalının mövqeləri kifayət qədər möhkəmdir və çox güman ki, möhkəmlənməkdə də davam edəcəkdir. ABŞ ən müasir neft hasilatı texnologiyası tətbiq edir və öz rəqiblərinin (hər şeydən əvvəl Rusiyanın) imkanlarından üstün olan çox böyük maliyyə imkanlarına malikdir.

Enerji marağı ilk növbədə Vaşinqtonun ABŞ-nı enerji ehtiyatları ilə təmin olunmasını artırmaq cəhdindən irəli gəlir. Burada ön plana enerji mənbələrinin diversifikasiyası (ölke iqtisadiyyatının dünyada ən iri neft tədarükçüsü olan Yaxın Şərq və ATƏT ölkələrindən asılılığını azaltmaq), regiondan neft və qazın çıxarılması yollarının və istiqamətlərinin genişləndirilməsi (ABŞ yalnız eninə istiqamətlə Rusiya və İrani ötərək Şərqdən Qərbə doğru keçən layihələri dəstəkləyir; Türkiyə tərəfindən tankerlərin Bosfordan keçməsinə qoyulmuş məhdudiyyəti bəyənir; Bakı-Ərzurum qaz boru kəmərinin tikintisi layihəsi hesabına «Mavi axın» layihəsinin effektivliyinin azaldılması, qazın Xəzərin azərbaycan şelfindən Türkiyəyə çıxarılması üçün bütün qüvvələrini sərf edirlər).

Geosiyasi maraq. Xəzər neft layihələrinin işlənməsi zamanı geosiyasi düşüncələr bu mərhələdə ABŞ üçün iqtisadi düşüncələrdən xeyli irəlidir. Xəzər regionu ABŞ-nın Avrasiyada üç geosiyasi rəqibi – Rusiya, Çin, İran arasında yerləşir.

Region üzərində nəzarət ABŞ-na beş dənizdə (Qara dəniz, Aralıq dənizi, Xəzər dənizi, Fars körfəzi və ona bitişik Ərəb dənizi) və bütün qitədə global birinciliyə nail olmağa imkan verəcəkdir. Bu zaman regionun karbohidrogen ehtiyatları üzərində nəzarət yaratmaq və Xəzər ehtiyatlarının ABŞ özü üçün strateji rəqib hesab etdiyi ölkələrə ötürülməsinə yol verilməməsi nəzərdə tutmuşdur. Bu məsələni həll etmək üçün Vaşinqton regionda qərb nəqliyyat dəhlizinin keçəcəyi ABŞ və onun strateji müttəfiqi olan Türkiyədən asılı dövlətlər xətti yaratmağı zəruri hesab edir.

ABŞ-nın Xəzər regionunda həyata keçirdiyi regional siyasətinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. regionun bazar demokratiyasının inkişafı yolunu tutmuş ölkələrinin dövlətçilik və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və onların Rusiya ilə əlaqələrinin zəiflədilməsi;
2. ABŞ üçün kommersiya imkanlarının genişləndirilməsi;
3. Regional münaqişələrin həmçinin regionun yeni ölkələri arasında siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələrin yaradılması vasitəsilə həll edilməsi;
4. Enerji nəqliyyat kommunikasiyalarının qorunması üçün xüsusi bölmələrinin və qüvvələrin yaradılması;
5. Xəzər enerji daşıyıcıları hesabına ABŞ-nın enerji müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, eləcə də xəzər neftinin və təbii qazının dünya bazarlarına azad axınını təmin etməklə regionun dövlətlərinin Rusiyadan asılılığının azaldılması;
6. ABŞ-nın Xəzər hövzəsi dövlətləri ilə hərbi-siyasi, hərbi-texniki və hərbi əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət verilir.

ABŞ-nın regiona daxil olma vasitələri:

1. Enerjetikanın inkişafına və Şərqlə Qərb arasında enerji nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına yardım;
2. Məqsədyonlu maliyyə yardımının göstərilməsi;
3. münaqişələrin tənzimlənməsi məsələsində təşəbbüsü öz üzərinə götürmək cəhdi;
4. Regionun dövlətlərini təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində əməkdaşlığa məcbur etmək;
5. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə, o cümlədən Əfqanıstanda talib rejiminin süquta uğradılması üzrə əks terrorçu əməliyyatları və Səddam Hüseyinə qarşı əməliyyatlarda hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığın təmin edilməsi. ABŞ regionda öz hərbi qüvvələrini yerləşdirmək üçün bu vəziyyətdən çox məharətlə istifadə etmişdir.
6. Bu zaman ABŞ Rusiyanın əl qoluunu bağlamaq, onun iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırmaq və digər xəzəryanı dövlətlərlə əlaqələrini zəiflətmək üçün səy göstərmişdir.

Xəzər regionunda Rusiyanın əlverişli coğrafi mövqeyi hesabına obyektiv olaraq birinciliyə və inkişaf etmiş boru kəməri sistemində malik olması Vaşinqtonu bu ölkəyə regionda amerikanın maraqlarına əsas təhlükə mənbəyi kimi baxmağa məcbur edir.

ABŞ ən iri neft şirkətlərinə arxalanaraq bu regionda özünün fərdi kapital mövqələrinin sonradan onu regionda daha da möhkəmlənmək üçün başlanğıc meydança kimi istifadə etmək məqsədilə möhkəmləndirilməsi üçün şərait yaratmış və yaratmaqda da davam edir. Nəticədə bir neçə il ərzində ABŞ-nın regionda siyasəti hökumətin pərakəndə addımlarından maraqlarının inkişaf etdirilməsi və müdafiəsi üzrə tammiqyaslı konsepsiyalaradək təkamül etmişdir. Strategiyanın təsbit edilməsi eyni zamanda tətbiq edilən vasitələrin mexanizmlərinin genişləndirilməsi zamanı həyata keçirilirdi.

Birləşmiş Ştatlar tərəfindən mərkəzində Xəzər dənizinin yerləşdiyi geniş bir məkənin mənimsənilməsinin

vahid strateji planının həyata keçirilməsinin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Amerika və qərbin digər neft şirkətlərinin Xəzər dənizində həyata keçirdiyi aktiv fəaliyyətinin bəyənilməsi;
- Amerikanın başçılığı altında xəzər neftinin qərb bazarına çıxarılması üçün Bakı-Ceyhan magistral neft boru kəmərinin tikilməsi;
- Rusiyanı keçməmək şərtlə karbohidrogenin ixracı üçün yeni istiqamətlərin axtarışı;
- Cənubi Qafqaz dövlətlərinin (Azərbaycan, Gürcüstan) hərbi infrastrukturunun hazırlanması və bu dövlətlərin silahlı qüvvələrinin NATO standartlarına keçilməsi;
- Əfqanıstanda antiterror əməliyyatları çərçivəsində Mərkəzi Asiya dövlətləri bazasında qərb ölkələrinin hərbi kontingentinin genişləndirilməsi;
- İrana narışı davam edən təzyiqlər.

Lakin hal-hazırda obyektiv həqiqət ondan ibarətdir ki, ABŞ-nin İraqdakı müvəffəqiyyətli əməliyyatı ilə əlaqədar olaraq Xəzər regionu onlar tərəfindən strateji əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyat hövuzu kimi nəzərdən keçirilməyə başladı və gözlənilirdi ki Xəzər regionu dövlətləri yalnız 2010 ildə ABŞ üçün iqtisadi cəhətdən cəlbedici dövlətlərə çevriləcək və gündə 3-4 mln. barrel neft ixrac edə biləcək. Beləliklə, ABŞ qənimət əldə etməkdən çox Xəzərin neft sərvəti üzərində öz nəzarətini bərqərar etməkdə və onların gələcəyə konservasiyasında (qorunub saxlanılmasında) maraqlıdır.

Xəzərdə strategiyasının həyata keçirilməsi zamanı ABŞ-nin nəzərə almağa məcbur olduğu problemlər içərisində aşağıdakıları da qeyd etmək olar:

- Xəzər dənizinin statusu məsələsinin həll edilməməsi;

- Transmilli (amerika) korporasiyalar (hər şeydən əvvəl BP-Amoco) hər zaman Vaşinqtonun siyasi maraqlarına riayət etməyə razı olmur; Chevron və Mobil kimi korporasiyalar Qazaxıstan və Rusiya ilə müştərək olaraq Xəzər neft layihəsinin fəal iştirakçılarıdır və onlarla əməkdaşlıqda maraqlıdırlar;
- Bir sıra Amerika neft korporasiyaları açıq şəkildə öz narazılıqlarına İrana qarşı sanksiyalarla bəyan edirlər və onların ləğv edilməsinə təkid edirlər. İranla bağlı məsələlər Amerika strategiyasının ən zəif yeridir.
- ABŞ-nın siyasi planlarına kor-koranə olaraq riayət etməyə Azərbaycanda işləyən Bakı-Supsa boru kəməri əsasında muxtar ixracat marşrutu əldə etmək və həmin marşruta gələcəkdə Ukrayna, Bolqariya, Rumıniya və s. də cəlb edilməsini istəyən beynəlxalq konsorsium AMOK da razı deyil;
- Rusiya, Bolorussiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanın simasında Avrasiya iqtisadi cəmiyyəti Amerikanın regional planlarının qarşısını alan mühüm inteqrasiya əhəmiyyətinə malikdir.
- Amerikanın regiondakı mövqelərinin möhkəmlənməsinə müəyyən bir müqavimət «Şanxay altılığının» rolunun artması ola bilər;
- ABŞ-nın söylərinə baxmayaraq Amerikanın planlarına təhlükə yaradan regional münaqişələr hələ də həll edilməmiş qalır.

Bununla belə, yaxın gələcəkdə ABŞ-nın regionda fəallığının artmasını gözləmək lazımdır. Regionda və onun hüdudları kənarında baş verən proseslərin kifayət qədər çevikliyi nəzərə alaraq Amerika regional strategiyasının konturlarının işlənib hazırlanması və korrektə edilməsi ehtimalını istisna etmək olmaz.

Beynəlxalq münasibətlərin bu regionda Rusiya və ABŞ-dan az olsa da kifayət qədər təsir gücünə malik digər iştirakçılara gəldikdə isə onlar İran və Türkiyədir. İran regional və dövlətlərarası münaqişələrin kəskinləşməsi şəraitində öz quru və dəniz sərhədləri boyunca sabitliyin təmin olunmasına ehtiyac duyur, belə ki, yeni müstəqil dövlətdə baş verən istənilən irimiqyaslı hadisə bu və ya digər vasitə ilə bu ölkədəki şəraitə toxuna bilər. İranın xarici siyasi strategiyasını düzgün şəkildə anlamaq üçün bu ölkənin müvafiq problemlərə malik çoxmillətli olmasını nəzərə almaq lazımdır. İran əhalisi Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə yaxın əlaqələrə malikdir. Hər şeydən əvvəl söhbət İran əhalisinin üçdə bir hissəsini təşkil edən etnik azərbaycanlıların məskunlaşdığı Şimali İranda baş verən qarışıqlıqdan gedir.

Bütün dünyada müsəlman işinin müdafiəsi haqqında rəsmi bəyənamələrə baxmayaraq İran azərbaycan-erməni münaqişəsində Ermənistanın mövqelərini tutdu. Bir tərəfdən Qarabax münaqişəsi məsələsində islam həmrəyliyi haqqında bəyənətlər verən İran digər tərəfdən Ermənistanla daha da sıx əlaqələr yaradır. İran Türkiyənin regiondakı təsir gücünə müqavimət göstərmək üçün öz maraqları çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən bu və ya digər dərəcədə istifadə edir. İran üçün türk separatçılığının potensialı həm Cənubi Qafqaz, həm də Mərkəzi Asiya ilə bağlıdır. Stimulyator rolunu ya Türkiyə, ya ABŞ, ya da hər iki ölkə birlikdə oynaya bilər.

1996-cı il Türkiyə-İsrail hərbi sazişi İran rəhbərliyinin müəyyən dərəcədə təlaşına səbəb olur.

Xəzər İran üçün hər şeydən əvvəl onun ticari-iqtisadi maraqlarının, eləcə də milli təhlükəsizliyinin qorunması maraqlarının təmin edilməsi regionu kimi əhəmiyyət daşıyır. Unutmaq lazım deyil ki, XIX əsrin lap əvvəllərində Mərkəzi Asiya və Qafqazın ayrı-ayrı regionları İranın tərkibinə daxil idi və onunla tarixi və mədəni əlaqələrə malik idi.

Lakin, İrənın regiondakı iqtisadi müvəffəqiyyətləri çox kiçikdir və bu da İrən iqtisadiyyatının zəifliyi və İrən biznesmenlərinin əcnəbi ölkələrə yatırım qoymaq təcrübəsinə malik olmaması ilə izah olunur. Hal-hazırda İrən hakimiyyəti iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yollar axtarışındadır. Bununla əlaqədar olaraq son zamanlar İrən cəmiyyətində müşahidə edilən mütədil sosial-iqtisadi və siyasi islahatlara olan tendensiyalar diqqəti cəlb edir. Avropa Birliyi İrənla iqtisadi münasibətləri bərpa etməyə başlamışdır. ABŞ İrən hökumətində islahatçı cinahın rəğbətini qazanmaq üçün əlavə səylər göstərir. Dəyişikliklər nəticəsində İrən tədricən iqtisadi və siyasi təcridatı dəf edir. Beləliklə, milli maraqlar İrən siyasi dairələrində dini radikalçılığa üstün gəlir. İrən bu sindromdan yaxa qurtarmağa və real zəmanın reallıqlarını qəbul etməyə müvəffəq olmuşdur.

Türkiyəyə münasibətdə qeyd etmək olar ki, beynəlxalq arenada təbii ehtiyatlarla zəngin yeni türkdilli dövlətlərin meydana gəlməsi Türkiyə tərəfindən öz geosiyasi maraqlarının inkişaf etdirilməsi imkanı kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu səbəbdən Türkiyənin bütün türkləri Ankaranın himayəsi altında birləşdirmək və demək ki, onların ehtiyat potensialını öz nəzarəti altına salmaq ümidilə lap ilk günlərdən yeni postsovet dövlətlərinə öz himayəsini hər vasitə ilə nümayiş etdirməsi heç də təəccüblü deyil. Şərqi istiqaməti Türkiyənin xarici siyasətində ən əsas istiqamətlərdən birinə çevrildi.

Artıq 80-ci illərin sonlarında Türkiyə o zaman sover türkdilli respublikalardan çıxmış və tezliklə müstəqil dövlətlərə çevrilmiş yeni siyasi qüvvələrlə mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlərini sürətlə qaydaya salmağa başladı. Gözlənilmədən əldə etdikləri azadlıq və bir neçə postsovet ölkələri – eləcə də Azərbaycan elitasının müstəqilliyi şəraitində onlar türk modeli vaksitəsilə iqtisadi möcüzə gözləyirdilər.

Qafqaz-Xəzər regionuna münasibətdə siyasəti sahəsində Türkiyə Qərbin, hər şeydən əvvəl ABŞ-nin

müdafiəsi ilə qarşılaşdı. 1992-ci ilin noyabrında «Uoll-strit cornal» Qərbin hakim dairələrində Türkiyəyə olan yeni münasibəti bu cür şərh etmişdir: «Türkiyə yeni müsəlman ölkələrinə kübar demokratiyaya çevrilməkdə yardım etməyə cəhd göstərir. O, Qərb, Balkan və Yaxın Şərq arasında körpü rolunu oynayır. O, Qərbin həyati əhəmiyyətli təhlükəsizlik lingi rolunu oynamaqda davam edir. Köklü düşmənçilik ocaqları olan, hər kəsin silahı olan, etnik narazılığın isə adi hala çevrildiyi bir regionda Qərb üçün Türkiyənin dostluq münasibətləri son dərəcə əhəmiyyətlidir».

Xəzər hövzəsinə olan maraq həm də üç xəzəryanı dövlətin – Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın türk dövlətləri olması ilə izah olunur.

Ümumilikdə Türkiyənin bu regionda həyata keçirdiyi xarici siyasi kursunun çərçivələrini və imkanlarını qiymətləndirərkən Türkiyənin hələ ki tam olaraq həqiqi bazar iqtisadiyyatına çevrilməmiş iqtisadiyyatının Qərbin köməyi olmadan, yalnız öz gücü hesabına həll etməyə qadir olmadığı bir çox problemlərlə qarşılaşması faktını da nəzərə almaq lazımdır.

Türkiyə hər şeydən əvvəl cənubi Qafqazda baş verən proseslərə qarşı biganə deyil. Lakin onun regionun dövlətləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanla mədəni və linqvistik yaxınlığının türk xalqlarının geniş ittifaqı çərçivəsində Türkiyənin liderliyini təsdiq etməsi və bununla da Türkiyənin yeni beynəlxalq rolunun yaranmasına yol açılması haqqında ümidləri boşa çıxdı. Bundan əlavə, tezliklə aydın oldu ki, müasir dünyada türkdilli dövlətlərin hər hansı bir ittifaqda, xüsusən də pantürkist və ya digər əsaslı dövlətdə birləşməsi üçün etnik və linqvistik yaxınlıq heç də kifayət deyil. Buna baxmayaraq onun iqtisadi iştirakı genişlənməkdədir. Neft və qaz ixracında Türkiyənin rolu bu ölkəni gələcəkdə regionda baş verəcək hadisələrin (Bakı-Ceyhan boru kəməri) fəal iştirakçısına çevirir. Enerji ehtiyatlarına kəskin ehtiyac duyan və bu məsələdə

Rusiyadan asılı vəziyyətdə olan Türkiyə üçün Mərkəzi Asiyadan alternativ karbohidrogen tədarüku cənubi Qafqaz müttəfiqləri (Gürcüstan və Azərbaycan) olmadan qeyri-realdır. Təhlükə: ya bütün Cənubi Qafqazda, ya da Mərkəzi Asiyada Rusiya nəzarətinin bərpa edilməsi.

Türkiyənin regionun dövlətləri ilə hərbi əməkdaşlığı genişlənir. Buna baxmayaraq Türkiyənin regionda müstəqil təsir qüvvəsi məhdud olaraq qalmaqdadır. Türkiyənin rolu ABŞ-na tabe edilmişdir və ayrı-ayrı siyasi xadimlərin ambisiyalarına baxmayaraq belə də qalacaqdır.

Yuxarıda söylənənlərin hamısı xəzər nefti uğrunda mübarizənin ən qızğın çağını yaşamasından xəbər verir. Ola bilsin məhz bu mübarizə XXI əsrin ən mühüm hadisəsinə çevriləcəkdir; söhbət ən iri neft-qaz yataqlarının yerləşdiyi regionda iqtisadi birincilik və Xristianlıq və İslamın, Qərblə Şərqlin, Avropa və Asiyanın qarşı-qarşıya gəldiyi regionda siyasi birincilikdən gedir.

§2. Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusu problemləri

Demək olar ki, 250 il ərzində rusiya-iran siyasi və iqtisadi maraqları zonası olan Xəzər dənizi SSRİnin dağılmasından sonra rusiya-iran-azərbaycan-qazaxıstan-türkmənistan maraqlarının zonasına çevrildi. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının gənc varisləri dəniz sərvətlərinə hüquqları olduğunu elan etdilər və məhz bu vəziyyət Xəzər dənizinin statusu siyasi problemini tamamilə yeni siyasi səviyyəyə çıxarmış oldu. Yaranmış vəziyyəti aydınlaşdırmaqdan ötrü ilk növbədə bu problemin yaranma tarixçəsinə nəzər salmaq lazımdır. Xəzərin statusu problemi ilk dəfə I Pyotrın «fars yürüşü» zamanı (1722-1723-cü illər) meydana çıxmışdır və onun köklərini bu yürüşün ardınca baş tutmuş Peterburq (1723-cü il), Rəşt (1729-cu il), Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələrində

axtarmaq lazımdır. Ümumilikdə bu müqavilələrin mahiyyəti Xəzər dənizinin tamamilə rusiyanın tabeliyinə keçməsinə ibarət idi. Başqa sözlə o zamanlar Xəzərə beynəlxalq dəniz və ya beynəlmiləl göl kimi deyil, Rusiyanın daxili (qitə daxili) dənizi kimi baxılırdı. Sovet Rusiyası Xəzərə olan monopoliya hüquqlarından imtina etdi və 1921, 1935 və 1940-cı il müddətsiz bağlanmış sovet-iran müqavilələri Xəzər dənizində iki Xəzəryanı dövlətin – SSRİ və İranın dəniz fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə olan bərabər və müstəsna hüquqlarını müəyyən etdi. O zamanlar geniş istifadə edilən «sovet-iran dənizi» termini yalnız bu iki dövlətin, onun təşkilat və vətəndaşlarının dənizdən istifadə etmək hüququ olması deməkdir. Xəzər dənizinin üçüncü ölkələr üçün bağlı olması 1935-ci il Müqaviləsinin 14-cü bəndində aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Orada deyilir: «Bütün Xəzər dənizi boyunca yalnız SSRİ və İrana və eynilə Razılığa gələn tərəflərdən birinin vətəndaşları və ticarət nəqliyyat təşkilatlarına məxsus olan və müvafiq olaraq SSRİ və İran bağrağı altında üzən gəmilər yerləşə bilər». Onlar gəmilərdə heyət qismində yalnız onların dövlətlərinə ail şəxslərin olması haqqında bərabər hüquqlu şəkildə razılığa gəldilər. İran hətta SSRİnin Pəhləvi (Ənzəli) portunun idarə heyətinin tərkibində fars vətəndaşı olmayan xidmətçilərin, işçilərin və podratçıların olmaması xahişini də yerinə yetirdi.

Lakin sovet Rusiyası Xəzər dənizinin «rusiya daxili dənizi» statusunu «sovet-iran daxili dənizi» statusuna dəyişməyə razı olaraq nə qeyd edilmiş müqavilələrin imzalanması zamanı, nə də sonralar dənizlərə və ya beynəlmiləl göllərə münasibətdə adətən olduğu kimi Xəzər dənizində sərhədlərin müəyyən edilməsi və ərazi sularının ayrılması haqqında məsələ qoymamışdır. Təqdirəlayiqdir ki, bütün bu illər ərzində İran da bu cür məsələ irəli sürməmişdir. Əksinə hər iki tərəf dəfələrlə xəzərdaxili sərhədlərin olmamasını qeyd etmişlər. Məsələn 1976-cı ildə İran XİN SSRİ

səfirliyinə göndərdiyi notada deyilir: «Xəzər dənizində İran və Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı arasında dəniz sərhəd xəttinə münasibətdə heç bir müqavilə və saziş və ya müəyyən edilmiş qayda yoxdur». Bununla belə, 1934-cü ildən etibarən hər iki tərəf həm suda, həm də havada şərti olaraq Astara-Həsən-Qulu (şək. 1.) xətti üzrə sərhədi qoruyur və hüquqi şəkildə müəyyən edilməmiş bu dəniz sərhədi xəzərə aid sovet-iran qarşılıqlı münasibətlərində qarşılıqlı şəkildə riayət edilən (hərbi-dəniz qüvvələri və DİXX-nin yardımı ilə olsa belə) «hüquqi» normaya çevrilmişdir.

Lakin siyasidən çox, geosiyasi olan 1921, 1935 və 1940-cı il müqavilələrinin maddələri sovet dövründə artıq öz qüvvəsini itirdilər. Beləliklə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-tərəfindən Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üzrə birtərəfli fəaliyyət həyata keçirilmişdir. 1982-ci il SSRİ-nin dövlət sərhədləri haqqında qanunda deyilir ki, SSRİ-nin dövlət sərhədi «göl və digər su hövzələrində SSRİ-nin dövlət sərhədinin çıxışını göl və ya digər su hövzəsinin sahili ilə birləşdirən düz xətt üzrə» müəyyən edilir. Deməli, bu qanun Xəzər dənizini İranın razılığı olmadan göl statusu üzrə SSRİ ilə İran arasında bölmüşdür.

Bununla əlaqədar olaraq bütün Xəzəryanı dövlətlər sovet dövründə Xəzərin beynəlxalq-hüququ statusunun yaranmaması və yaranmışdısa da yanlış istiqamətdə yaranması fikri ilə yekdilliklə razı idilər. Bu səbəbdən Xəzərin yeni statusunun yaradılmasına eyni zamanda bütün xəzəryanı dövlətlər qoşuldular. 1992-ci ildən onlar artıq faktiki olaraq çoxtərəfli münasibətlər və danışıqların əsasını qoydular. Bu proses hal-hazırda da davam edir. Buna paralel olaraq ikitərəfli görüş və danışıqlar da gedir.

Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərində hövzənin statusunun müəyyən edilməsi məsələsində kompromiss axtarışlarına başlamış xəzəryanı dövlətlərin çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətləri yaranmağa başladı: «Xəzər «dənizdir» ya

«göl»)? Bu başlıca məsələ ətrafında müzakirələr artmağa başladı. Nəticədən Xəzər dənizinin sahəsinin, dibinin və bioloji və mineral ehtiyatlarının bölüşdürülməsi prinsipi asılı idi.

§3. Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi prosesində Xəzəryanı dövlətlər arasında baş verən əməkdaşlıq və rəqabət

Hövzə rayonunda yaranan beynəlxalq münasibətlər və Xəzər dənizi, xüsusilə də onun beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi problemləri üzrə danışıqları şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ 1991-1994-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələni kəşfiyyat və problemin həlli üçün münasib variantın axtarışı mərhələsi adlandırmaq olar. **İkinci mərhələ** 1995-1999-cu illəri əhatə edir. Bu illər ərzində real baxışlar və yanaşma tərzləri formalaşmış, bir sıra çoxtərəfli ciddi görüş və konfranslar keçirilmişdir. Bu görüş və konfranslarda Xəzərin statusu və digər məsələlər üzrə mövqələr müzakirə edilmişdir. Sonuncu, **üçüncü mərhələ** 2000-ci ilin yanvarından, daha doğrusu Rusiya dövlətinin yeni rəhbəri olan V.V. Putinin siyasi arenaya çıxdığı andan başlamışdır. Onun gəlişi Rusiya Federasiyasının xəzəryanı region və Xəzər problemlərinə münasibət üzrə yeni konsepsiyasının yaranması ilə yadda qalmışdır.

Bu mərhələlərdən hər birini ətraflı surətdə nəzərdən keçirək.

Birinci mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, bu dövrdə xəzəryanı dövlətlər, eləcə də maraqlı ölkələr – ABŞ, Türkiyə, Çin, Qərbi Avropa ölkələri və s. Xəzər dənizini əsas enerji daşıyıcısı mənbələrindən biri kimi görmüşlər. Regiona daha böyük diqqət yetirilməyə, formalaşan geosiyasi sahədə özünün və başqalarının imkanlarını qiymətləndirməyin tarixi, siyasi, coğrafi, iqtisadi və hüquqi aspektləri ilə bağlı olan məsələnin öyrənilməsinə

başlandı. Onun statusunun müəyyən edilməsi əsas məsələyə çevrildi. Mövqelərin yaranması və üzə çıxarılması müxtəlif ölkələrin maraqlarından irəli gəlirdi. Buna paralel olaraq xəzəryanı dövlətlərin üstün cəhətlərinin formalaşması prosesi başlandı.

1991-ci ilin dekabr ayından etibarən Rusiya Federasiyası Xəzər dənizini hüquqi rejimi sovet-iran müqavilələri ilə tənzimlənən daxili su hövzəsi hesab etmək lazım olması mövqeyindən çıxış edirdi. Xəzərin Sovet-İran tabeliyində olmasının günümüzədək uzadılması aşağıdakılara dəlalət edir:

- a) Hər bir xəzəryanı dövlətin 10 millik balıq ovu zonasına suveren hüququ və bütün xəzəryanı dövlətlərin dənizin qalan hissəsinə bərabər hüquqları vardır;
- b) Xəzər dənizi onun hövzəsinə təbii çıxışı olmayan dövlətlər üçün bağlıdır, bu isə sahili olmayan dövlətləri, onların şirkət və təşkilatlarını dəniz fəaliyyətindən xaric edir.

Hal-hazırda Xəzər əvvəllər olduğu kimi iki deyil, beş dövlətin maraq zonası olduğundan:

- c) Rusiyanın SSRİnin hüquqi varisi olması səbəbindən sovet-iran müqavilələrinin hər iki subyekti xəritədə saxlanmaqdadır;
- d) 21 dekabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş Alma-ata bəyənaməsi çərçivəsində bütün yeni müstəqil dövlətlər SSRİ tərəfindən bağlanmış bütün müqavilələrə riayət etməyi öhdələrinə götürdülər.
- e) Xəzərin gələcək statusu 5 ölkənin razılığı ilə müəyyən edilməlidir, indiyədək isə sovet-iran müqaviləsinin yenidən baxılması üzrə istənilən birtərəfli fəaliyyət istisna edilmişdir.

Rusiyanın mövqeyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə onun tərəfindən postimperiya siyasətinin aparılmışdır. Bu siyasətin əsas məqsədi xəzəryanı dövlətlər tərəfindən özlərinin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsini başlamasına yol verməməkdən ibarət idi, belə ki bu regionda Rusiyanın təsirinin itirilməsinə gətirib çıxara bilərdi.

İrana gəldikdə isə danışıqların aparıldığı müddət boyunca onun mövqeyi destruktiv olaraq qalmışdır. Xəzərin özünə aid olan hissəsinə kifayət qədər karbohidrogen ehtiyatlarına malik olmayan İran hər şeydən çox xarici şirkətlərin bu regiona axınına yol verməmək haqqında fikirləşirdi, belə ki, bu hadisə onun tərəfindən milli təhlükəsizliyə təhlükə kimi qiymətləndirilirdi.

Xəzərin müasir probleminə sovet-iran müqavilələri nöqtəyi nəzərdən baxarkən aşağıdakı aksiomdan çıxış etmək lazımdır:

Xəzərin statusunu sovet-iran müqavilələri əsasında qanuniləşdirmək qeyri-mümkündür, belə ki, onlar yalnız balıq ovu hüquqlarını müəyyən etmişlər və onlarda ümumiyyətlə dəniz dibinin mənimsənilməsi məsələlərinə toxunulmur.

Yeni xəzəryanı dövlətlərin yaranmasından sonra Xəzərin dənizə yaxud göl olması haqqında mübahisə yenidən ortaya çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, burada fikir ayrılıqlarının mahiyyəti Xəzərin coğrafi mənada dəniz və ya göl olmasından çox onun dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyalarına aid edilib edilməməsindən ibarət idi. Bu məsələdən Xəzər dənizinin sahəsinin, dibinin və bioloji və mineral ehtiyatlarının bölüşdürülməsi prinsipi asılı idi.

Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının su hövzəsinin «dəniz» yaxud «göl» kateqoriyasına aid edilməsi üzrə əsas prinsipi ilə onun Dünya okeanı ilə əlaqəsi müəyyən edilir. Bu əlamətə əsasən **açıq dənizə** birbaşa olaraq Dünya okeanına tökülən su hövzəsi, **yarımqapalı dənizə** Dünya okeanına digər dənizlər vasitəsilə tökülən su hövzəsi, **qapalı dənizə** isə Dünya okeanına təbii dar keçid vasitəsilə tökülən su hövzəsi aiddir. Çaylar və kanallar beynəlxalq dəniz hüququ obyektlərinə aid deyildir və bu səbəbdən də onlar qitələrarası su hövzələrini dənizlərə çevirmirlər. BMT Konvensiyasına riayət etsək Xəzər dənizi Dünya okeanına təbii keçidlər – göl vasitəsilə tökülür.

Deməli, Xəzərin fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri BMT Konvensiyası ilə əhatə olunmur və hətta istəsək belə Dünya okeanından min kilometrə aralı olan Xəzər dənizinə münasibətdə açıq, yarımqapalı və ya qapalı dəniz anlayışını istifadə etmək olmaz. Bu səbəbdən də həm coğrafi, həm də hüquqi mənada Xəzər dənizi dəniz deyildir.

Xəzərin adi dəniz sahəsi kimi qəbul edilməsi halında ona avtomatik olaraq 1958 və 1982-ci illər kontinental şelf və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müvafiq maddələri aid edilir. Bu variant üzrə aşağıdakılar nəzərdə keçirilir:

1. Hər bir xəzəryanı dövlət 12 mil sahəsində ərazi saları və 200 mil sahəsində müstəsna iqtisadi zona suveren hüququ əldə edir. Xəzər dənizinin maksimum en sahəsinin 200 dəniz milini aşmadığı səbəbindən müstəsna iqtisadi zonanın xarici sərhədlərini orta xətt prinsipi əsasında müəyyən etmək olar.
2. Bu halda bütün digər dövlətlər, eləcə də Xəzər dənizinə çıxışı olmayan dövlətlər (məsələn ABŞ və ya İngiltərə) müstəsna iqtisadi zonada gəmiçilik və uçuş azadlığı, kəməllərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi, elmi tədqiqatların və beynəlxalq hüquq nöqtəyi nəzərindən digər qanuni fəaliyyət növlərinin keçirilməsində azadlıq əldə edirlər.
3. Hər bir xəzəryanı dövlət öz kontinental şelf ehtiyatlarının işlənməsinə xəzəryanı dövlətlər sırasına aid olmayan dövlətlərin şirkətlərini cəlb edə bilər.

Rusiya və İran bəzi şərtlərlə «açıq dəniz» variantına tərəfdar olduqlarını bəyan etsələr də həmin şərtlərin mahiyyəti Xəzərin statusunun həlli variantını bu hövzəyə xarici dövlətlərin daxil olmasına yol vermədən kondominat əsasında həll edilməsinə çalışmaqdan ibarət idi.

Hüquqi mənada göl iqtisadi zonalar, şelflər, ərazi suları kimi kateqoriyalara malik deyildir. O, daxili sulara - beynəlxalq rejimin aid olmadığı sahilyanı dövlətlərin suveren ərazilərinə aiddir. Bu – dərin mənadır; bununla BMTnin başlıca prinsipi – dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməmək Prinsipi realizə edilir. Sərhəd gölünün hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi sahilyanı dövlətlərin özünün müstəsna səlahiyyətidir və bu səbəbdən də sərhəd göllərinin bölgüsünün heç olmazsa onların ehtiyatlarının bölgüsü və istismarının ümumi hüquqi məsələlərini müəyyən edən ümumi hüquqi normaları mövcud deyildir. Buna baxmayaraq bir ümumi norma mövcuddur: sərhəd gölünün sərhədə bölünməsi yalnız bütün sərhədyanı dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilə bilər. Sərhəd göllərinin bölünməsi və onların istismar şərtləri bir qayda olaraq qonşu dövlətlərin müqavilələri ilə tənzimlənir.

Qazaxıstan Xəzəri 1982-ci il dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının normalarının aid edilməli olduğu «qapalı dəniz» hesab edir.

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi Xəzərin «sərhəd gölü» hesab edilməsi və onun xəzəryanı ölkələr arasında milli sektora bölünməsindən ibarət idi.

Rusiya və İrənin Xəzərin statusu probleminin həlli məsələsində maraqlı olduqlarını bəyan etsələr də həqiqətdə onlar sovet-iran müqavilə təcrübəsinə sadıqlıq nümayiş etdirərək yeni tendensiyalardan qaçmağa çalışırdılar. Bu cür yanaşmanın səbəbi aşağıdakıdan ibarət idi: Xəzər dəniz və ya qapalı dəniz kimi qəbul edilsə, onda ona qarşı qüvvədə olan beynəlxalq dəniz hüququ normaları tətbiq edilməlidir. Bu halda bölgü üzrə xüsusi sazişə ehtiyac olmayacaqdır, belə ki, dənizlərin müvafiq sahələrə bölünməsi qaydası avtomatik olaraq BMT Konvensiyasının müddəalarına müvafiq olaraq aparılacaqdır. Məlum olduğu kimi, göl variantı üçün sahilyanı dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi status və bölgü üzrə əlavə xüsusi müqavilənin bağlanması tələb olunur. Rusiya və

İran tərəfindən Xəzər dənizinin müştərək istifadə sahəsinə çevrilməsi haqqında ideya irəli sürmüşlər. Rusiya variantı müqaviləsi layihəsində ayrıca bənd kimi göstərilmiş bu ideya Azərbaycan, onun ardınca isə Qazaxıstan və Türkmənistan tərəfindən rədd edilmişdir.

1994-cü ilin sentyabr ayında «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması xəzəryanı dövlətlərin gələcək dövlətlərarası danışıqlarının inkişafında təyinedici amilə çevrildi. Hesab edirəm ki, bu, Xəzər dənizinin beynəlxalq-hüquqi stasunun formalaşmasında ən mühüm hadisələrdən biri oldu. Məhz 1994-cü il Bakı neft sammiti və həmin sammitdə imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusu haqqında məsələnin inkişafında təkanverici amil oldu. Bu müqaviləni qəbul etməzdən əvvəl Rusiya və İran heç də Xəzərin statusunun yenilənməsi zərurəti haqqında məsələni müzakirə etmək istəmirdilər. Müqavilənin qəbul edilməsindən sonra onlar Xəzərin mineral və bioloji ehtiyatlarının işlənməsi məsələsini bilavasitə yeni hüquqi statusun yaranması ilə əlaqələndirməyi qərara aldılar. Beləliklə, birinci mərhələ Xəzər regionunun böyük və kiçik, köhnə və yeni dövlətlərinin geosiyasi oyununda Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi bəhanəsi altında qarşılıqlı və böyük intriqa elementlərinin əsasını qoydu; bu isə növbəti ikinci mərhələdə xəzəryanı dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sahəsində əməkdaşlığının motivi oldu.

Rəsmi rusiya dairələri «əsrin müqaviləsi»nə çox kəskin reaksiya verdilər. Rusiya Federasiyası 1994-cü ilə 5 dekabr tarixində BMTnin Baş Məclisinə BMT üzvləri arasında yaymaq üçün «Xəzər dənizinin hüquqi statusuna münasibətdə Rusiya Federasiyasının mövqeyi haqqında» xüsusi bir sənəd yolladı. Orada deyilir ki, «... bəzi xəzəryanı dövlətlər birtərəfli fəaliyyət yoluna qədəm qoyur və beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları ilə hesablaşmayaraq digər xəzəryanı dövlətlərin

hüquq və maraqlarına zidd olaraq birtərəfli üstünlüklər əldə etməyə çalışırlar».

Bu problemi nəzərdən keçirdikdə söyləmək olar ki, Xəzərin sektorlara bölünməsi təcrübəsi hələ sovet dövründə də mövcud olmuşdur və Azərbaycan nə beynəlxalq hüquq normalarını, nə də yaranmış təcrübəni pozan heç bir qeyri-qanuni hərəkət etməmişdir.

1) Xəzər dənizinin SSRİyə aid hissəsi (Astara-Həsən-Qulu xəttindən şimalda) «millətlərarası göl» Prinsipi üzrə Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında bölündü – orta xətt qonşu İttifaq respublikaları arasında inzibati-ərazi sərhədi kimi təsbit edildi.

2) 1982-ci il SSRİnin dövlət sərhədi haqqında qanuna əsasən Xəzər həmin prinsip üzrə İran və SSRİ arasında bölünmüşdü və Xəzərdə İran və Sovet İttifaqının milli sektorlarının olmasını sovet coğrafi xəritəsi əyani şəkildə sübut edir.

3) Azərbaycan SSR **SM** və SSRİ neft və qaz sənaye Nazirliyinin 1991-ci il 18 yanvar tarixli müştərək qətnaməsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Xəzər dənizinin orta xətti üzrə müəyyən edilmiş sektorunda mineral ehtiyatların kəşfiyyatı və hasil edilməsi və onların mənimsənilməsi üçün xarici şirkətlərin cəlb edilməsi hüququna malik subyektdir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan nə artıq yaranmış təcrübəni, nə də beynəlxalq hüquq normalarını pozmamışdır.

Xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığının 1995-ci ildən başlamış üçüncü mərhələsini əhatə dairəsi və iştirakçıları artan genişlənən geosiyasi oyun kimi xarakterizə etmək olar. Bu mərhələdə Xəzər dənizinin yeni hüquqi statusunun yaranması məsələsi yalnız sahilboyu dövlətlər üçün deyil, həm də Amerika, Avropa və Asiyanın digər dövlətləri üçün də mühüm məsələyə çevrildi. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusu və istifadə formaları məsələləri üzrə çoxtərəfli əməkdaşlıq dövrü olan bu mərhələ saysız-hesabsız rəsmi görüşlər, elmi-praktiki

konfranslar, sahilboyu dövlətlərin mövqələrinin və prioritetlərinin tez-tez dəyişməsi, eləcə də danışıqların gedişində siyasi toqquşmalarla yadda qalmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq tərəflərdən heç biri güzəştə getməyə və öz mövqeyini bir qədər də olsa yumşaltmağa razılaşmırdı. İran və Rusiya əvvəllər olduğu kimi «kondominium» prinsipinə, Azərbaycan milli sektorla bölgüyə, Qazaxıstan – Xəzərin «açıq dəniz» hesab edilməsinə tərəfdar idi. Türkmənistanla gəldikdə isə onun mövqeyini müəyyən etmək çox çətin idi, ümumiyyətlə isə o «açıq dəniz» variantına meyl göstərirdi.

Ən mühüm dəyişikliklər 1997-ci ildən etibarən baş verməyə başladı və bu, ilk növbədə Rusiyanın mövqeyinin dəyişməsi ilə əlaqədar idi. Beləliklə, bu ildə Xəzər dənizinin şimal hissəsində iri neft ehtiyatları aşkar edilmişdir. Bu isə Xəzərin kondominium prinsipi üzrə bölgüsünün məqsədəuyğun olmamasını müəyyən etdi. Lakin eyni zamanda Rusiya üçün Azərbaycanın «dəniz dibinin və dərinliklərinin bölünməsi» variantı uyğun deyildi. Bu aspekt iqtisadi xarakterdən çox geosiyasi xarakter daşıyır. İş ondadır ki, Xəzərin «dəniz dibinin və dərinliklərinin» milli sektorlara bölünməsi prinsipi üzrə bölgüsü zamanı yalnız Azərbaycan xəzəryanı dövlətin 4-ü ilə də təbii sərhəd hüququ əldə etmiş olur. Rusiyaya gəldikdə isə onu Xəzərin sərvətlərindən çox geosiyasi müttəfiqi olan İranla birbaşa əlaqə maraqlandırır, bu İran üçün də ədalətli idi. Bu prinsip üzrə bölgü zamanı dəniz üzrə bu təbii əlaqə pozulur və Azərbaycandan asılılıq altına düşür.

Buradan irəli gələrək Rusiya «dəniz dibini bölürük; su isə ümumi qalır» prinsipini irəli sürdü. Öz əvvəlki mövqələrindən bir qədər kənara çəkilməmiş Azərbaycan və Qazaxıstan mövqələrində prioritetlərin dəyişməsini çox gözləmək lazım gəlmədi və onlar Xəzərin statusu problemi üzrə sonuncu, üçüncü mərhələyə yol açan rusiya variantı ilə razılaşdılar. Azərbaycan və Qazaxıstanın mövqələrinin bir

qədər dəyişməsi onunla izah edilirdi ki o zaman onlar üçün mövcud təbii ehtiyatların işlənməsi çox mühüm idi, Xəzərin hüquqi statusunun həll edilməməsi bu prosesi ləngidirdi. Nəticədə iki müqavilə bağlandı. Əvvəlcə 1998-ci ildə Rusiya və Qazaxıstan arasında «yeraltı sərvətlərin istifadəsinə olan suveren hüquqlara riayət olunması məqsədilə Xəzər dəniz dibinin şimal hissəsinin bölünməsi haqqında» müqavilə imzalandı. Onun ardınca isə 2001-ci il 1 dekabr tarixində - MDBnin Yubiley sammitinin keçirilməsi zaman Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri də Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında saziş imzaladılar. Eyni zamanda V.V. Putinin Azərbaycana səfəri zamanı onunla H.Ə.Əliyev arasında Xəzər dibinin Rusiya ilə Azərbaycan arasında bölünməsi haqqında razılıq əldə edilmişdir.

Beləliklə, Xəzərin siyasi-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üzrə onillik iş toplananların yerinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxardı: bir tərəfdən Rusiya, Türkmənistan və İran, digər tərəfdən isə Azərbaycan və Qazaxıstanın qarşıdurması bir tərəfdən Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstanın, digər tərəfdən isə Türkmənistan və İranın qarşıdurmasına çevrildi.

Yaranmış şəraitdə hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırma variantları aşağıdakı kimi ola bilər:

1) Xəzərin xüsusi beynəlxalq-hüquqi statusunun yaradılması ehtimalı çox yüksəkdir. Bu tarixi mərhələdə hadisələrin ən münasib inkişaf variantı status probleminin paket-kompleks və ya çərçivədaxili həlli hesab edilir. Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üçün bütün xəzəryanı ölkələr arasında tənzimlənməli və razılaşdırılmala olan əsas məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir: a) bioloji və mineral ehtiyatların istismarında prioritetlərin, onların sahilboyu dövlətlər arasında bölüşdürülməsi mexanizminin müəyyən edilməsi; b) xəzəryanı dövlətlərin suveren hüquqları həddinin müəyyən edilməsi; c) sahilboyu dövlətlərin yüksək səviyyəli qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmaqla dəniz sahəsinin mühafizəsi və qorunması kimi ekoloji

problemlərin həlli; d) xəzəryanı dövlətlərin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hərbi gəmiçilik problemlərinin həlli. Bu məsələlərdən hər biri ayrı-ayrılıqda müvafiq Saziş və ya Müqavilələrlə həll edilə bilər; onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti isə regional əməkdaşlıq Təşkilatı həyata keçirə bilər. Mineral resursların bölünməsi məsələsi istisna olmaqla bir çox məsələlər antoqonist ziddiyyətləri doğurmur.

2) Xəzərin statusunun Beynəlxalq məhkəmə vasitəsilə müəyyən ediləcəyi barədə ehtimal da mövcuddur. Birincisi, Bakı artıq Xəzər dənizinin statusu mövzusunda beynəlxalq səviyyəyə çıxarmaq niyyətini elan etmişdir. İkincisi, artıq dünya təcrübəsində bu cür hadisə baş vermişdir. Vaxtilə Beynəlxalq məhkəmə Şimal dənizini bölüşdürmüşdür. Ekspertlərin rəyinə əsasən Xəzərin statusunun məhkəmə qərarı üçün minimum 5 il tələb olunacaqdır, beynəlxalq hüquq normalarına əsasən isə məhkəmə qərarının çıxarılmasınadək ümumi razılıq olmadan mübahisəli regionda istənilən növ fəaliyyət qadağandır. Bundan əlavə, Şimad dənizi dənizdir və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyaları ona şamil edilir, Xəzər dənizi isə göldür və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyaları ona şamil edilmir.

3) Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi məsələsində gələcəkdə qarşılıqlı güzəştlərə gedəcəyini ehtimal etməyə imkan verən bəzi əsaslar mövcuddur.

4) Məsələnin hərbi surətdə həlli ehtimalı mövcuddur. Axı əslində söhbət dənizinin özünün bölüşdürülməsindən çox həcminə görə planetdə üçüncü neft rezervuarının bölüşdürülməsindən, milyard dollarla gəlirdən, dünyanın strateji cəhətdən mühüm regionunda iqtisadi və siyasi birinciliyə malik olma imkanından gedir. Biz Dünya tarixində ən maraqlı dramlardan birinə çevriləcək yeni «böyük oyunun» başlanğıc mərhələsini yaşayırıq və hal-hazırda bir şey aydındır: gec ya tez, məhkəmədən sonra ya əvvəl, müharibədən sonra ya əvvəl də olsa xəzəryanı dövlətlər razılığa gəlməyə məcbur olacaqlar.

§4. Xəzər hövzəsi ölkələrinin ekoloji təhlükəsizlik problemlər

Hal-hazırda Xəzər hövzəsi təhlükəsizliyinin ən qorxulu təhlükələrindən biri ekoloji problemdir. Beynəlxalq terrorizm, narkotik alveri kimi problemlərlə yanaşı bu problem də transmilli təhlükələr sırasına aid edilir. Onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu problemlərin həlli bütün beynəlxalq cəmiyyətin müdaxiləsini tələb edir.

Xəzər nadir təbii obyekt və vahid ekoloji kompleksdən ibarətdir və onun bu və ya digər akvatoriya sahəsində baş verən dəyişikliklər mütləq olaraq ümumilikdə bütün sistemə öz təsirini göstərəcəkdir. Müxtəlif heyvanat və bitki aləminə malik bu qapalı ekosistem antropogen təsirlərə qarşı xüsusilə həssasdır. Xəzərin neft-qaz ehtiyatlarının məqsədli şəkildə mənimsənilməsini nəzərə alsaq aydın olur ki: dənizin ekoloji mühafizəsi üzrə tədbirlər görmək lazımdır. Xəzərin vahid ekosistem olması faktı ayrıca olaraq Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya hökumət başçılarının 14 oktyabr 1993-cü ildə imzaladığı rəsmi məlumatda da təsdiq edilmişdir. Xəzər dənizinin yer kürresində ən iri qapalı su hövzəsi olduğundan hal-hazırda ətraf mühitin mühafizəsi problemləri daim artan əhəmiyyət kəsb edir. Xəzərin Rusiya, eləcə də Qazaxıstan sahillərinə birləşmiş şimal hissəsinin xeyli sahəsi bioloji ehtiyatların qorunması və təkrarən yaranması üçün böyük əhəmiyyətə malik qoruq zonalarıdır. Aydındır ki, Xəzərin napalı xarakteri səbəbindən neft mədəndəri və ya planlaşdırılan boru kəmərlərində baş verən miqyasına görə ilk baxışdan hətta ən əhəmiyyətsiz görünə bilən istənilən qəza və bədbəxt hadisə gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Şelfdə neft yataqlarının ətraf mühitə təsirini əvvəlcədən qiymətləndirmədən kəşfiyyatı və işlənməsi neftin daşması və Xəzərin bütün akvatoriyasının çirklənməsi riski və transsərhəd nəticələri ilə bağlıdır. Dünya praktikasında oxşarı olmayan bu cür nadir

vəziyyətdə münasib həll yolunun tapılması böyük və zəhmətli səylər, dünya təcrübəli ekspertlərin cəlb edilməsi və əsasən də tərəflərin öz arzusunu tələb edir.

Bu günün gerçəkliyi ondan ibarətdir ki, Xəzər dənizi hövzəsinin ekoloji tarazlığı fəlakət astanasındadır. Hədsiz-hesabsız və uzunmüddətli antropogen fəaliyyət burada ekoloji sistem balansında elə pozuntulara gətirib çıxarmışdır ki, onun bərpa olunması üçün onilliklər lazımdır. Bu müddət isə Xəzər üçün çox böyük bir müddətdir – onu şelfin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi, ola bilsin ki, sualtı xəzər boru kəmərinin çəkilişi, bu hallarda labüd olan qəzalar gözləyir. O da məlumdur ki, quruda çəkilmiş boru kəmərləri qəzalarının ekoloji nəticələrinin miqyası sualtı kommunikasiyaların analoji qəzaları zaman olduğundan dəfələrlə aşağıdır. Ekoloji təhlükəsizlik probleminin müzakirəsi zamanı aşağıdakılara xüsusi diqqət vermək lazımdır:

1.70-ci illərin sonlarından etibarən alimlər üçün gözlənilməz olaraq Xəzər dənizində suyun səviyyəsi artmağa başladı. Bu prosesin tempi 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən xüsusi sürətlə artmağa başladı və hal-hazırda Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması 2,5 metrə yaxınlaşmışdır. ən böyük su basma təhlükəsi qarşısında Astraxan vilayətinin, Lənkəranın sahilləri, türkmən sahilboyu qalmışdır. Dənizin faciəvi sürətdə artımı Qazaxıstanın Atırau və Mangistau vilayətlərində qeyd edilir. Sahil haşiyəsi öz yerini 70 kilometrədən çox bir sahə boyunca dəyişmişdir. Atırau vilayətində milyon hektardan çox quru torpaqları su basmışdır. 1996-cı ilin ortalarında Qazaxıstan 40 min kvadrat kilometr sahəsində ərazisini, 7 neft yatağını, 1400-ə yaxın əvvəlcədən qazılmış buruğunu itirmişdir. Daha 30 yataq (700-ə yaxın fəaliyyətdə olan buruq), eləcə də ən iri yataqlar olan Tengiz, Kalamkas, Karajanbas və s. və 800 kilometr boru kəməri birbaşa olaraq su basma təhlükəsi altındadır. Neft laylarına su ilə birlikdə çöküntü məhsullarının da düşməsi ehtimalı çox böyükdür, bu isə buruqların gəlirliliyini

xeyli aşağı salacaqdır. Xəzərin səviyyəsinin davam edən qalxması sahil qurğularını, neft mədənlərini, boru kəmərlərini və digər ekoloji cəhətdən təhlükəli obyektləri su basması səbəbindən onun akvatoriyasının çirklənməsinin artmasına gətirib çıxara bilər. 2020-ci ildə Xəzərin səviyyəsinin 22 metr, yəni 1970-ci ildə olduğundan 7 metr və indikindən 5 metr yüksəyə qalxacağı haqqında alimlərin proqnozları o deməkdir ki, 2000-ci

ilədən quraşdırılmış dəniz buruq platformaları nəticədə su altında qalacaqdır. Bu miqyasını təsəvvürə belə gətirmək mümkün olmayaq qəza ilə nəticələnenəkdir.

2) Xəzərin hər yerində torpağın deqradasiyası prosesi təhlükəsi qeyd edilir. Bütün xəzəryanı suvarılan torpaqların 50 % sahəsində təkrar şoranlaşma prosesi gedir, otlaqların sahəsi azalır. Yeni torpaq tipi – beton, metala nisbətən **ТЭК, ЛЭП** obyektləri və boru kəmərlərinin istismar müddətini xeyli azaldan daha yüksək korroziyaya malik texnogen şorakət çəmənlik torpaqları yaranır. Korroziya avadanlığı sıradan çıxarır, hətta konservasiya edilmiş buruqları da dağıdır, qəzalara gətirib çıxarır.

Xəzər sularının çirklənməsi də böyük təhlükədir. Səbəb yalnız istismar edilən yataqları su basması deyil. Məsələn, yalnız 1990-cı ilə Bakı rayonundan Xəzər dənizinə 500 min kubometr neft çirkab suları axıdılmışdır. Azərbaycanda hər il sahələrdə 35 min ton pestisid istifadə edilir ki, bunlar da dəniz vasitəsilə yuyulur. Respublika hər il dənizə axıdılan zərərli axıntıların həcmi artırmaqla yanaşı həm də indiyə kimi təmizləyici qurğuların tikilməsi haqqında heç bir proqram nəzərdə tutmamışdır.

3. Dənizə 40-a yaxın yüksək zərərli komponent və dəniz mədənlərində sutkalıq toplanması yüzlərlə tona çatan qazıma şamlarının tullantıları da böyük təhlükədir. Bu arada Bakının sahilboyu akvatoriyalarında neftin qeydə alınmış orta

konsentrasiyası yolverilən konsentrasiyanı 10 dəfə, fenolların konsentrasiyası isə 18 dəfə aşır.

Buna oxşar mənzərələr digər xəzəryanı dövlətlərdə də müşahidə edilir. Neft layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı ekoloqların fikirləri nəzərə alınmır. Məsələn, Qazaxıstan və amerika «Şevronu» ilə müqavilənin imzalanması zamanı ekoloqlar ümumiyyətlə onun ekoloji ekspertizasına buraxılmamışdılar.

4) Şelfdə neft yataqlarının əvvəlcədən ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmədən və digər sahilboyu dövlətlərlə razılaşmadan kəşfiyyatı və işlənməsi böyük ekoloji qəza riski, neftin daşması və transsərhəd nəticələri ilə bağlıdır. Hesablanmışdır ki, hətta neft hasilatının normal rejimində belə hər bir qazıma qurğusu suya 30-120 ton neft, 150-400 ton qazıma şlamı, 200-1000 ton qazıma məhsulu axıdır. Bütün bunlar dəniz orqanizmlərinə zəhərli təsir göstərir. Bundan əlavə, boru kəmərlərinin çəkilişi böyük miqdarda süxurların qazılıb çıxarılmasına, suyun güclü bulandırılmasına və bunun nəticəsi olaraq dəniz dibində yaşayan orqanizmlərin məhv olmasına səbəb olur. Xəzər hövzəsinin yaranmış ekoloji vəziyyətinin faciəsi ondan ibarətdir ki, birincisi dənizi çirkləndirən zəhərli maddələrin kəmiyyəti və keyfiyyəti ildən ilə artır, ikincisi, bizə nə ümumi çirklənmənin, nə də bəzən tamamilə naməlum maddələrdən ibarət olan ayrı-ayrı komponentlərlə çirklənmənin həqiqi miqyası məlum deyil, üçüncüsü, biz hələ də su mühitinin nə inteqral çirklənmənin, nə də fərdi pollyutantların dəniz biologiyasına mümkün təsirini dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmağı öyrənməmişik. Ekoloqların narahatlığı da buradan irəli gəlir.

5) Beynəlxalq hüquqa əsasən mineral resursların dəniz emalı yalnız bu fəaliyyətin canlı ehtiyatlara xəter toxundurmadığı zaman mümkündür, daha doğrusu üstünlük bioloji mühitin qorunmasına verilir. Təəssüflər olsun ki, qeyd edilmiş hal karbohidrogen ehtiyatlarının fəal surətdə hasilatına başlamış ölkələr tərəfindən nəzərə alınmır. Xəzər dənizi üçün

bu qayda həm də onun qapalı su hövzəsi olduğu üçün aktualdır.

6) Yalnız bütün sahilboyu ölkələrin müştərək səyləri nəticəsində qoruna bilən nadir Xəzər biosisteminə çox böyük ziyan vurulur. Xəzər dənizində demək olar ki, yüzillik balıq ovu tarixi boyunca balıq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi Rusiya və İran tərəfindən yaradılmışdır. Rusiya Xəzər dənizinin ümumi qənimətinin 85-90%-ni ovlayır və onun su səthinin 95%-nə nəzarət edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizinin nərə balığı ehtiyatları dünya ehtiyatlarının 90%-ni təşkil edir. Xəzər dənizində ümumi illik balıq ovu: 1970-ci ildə - 530 min ton təşkil etmiş, son illər isə 190-250 min tonu aşmayıb. Nərə balığı isə cəmi 6-10 min ton təşkil edir. Bu rəqəmlər Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarına təhlükə tendensiyasının yaranmasına dəlalət edir. Xəzərdə ekoloji və bioloji problemlərin kəskinləşməsi baş verir. Əgər 1992-ci ildə MDB ölkələri 13,6 min ton nərə balığı ovlamışdırsa, 2000-ci ildə bu rəqəm cəmi 900 ton olmuşdur. Eyni zamanda brakonyerlərin balıq ovu rəsmi məlumatları 10-11 dəfə aşır. Bununla əlaqədar olaraq nərə balıqlarının ovlanması, emalı və realizə edilməsinə dövlət monopoliyasının tətbiq edilməsi zəruri bir hərəkətdir.

Əhəmiyyətli valyuta məhsulu olan və sənaye müəssisələrinin yüklənməsinin xeyli hissəsini təşkil edən kiləkə ovlanması xeyli azalmışdır (2,5 dəfə). Xəzər suitisinin məhv olması davam edir.

1987-ci ildən etibarən Xəzər dənizində rəsmi olaraq 17 iri balıq moru qeydə alınmışdır. Xəzər siyənəyi demək olar ki yox olmaq dərəcəsidir. Qara kürü istehsalı xeyli azalmışdır.

Alimlər hesab edirlər ki, hal-hazırkı nərə balığı ehtiyatlarının vəziyyətindən irəli gələrək onların bütün xəzəryanı ölkələr tərəfindən sənaye ovuna 5-10 ildən az olmayaraq tam qadağa qoymaq və ovu yalnız elmi-bəslənmə məqsədləri ilə saxlamaq, xəzər dövlətləri tərəfindən nərə

balığınin tamamilə məhv olmasını aradan qaldırmaq üçün müştərək şəkildə uzunmüddətli balıq ehtiyatlarının bərpa edilməsi strategiyası qəbul etmək lazımdır.

Dənizin bioloji ehtiyatlarının qorunması məqsədilə regional səviyyədə də bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Xəzəryanı dövlətlərin xarici işlər nazirləri müavinlərinin Moskva müşavirəsində (11-12 oktyabr 1994-cü il) «Xəzər dənizində regional əməkdaşlıq haqqında müqavilə» razılaşdırılmışdır; orada deyilir: «Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi, onun ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi maraqları ilə üst-üstə düşməyən hər-hansı fəaliyyətə yol verməmək». Xarici işlər nazirlərinin Aşxabad konfransında (30 yanvar 1995-ci il) «Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının qorunması və istifadəsi haqqında saziş» müzakirə edilmişdir. Həmin sazişdə bütün xəzəryanı dövlətlər «Xəzər dənizinin nəre balığı nadir ehtiyatlarının qorunması, yenidən bəslənməsi və səmərəli istifadəsinə görə öz məsuliyyətlərini qəbul edirlər» və onlar hamısı «Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının qorunması, istifadəsi və onların idarə edilməsi üçün effektiv beynəlxalq mexanizmin yaradılması istəklərini bəyan etdilər». Sazişdə mədən, kvotlaşdırma və lisenziyalaşdırma şərtləri ətraflı surətdə müzakirə edilmiş, balıq ovu zonaları, qeyri-qanuni şəkildə əldə edilmiş nəre balığının ticarətinin, eləcə də nəre balığı kürüsünün qeyri-qanuni ixracının qarşısının alınması tədbirləri aydın şəkildə müəyyən edilmişdi.

BMT təşkilatları (YUNEP, ПРООН, YUNESKO, МАQATE, АКОПС), daim fəaliyyətdə olan beynəlxalq ekspert-məşvətərçi şura, Parlamentlərarası məşvətərçi xəzər Assambleyası, Xəzər üzrə Dövlətlərarası kordinasiya şurası, Xəzər dənizində regional əməkdaşlıq təşkilatı, Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının qorunması və istifadəsi üzrə Komitə, Xəzər dənizinin suda yaşayan bioloji ehtiyatları üzrə Komissiya, Beynəlxalq xəzər ekoloji polisi, Xəzər məşvətərçi parlament şurası, Müştərək idarə orqanı çərçivəsində dəniz

ehtiyatlarının istifadə edilməsi üzrə Kompleks monitorinqin yaradılması təklifləri də xeyirxah niyyətlər olaraq qaldı. RF Hökumətinin Xəzərin ekoloji təhlükəsizliyi və təbii ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi problemlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunan 1 oktyabr 1992-ci il tarixli 1814-r №-li, 15 sentyabr 1993-cü il tarixli 1632-r №-li, 3 fevral 1994-cü il tarixli 55 №-li, 23 may 1994-cü il tarixli 720-r №-li, 18 iyul 1994-cü il tarixli 1130-r №-li, 20 aprel 1995-ci il tarixli 530-r №-li, 22 aprel 1997-ci il tarixli 457№-li sərəncamları da həyata keçirilməmiş olaraq qaldı. Xəzər dənizinin ekoloji problemlərinin həll edilməsinə yardım üçün BMT-yə, ətraf mühit üzrə Qlobal fonda (GEF), Ümumdünya bankına, İslam inkişaf bankına çoxsaylı müraciətlər də gözlənilən nəticəni vermədi («dərin narahatlığın» bəyan edilməsindən savayı). İctimai təşkilatlar tərəfindən bütün mümkün instansiyalara göndərilən çoxsaylı açıq məktublar da cavabsız qaldı. Beynəlxalq ekoloji təşkilatlar da nədənsə Xəzərin problemlərini nəzərə almır.

Bu istiqamətdə kiçik də olsa müvəffəqiyyət əldə edilmişdir. Bütün sahilboyu dövlətlər üçün Xəzər dənizinin bütün ovluq balıq növlərinə **ОДУ** müəyyən edilmişdir. Xəzəryanı dövlətlər arasında nəre balığının bölgüsü üzrə razılaşma əldə edilmişdir – hamı müvafiq bioloji növün bəslənilməsi üçün qoyduğu sərmayəyə proporsional olaraq qənimət əldə etməsi ilə razıdır. Rusiya üçün nəre balığı ovunun hazırki həcmi 70%, Qazaxıstan üçün – 17,6%, Türkmənistan üçün – 6,3%, Azərbaycan üçün isə – 6,1% təşkil edir.

Xəzərdə ekoloji təhlükəsizlik problemi ekologiya ya siyasətin birinciliyi məsələsinə çevrilir. Lakin bir şey aydındır ki, əgər Xəzər hövzəsi ekologiyasının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş fəal tədbirlər olmazsa onu böyük faciə gözləyir. Xəzərin hüquqi statusunun həlli probleminin hələ çox illər boyunca uzanacağını nəzərə alaraq yeganə çıxış Xəzərin statusunun çüəyyən edilməsi probleminin həllini gözləmədən

bioloji mühit, təbiətdən istifadə, balıq ovu və gəmiçiliklə bağlı cari problemləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

А.Н.Вылегжанин. Морские природные

ресурсы(международно-правовой режим) М.,2001

Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о сотрудничестве на Каспийском море.Астана 2001г.

Совместное заявление Российской Федерацией и Азербайджанской Республики

9 октября 2001 г.

Р.Ф.Мамедов. Эволюция и слагаемые международно-правового статуса Каспийского моря.М.2002.

А.А. Ковалёв.Современное международное морское право и практика его применения .М.,2003.

И.Г.Алиев Каспийская нефть Азербайджана.М.2003.

А.Н. Аббасбейли. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке. «Tarix və onun problemləri» В.,2001,3-4.

А.И.Уткин. Мировой порядок XXI века . М.,2002

К.Плещаков.Геоидеологическая парадигма. Международная жизнь» М.,2000,4

З.Бжезинский. Великая шахматная доска. М.1998

R. Məxdiyev. Azərbaycanın inkişaf dialektikası . В. 2000

П.Дарабади,Н.Алиев. Геополитическое соперничество в Каспийском регионе и Азербайджан

V Fəsil Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı: dünən, bu gün, sabah.

§ 1. Azərbaycan BMT sistemində: əməkdaşlığın əsas istiqamət və perspektivləri.

§ 2. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı və onun perspektivləri.

§ 3. Azərbaycanın İKT-da iştirakı: reallıq və perspektivlər.

§ 1. Azərbaycan BMT sistemində: əməkdaşlığın əsas istiqamət və perspektivləri.

1945-ci ildə yarandığı andan etibarən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sülh və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsini öz fəaliyyətinin əsas məqsədi olaraq müəyyən etmişdir. Məhz bu cəhətdən BMT-nin beynəlxalq arenada baş verən hadisələrdə rolu böyükdür. Müstəqilliyini qazandığı andan etibarən Azərbaycan bu universal təşkilatın tam hüquqlu üzvü olmağa can atmışdır. Ölkədə yaranmış vəziyyət ilk cəhdləri bir qədər çətinləşdirmişdi. Lakin, bir müddət sonra BMT Baş Assambleyasının 28 fevral 1992-ci il tarixində keçirilən 46-cı sessiyasında Azərbaycanın BMT-yə üzv qəbul olunması məsələsinə baxıldı. Artıq 2 mart 1992-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası BMT-nin tam hüquqlu üzvü oldu.

1992-ci ilin aprel ayının ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın BMT yanında daimi nümayəndəliyi öz fəaliyyətinə başladı. BMT-də iştirak Azərbaycana bu təşkilata daxil olan və hələ diplomatik əlaqələrin yaradılmadığı ölkələrlə əlaqələr yaratmaq imkanı verdi.

Azərbaycan Respublikasının BMT-də iştirakının məqsədlərini şərti olaraq iki müvəqqəti qrupa ayırmaq olar:

1. Ölkədəki və dünyadakı vəziyyətdən asılı olaraq müəyyən edilən məqsədlər
2. Tarixi inkişafın gələcək mərhələsi ilə bağlı məqsədlər.

Müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın BMT ilə əməkdaşlığının forma və metodlarının öyrənilməsi xronoloji planda bu təşkilatla qarşılıqlı fəaliyyətin bir sıra mərhələlərini müəyyən etmək imkanı verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, aşağıdakı mərhələlər şərtidir və heç də bütün politoloqlar onlarla razılaşırlar. Beləliklə, Azərbaycanın BMT ilə əməkdaşlığını aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

Birinci mərhələ - 1991-ci ilin oktyabr ayınadək. Bu mərhələ BMT ilə hələ SSRİ-nin tərkibində olarkən humanitar sahədə olan əməkdaşlığı əhatə edir.

İkinci mərhələ - 18 oktyabr 1991-i ildən 2 mart 1992-ci ilədək, yeni Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etdiyi andan BMT-yə daxil olmasına qədər olan dövrü əhatə edir.

Üçüncü mərhələ - 2 mart 1992-ci ildən 1993-cü ilin oktyabr ayının sonunadək olan müddəti əhatə edir və BMT ilə birtərəfli, müəyyən qədər aydın olmayan əlaqələrlə xarakterizə olunur. Bu, ilk növbədə beynəlxalq strukturların, o cümlədən BMT-nin də diqqət mərkəzində olan regional münaqişənin mövcudluğu ilə əlaqədar idi.

Dördüncü mərhələ - 1993-cü ilin ortalarından indiyədək BMT ilə əməkdaşlıq sahəsində məqsədyönlü fəaliyyətin başladığı dövrü əhatə edir.

Azərbaycanın BMT ilə bugünkü münasibətləri və onların perspektivləri haqqında danışarkən, əməkdaşlığı sahələrə müvafiq hissələrə ayırmaq məqsədəuyğun olardı.

BMT ilə əməkdaşlığın ən vacib sahələrindən biri siyasi sahədir. Bu mənada BMT ilə münasibətlərə təsir edən ən vacib faktorlardan biri, təəssüf ki, Azərbaycan Respublikasının iradəsinə zidd olaraq cəlb olunduğu beynəlxalq münaqişə -

Ermənistan Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Bu münaqişənin nizamlanmasında BMT-nin iştirakından danışıarkən, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş dörd qətnaməni qeyd etmək lazımdır. 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı ilk qətnamə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 3205-ci iclasında qəbul edilmişdir. Qətnamədə yerli erməni qüvvələrinin Kəlbəcər rayonuna soxulması ilə bağlı narahatçılıq ifadə olunur və işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan, həmçinin Azərbaycan Respublikasının digər işğal olunmuş rayonlarından çıxarılması tələb olunur.

BMT TŞ-nin 29 iyun 1993-cü il tarixində keçirilmiş 3259-cu iclasında qəbul edilmiş 853 sayılı qətnaməsi münaqişədə iştirak edən erməni işğalçı qüvvələrindən bütün hərbi əməliyyatları təxirə salmadan dayandırmağı və dərhal və qeyd-şərtsiz olaraq, bütün silahlı qüvvələrini Ağdam rayonundan və Azərbaycan Respublikasının son dövrlərdə işğal edilmiş digər rayonlarından çıxarmağı tələb edirdi. Azərbaycan tərəfinin tələbi ilə qətnaməyə dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycan Respublikasına məxsus olduğunu ifadə edən bənd daxil edildi. BMT TŞ-nin 14 oktyabr 1993-cü il tarixində keçirilmiş iclasında qəbul edilmiş 874 sayılı qətnamədə yenə də erməni işğalçı qüvvələrinin işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasının vacibliyi vurğulanırdı. Nəhayət BMT TŞ-nin 12 noyabr 1993-cü il tarixində keçirilən iclasında qəbul edilmiş 884 sayılı qətnamə Dağlıq Qarabağ ermənilərindən Azərbaycan Respublikasının Zəngilan rayonunu və digər işğal olunmuş rayonları tərk etməyi tələb edirdi. BMT TŞ Ermənistan Respublikasını Dağlıq Qarabağ regionundakı ermənilərin 822, 853 və 874 sayılı qətnamələrə əməl etməsini təmin etmək üçün onlara təsir etməyə çağırırdı. Bu qətnamələrlə yanaşı 1992-1996-cı illərdə BMT TŞ-nin katibi tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı səkkiz bəyanat verilmişdir. Lakin, bu qətnamə və bəyanatların qəbul edilməsi münaqişəni dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq imkanı yaratsa da,

bu, Azərbaycan üçün hər hansı his ediləcək müsbət nəticələrə gətirib çıxarmadı. Azərbaycan tərəfinin söylərinə baxmayaraq, BMT TŞ hələlik, onun tərəfindən qəbul edilmiş qətnamələrinin icra edilməsi mexanizmini işə salmamışdır.

Proqnoz olaraq yaxın perspektivdə BMT-nin münaqişənin nizama salınmasında fəal iştirakı gözlənilir. Məsələ ondadır ki, indi münaqişənin həll olunması yükü ATƏT-in Minsk qrupunun üzərinə düşür və əvvəldə qeyd olunduğu kimi, nə BMT nə də NATO Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində əsas deyil, yalnız yardımçı rol oynayacaqlar. Hər halda, Minsk qrupunun fəaliyyəti universal təşkilat kimi BMT-nin Nizamnaməsi çərçivəsində təşkil olunmalı və ona əsaslanmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun artdığını göstərən faktorlardan biri dövlətimizin YUNESKOya üzv seçilməsidir. 2003-cü ildə BMT Baş Assambleyasındakı seçkilərdə Azərbaycan 2003-2005-ci illər üçün BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (EKOSOS) üzvü seçildi.

Azərbaycanın BMT strukturları ilə əməkdaşlığı siyasi sahə ilə yanaşı, iqtisadi sahədə də həyata keçirilir. Bu, özünü xüsusilə sənaye, maliyyə və kənd təsərrüfatı sahələrində büruzə verir. Xüsusilə, Azərbaycan YUNİDO ilə sıx əməkdaşlıq edir və bu əməkdaşlıq çərçivəsində BMT inkişaf proqramında (BMT İP) iştirak edir. Milli sənayenin əsas sektorlarının strukturlarının yeniləşdirilməsi üçün texniki yardım ayrılmasından əlavə YUNİDO və BMT İP çərçivəsində Sumqayıt şəhərində azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Hesablamalara görə bunun üçün 12 milyard dollar tələb olunur. Belə böyük məbləğin bir strukturdan alınması bir qədər problematiktir. Bu səbəbdən problemin həlli Sumqayıta xarici investorların cəlb edilməsindədir.

1996-cı ildə Bakıda Sumqayıt layihəsinin ikinci mərhələsi və burada biznes-mərkəzin açılması ilə bağlı razılaşmalar

imzalandı. İkinci mərhələ çərçivəsində xarici kapitalın cəlb olunması ilə bağlı strukturların yaradılması nəzərdə tutulur. Yaxın perspektivdə adı çəkilən layihənin həyata keçirilməsində maraqlı olan böyük şirkətlərin iştirakı ilə forumun keçirilməsi gözlənilir. Maliyyə sahəsində BVF, Dünya bankı qrupu və BMT-nin digər maliyyə strukturları ilə əldə edilmiş razılıqlar bu sahədəki əhəmiyyətli uğurlardan danışmağa imkan verir. Əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi və genişlənməsinin əsas şərtləri müharibədən imtina, daxili sabillik, iqtisadi islahatlar və iqtisadi göstəricilərdir. Əlamətdar nailiyyətlərdən biri 1995-ci ildə büdcədə kredit balansının ödənilməsi üçün respublikaya 70 milyon dollar verilməsini nəzərdə tutan "Stand-by" proqramı çərçivəsində Azərbaycanın kredit alması haqqında razılaşmanın imzalanması olmuşdur. Azərbaycanın "Stand-by" proqramında iştirakını Azərbaycan Respublikası və BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatlarının əməkdaşlığı işində uğur kimi xarakterizə etmək olar.

Sosial sahədə də BMT ilə münasibətlərin inkişafı müşahidə olunur. Sosial sahədə əməkdaşlığın xüsusiyyətlərindən biri Respublika ərazisində regional konfliktin mövcudluğudur. Bu ölkədəki vəziyyəti xeyli çətinləşdirir.

Əhalinin əmək və məşğuluq şəraiti sosial problemlərin həllində aparıcı mövqe tutur. Bununla bağlı Azərbaycanın Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) ilə əməkdaşlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1992-ci ildə (may) BƏT-in üzvü olmaqla Azərbaycan bu strukturun sosial sahədə vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına imkan verən çoxlu sayda proqram və layihələrinin iştirakçısına çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, perspektivdə Respublikanın əmək və məşğulluq sahəsindəki çoxplanlı fəaliyyətinə iqtisadi artımın gücləndirilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əhalinin bütün təbəqələrinin əsas sosial xidmətlərlə təmin edilməsi və s. də daxil edilməlidir. Azərbaycanın ixtisaslaşmış təsisatlarla əməkdaşlığının yeni keyfiyyət qazanması əmək və məşğulluq sahəsində ciddi

dəyişikliklər üçün imkanlar yaradır. BƏT-dən əlavə Dünya Səhiyyə Təşkilatı (DST) və YUNİSEF-lə də fəal əməkdaşlıq həyata keçirilir. Bu strukturlarla münasibətlər ölkədə immunizasiyanın yüksək səviyyədə keçirilməsinə, bu sahədə tibb personalının təcrübəsinin artırılmasına, uşaqlar arasında ölüm hallarının, yoluxucu xəstəliklərlə yoluxma hallarının və s. azaldılmasına nail olmaq imkanı verdi. Bundan əlavə DST və YUNİSEF ilə əməkdaşlıq gələcəkdə beynəlxalq elmi konfranslarda, simpoziumlarda, seminarlarda iştirak edilməsi, bu növ tədbirləri Azərbaycanda keçirilməsi, elmi bilik mübadiləsi və s. üçün əlverişli şərait yaradır. Düşünürəm ki, sonda bu təcrübə ölkədə tibb sahəsinin müasirləşməsinə və əhalinin tibb xidmətini yaxşılaşdırmasına gətirib çıxaracaq.

Elm, həmçinin mədəniyyət və təhsil sahəsində də BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları ilə əməkdaşlığın geniş perspektivləri meydana çıxmaqdadır. Burada Azərbaycanın YUNESKO ilə əməkdaşlığı böyük rol oynayır. 1992-ci ildə YUNESKO-nun üzvü olmaqla, Azərbaycan bu təşkilatla münasibətlərin spektrini ildən-ilə genişləndirir. Təhsil sahəsində islahatların aparılması ilə yanaşı, YUNESKO elm və mədəniyyət üzrə layihələrin həyata keçirilməsi sahəsində də respublikamızla əməkdaşlığa başlamışdır. 1994-cü ildə Azərbaycan akademik tanınma haqqında Konvensiyaya üzv qəbul edildi. YUNESKO ilə əlaqələrin inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin YUNESKONUN baş direktoru Frederik Mayer ilə görüşləri böyük rol oynamışdır. Respublikamızın YUNESKO-da iştirakı əsasən bəzilərinin Azərbaycanda da keçirildiyi müxtəlif seminarlarda, elmi konfranslarda, simpoziumlarda iştirakdan ibarətdir. Azərbaycanın mədəniyyət xadimlərinin çoxsaylı sərgiləri də bunu sübut edir. Sübhəsiz, bu tip tədbirlər Azərbaycana öz mədəniyyət və incəsənətinin dəyərli nailiyyətlərini dünya arenasına çıxarmaq imkanı verir. Təhsil sahəsində də böyük uğurlar əldə edilmişdir. YUNESKO-nun köməyi ilə ölkədə ali təhsil sisteminin islah edilməsi üzrə iki

layihə - TAsİC və TEMPUS həyata keçirilir. Bu proqramların uğurla yerinə yetirilməsi Azərbaycana təhsil sistemi standartlarını qəbul edilmiş dünya standartlarına yaxınlaşdırmaq imkanı verəcək.

Humanitar sahədə BMT ilə əməkdaşlıq da Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu Respublika ərazisində qaçqın və məcburi köçkünlərin böyük axınına səbəb olmuş münaqişənin nəticələri ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar Azərbaycan üçün BMT-nin qaçqınlarla iş üzrə Ali Komissarlığı ilə əməkdaşlıq xüsusilə vacibdir. Bu sahədə Komissarlıq, ÜST, YUNESKO və s. tərəfindən göstərilən yardım əsasən maddi xarakter daşıyır. Mütəmadi olaraq, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün normal həyat şəraitinin yaradılması, onların reabilitasiyası və digər məqsədlər üçün böyük məbləğdə yardımlar ayrılır. Lakin, aydındır ki, bu problemin birdəfəlik həlli Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli şəkildə nizamlanması və qaçqınların əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmasıdır.

Beləliklə, BMT ilə əməkdaşlıq Azərbaycana iqtisadi, sosial, humanitar və digər sahələrdə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır ki, bu da son nəticədə, ölkədə daxili vəziyyətin yaxşılaşmasına və müvafiq olaraq, Respublikanın beynəlxalq arenadakı mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaq.

§ 2. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı və onun perspektivləri.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə Şimali Atlantika Alyansının rolu getdikcə artmaqdadır. Bu xüsusilə NATO-nun strukturunun daha dəyişməsi və NATO-nun sırf hərbi məqsədlərdən əlavə həm təşkilat üzvü olan həm də təşkilata üzv olmayan ölkələrin elm, texnika, mədəniyyət və s. sahələrdə

əməkdaşlığının inkişafına çalışması ilə bağlıdır. Bu gün NATO üzv ölkələrin siyasi təbəqələrinə güclü təsir mexanizminə malikdir ki, bu da təşkilatın geniş imkanlarından xəbər verir. NATO-nun artan qüdrəti özünü xüsusilə Alyansa daxil olan ölkələrin tərkibinin durmadan artmasında büruzə verir. NATO-nun Cənubi Qafqazla bağlı marağı SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış geosiyasi vəziyyətlə şərtlənir.

Azərbaycan regiondakı strateji mövqeyi sayəsində Cənubi Qafqazda aparıcı ölkə olaraq NATO üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Hələ 1992-ci ildə NATO-ya üzv olan ölkələrin Türkiyədə keçirilən seminarının gedişində Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri NATO-nun baş katibi ilə görüşərək ikitərəfli əməkdaşlıqla bağlı bəzi məsələləri müzakirə etmişdilər. Lakin NATO-nun Cənubi Qafqaz regionuna olan marağı özünü 10-11 yanvar 1994-cü ildə təşkilata üzv olan ölkələrin Brüssel sammitinin gedişində daha aydın şəkildə büruzə vermişdir. Bu sammitin əhəmiyyəti məhz onun işinin gedişində NATO-ya üzv olan ölkələrin liderlərinin strateji cəhətdən olduqca vacib olan "Sülh naminə əməkdaşlıq" sənəd-proqramını qəbul etməsindən ibarətdir. Sənədi imzalayan hər bir dövlət NATO ilə fərdi əməkdaşlıq proqramı hazırlamaq imkanı əldə etmişdir. Proqramın üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, proqrama qoşulan dövlət NATO tərəfindən təhlükəsizliyinə zəmanət almış olur. AZərbaycan Heydər Əliyevin 3-5 may 1994-cü il tarixlərində Belçikaya səfəri zamanı "Sülh naminə əməkdaşlıq" proqramının çərçivə sənədini imzalamaqla proqrama qoşulan dördüncü MDB dövləti oldu. Səfərin leytmotivi Heydər Əliyevin "Dünyanın qarşılıqlı asılılığı əməkdaşlığı zəruri edir" sözləri oldu. Görüşün gedişində AZərbaycanla NATO-nun əməkdaşlığının müsbət nəticələrə gətirib çıxaracağı və regionda vəziyyətin stabilləşməsinə, müharibəyə son qoyulmasına və sülhün bərqərar etdirilməsinə yardımçı olacağına inanıldığı bildirildi. NATO-nun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasındakı

rolunun əhəmiyyətli nəticələr verməməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın NATO proqramına qoşulması ölkənin beynəlxalq mövqeyinin möhkəmləndiyini göstərirdi. Bundan əlavə proqramda iştirak Azərbaycana NATO-nun müxtəlif struktur və institutlarında iştirak etməklə kollektiv təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmək imkanı verir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1994-cü ildə bir çox politoloqlar NATO ilə əməkdaşlığın Azərbaycana nə verəcəyi ilə bağlı suala cavab verməkdə çətinlik çəkirdilər. Lakin, Heydər Əliyevin Madriddə yüksək səviyyəli görüşlərdə iştirakı, Xavyer Solana ilə çoxsaylı görüşləri NATO-nun müxtəlif qurumlarını təmsil edən şəxslərin Azərbaycana səfərləri Alyansın Cənubi Qafqaz regionunda təhlükəsizlik və stabilliyin təmin olunmasında maraqlı olduğunu deməyə əsas verir. NATO-nun məqsədi Alyansa üzv və tərəfdaş olan ölkələrin iqtisadi və siyasi stabilliyidir.

“Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramına qoşulduqdan sonra Azərbaycanla NATO arasındakı münasibətlər yeni inkişaf aspektləri qazandı. 1995-ci il ərzində Azərbaycan rəsmi şəxsləri və NATO təmsilçiləri səviyyəsində dəfələrlə görüşlər keçirilmişdi ki, bu da mövqelərin müəyyənləşdirilməsi və stabil münasibətlərin yaradılmasına imkan verdi. Belə ki, 1995-ci ildə NATO-nun Nordvikedəki yığıncağında Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri də iştirak etmişdir. 1995-ci ilin iyununda Heydər Əliyev Bakıya gəlmiş NATO-nun Avropa üzrə silahlı qüvvələrinin komandanının müavini general Ç. Makkenzini qəbul etmişdir. Görüşün gedişində Azərbaycanın silahlı qüvvələrinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

1996-cı ilin aprel ayında Brüsseldə NATO baş katibi Xavyer Solana ilə Heydər Əliyev arasında görüş keçirilmişdir. Görüşün gedişində NATO və Azərbaycanın əməkdaşlığını vurğulayan və şərtləndirən “Təqdimat sənədi” təqdim edilmişdir.

1997-ci ilin əvvəlində NATO baş katibi Xavyer Solana Bakıya səfər etmişdir. X. Solananın sözlərinə görə, səfərin

məqsədi Respublikanın hərbi potensialının təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırılması istiqamətində Azərbaycan rəhbərliyi ilə danışıqların aparılması olmuşdur. X. Solana qeyd etmişdir ki, 1994-cü ildə “Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramına qoşulmaqla Azərbaycan digər ölkələr və Avroatlantika zonası təşkilatları ilə əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu göstərmişdir.

Hərbi sahədə NATO ilə əməkdaşlıq 1997-ci ildən etibarən daha intensiv xarakter almışdır. “Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramı çərçivəsinə 1997-ci ildə ABŞ-ın Virciniya ştatında sülhməramlı təlimlər keçirilmişdir. Azərbaycanın silahlı qüvvələrinin təmsilçiləri də bu təlimlərdə iştirak etmişlər.

1997-ci il dekabrın əvvəllərində Azərbaycan nümayəndə heyəti NATO-ya üzv və tərəfdaş ölkələrin sessiyasında iştirak etmişdir. Ümumilikdə, Azərbaycanın “Sülh naminə əməkdaşlıq” proqramının çərçivə sənədini imzaladığı gündən sonra ötən onillikdə Alyansla siyasi dialoq yaradılmış, həmçinin yuxarıda adı çəkilən proqram çərçivəsində praktik əlaqələr qurulmuşdur. Bu istiqamətdə tədbirlər 14 noyabr 1997-ci ildə Heydər Əliyevin tapşırığı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası və NATO əməkdaşlığı üzrə komissiya tərəfindən həyata keçirilir. Bu fərmandan irəli gələn tələblərə əsasən 1997-ci ildə Azərbaycan NATO-nun Planlaşdırılması və Təhlili prosesinə qoşulmuşdur. Proqram çərçivəsində həmçinin sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak üçün xüsusi dəstə yaradılmışdır. Bu müddət ərzində Bakıda NATO / “Sülh naminə əməkdaşlıq” informasiya mərkəzinin açılması, “19+1” formatında Azərbaycanla və NATO arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq terrorizm, qanunsuz miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq proqramının təsis edilməsi və s. məsələləri müzakirə edilmişdir. Azərbaycan, həmçinin, müxtəlif böhranlı regionlarda NATO qüvvələri tərkibində iştirak edir. Bu Respublikanın silahlı qüvvələrinə öz təcrübəsini artırmaq imkanı verir. Belə ki, Azərbaycanın sülhməramlı dəstəsi Kosovo, Əfqanıstan, İraq və digər

ölkələrdə keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda Türkiyə batalyonları tərkibində iştirak etmişdir.

Azərbaycanın və NATO əməkdaşlığı ictimai təşkilatlar xətti ilə də həyata keçirilir. Belə ki, 1997-ci ilin iyul ayında "NATO və Azərbaycan: Koordinasiya və əməkdaşlıq mərkəzi" təşkilatı yaradıldı. Təşkilatın məqsədi Azərbaycan ictimaiyyətini NATO-nun fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlandırmaq, həmçinin Azərbaycanla Şimali Atlantika Alyansı arasında əlaqələri möhkəmləndirilməsinə yardım etməkdən ibarətdir.

NATO / "Sülh naminə əməkdaşlıq" çərçivəsində bu proqrama qoşulmuş müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Zaqafqaziya dövlətlərində hərbi təlimlər keçirilir. Belə ki, 2004-cü ilin sentyabrında Azərbaycanda "Cooperative Best Efforts-2004" səhra təlimləri keçirilməli idi. NATO tərəfindən keçirilən bu təlimlər "Sülh naminə əməkdaşlıq" proqramı çərçivəsində keçirilən bütün tədbirlərdə regionun hər üç dövlətində eyni dərəcədə keçirilməsini nəzərdə tutan paritet prinsipi əsasında keçirilir. Lakin, görünməmiş hadisə baş verdi: NATO tarixində ilk dəfə təlimləri ləğv etdi. BU Azərbaycan Respublikası hökumətinin erməni hərbiçilərinin iştirak ilə Bakıda təlim keçirməkdən imtina etməsi ilə bağlı idi. AZərbaycan Parlamenti NATO baş katibinə məktub yolladı. Məktubda deyilirdi: "Ölkəmizdə keçiriləcək hərbi təlimlərdə erməni zabitlərinin iştirakına qəti etirazımızı bildiririk". Nəticədə səhra təlimləri ləğv olundu.

Yaxınlarda NATO baş katibi Yaap de Hoop Shefferin Azərbaycana səfəri baş tutdu. "Lider" televiziya şirkətinin əməkdaşına eksklüziv müsahibəsində baş katib NATO-nun region dövlətləri, o cümlədən Azərbaycanla daha sıx əlaqələr yaratmağa çalışdığını bildirmişdir. Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesinə birbaşa müdaxilə NATO-nun planlarına daxil deyildir. Noyabrın 5-də Yaap de Hoop Sheffer həmçinin Bakı dövlət Universitetinin professor-müəllim və tələbə heyəti ilə də görüşmüşdür. Öz çıxışında o,

qeyd etmişdir ki, NATO Qafqazda sülhün yaradılmasında maraqlıdır və müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar münaqişələrin həll edilməsi üçün səy göstərirlər. Qurumun məqsədi regionda Əməkdaşlıq və sülhün bərpa olmasından ibarət olduğuna görə NATO bu problemlərin həll istiqamətindəki bütün səyləri dəstəkləyir. Baş katibin sözlərinə görə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə ATƏT-in Minsk qrupu məşğul olduğundan NATO burada birbaşa rol oynamır.

Bakıya bir günlük səfəri müddətində Yaap de Hoop Sheffer, həmçinin, Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığı üzrə Komissiyasının iclasında da iştirak etmişdir. İclasda qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ilin mayında Brüsselə səfəri NATO-ya fərdi tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat planının təqdim edilməsi Azərbaycanın bu qurumla əməkdaşlığında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. NATO nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri ölkəmizin avroatlantika qurumları inteqrasiyası və NATO ilə real əməkdaşlığın inkişafı nöqtəyindən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu inteqrasiya Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Yaap de Hoop Sheffer, həmçinin qeyd etmişdir ki, 2004-cü ilin iyun ayında keçirilən NATO-nun İstanbul sammitində qəbul edilmiş qərarlar fərdi tərəfdaşlıq üçün möhkəm təməl təşkil edir və birbaşa olaraq, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə bağlıdır. Baş katibin regiona səfəri, eyni zamanda, İstanbul sammitinin qərarlarının icra edilməsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, virtual İpək yolu layihəsi, elm və ekologiya sahələrindəki münasibətlərlə bağlı məsələlərə də toxunulmuşdur. NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan üçün digər vacib sahələrdə də cəlbedici perspektivlər açır. NATO-nun göstərilən əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açan bir sıra komitələri vardır: mədəniyyət və informasiya, müasir cəmiyyətin elmi məsələləri üzrə komitəsi, vətəndaş cəmiyyəti

məsələləri üzrə fəvqəladə planların hazırlanması bürosu, boru kəmərlərinin çəkilməsi və istismarı üzrə komitə və s.

Bu gün Azərbaycan və NATO əməkdaşlığının inkişafında iki əsas məsələ aktualdır: Azərbaycan ərazisində NATO-nun hərbi bazaları yerləşdiriləcəkmi və yaxın perspektivdə Azərbaycanın Şimali Atlantika blokuna daxil olması mümkündürmü.

Respublikamızın ərazisində NATO hərbi bazalarının yerləşdirilməsi məsələsi artıq 1999-cu ildən bəri gündəmdədir. Politoloqların fikrincə, məhz NATO Azərbaycanın ölkənin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün möhkəmlənməsində marağı olan müttəfiqidir. Lakin bununla bağlı politoloqlar arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ ilə bağlı iki fikir yaranmışdır: Bəzi politoloqlar hesab edirlər ki, NATO-nun Azərbaycana gəlişi ölkədəki vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, respublikanın daxili və xarici problemlə məsələlərinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yardım edə bilər. Onlar alyansı regionda gərginliyin artmasının qarşısını ala biləcək faktor kimi qəbul edirlər. Lakin, digər tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki, əksinə, Azərbaycanın NATO-da iştirakı vəziyyəti daha da gərginləşdirə bilər.

Politoloqların fikrincə, Azərbaycan dilemma qarşısında qalacaq: NATO-ya daxil olmaq və ya Rusiya ilə stabil əlaqələri qorumaq. NATO-ya daxil olma ərazi bütövlüyünü təmin etmək problemini hələ həll etməmiş ölkə üçün xarici siyasətdə müstəqilliyini itirmək təhlükəsini meydana çıxarır. Politoloq Rəşad Rzaquliyev hesab edir ki, "NATO bazalarını ərazisində yerləşdirməklə Azərbaycan geosiyasi mərkəzlərin qarşısını almaq nöqtəsinə çevrilir və ən azından, münaqişənin ədalətli həllinə mane ola bilər". 2003-cü ilin sonunda hərbi bazalarla bağlı məsələ yenidən mətbuat səhifələrində yer almağa başladı. Burada qeyd edilirdi ki, 2004-cü ilin birinci rübü ərzində mobil əməliyyat qruplarının Bakıya gəlişi gözlənilir. Adı çəkilən

qrupların yerləşdirilməsində əsas məqsəd onlar qarşısında qoyulan konkret tapşırıqların həll edilməsi olardı. Türkiyədəki İncirlik bazadan kiçik birləşmələrin Azərbaycana göndərilməsi ehtimalı da ifadə olunurdu. Mobil qrup stasionar olaraq yerləşdirilə və onlar üçün NATO parametrlərinə cavab verən hər cür şərait yaradılardı. Respublika rəhbərliyi bu barədə hər hansı bəyanat verməsə də, General Carlz Uold və ABŞ-ın Müdafiə Naziri Donald Ramsfeld kimi nüfuzlu hərbiçilərin Bakıya gəlişi belə düşünməyə əsas verirdi. Azərbaycanın NATO-ya daxil olmasına gəldikdə isə bu məsələyə gələcəkdə baxıla bilər. Əsas şərtlər demokratik prinsiplərə sadiqlik, korrupsiya ilə mübarizənin gücləndirilməsi və s. ola bilər. Bu günə qədər Azərbaycan tərəfindən avroatlantika blokuna inteqrasiya istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Azərbaycan hərbiçilərinin Kosovo, Əfqanıstan və İraqdakı sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı Respublikanın silahlı qüvvələrinin səviyyəsini NATO standartlarına yaxınlaşdırır. Region ölkələrindən Gürcüstan NATO-ya daxil olmaq üçün daha fəal səylər göstərir. Bunu ölkənin hazırkı rəhbərliyinin qərbyönümlü meyli ilə izah etmək olar. Rusiya ilə əlaqələr Ermənistanın bloka daxil olmasının qarşısını kəsir. Azərbaycanın NATO-ya daxil olması Rusiya ilə əməkdaşlıqlarda çətinliklər yarada bilər. Lakin, məşhur Amerika politoloqu və dövlət xadimi Zbiqnev Bjezinskinin fikrincə, NATO-nun inkişafında Ukrayna, Xorvatiya, Serbiya, Makedoniya, həmçinin Gürcüstan və Azərbaycanın bloka daxil olmasını nəzərdə tutan üçüncü mərhələ qaçılmazdır.

§ 3. Azərbaycanın İKT-da iştirakı: realıq və perspektivlər.

Qərb ölkələrinin beynəlxalq münasibətləri sistemində möhkəm mövqe tutmaq səyləri ilə yanaşı Azərbaycan müsəlman dünyası ilə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verir.

Hələ SSRİ tərkibində olarkən Azərbaycan müsəlman dünyası ölkələri ilə əməkdaşlıq etmək imkanından məhrum idi. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan hökumətinin siyasi siyasət sahəsindəki fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri müsəlman ölkələri ilə möhkəm əlaqələrin yaradılması olmuşdur. Bununla əlaqədar, Respublikanın "İslam Konfransı" Təşkilatı (İKT) ilə əməkdaşlığı böyük maraq kəsb edir.

Bu təşkilatın əsas məqsədi müsəlman həmrəyliyinin gücləndirilməsi, müsəlman ölkələri arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı möhkəmləndirmək, regionda sülh və təhlükəsizliyi qorumaq, müqəddəs yerlərin mühafizəsi üçün səyləri birləşdirməkdən ibarətdir. Buna müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının İKT-yə daxil olmasında məqsəd bu təşkilata üzv olan ölkələrlə əlaqələri möhkəmləndirmək, Azərbaycanın müsəlman dünyasına və onun dəyərlərinə daha da yaxınlaşmasıdır. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə İKT üzvlərinin sırasına daxil olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər İKT-nın MDB-yə daxil olan müsəlman dövlətlərinə münasibətdə fəallığı hələ Qorbaçov siyasəti dövründə müşahidə olunmağa başlamışdı. İKT-nın bu regiondakı fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Subyektiv qiymətləndirməyə yol verilmədən, MDB ölkələrinin bir-biri ilə münasibətdə daxili və xarici siyasətlərinin sistematik və əsaslı təhlilinin aparılması.

2. İslam siyasi təşkilatlarının fəaliyyətində mümkün radikalizmin azaldılması, terrorizm və ekstremizmlə bağlı xəbərdarlıq.

3. Bu regionda İKT-yə üzv olan müxtəlif ölkələrin maraqlarının balansının tapılması. Onlar arasında konfliktlərə yol verilməməsi.

Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycanın İKT-də iştirakı ölkənin xarici siyasətində mühüm yer tutur. İKT-də iştirak Azərbaycana Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətləri müsəlman ölkələrinə

çatdırmaq, bu münaqişənin ədalətli həllində onların dəstəyini qazanmaq imkanı verdi. Bundan əlavə, Azərbaycanın İKT-yə daxil olması ona Yeni yüzillikdə Müsəlman dünyasının inkişafı ilə bağlı aktual məsələlərin müzakirə və tədqiqində iştirak etmək imkanı verdi. 1991-ci ildə İKT-yə daxil olmaqla Azərbaycan təşkilata üzv olan dövlətlər tərəfindən keçirilən tədbirlərdə fəal iştirak etməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu növ tədbirlər – konfranslar, dövlət başçılarının görüşləri, xarici işlər nazirlərinin sessiyaları və s. – Azərbaycana Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini gündəliyə çıxarmaq imkanı verir.

İKT-nin fəaliyyətində əsas hadisələrdən biri təşkilata üzv olan ölkələrin Kasablankadakı konfransı olmuşdur. 7-ci zirvə görüşü 13-17 dekabr 1994-cü ildə, hicri tarixi ilə 1415-ci ildə keçirilmişdir.

Dövlətimizin ümummilli lideri Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti də İKT çərçivəsində 7-ci zirvə görüşündə iştirak etmişdir.

Kasablanka səfərinin əsas hadisəsi Heydər Əliyevin sammitdəki çıxışı oldu. Çıxış zamanı Azərbaycana Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi problemi, həmçinin XXI əsrin astanasında müsəlman dövlətləri qarşısında duran beynəlxalq problemlərə toxunuldu. Heydər Əliyev Azərbaycanın İKT-nin bu istiqamətdəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyini qeyd etmiş, həmçinin İKT-nin müsəlman dövlətlərinin xarici siyasətində vacib faktora çevrilməklə müasir dünyanın global və regional problemlərinin həllində əhəmiyyətli təsirə malik olduğunu bildirmişdir. Sammitin gedişində qəbul edilmiş və bilavasitə Azərbaycanla bağlı olan iki qətnamə Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. 11 bənddən ibarət olan birinci qətnamədə erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycana soxulması ilk dəfə belə yüksək səviyyədə müzakirə olunmuş və Ermənistanın hərəkətləri təcavüzkarlıq kimi qiymətləndirilmişdir. Digər qətnamədə isə Azərbaycana

humanitar və iqtisadi yardımın göstərilməsində müsəlman ölkələrinin həmrəyliyi ifadə olunurdu. Beləliklə, Kasablankadakı görüş dünya ictimaiyyətinin münafişinin həllindəki səylərini fəallaşdırmışdır.

1996-cı ildə İKT-yə üzv olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin XXIV konfransı keçirilmişdir. Bu görüş zamanı Azərbaycanla bağlı üç sənəd müzakirə edilmişdir – bunlar “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzkarlığı haqqında”, üzv ölkələr və İKT-nin maliyyə institutları tərəfindən Azərbaycan Respublikasına iqtisadi və maliyyə yardımının edilməsi haqqında qətnamələr və yekun kommunikedə “İKT-yə üzv olan ölkələrin Lissabon sənədinə - ATƏT-in vəzifədə olan sədrinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması prinsipləri haqqında bəyanatına münasibəti ilə bağlı” bölmə idi.

İKT-yə üzv ölkə başçılarının 9-11 sentyabr 1997-ci il tarixində keçirilən VIII konfransında Ermənistana qarşı Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi tələbi və BMT Təhlükəsizlik Şurasına Ermənistanın təcavüzünə qarşı lazımi tədbirlər görülməsi ilə bağlı çağırışın yer aldığı bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir.

İKT-nin 12-14 oktyabr 2000-ci il tarixində Qətərin paytaxtı Dox şəhərində yüksək səviyyədə keçirilən IX konfransının gedişində görüş iştirakçıları tərəfindən Azərbaycanla bağlı daha bir sənəd – “Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarixi və mədəni islam abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında” qətnamə qəbul edildi.

25-27 iyun 2002-ci il tarixlərində Xartumda (Sudan) İKT-yə üzv olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin XXIX sessiyası keçirilmişdir. əvvəlki illərdə olduğu kimi, bu sessiyada da Azərbaycanla bağlı üç qətnamə qəbul edildi. Sessiyanın nəticələrinə görə qəbul edilmiş Xartum bəyannaməsində islam dünyası ilə bağlı bir sıra həyati əhəmiyyətli məsələlər, o

cümlədən Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü öz əksini tapmışdır.

İKT-nin 10-cu sammiti 16-18 oktyabr 2003-cü il tarixlərində Malayziyanın Putrajay şəhərində keçirilmişdir. Sammitin işində İKT-yə üzv olan 57 ölkənin dövlət və hökumət rəhbərləri iştirak etmişlər. Görüşün gündəliyinə, digər məsələlərdən əlavə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, Azərbaycana iqtisadi yardımın göstərilməsi və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında tarixi və mədəni islam abidələrinin məhv edilməsi məsələləri də daxil edilmişdir. Bu məsələlər üzrə İKT sammitinin üç müvafiq qətnaməsi qəbul edilmişdir.

İKT-nin baş katibi öz çıxışında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü və Azərbaycan torpaqlarının 20%-nin işğal edilməsini pisləmişdir. Bu problem İKT sammitinin yekun bəyanatında öz əksini tapmışdır. İKT sammiti iştirakçı dövlətləri xalqımızın haqq işinin dəstəklənməsi və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün tez bir zamanda və tam şəkildə bərpası naminə Azərbaycanla həmrəyliklərini gücləndirməyə çağırmışdır. Azərbaycanı bu sammitdə Azərbaycanın İKT-dəki nümayəndəsi, səfir Elman Araslının başçılıq etdiyi Xarici işlər nazirliyinin nümayəndə heyəti təmsil etmişdir. İKT-də sədrlik növbəti üç il (2003-2006-cı illər) üçün Malayziyaya verilmişdir.

2004-cü ilin mayında Ciddədə (Səudiyyə Ərəbistanı) İKT-yə daxil olan ölkələrin yüksək vəzifəli məmurlarının növbəti görüşü keçirilmişdir. Görüş ərəfəsində Azərbaycanın İKT-dəki daimi nümayəndəsi, səfir Elman Araslı İKT-nin baş katibi Əbdülvahid Bilqəziz, onun müavini İzzət Əl-Müfti, həmçinin, bir sıra yüksək vəzifəli şəxslərlə görüşmüşdür. Görüş iştirakçıları İKT ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi və genişləndirilməsi, həmçinin, katiblik tərəfindən Respublikamızın təşəbbüslərinin dəstəklənməsi ilə bağlı məsələləri müzakirə etmişlər. Xüsusilə, Azərbaycan tərəfinin təklifi ilə İKT-nin "Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası

ərazisinin işğal edilməsi haqında” qətnaməyə əlavələr edilmişdir. Bundan əlavə, gələcək İstanbul forumunun (14-16 iyun 2004-cü il) gündəliyinə İslam Konfransının Gənclər Təşəbbüsü” qətnamə layihəsinin daxil edilməsi ilə bağlı ümumi razılıq əldə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İKT ölkələri birinci gənclər forumunun keçirilməsi üçün bütün namizədlər arasından məhz bizim ölkə seçilmişdir. Bu tədbirin 1 dekabr 2004-cü ildə keçirilməsi planlaşdırılır. Forumun yaradılmasında əsas məqsəd Asiya və Afrika ölkələrinin gənclər təşkilatları arasında daha sıx dostluq əlaqələrinin yaradılması, həmçinin islama qarşı əsassız hücumların qarşısının alınması olmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycanın 1991-ci ildə İKT-yə daxil olduğu andan indiyə qədər olan dövrü təhlil edərkən, bu beynəlxalq qurum çərçivəsində dövlətimizin fəallığı istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişin olduğunu qeyd etmək olar. Yaxın 5-6 ildə Azərbaycanın İKT çərçivəsində öz mövqeyini möhkəmlətməsi və İKT-nin müxtəlif strukturlarının idarə heyətlərində, rəhbər orqanlarında (məsələn, İKT-yə üzv olan ölkələrin gənclər forumu) yer alması istisna edilmir. Şübhəsiz, İKT-nin tədbirlərində fəal iştirak Azərbaycanı müsəlman ölkələri ilə daha da yaxınlaşdıracaq. Bu isə öz növbəsində, Azərbaycana münaqişənin həlli işində dəstək olacaq. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan tərəfinin fəal iştirakı sayəsində İKT tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı çoxlu sayda qətnamələr qəbul edilmiş, erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərindən dərhal çıxarılması tələb olunmuşdur. Lakin, Real vəziyyətdən göründüyü kimi, bu qətnamələrin reallaşdırılması üçün effektiv mexanizmlər tapılmamışdır.

Güman edirəm ki, bu qətnamələrin tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün yalnız islam dünyasının – İKT-nin iştirakçısı olan dövlətlərin deyil, eyni zamanda ümumilikdə dünya

birliyinin, xüsusilə aparıcı beynəlxalq təşkilatların (BMT, NATO, ATƏT və s.) dəstəyinə ehtiyac var.

Ümid etmək istədim ki, İKT bundan sonra da ərazi bütövlüyünün bərpa olunması uğrunda mübarizədə Azərbaycanın haqq işini dəstəkləməkdə öz səylərini davam etdirəcək.

VI Fəsil Çin Xalq Respublikası - Rusiya Federasiyası: əməkdaşlığın vəziyyəti və perspektivləri.

§1. Hər iki ölkənin xarici siyasi prioritetləri kontekstində Çin-Rusiya münasibətləri bazisi gələcək əməkdaşlığın binövrəsi kimi

§2. İqtisadi əməkdaşlıq konturları

§3. XXI əsrdə Çin-Rusiya əməkdaşlığının perspektivləri

§1. Hər iki ölkənin xarici siyasi prioritetləri kontekstində Çin-Rusiya münasibətləri bazisi gələcək əməkdaşlığın binövrəsi kimi

Çin – Rusiyanın uzaq Şərqdəki strategiyasının prioritetidir. Bununla belə bu münasibətlərin siyasi mühit aparıcı rol daşıyır, belə ki, iki ölkə rəhbəri arasında 2001-ci ilin baza müqaviləsi mövcuddur. İqtisadi mühit isə siyasi mühitdən bir qədər geri qalır və bu da həm indinin həm də gələcəyin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri ilə bağlıdır. Həm Rusiya, həm də Çinin siyasi strategiyası bir çox mənada həm beynəlxalq arena, həm də regional problemlər cəhətindən, xüsusilə terrorizmlə mübarizə problemi və hər iki ölkə rəhbərini narahat edən digər məsələlər üzrə münaqişələrdə üst-üstə düşür.

Şanxay müqaviləsi layihəsi hər Rusiya həm də Çin üçün çox əhəmiyyətlidir. O, 1996-cı ildə «beşlik» kimi yaranmış, sonra isə ona Özbəkistan da qoşulmuşdur. Və bu gün biz faktiki olaraq postsovet Mərkəzi Asiyasında regional təhlükəsizlik sisteminə malikik. Daha doğrusu, mərkəzi Asiya dövləti bir də Rusiya və Çin. İqtisadi layihələrin də olmasına baxmayaraq görüş zamanı bu mövzu əsas olacaqdır, belə ki həmin layihələr gələcəyin işidir. Şanxay əməkdaşlıq təşkilatında (ŞƏT) bu günün mövzusu əlbəttə ki, həm regional

səviyyədə (yanaşı Əfqanıstan, Pakistan və digər qeyri-sakit ölkələr), həm də beynəlxalq planda terrorizmlə mübarizədir.

İki ölkə arasında mal dövriyyəsi – çox maraqlı məsələdir, belə ki, son il yarım ərzində mal dövriyyəsinin dinamikası ısrarlı surətdə artır. Ümumi rəqəmlər nisbi kiçikdir, 2002-ci ildə Rusiya və Çinin ümumi rəsmi mal dövriyyəsi 12 milyard dollar olmuşdur. Lakin, ilk əvvəl Rusiya və Çinin 25 aprel 1996-cı il tarixində Pekində imzalanmış Müştərək rusiya-çin bəyannaməsində də əks olunmuş XXI əsrdə strateji əməkdaşlıq ehtimalı haqqında ideya iki dövlət arasında «uzunmüddətli və sabit mehriban qonşuluq, dostluq və qarşılıqlı əlverişli əməkdaşlıq münasibətlərinin» qorunması və inkişafı kimi ifadə olunmuşdur ki, bu da «iki ölkə və xalqın başlıca maraqlarına cavab verir, Asiyada və bütün dünyada sülh, sabitlik və inkişafa qorunması və möhkəmlənməsinə yardım edir». 26 iyun 1995-ci il Müştərək rusiya-çin bəyannaməsində artıq «iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə iki rusiya-çin bəyannamələrində təsbit edilmiş prinsiplərə müvafiq olaraq fəal və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq» haqqında danışılırdı. 1996-cı ildə isə tərəflər RF və ÇXR arındakı münasibətlərin perspektivlərinin qiymətləndirilməsində «XXI əsrdə strateji əməkdaşlığa yönəldilmiş bərabərhüquqlu etibarlı müttəfiqlik münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi» formulunu tətbiq etdilər.

Hadisələrin bu cür inkişafı, yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması perspektivlərinin ümumi görünüşü həm rusiya-çin münasibətlərinin inkişafının daxili məntiqi, həm də dünya arenasında və Şərqi Asiyada üçüncü ölkələrin özünü aparmasından irəli gəlir. Strateji əməkdaşlıq haqqında tezis B. Yeltsinin Çinə növbəti səfərinin hazırlanması zamanı işlənmişdir. 1996-cı ilin aprel ayında o və o zamankı xarici işlər naziri E. Primakov Çinə yollandıqları zaman ABŞ və Yaponiyanın XXI əsrdə təhlükəsizlik problemləri üzrə strateji

Əməkdaşlıq haqqında razılıq əldə etmələri xəbəri gəldi. Bununla belə, müstəqil Amerika ekspertləri qeyd edirlər ki, amerika-yapon alyansının müdafiə siyasətinin təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sahəsində güclənməsi Çin tərəfindən həmin ilin mart ayında Tayvan boğazı rayonunda raket buraxması ilə əlaqədar idi. ABŞ prezidenti və Yaponiyanın baş nazirinin XXI əsrdə öz əlkələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin parametrlərini məhz strateji əməkdaşlıq formatında qurmaları haqqında xəbər aldıqdan sonra rus diplomatları tərəfindən çin rəhbərliyi ilə məsləhətlər keçirildi. Tərəflər iki ölkə liderinin görüşü haqqında sənədə Rusiya ilə Çin arasında strateji əməkdaşlıq ehtimalı haqqında formulu daxil etməyi qərara aldılar.

Rusiya və Çin mətbuatında RF və ÇXR arasında strateji əməkdaşlıq problemi üzrə müxtəlif nöqtəyi nəzərlər eşidilir. Məsələn, ÇXR ictimai elmlər Akademiyasının Asiya İnstitutu və Sakit okean əməkdaşı Tan Şipin hesab edir ki, tərəflərin strateji əməkdaşlıq cəhdləri üç səbəbdən irəli gəlir: NATOnun şərqə doğru genişlənməsi, ABŞ və Yaponiya arasında təhlükəsizlik şurasının möhkəmlənməsi, Rusiya və Çinin birtərəfli sülhdə zəiflik hissi. Bəzi rus politoloqlarının Rusiya ilə Çin arasında bu cür əməkdaşlıq ehtimalına münasibətdə pessimistik qiymətlərini analiz edərkən Tan Şipin qeyd edir ki, Çində bu problemə olan baxışlar «daha nikbindir», belə ki, bu cür əməkdaşlığın Çinin maraqları çərçivəsində olması deyil, bu əməkdaşlığın nə qədər uzağa gedə bilməsi müzakirə edilir. Zənnimcə iki ölkənin strateji əməkdaşlıq perspektivlərini təhlil edərkən aşağıdakı halları nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması yaradıcı bir prosesdir, burada doqmatizmdən söhbət gedə bilməz, hər iki tərəf daima toplanmış təcrübə və dünya arenasında baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, nüvə derjalarının sayının dəyişməsi, «islam inqilabının», ABŞ ordusu və Yaponiya milli müdafiə qüvvələrinin əməkdaşlığı

haqqında 1999-cu il müqaviləsinin inkişafı və digər amillər. İkincisi, təcrübənin də göstərdiyi kimi RF hakimiyyətinə prezident V. Putinin gəlişi Rusiyanın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi, onun Şərqlə münasibətlərinin yenilənməsi, rusiya-çin münasibətlərinin inkişafında yeni imkanların açılması deməkdir. Nəhayət, 14 iyul 2000-ci ildə nəşr edilmiş RF xarici siyasətinin yeni Konsepsiyası özünün əsas məqsədlərindən biri kimi «xarici ölkələr və dövlətlərarası birliklərlə Rusiyanın milli prioritetləri ilə müəyyən edilən məsələlərin həlli prosesində razılıq və müştərək maraqların axtarışını, bu əsasda beynəlxalq əməkdaşlıq şəraitlərini və parametrlərini yaxşılaşdıran partnyorluq və müttəfiqlik münasibətləri sisteminin qurulmasını» irəli sürür. Məhz bu vəziyyət XXI əsrdə rusiya-çin strateji əməkdaşlığının konseptual əsasında çevrilir.

əgər Çin və 160 milyard dollar məbləğində olan ABŞ ticarətini müqayisə etsək görürük ki, bunlar tamamilə bir birindən fərqlənir.

Məsələn Hindistan və Çinin ticarəti – 5 milyard dollar təşkil edir. Buradakı rəqəmlər müqayisə edilə bilər. Lakin məsələ heç bunda da deyil, məsələ ondadır ki, son bir il, il yarım ərzində hər il ikitərəfli ticarət 50-70 % artır. Daha doğrusu, fondumuzun ekspertlərinin hesablamalarına görə 2003-cü ildə o, 14-15 milyard arasında olacaqdır. 2004-cü ildə onun 20 milyard dollara, daha doğrusu, həm rəsmi, həm də indi qeyd olunan kontrabanda və ya yarımrəsmi ticarətlə eyni rəqəmə çatacağı da istisna edilmir. Belə ki, Çinlə həmsərhəd vilayət və ölkələrin yarımrəsmi ticarəti də böyükdür, lakin bu digər bir mövzudur. Lakin, prinsip etibarilə hesab edirəm ki, Rusiya və Çin 20 milyardlıq mal dövriyyəsinə yaxın iki il ərzində çıxacaqdır.

Rusiya ticarətinin əsas maddələri xammal və hərbi-texniki əməkdaşlıq və bir də ənənəvi ticarətdir. Yeri gəlmişkən, rusiya ixracatı fəaldır, bu paradoksdur, ilk baxışdan o elə rusiya-çin iqtisadiyyatının bu günkü spesifikasını əks etdirir.

Rusiyaya Çin ixracatı isə əsasən geniş spektrdə xalq istehlak, ərzaq və digər mallardan ibarətdir, lakin, təəssüf ki, Çinin digər ölkələrə verə bildiyi və verdiyi yüksək texnologiyaların faizi yüksək deyil.

Rusiya üçün bugünkü gündə iqtisadiyyat tamamlanmır. Heç nəyə baxmayaraq bu gün Çin, daha doğrusu bütün Çin yox, yalnız açıq zonaların yerləşdiyi Cənubi Çin yenə də postindustriya, yüksək texnoloji səviyyəyə çıxmışdır. Rusiya isə hələ də qarşısına ÜDM iki dəfə artırılması, daha doğrusu, illik ÜDM 10 faiz artırmaq məqsədini qoyur. Başqa sözlə, ölkəmiz hələ ki, bu yolun lap əvvəlindədir. Bu səbəbdən struktur və keyfiyyət iqtisadiyyatının uzlaşmaması səbəbindən bu həm rusiya-çin ticarətinin keyfiyyətinə, həm maddələrinə, həm də onun həcminə və hər şeydən əvvəl onun strukturuna öz təsirini göstərir.

Bu daha gələcək perspektivdir. Dünyada hər şey yaxşı olarsa, zənnimcə bu minimum 15-20 il vaxt aparacaqdır.

Uzaq Şərqdə iki ölkə birdən ilk növbədə onlara neftin Rusiyadan daxil olmasında maraqlıdır. Bu Çin və Yaponiyadır. Hal-hazırda Rusiya tərəfinin planlarına Anqarskdan Naxodkaya, oradan isə Dasinə keçən neft boru kəmərinin tikmək daxildir. Çin isə Dasinə keçən qolun ilk əvvəl tikilməsinə israr edir.

Bu məsələnin qısa tarixçəsi belədir. Lap əvvəldən, daha doğrusu, 2001-ci ildə Rusiya ilə Çin arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Müqavilənin imzalanmasından əvvəl Rusiya və Çin tərəfindən o zamanlar YUKOS və onun törəmə şirkətlərinin müdafiə etdiyi bu müqavilənin razılaşdırılmış layihəsi mövcud idi. Və 2001-ci ildə bu problem yaponlarda maraq doğurmurdu. Hər şey aydın kimi görünürdü: bəli tezliklə, müqavilə və texniki-iqtisadi əsaslandırma imzalanacaq, müzakirələr başlanacaq, rəqəmlər aydın idi – bu təxminən Şərqi Sibirdən Dasinə gedən 50 milyon ton neft idi, Çin rusiya neftinin başlıca istehlakçısı idi və s. Lakin, 2001-ci ildən sonra

yeni bir məqam baş verir. Yaponiya Anqarsk-Naxodka adlanan öz layihəsini Rusiyada çox fəal şəkildə həyata keçirməyə başlayır. Bununla belə yaponlar bu mənada öz layihələrini ilk növbədə dərhal Sibir və Uzaq Şərqi qaydaya salınmasına 7 milyard dollar təqdim etmək, ikincisi Anqarskdan Naxodkaya gedən neft boru kəmərinin çəkilişinə imtiyazlı kredit təqdim etmək vədi ilə isbatladılar. Və nəhayət yapon biznesmen və siyasətçilərinin Rusiyada daima elan etdikləri üçüncü sübut Rusiya və rusiyanın neft ixracı şirkətləri üçün iqtisadi mənfəət haqqında bəyənətlərlə bağlı idi. Başqa sözlə onlar deyirdilər ki, bu neftdən yalnız Yaponiya deyil, həm də bütün ASR ölkələri, daha doğrusu, Birləşmiş Ştatlar və s. də daxil olmaqla bütün Cənub-Şərqi Asiya istifadə edəcək.

Bu mənada eksport qiyməti Çinin Anqarsk-Dasin layihəsi üzrə tək istifadəçisi kimi təklif etdiyi qiymətdən çox olacaqdır. Daha doğrusu, yapon tərəfindən iqtisadi təkliflər irəli sürülürdü. Bununla belə yaponlar öz fəaliyyətlərini Koidzuminin Rusiyaya səfərindən sonra aktivizasiya etdilər, hər üç səviyyədə güclü təzyiq hiss edilirdi. Rusiya rəhbərliyinin həm iqtisadi, həm də siyasi elitasının bir hissəsi tərəddud etməyə başladı. Praktiki olaraq əvvəllər də nəzəri şəkildə mövcud olan dasin layihəsinə alternativ Anqarsk-Naxodka layihəsi yaranmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq Yaponiya hökumət məmurları beş dəfə Moskvada səfərdə oldular, Çinə alternativ olan mümkün müqavilənin müvafiq maddələrini imzalamış və müzakirə etmişdilər. Bu zaman toqquşma baş verdi. İndi ən əsasın bizim problemin nədən ibarət olmasını aydınlaşdırmağımızdır. Zənnimcə, problem iqtisadiyyatla siyasət arasında olan ziddiyyətdən ibarətdir. Həm bizim fondun, həm də digər iri mərkəzlərin ekspertləri bu iki mümkün variantın iqtisadi mənfəətlərini və üstün cəhətlərini hesablamışdır. Ola bilsin, Naxodka, daha doğrusu yapon variantında iqtisadi məqamlar və ya üstün cəhətlər həqiqətən də mövcuddur. Lakin dasin layihəsi də güclü siyasi bazaya

malikdir. Birincisi, hamıya məlumdur ki, Rusiya ilə Çin in və Rusiya ilə Yaponiyanın siyasi münasibətləri müxtəlifdir. Daha dođrusu, Çin Rusiya n Uzađ Şərqdə strateji partnyor kimi əsas mttfiqdir, Yaponiya isə Rusiya üçün siyasi mənada heç olmasa da kifayət qədər uzađ bir dövlətdir.

Bu ölkələrin mübahisəli əraziləri və bir çox digər problemləri vardır. Onlar arasında tam mənada siyasi, strateji partnyorluđ deyl, siyasi mkdaşlıđın ilkin mərhələsi mövcuddur. n əsas ziddiyyət də məhz bundan ibarətdir, çünki Çin in dünyadakı rolunu nəzərə alaraq bu mərhələdə dasın layihəsi haqqında məsələnin həlli zamanı siyasi prioritetlər z təsirini göstərir. Ola bilsin ki, gələcəkdə bu əsas neft boru kmrindn Naxodkaya gedən qol da müzakirə ediləcəkdir. Bu mənada aparılmıř, aparılan v aparılacaq müzakirələr řbhsiz ki, Rusiyanın elmi və siyasi elitesini parçalayır. Belə ki, iqtisadçılar, siyastilr v ekspertlər arasında rusiya ictimaiyyətində söhbətin 15-20 il ərzində olacaq strategiyadan getdiyindən bu və ya digər layihənin sərfəli olub olmamasını sübut edən bir neçə qrup formalařmıřdır. Bu məsələnin mhmly həm də ondan ibarətdir ki, yaxın Şərq regionunun qeyri sabit olması, terrorizm, dəniz tanker dařımalarının thlkliliyi sibir neft və qazının qiymətini getdik daha da artırır. Yaponiyanın da bu qədər cəld surətdə z istiqamətini dyiřmsi də təsadüfi deyldir. Yaponiya rəhbərliyinə Yaxın Şərqin yaxın zamanlarda (20, ola bilsin ki, daha uzun müddətə) qeyri-sabit və strateji cəhətdən mnftsiz regiona vrilmsi aydın olduqda təbii ki, o z kursunu dərhal dyiřdir. Axı Yaponiyaya gətirilər enerji resurslarının 80 faizi məhz Fars körfəzi ölkələrinin v qonşu regionların payına dřr.

Bu mənada Rusiyanın hər halda Çində razılařmaları mövcuddur. Zənnimcə, Dasın üzrə rusiya-in müqaviləsini pozmaq və faktiki olaraq naməlum istiqamətdə getmye bařlamađ böyük iqtisadi və siyasi bir səhv olardı, belə ki, bundan irəli gələn iqtisadi mənfəətə də hələ çox var. Çin isə

hal-hazırda üstün derjava olduğundan bütün problemləri kompleks şəkildə başa düşür. Digər rusiya-çin layihələri də mövcuddur ki, onların çərçivəsində Çin qismən də olsa Rusiyaya dasın neftinin inhisarçı istifadəsini nəzərə alaraq qiymətlər üçünən Rusiyanın nəzəri olaraq ondan ala bilmədiyini kompensasiya edə bilərdi. Məhz baş nazir Kasyanovun Pekinə səfərə getməsi heç də təsadüfi deyil, hərçənd orada rusiya-çin iqtisadi və qismən siyasi münasibətlərinin bir sıra digər mürəkkəb problemələri də müzakirə ediləcəkdir. Belə ki, siyasi partnyorluğa ramən təbii ki, istənilən iki iri derjavanın qarşılıqlı münasibətlərində olduğu kimi onlar arasında da bəzi kiçik problemlər mövcuddur. Yeri gəlmişkən iqtisadi sahədə hələ üçüncü oyunçu da vardır ki bu da Hindistandır. 2003-cü ilin iyun ayında Hindistan baş naziri Vacpai ilə Çin baş naziri Ven Tszyabaonun görüşü baş tutdu. Bu görüşdə qaz, neft və texnoloji əməkdaşlıq sahələri, ABŞ və Rusiyanın da qiyabi olaraq iştirak etdiyi ticarət sahəsi müzakirə edildi. Söhbət ittifaqdan çox Rusiya – Hindistan – Çin arasında bir növ üçtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq ideyasından getdiyindən Kasyanovun Pekinə səfəri və onun Ven Tszyabao ilə görüşləri məntiqi olaraq bu perspektiv və ümidverici üçtərəfli ticari-iqtisadi əməkdaşlıq sistemini müəyyən mənada qapayır. Hal-hazırda Hindistan kompyuter texnologiyaları, proqram təminatının ixracı sahəsində ixtisaslaşmış bir ölkədir. Çin yüksək texnologiyalar, açıq zonalar, iri bazar və ticarətdən ibarətdir. Rusiya isə bu gün hələ ki, silahlanma və hərbi təchizat tədarükçüsü və enerji daşıyıcıları – neft və qaz, elektrik enerjisi və s. ixracı sahəsində çox sərfəli tədarükçü və partnyordur. Bu mənada bu üç asiya nəhənginin üçtərəfli əməkdaşlığı və müştərək layihələri Avrasiyanın iqtisadi proqramını və iqtisadi sahəsini bir qədər dəyişir. Məlum olduğu kimi bu gün Al, ABŞ və qismən də Yaponiyanın üstünlüyə malik olması aşkardır, hərçənd burada da müəyyən problemlər vardır. Lakin gələcəkdə bu cür üçtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq

müəyyən mənada aksentləri büsbütün dəyişməsə də bir qədər dəyişə bilər, xüsusən ona görə ki, Hindistan və Çin ÜTT-nin üzvüdür, Rusiya isə oraya daxil olmağa hazırlaşır. Hindistan və Çinin bu ticarət təşkilatından iştirak təcrübəsi Rusiya ilə müqayisədə əlbəttə ki böyükdür.

ÜTT mövcusu üzrə. Çin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına az öncə daxil olmuşdur, lakin məlum olduğu kimi o, Rusiyanın ÜTT-na daxil olması üçün kifayət qədər sərt şərtlər qoymuşdur. ÜTT-da iştirak mürəkkəb hüquqi, iqtisadi və siyasi problemlər kompleksidir. Lakin hər ölkə üçün, xüsusən də inkişaf edən dövlət statuslu bir ölkə üçün ən əsası ÜTT üzrə partnyorları ilə özü üçün keçid iştirak müddəti haqqında şərt kəsməkdən, başqa sözlə özünün sənayesinin və kənd təsərrüfatının, dövlətin iqtisadiyyatının əsaslandığı sahələrin müdafiəsi üçün şərait haqqında sövdələşməkdən ibarətdir. Əgər bu cür keçid dövrü yoxdursa, aşağı düşməli və dünya birliyinə daxil olan ölkənin iqtisadiyyatının tam inteqrasiyasına yardım etməli olan gömrük tarifləri nəzərdə tutulursa, onda çətin olacaqdır. Yeri gəlmişkən Çin özü üçün bu dövrün əldə edilməsinə nail olmuşdur. Təqribən əsas sahələrin 120 mövqeyi üzrə müdafiə tarifləri tədricən azalır və təxminən 2007-ci ildən, digər sahələr üzrə isə 2005-ci ildən etibarən Çin ÜTT-nin əsas rejimlərinə çatmalıdır. Bu xüsusilə Rusiya kimi nisbətən zəif iqtisadiyyata malik ölkələr üçün çox mürəkkəb bir prosesdir. Hətta güdrətli Çin belə ÜTT-na daxil olmaq haqqında qərar qəbul edərkən yüz ölçüb bir biçmişdir. Hindistan da demək olar ki, eyni yolu keçmişdir. Bu gün bu Meksikadan olan xəbərləri (orada ÜTT-nin sammiti müvəffəqiyyətlə başa çatmamışdır, belə ki, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı məsələsi üzrə problem yaranmışdır) də nəzərə alsaq çox yaxşı məlumdur. İnkişaf etmiş ölkələr tarifləri aşağı salmaq və kompromisə getmək istəmir. Problem də elə bu səbəbdən yaranmışdır. Bəzi ekspertlər isə hesab edirlər ki, ÜTT-nin Meksika sammiti məhz

bu səbəbdən yarımçıq kəsilmişdir. Son hadisələrdən irəli gələrək həm Rusiya və Çinin ÜTTda iştirakı, həm də rusiya-çin münasibətləri əlavə mənə kəsb etməyə başlayır. İkitərəflə aspektdən əlavə tarif və qiymətlər üzrə sanki ümumi beynəlxalq aspekt yaranır. Lakin ən əsası. Fərz edək ki, rusiya metalınınÇinə ixrac olunması ətrafında müəyyən çətinliklər, hətta ÜTTnın müddəalırından irəli gələrək Çinin Rusiyadan metalloprokat idxal edilməsinə kvota qoyduğu zaman qalmaqal olmuşdur. Bu gün bu problem artıq həll edilmişdir. Bu tipik olmayan bir hadisədir, lakin bu hadisə göstərir ki, yalnız metallurgiya sahəsində deyil, digər sahələrdə də (hərbi-texniki əməkdaşlıq sahəsindən savayı) bir çox ikitərəfli müqavilələr indi artıq ÜTTnın standartları və tələbləri prizmasından nəzərdən keçiriləcəkdir. Burada strateji etimad və qarşılıqlı anlaşmanın mövcud səviyyəsi çox mühümdür. Bu halda olduğu kimi Çinin, bəzi hallarda isə Rusiyanın kompromis və güzəştlərə getdiyi kimi. Bu konkret halda Pekin daha çox güzəştə getməli idi, belə ki, o, artıq ÜTTnın üzvüdür, onun təcrübəsi və böyük iqtisadi potensialı vardır. Strateji əməkdaşlıq məhz burada gərəklidir. Lakin bu, problemin hələ bir tərəfidir. Onun digər tərəfi Rusiya və Çin iqtisadiyyatının zəif və güclü mövqeləridir. İndi mən Çin iqtisadiyyatının güclü tərəflərindən danışmayacağam, bu tam başqa bir mövzudur, lakin heç də asan bir məsələ deyil. Həqiqətən də Çin iqtisadiyyatının zəif tərəfləri vardır, lakin bununla bərabər həm də çox güclü tərəfləri də mövcuddur. Bu, iqtisadiyyatın yüksək texnoloji rəqabət sahələrinə adaptasiya bacarığı, ticarət balansının yüksək səviyyəsi, iri qızıl valyuta ehtiyatıdır. Hal-hazırda o, 440 milyard dollara çatır. Rusiya ilə müyisədə o, 10 dəfə çoxdur. Lakin zəif tərəflər də vardır. Bu Çinin cənubu ilə ekstensiv kənd təsərrüfatı zonası kimi Şimalı arasında parçalanma, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin çox aşağı olması və s. ibarətdir.

Rusiyada da problemlər vardır. Burada risk də mövcuddur. Görünür Rusiyanın ÜTTna daxil olması haqqında qərar indi Meksika sammitinin nəticələrinin öyrənilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq bir qədər gecikəcəkdir. Lakin rusiya-çin, rusiya-hindistan ikitərəfli əməkdaşlığı, ticarətin, yüngül və ağır sənayenin, energetikanın və s. bütün mövqələrinin razılaşdırılması Rusiyaya ÜTTna daxil olmaq üçün çox zəruridir.

Çin Rusiya üçün çox sərt şərt - Çindən işçi qüvvəsinin Rusiyaya getməsinə qoyduğu məhdudiyyətləri götürməsi şərtini qoymuşdur. Əlbəttə ki, burada hər şeydən əvvəd təhlükəsizlik məsələsi meydana çıxır. Çünki sirr deyildir ki, Çinin bir sıra rusiya regionlarına soxulması və orada məskunlaşması təhlükəsi mövcud olmuşdur və hal-hazırda da mövcuddur. Həqiqətən bu problem olmuşdur, var və olacaqdır. Həm də nəzər almaq lazımdır ki, problem heç çinlərin qəddar olması və Sibiri işğal etmək istəməsində də deyil. Bütün bunlar demoqrafik cəhətdən Sibir və Uzaq Şərqi tarazlığının pozulması problemidir. Təsəvvür edin ki, Vladivostokdan Uraladək olan ərazidə təxminən 12-14 milyon nəfər yaşayır. Amur çayının o tərəfində yerləşən yalnız üç əyalətdə 300 milyon nəfər əhali yaşayır. Daha doğrusu, nəhəng demoqrafik uyğunsuzluq aşkardır. Təbii ki, hər zaman çin əhalisinin kənarlaşdırılması baş verəcəkdir. Sözsüz ki, çin tərəfinin bu cür tələbi rədd ediləcəkdir. Lakin burada əsas problem ÜTTda deyil, hər iki tərəfdən inzibati-sərhədyanı xidmət çərçivəsində sərt müdafiə çəpərlərinin tikilməsində, sərhəddə nəzarət və qayda-qanunun bərqərar edilməsinə, daha çox inzibati işlərlə əlaqədar olan bir çox digər aspektlərin həllindədir, belə ki, çinlilər özləri hər bir zaman icmalar təşkil etmiş və ticarət aparmışlar. Buna baxmayaraq burada bir çox müsbət cəhətlər də aşkar etmək mümkündür. Rusiya-Çin münasibətlərinin müasir vəziyyəti və gələcək perspektivləri haqqında danışıqdan bu münasibətlərə çin tərəfinin optimist qiymətinin üstünlük

təşkil etməsini qeyd etməmək olmaz. Rusiya mətbuatında və elmi nəşrlərdə verilən qiymətlərin daha ehtiyatlı, eləcə də mənfi olması müşahidə edilir. Rusiya mətbuatında mütəmadi olaraq müəlliflərin Çinlə strateji partnyorluq haqqında tezis şübhəli olmasını sübut etməyə çalışdığı məqalələr yaranır. Bu məqalələrdə onlar rusiya tərəfinin ÇXR bəzi iqtisadi istəklərinə güzəştə getməyə hazır olmaması ilə əlaqədar olaraq Çinin «narazılığı» haqqında da yazırlar.

25 aprel 1996-cı il bəyannaməsində ilk dəfə olaraq XXI əsrdə strateji əməkdaşlığa yönəldilmiş bərabərhüquqlu etibarlı partnyorluq haqqında rəsmi şəkildə elan edildi. 1998-1999-cu illərdən etibarən qarşılıqlı əlaqə sözünü (setszo) partnyorluq sözü (xoban) ilə əvəz etmək tendensiyası yaranmışdır. Hal-hazırda Çin mətbuatında strateji cəhətdən qarşılıqlı əlaqənin partnyorluq münasibətləri haqqında danışılır. Müəyyən mənada partnyorluq birqütblü dünyada Rusiya və Çinin zəiflik hissiyyatından irəli gəlir, buna görə də rusiya-çin yaxınlaşmasında çoxqütblü dünya quruluşunun formalaşması uğrunda mübarizənin dayağını görürlər. Rusiyanın Çinlə strateji partnyorluq sahəsində monopoliya hüququna malik olmamasına baxmayaraq yaxınlaşma artıq baş vermişdir. Vladimir Putinin 2002-ci ilin dekabr ayında Çinə səfəri zamanı çin partnyorları ilə qarşılıqlı əlaqələr mexanizmi yaranmağa başladı. Hal-hazırda kimi yüzdən çox hökumətlərarası və idarələrarası müqavilələr imzalanmışdır. 12 sahəvi hökumətlərarası əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi orqanı, 10-dan çox daimi işçi qrupu və komissiyası yaradılmışdır. Mütəmadi olaraq XİN-arası məsləhətlər həyata keçirilir. Quançjou və Yekaterinburqda əlavə konsulluqların açılması haqqında razılıqlar əldə edilmişdir. Partnyorluq – tərəflərin ikitərəfli və dərin maraqlarının təsiri əsasında əldə edilmiş nəticədir. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, Çin və Rusiyanın öz milli maraqları da vardır. Çin tərəfinin fikrincə yeni münasibətlərin

fərqli cəhəti ittifaqa qarşı qoyulan strateji qarşılıqlı əlaqədir. Qarşılıqlı əlaqə ittifaqa nisbətən daha optimaldır. Müttəfiqlik münasibətləri yeni təsir bloklarının, sahələrinin və s. yaranmasına gətirib çıxarır. Çin mövqeyi 2001-ci ilin iyulunda ÇXRnın keçmiş sədri Tszyan Tszeminin Moskvadakı çıxışında şərh edilmişdir. O qeyd etmişdir ki, mərkəzi ideya iki ölkə arasında müttəfiqlik, konfrontasiya və üçüncü ölkələrə qarşı yönəldilmədən imtina əsasında uzunmüddətli mehriban qonşuluq, dostluq və qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafından ibarətdir. Köhnə tipli hərbi-siyasi ittifaqın yaradılmasından söhbət belə gedə bilməz. Tszyan Tszemin bu münasibətləri «XXI əsrin yeni modeli» adlandırmışdır. Həqiqətən də RF və ÇXRnın səmərəli partnyorluq münasibətlərini hərbi-siyasi ittifaqa çevirmədən qorumaq imkanı vardır. ABŞ qarşılıqlı əlaqənin təşkilatı xarakteri aradan qalxır. Bu yerdə Rusiya-Çin-ABŞ üçbucağınna yeni baxış formalaşır. Amerika siyasi ekspertlərinin qiymətlərinə əsasən rusiya-çin münasibətlərinin tədricən, lakin sabit və ardıcıl bərqərar olması tendensiyası son bir neçə il ərzində ASRda ümumi vəziyyətin formalaşmasının ən əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Qərb müşahidəçiləri belə bir nəticəyə gəlirlər ki, bu proses obyektiv xarakter daşıyır və prinsip etibarilə daha da intensiv şəkildə inkişaf edə bilər. Burada açıq-aşkar ləngidici rol hələ ki, 60-70 illərin soyuqlaşma dövrünün inersiyası oynayır. Qərb analitikləri qeyd edirlər ki, Rusiya siyasətinin Çin istiqamətində intensivləşməsi Rusiya prezidentinin Moskvanın xarici siyasətinin fəallaşdırılması, dünyanın strateji rayonlarında onun iştirakı, yeni dünya quruluşunun formalaşmasına təsirinin artırılması kursunun elementlərindən biridir. Siyasi müşahidəçilərin fikrinə əsasən Rusiya və Çin liderləri tərəfindən elan edilən «strateji partnyorluq» ABŞ Dövlət Departamentində «qlobal amerikan üstünlüyünə ciddi meydan oxuma kimi qiymətləndirilə bilər və əlbəttə ki, Vaşinqtonda təşvişə səbəb olmaya bilməz». İndiyə

kimi rusiya-çin münasibətlərinin əsas mahiyyətini ticari-iqtisadi və az mənada elmi-texniki əlaqələr təşkil edirdi. Rusiya və Çinin hərbi-texniki sahədə ikitərəfli əməkdaşlığının inkişafı tendensiyası, Çinlilər tərəfindən yüksək texnologiyaların əldə edilməsi perspektivi Qərbdə daha çox narahatlığa səbəb olur. Cari ilin ortalarında imzalanmış rusiya mütəxəssisləri tərəfindən ÇXRda sürətli neytronlu nüvə reaktorunun tikilişi haqqında müqaviləyə xüsusi diqqət verilir. Siyasi müşahidəçilərin də qeyd etdiyi kimi indi - 2006-cı ilin martında V. Putinin Pekinə səfərindən sonra yaxınlaşmaq üçün hər iki dövlətin siyasi motivi yaranmışdır. Bu zaman amerikalılar söhbətin Moskva və Pekin tərəfindən öz siyasi dairələrini Birləşmiş Ştatların artan təsirinə qarşı dayanmaq məqsədilə qlobal, geostrateji səviyyədə əlaqələndirilməsindən getdiyinə görə daha çox narahatdırlar. Vaşinqtonda Moskva və Pekin tərəfindən bu yaxınlarda baş tutmuş sammitin gedişatı zamanı **НПРО** yaradılması haqqında ABŞ planları müzakirə edilmişdir. İkitərəfli siyasi əməkdaşlıq bazasını Rusiya tərəfindən ÇXRnın Tayvan üzərində öz suverenitetini bərpa etmək xəttinin müdafiə edilməsi də xeyli möhkəmləndirir. ÇXRnın Tayvan üzərində öz suverenitetini bərpa etməsi cəhdi amerikalılar tərəfindən birbaşa olaraq Birləşmiş Ştatların maraqlarına zidd olan bir addım kimi qiymətləndirilir. Pekin rəhbərliyi öz tərəfindən Moskva tərəfindən keçirilən Çeçenistanda vəziyyətin tənzimlənməsi üzrə kursu tam müdafiə edir. Qərb analitik mərkəzlərində hesab edirlər ki, siyasi tərkib hissəyə vurulan aşkar aksenti nəzərə alaraq rusiya-çin yaxınlaşmasının indiki «memarı» rolunu müəyyən mənada Amerika administrasiyasının öz oynayır. Əsas səhvin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nə Dövlət Departamentində, nə də Pentaqonda ABŞnın ASRda özünün birincilik mövqeyinin təmin olunması kursunun həm Rusiya, həm də Pekində qeyri-münasib perspektiv kimi qəbul ediləcəyi və bunun da obyektiv olaraq hər iki tərəfi təbii müttəfiq axtarışına sürükləyəcəyi nəzərə

alınmamışdır. Bununla yanaşı, qərb analitikləri qeyd edirlər ki, ikitərəfli münasibətlərin möhkəmlənməsində hər iki tərəfin marağı Pekin və Moskva tərəfinin bu prosesə münasibətində hələ də fərqlər mövcuddur. Çinlilər əsas diqqəti iqtisadi və elmi-texniki sahəyə yönəltməkdə davam edirlər. Rusiya isə mapraq dairələrinin başına siyasi və hərbi-texniki sahələri qoyur. Siyasi ekspertlərin hesab etdiyi kimi buradan irəli gələrək Amerika xarici siyasi idarəsində rusiya-çin yaxınlaşmasına fəal qarşılıqlı zərurətini dəqiq surətdə anlamalıdır. Amerikalıların verdikləri qiymətlərə əsasən rusiya-çin münasibətlərinin «istiləşməsinin» əsasını hər iki ölkənin Birləşmiş Ştatların dünyada liderliyinə yol verməmək cəhdi təşkil etmişdir, lakin bu zaman tərəflərdən hər biri ilk növbədə özlərinin üst-üstə düşməyə və ya kifayət qədər əhəmiyyətli məqamlara malik olan məqsədlərini güdüdü. **TPQ** problemi əsasən ÇXR üçün ən əsası Tayvan ərazisinin ABŞ tərəfindən təklif edilən CŞAda **TPQ** regional sisteminin məsuliyyət zonasına daxil edilməsi haqqında amerikanın planlarının həyata keçirilməsinə yol verməməkdən ibarət idi. Rusiyanı isə 1972-ci il **TPQ** üzrə müqavilənin qorunub saxlanması maraqlandırır. Çin tayvanla birləşməyə müvəffəq olur, Rusiyanı isə əsasən separatçı tendensiyalar və ərazisində terrorizmin artması narahat edir. NATOya yeni üzvlərin qəbul edilməsi və keçmiş Yuqoslaviyanın ərazisində blok rəhbərliyinin BMTnin heç bir sanksiyası olmadan Avropada hərbi qüvvə tətbiq etməyə hazır olması Rusiyanın təhlükəsizliyinə real bir təhlükədir, halbuki bu zaman ÇXRna bu aksiyalar yalnız»birqütblü dünyanın» formalaşması mövzusunda və ABŞ və NATO tərəfindən bu kursun ASR ərazisinə ekstrapolyasiyası planında toxunur. ÇXRnın gur iqtisadi artımı və Rusiya iqtisadiyyatının çətin vəziyyətini obyektiv olaraq Rusiya ilə Çin arasında iqtisadi sahədə olan ziddiyyətlərin artımı stimullaşdıracaq. Çətin ki Rusiya ÇXRda xammal eksportçusu və çinin ucuz eksport bazarı rolu ilə kifayətlənsin. Rusiyanın ASRda öz eksportçu

mövqələrini genişləndirməsi cəhdləri də gələcəkdə regionda qüvvələr nisbətinin real surətdə dəyişməsinə gətirib çıxara bilər və çin rəhbərliyini Moskva ilə münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edə bilər. Çin tərəfinin də ABŞ ilə ticari-iqtisadi münasibətlərini genişləndirməsindən marağını nəzərə almamaq olmaz. Bundan əlavə, qərb analitikləri hesab edirlər ki, artıq yaxın gələcəkdə obyektiv səbəblər üzündə rusiya-çin münasibətlərinin müəyyən qədər soyumasını gözləmək olar. Amerika tədqiqatçıları bu cür obyektiv səbəblər sırasına ilk növbədə Rusiya Uzaq Şərfinin ərazisində qeyri-qanuni olaraq yaşayan və bəzi hallarda orada rusiya hökumət davirələrinin fikrincə icazəsiz təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşgul olan çin vətəndaşlarının sayının sürətlə artmasını aid edirlər. Amerika siyasi ekspertləri hesab edirlər ki, Çinlilər Rusiya ilə əlaqəyə girərək ilk növbədə Rusiyanın ASRda siyasi təsirinin və iştirakının ekspansiyasına yardım etməyə deyil «rusiya xəritəsini» öz məqsədləri ilə istifadə etməyə çalışırlar. Bundan əlavə, Amerikanın bir sıra görkəmli analitik mərkəzi Çinin Rusiya ərazisinin bəzi rayonlarına olan iddiaları çinlilərin eyni zamanda həm Orta Asiyada, həm də Rusiya Uzaq Şərfində fəallaşması maraqların ciddi şəkildə toqquşmasına gətirib çıxarması və gələcəkdə rusiya-çin münasibətlərinin kəskinləşməsi üçün zəminə çevrilə bilməsi fikrinə meyl göstərir. Vaşinqton müşahidəçilərinin də qeyd etdiyi kimi rusiya-çin münasibətlərinin vəziyyətinin və inkişaf perspektivlərinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi Rusiya üçün ÇXR ilə yaxınlaşma kursunu davam etdirməyin kifayət qədər çətin olması haqqında nəticə çıxarmağa əsas verir. Amerika diplomatiyasının manevr etmək üçün kifayət qədər geniş sahəsi, eləcə də Rusiya və Çinin beynəlxalq arenada siyasi əməkdaşlığı prosesinə məqsədyönlü təsir göstərilməsi üçün müəyyən imkanları qalır.

§2 İqtisadi əməkdaşlıq konturları

Ölkələrin ikitərəfli münasibətlərini təhlil edərkən iqtisadi əməkdaşlıq əsas münasibətlərdən biri kimi çıxış edir. Rusiya-çin münasibətləri zamanı bu amil son dərəcə əhəmiyyətlidir, belə ki, hazırda kimi o, müəyyən təhlükələr doğurur. Son illər mətbuatda dəfələrlə RF və ÇXRnın ticarətini fəallaşdırmaq çağırışları yaranır. Hələ B. Yeltsin 2000-ci ilə kimi ÇXRnın mal dövriyyəsinə ildə 20 mlrd dollara çatdırmaq arzusunu bildirmişdir. Bir daha yada salmaq ki, 2003-cü ildə o, təxminən 15 mlrd dollar təşkil etmişdir. Bəzi müəlliflər ticarətin səviyyəsini çin-amerika ticarətinin səviyyəsinə yaxınlaşdırmağı (daha doğrusu 10 dəfə artırmağı) təklif edir. Bununla yanaşı iki ölkə arasında iqtisadi münasibətləri siyasi münasibətlərdə əldə edilmiş səviyyəyə çatdırmağa çağıraraq heç kim söhbətin məhz hansı səviyyədə getməsinə dəqiq deyə bilməz. Görünür iki ölkənin ticari-iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının əsas istiqamətlərini aşağıdakılarla izah etmək olar: ticarətdəki vəziyyəti iri miqyaslı texnoloji əməkdaşlığın inkişafı, texnoloji məhsulun Çinə ixrac olunması şərtlə dəyişmək olar. Söhbət baza texnologiyalarının müştərəkləşməsi, müştərəkləşmə və layihələşdirmə, risk və nəticələrin bölüşdürülməsi əsasında elmi-istehsal əməkdaşlığından gedir. Son illər birbaşa elmi əlaqələr böyük şöhrət qazanmışdır. Bu eksperiment mərhələsini keçmiş yüksək texnologiyalara aiddir. Bu zaman əldə edilən metodları «ağac və xammal sahələrindəki» kimi olan texnologiyaların Çinə axını baş verə bilər. Rusiya texnologiyalarının işlənilməsi qurtarması bir çox hallarda Qərbdə lisenziyaların əldə edilməsindən ucuz başa gəlir, həm də çin tərəfi yarımfabrikat işləmələrini ucuz (xammal kimi) qiymətləndirir. Bir çox ekspertlər ticari-iqtisadi əməkdaşlığın gələcəkdə genişlənməsi perspektivlərini transmilli rusiya və transmilli çin şirkətlərinin strateji partnyorluğunun inkişafında görürlər. Burada milli kapital axını, həm RF, həm Çində, həm

də ditgər MDB ölkələrində müştərək müəssisə və istehsalatların yaradılması mühüm amilə çevrilməlidir. Hal-hazırda ÇXRnın MDB ölkələri ilə (Rusiyasız) mal dövriyyəsi cəmi 2 mlrd dollara yaxın bir məbləğdən ibarətdir. Çində 718,3 mln dollar sərmayəyə malik 1413 rusiya müəssisəsi vardır. RFda 1000 yaxın çin müəssisə və şirkəti vardır, onlardan Primorsk vilayətində cəmi 13,3 mln dollar sərmayəyə malik 573 müəssisə və şirkət yerləşir. RF və ÇXR arasında sərmayələrin qarşılıqlı surətdə müdafiəsi və rəğbətləndirilməsi haqqında dövlətlərarası müqavilə mövcuddur. Eyni zamanda çin kompaniyalar bir şüarı geniş şəkildə istifadə edirlər: «Sizə Çinə getmək lazım deyil. Biz sizə Sizin öz ərazinizdə də xidmət edə bilərik».

Hal-hazırda Moskvanın Şeremetyevo aeroportu rayonunda iri topdan satış Çin ticarət mərkəzinin, dəmir yolu qolu, mexmanxana və gömrük-anbar infrastrukturu, Moskvada çin tibbi-sağlamlıq mərkəzi, eləcə də **BBLI** yaxınlığında biznes-mərkəzin tikilməsi layihəsi vardır. Bundan əlavə, Sankt-Peterburqda 1 mlrd dollara yaxın dəyərli sin məhəlləsi tikiləcəkdir.

Sərhədyanı ticarətin vəziyyəti mürəkkəb olaraq qalır. Açıq-aydındır ki, Çin bu problemə Rusiyadan çox diqqət göstərir. Sərhədyanı ticarətin inkişafına hər iki ölkənin sərhəd hesablamalarında istifadə edilən milli valyutasının statusu haqqında razılığın olmaması, eləcə də ticarətdə yaranmış kriminal fəaliyyət şəraiti mane olur. 3645 km uzunluqda olan Çinlə sərhəd boyunca Blaqoveşensk-Xeyxe, Zabaykalsk-Mançjouli, Qrodekovo-Sunfenxe rayonlarında çin «şimal açıqlıq məntəqəsi»ni yaradan iri sərhədyanı ticarət mərkəzləri yaradılmışdır. ÇXRda Çin-rus beynəlxalq nəqliyyat şirkəti fəaliyyət göstərir. Rus **çelnok** malların dəyərini dollar, rubl və yuanla ödəyir, mallar 4-30 gün ərzində Rusiyaya çatdırılır.

Çində rusiya **çelnokları** üçün malların alışı, satışı, tədarükü və qablaşdırılması üzrə ixtisaslaşmış şirkətlər fəaliyyət göstərir. Çin biznesmenləri öz mallarını Rusiya göndərəkən turist pasportları ilə gedərək öz mallarını qarşılayır və onların satışını həyata keçirirlər. Bu cür ticarət vasitəsi zamanı hər iki tərəf böyük pozuntulara yol verir. Çin tacirləri mahiyyətce kontrabanda ilə məşqul olaraq kütləvi halda vergilərin ödənilməsindən yayınır. Kontrabanda satışından əldə edilən pul nəğd pula Rusiyadan ağac, metal və digər xammal məhsulunun alışı üçün istifadə edilir və ya dollara çevrilərək qeyri-qanuni şəkildə Çinə aparılır. Bir çox ekspertlər sərhədyanı ticarət sahəsində onun kriminallaşdırılması ilə əlaqədar ciddi problemlərin də olmasını də qeyd edirlər. Ümumilikdə sərhədyanı ticarət yüksək risk zonasıdır. Nəticədə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, heç kim rusiya-çin sərhədyanı ticarətinin real mal dövriyyəsinin nədən ibarət olduğunu dəqiq şəkildə deyə bilmirdi. Müxtəlif mənbələrdə ümumi mal dövriyyəsində sərhədyanı ticarətin payı 30-70% arasında dəyərləndirilir. Hal-hazırda RFda sərhədyanı ərazilərin statusu haqqında Qanun layihəsi hazırlanır. Bu layihə üzrə Çitadan Xabarovskadək keçən vahid ticari-iqtisadi zona yaradılacaqdır. Son illər Çində enerji daşıyıcılarına yüksək və dinamik tələbatın gözlənilməsi rusiya neft-qaz korporasiyalarının strategiyasına öz təsirini göstərdi və çoxsaylı ikitərəfli layihələrin işlənməsinə gəşlanmasına səbəb oldu. Çinin Rusiya boru kəmərlərində marağı olması aşkardır. 2010-cu ilə kimi Çin ABŞ və Yaponiyadan sonra dünyada üçüncü neft ixracatçısı olacaqdır. 2010-cu ildə hasilatla daxili tələbat arasında fərq 90-100 mln. ton, proqnozlar üzrə 2020-ci ildə isə Amerika istehlakının 60%-ni təşkil edəcəkdir. Çində tələbat dünyada neftin qiymətinin artması amillərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, həm RF, həm də ÇXR mətbuatında kommersion layihələrinin siyasi aspektləri tez-tez kəskinləşir, bu isə ümumilikdə rusiya-çin münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. 2003-cü ilin mart ayınadək

YUKOS şirkətinin təşəbbüsü ilə Anqarsk – Dasin (Çin) neft boru kəməri layihəsi fəal surətdə işlənirdi. 2001-ci il 8 sentyabr tarixində rusiya baş nazirinin iştirakı ilə YUKOS və ÇXNS arasında 2247 km. Uzunluqda olan Anqarsk – Dasin neft boru kəmərinin tikilişi haqqında saziş imzalanmışdır. Neft boru kəmərinin tikintisini 2003-cü ilin sonlarında başlamaq və 2005-ci ildə bitirmək nəzərdə tutulmuşdur. 2003-cü ildə Anqarsk-Dasin neft boru kəməri ilə birbaşa rəqabətə girmiş Anqarsk-Naxodka marşrutu üzrə yeni neft boru kəməri və ya Baykal-Sakit okean neft boru kəmərilayihəsi meydana çıxdı. Naxodkayadək olan marşrut İrkutsk vilayəti, Buryatiya Respublikası, Çita, Amur vilayətləri, Xabarovsk və Primorsk ərazisindən keçən 3885 km. uzunluqda olan neft boru kəmərinin çəkilişini nəzərdə tutur. Neft boru kəməri yeganə alıcıya qapanmır və birbaşa olaraq dünya bazarına çıxmağa imkan verəcəkdir, lakin onun həyata keçməsinə hələ çox vaxt vardır. Hələ ki layihə kağız üzərində mövcuddur. **TEO** 2004-cü ilin sonlarına hazırlanacaqdır, tikinti isə 2007-ci ildə başlaya bilər. 300 min ton ağırlıqda olan tankerlərə xidmət edən rezervuar parkının tikintisi üçün yer də müəyyən edilməmişdir. Ekoloji ekspertiza ilə bağlı problemlər yaranmışdır. Anqarsk-Naxodka layihəsinin **TEO** 2004-cü ilin avqust ayınadək bitməli idi. Anqarsk-Naxodka variantı ideyası həm Yaponiyanın işgüzar dairələrində, həm də Yaponiya hökumətində rəğbətə qarşılandı. Yaponiya bütün neftin ÇXRna getməsinə istəməzdi, bu səbəbdən də yapon kreditlərinin verilməsi şərtlərindən biri də Anqarsk-Dasin marşrutundan imtinadır. 2003-cü ilin sentyabr ayında Pekində M. Kasyanov və Dövlət şurası baş naziri Ven Tszyabao Anqarsk-Dasin neft boru kəməri üzrə sazişi təsdiq etmədilər. ÇXNS Çin şirkətinin artıq 2005-ci ildən etibarət ildə 15-20 mln. ton neft tədarüku haqqında sazişi imzaladığından çin tərəfi bəyan etdi ki, YUKOSun vəd verilmiş nefti hansı yolla tədarük etməsi onu maraqlandırmır. Neftin bir hissəsi ÇXNS üçün Zabaykalskdan Dasinə, digər hissəsi isə

Sinopek şirkəti üçün tonu 130-145 dollar qiymətilə Monqolustandan (Nauşki) Pekinə gedəcəkdir. Hal-hazırda Çita-Zabaykalsk dəmir yolu sahəsinin elektirkə təmin edilməsi üçün əlavə xərclər tələb olunur. Güman ki, yatırımlar rusiya neftinin Yaponiyaya tədarük edilməsi perspektivini aradan qaldırmaq istəyən çin tərəfindən də ediləcəkdir. Təbii ki, neftin dəmir yolu vasitəsilə Çinə tədarük edilməsi neftin Şərqi ixrac olunmasının bütün problemlərini aradan qaldırmır. 2003-cü ilin sentyabr ayından sonra neft boru kəmərinin tikintisi problemi həddindən artıq kəskinləşir. 1997-ci ildə tikintisi haqqında saziş imzalanmış Qazaxıstandan **SUARa** keçən neft boru kəmərinin tikintisinə təkan vermək lazımdır. Anqarskdan başlayan neft boru kəmərinin tikintisini nə cür olsa başlamaq lazımdır. Boru kəmərinin Skovorodino, Tındı və ya Zabaykalskadək çatdırdıqda növbəti istiqamətin hansı olması dəqiq surətdə qərara alınacaqdır, lakin son qərar 2004-cü ilin sonunadək təxirə salınır. İnfrastruktur, neft yataqlarının yerləşdirilməməsi, onların boru kəmərləri trasından kənarlaşdırılması problemləri hələ də öz həllərini tapmamışdır. RF-nin iştirakı ilə olan qaz layihələri ilə eyni vəziyyət yaranır. Xu Tszintaonun 2003-cü ilin may ayında Rusiyaya səfəri haqqında bəyənəmədə və M. Kasyanov və Ven Tszyabaonun 2003-cü ildə verdikləri müştərək bəyənətdə bir daha Qərb-Şərqi qaz boru kəmərinin tikintisində əməkdaşlıq üzrə söylərin davam etdirilməsi haqqında bəyan edilmişdir. 2003-cü ilin sentyabr ayında Qərb-Şərqi qaz boru kəmərinin tikintisi üzrə beynəlxalq konsorsiumun yaradılması elan edilmişdir. Burada Qazpromun payına səhmlərin 15%-i düşəcəkdir, bununla yanaşı Qazpromun payı Rusiyanın qaz ehtiyatları şəklində təmsil olunacaqdır. Çinin özündə Şanxaydan Tszinbyan şəhərində 1516 km. uzunluğunda olan sahə (Şensi əyaləti) artıq tikilmişdir, qazın əsas yatağı olan Tarim çökəkliyində yerləşən Lunandan Tszinbyan şəhərində 2484 km. uzunluğunda olan sahənin tikintisi isə 2005-ci il üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proqnozlara

əsasən 2010-cu ildə Çin 100 mlrd. m³ qaz istifadə edəcəkdir, idxal isə 40mlrd. m³ təşkil edəcəkdir. RFdan ÇXRna təbii qazın tədarükü ilə bağlı böyük ümidlər əvvəlki kimi yenə də Kovıktə layihəsi ilə bağlıdır. Onun üzərində iş hələ 1994-cü ildə başlanmışdır. Qaz ixracı tədarüklərini 2008-2009-cu illərdən gec olmayaraq, qaz boru kəmərinin tikintisini isə 2006-2007-ci ildən gec olmayaraq başlamaq planlaşdırılır. Qaz boru kəmərinin tikintisi haqqında saziş hələ ki imzalanmamışdır. Neft boru kəməri layihəsinin meydana çıxmasından sonra Kovıktə qaz boru kəmərinin Naxodkayadək olan vahid enerji boru kəmərinə daxil edilməsi ehtimalı haqqında yazılar meydana çıxır. 2003-cü ilin noyabrında qaz boru kəmərinin beynəlxalq **TEO** qəbul edildikdən sonra layihənin yerinə yetirilməsinə yeni yanaşma tərzləri yaranmağa başladı. Birinci mərhələdə 2006-cı ildə İrkutsk vilayətini qazla təmin etmək, ikinci mərhələdə isə 2008-ci ildə Çinə qaz boru kəmərinin tikintisi nəzərdə tutulur. Lakin, İrkutsk vilayətinin qazla təmin edilməsi daxili istehlakçının ödəmə qabiliyyətli olmaması səbəbindən çətin ki, tez başa gəlsin. qazın ixracat qiyməti 100 dollar, daxili bazarda isə 1 min m³ qazın qiyməti 60 dollar təşkil edir. Mətbuatda o da qeyd edilir ki, qaz Kovıktədən Çinə (Dalyan portu), eləcə də Sarı dənizin dibi ilə Cənubi Koreyaya ixrac oluna bilər. Bundan əlavə, Naxodkayadək olan qaz boru kəmərinin tikintisi zamanı **SPQ** Yaponiya və Cənubi Koreyaya tədarük edilə bilər. Qər-Şərq və Kovıktə qaz-boru kəmərləri ilə bağlı olan layihələrdən savayı 1999-cu ilə etibarən Çində Yakutiya qaz yataqları qrupu ilə (bunlardan ən irisi Çayandinsk yatağıdır) qaz boru kəmərinin tikintisi üzrə **TEO** işlənilib hazırlanır.

RFnın ÇXR bazarında qaz layihələrində iştirakı ilə əlaqədar vəziyyət heç də birmənalı deyil. Çin Qərb-Şərq qaz boru kəmərinə Türkmənistandan da qolun birləşməsi haqqında danışıqlar aparır. Türkmənistan-Özbəkistan-Qazaxıstan-Çin marşrutu üzrə 9-10 mlrd. dəyərinə olan qaz boru kəmərinin

TEOnun hazırlığı gedir. Layihənin öyrənilməsində Çinin ÇXNS və Eksson Mobil korporasiyası da iştirak edir. 2004-cü ildə Çin İrandan təbii qazın tədarük edilməsi üzrə uzunmüddətli müqavilə imzalamışdır. Neft-qaz problemlərinin həllində yalnız RF və ÇXRnin deyil, həm də digər iri potensial neft və qaz idxalçıları olan Yaponiya və ABŞnin də maraqları toqquşur. Qərb mətbuatı rusiya tərəfinin boru kəmərləri problemlərinin həllində iki ölkəni birdən (Yaponiya və ÇXR) razı salmaq cəhdində qərarlı olduğunu da qeyd edir və problemi RF və ABŞ arasında neft üzrə əməkdaşlıqla əlaqələndirir. Rusiya neftinin potensial istehlakçısı olan ABŞ Naxodkayadək olan neft boru kəməri marşrutunu da rəhbətlə qarşılayır, həm də ola bilsin ki, ÇXRni RFdan neft əldə edilməsi mənbəyindən məhrum etməyə çalışır. Rusiya Çin münasibətlərində mənfəətli rolunu Rusiya hakim dairələrinin boru kəməri şəbəkəsinin inkişafına münasibətdə qeyri-müəyyən mövqeyi oynayır. Yataqlara olan lisenziyaların sahibləri nefti nə vaxt və hansı istiqamətdə ixrac edə biləcəklərini bilmədən vəsait yatırmağa tələsmirlər. Axı «birləşdirilmiş layihənin» həyata keçirilməsi haqqında «diplomatik» qərar özündə birinci hansı istiqamətin həyata keçirilməsi məlumatını ehtiva etmir. Çin şirkətlərinin Naxodkayadək olan boru kəmərinin maliyyələşdirilməsində iştirak edəcəklərini elan etmələri heç də təsadüfi deyil. RFdan ÇXRna neft və qaz tədarükünün alternativ layihələri çin tərəfinə güzəştə getməməyə və qiyməti salmağa imkan verir. Rusiya qaz və neftinin qiymətinin yaranma problemi danışıqlar zamanı ən çətin problemdir. Yaranmış vəziyyətdə ikitərəfli rusiya-çin münasibətlərinin pisləşməsinə yol verməmək ən mühüm məsələdir. ÇXR ilə münasibətlər yalnız ixracat boru kəməri məsələsində dayanmamalıdır, axı RFnin ÇXRnin enerji layihələrində iştirakı hər şeydən əvvəl siyasi deyil, kommersiya strategiyasıdır. Son illər bütün layihələr faktiki olaraq dondurulmuşdur, indi bu layihələrə keçmişdə olduğu kimi «havada qalmağa» imkan vermək son dərəcə vacibdir. İqtisadi

münasibətləri ani mənfəət üzərində qurmaq nə RFnin, nə də ÇXRnin maraqlarına uyğun gəlmir. Əlbəttə ki, RF üçün Transsiba və BAM xətti üzrə Yapon dənizinə sarı Uzaq Şərqi inkişaf strategiyası ilə sıx əlaqədar olan vahid enli energetik dəhlizin daha səmərəli olardı, bu isə böyük vəsait və vaxt tələb edir. ÇXRnin uzunmüddətli maraqları çərçivəsində infrastruktur qərarlarının sinxronlaşdırılması ideyası da səmərəlidir, xüsusilə onun ASRda energetik cəmiyyət çərçivəsində neft və qaz boru kəmərlərinin yaradılması layihəsinə cavab verməsini nəzərə alsaq. Sibir və Uzaq Şərqi yataqları əsasında və xarici investisiyaların cəlb olunması, iqtisadi inteqrasiya mərkəzinin və ya Asiya ölkələrinin energetik assosiasiyasının yaradılması kollektiv strategiyası müzakirə edilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, 2010-cu ilə kimi ASR bütün şərqi-asiya ölkələri neft netto-ixracatçılarında çevriləcəklər.

Rusiya üçün Şərqi Asiyanın neft-qaz sektoru inteqrasiya proseslərində iştirak etmək çox mühümdür. Təəssüf ki, hələ indiyə kimi Rusiyanın Sibir və Uzaq Şərqi ehtiyatlarını inkişaf etdirmək üçün vahid bir strategiyası mövcud deyildir. Ayrı-ayrı strategiyalar vardır:

- Rusiyanın 2020-ci ilə kimi energetik strategiyası
- Sibirin inkişaf etdirilməsi strategiyası (2001-ci il iyul)

- Qazpromun 2020-ci ilə kimi olan strategiyası

- Şərqi Sibir və Uzaq Şərqi karbohidrogen resurslarının Rusia Petroleum şirkəti tərəfindən mənimsənilməsi strategiyası. Bütün bu proqramlar öz aralarında tamamilə uzlaşmır.

§ 3. XXI əsrdə Çin-Rusiya əməkdaşlığının perspektivləri

STRATEJİ ƏMƏKDAŞLIQ NƏDİR və biz onu necə təsəvvür edirik? Hər şeydən əvvəl bu problemə Rusiyanın Çinlə olan münasibətlərinin inkişaf dinamikası nöqtəyi nəzərdən yanaşaq. Onlar bir çox sahədə inkişaf edir. Lakin bizim analiz üçün münasibətlərin dünya derjalarına xas olan üç əsas tipini təhlil etmək lazımdır: qlobal səviyyədə olan münasibətlər, regional səviyyədə olan münasibətlər və mkmtərəfli münasibətlər. Əgər biz bu gün ən yüksək, daha doğrusu qlobal səviyyəyə müraciət ediriksə, onda təcrübə göstərir ki, RF və ÇXR bu günün bir çox əsas məsələləri üzrə çox yaxın və dbemək olar ki üst-üstə düşən mövqelərdir.

Bu günün həmin əsas məsələləri hansılardır? Mən üç əsas problemi qeyd edərdim.

Birincisi –dünya quruluşu problemidir, daha doğrusu qədəm basdığımız yüzillikdə, yeni minillikdə qurulmalı olan və ya qurulacaq beynəlxalq münasibətlər modelinə yanaşmadır. Bu problemə müxtəlif yanaşma tərzləri mövcuddur. Onlardan biri ABŞnın xarici siyasətinin əsasını təşkil edir, 1997-ci ildə ABŞnın döalət departamentinin proqram sənədlərində yaradılmışdır. Həmin sənədlərdən görünür ki, «administrasiya Nəzarət tənzimləyici funksiyanın ABŞna məxsus olacağı dünya quruluşunun yaradılması üzrə kifayət qədər cürətli və ambisiyalı məqsədlər qoyur». Bu zaman Amerika siyasi hakim dairələrinin nüfuzlu hissəsi hesab edir ki, «ABŞ üçün XXI əsrdə diqqəti ---- cəmləmək daha məqsədəuyğun olardı.

Amerikanın dünya modelində Rusiya və Çinin yeri nədən ibarətdir? Hər iki namizədin proqramlarında 2000-ci il seçkilərində ABŞnın prezidenti postuna iki qeyd olunmuş dövlət üçün xüsusi yer ayrılmışdır. Demokratlar xüsusi «keçmiş

düşmənlərin cəlb edilməsi» bölməsini ayırmışlar. Burada onlar XXI əsrdə ABŞ-nin Rusiya və Çin ilə münasibətlərini müzakirə edirlər. Bu sənəddə deyilir ki, «Biz təsdiq edirik ki, Rusiyanın bazar demokratiyasına tarixi keçidi çətin prosesdir – bu isə bizim Rusiyanı cəlb etməli olduğumuza daha çox əsas verir. Biz təsdiq edirik ki, cəmiyyətə daha dərin sirayət edən korrupsiya Rusiya demokratiyasına meydan oxuyur – bu isə Rusiyanı islahatlara cəlb etməyə daha çox əsas verir. Biz təsdiq edirik ki, Rusiyanın özünün də maraqları və qayğıları vardır və bu maraqlar və qayğılar bizimkilərlə ziddiyyət təşkil edə bilər və təşkil edir – bu isə konstruktiv əməkdaşlıq formaları axtarmaq üçün daha çox əsas vardır. Biz Rusiyanın Çeçenistanda həyata keçirdiyi fəaliyyətlə heç də razı deyilik və Rusiyada mətbuatı qorxutmağa cəhd edilməsi əlamətləri ilə bağlı hələ də narahatıq – bu isə bu məsələlər üzrə müzakirələr aparmaq üçün daha çox əsas vardır. Demokratik partiya hətta Rusiya ilə toqquşma bahasına olsa belə Amerika məqsədlərinin əldə edilməsi siyasətini həyata keçirməyə hazırdır. Lakin əgər biz məqsədlər və etibarların ümumiliyi hissini tərbiyə edə bilsək bunda bizim üçün də böyük potensial mənfəət vardır. Elektrik qurğusu Qor və demokratik partiya bu söyləri davam etdirəcəkdir.

Beləliklə, Çini – 1,3 milyard əhalisi, nüvə arsenalı və XXI əsrdə beynəlxalq həyatın ən əsas amillərindən biri kimi rola məxsus bir ölkəni cəlb etməliyik. Biz ekologiya və ticarət kimi geniş problemlər dairəsini adlayaraq əməkdaşlıq yolları tapmağa çalışmalıyıq və bununla yanaşı insan hüquqları, azadlıqları, dinlərin təqib edilməsi, Tibetin susdurulması, Tayvanın ünvanına hərbi təhlükələr sahəsində bizim beynəlxalq standartlara olan bağlılığımız üstündə təkidlə dayanmalıyıq. Çin nəzərə alınmaya bilməz və qeyd edilmiş problemlər haşiyələnmə bilməz və bilinməməlidir. Amerika-çin münasibətlərinin pisləşməsi ABŞ-nin milli təhlükəsizlik maraqları ilə və bizim dəyərlərlə üst-üstə düşür. Qor administrasiyası

Tayvanla münasibətlər haqqında Aktdan irəli gələn özdəliklərini yerinə yetirəcəkdir. Qor administrasiyası «bir Çin» siyasətinə tərəfdar olacaqdır. Biz problemin sülh münasibətləri və Tayvan xalqının ümidlərinə uyğun gələn həlli yollarına tərəfdarıq.

Seçkilərdə qalib gəlmiş respublikaçıların namizədi proqramının xarici siyasətinə gəldikdə isə onun tərkibinə əsasən 19 noyabr 1999-cu il tarixli xarici siyasi müraciəti də daxildir. Onlar Z. Bjezinskiyin «Nəhəng şaxmat lövhəsi» kitabında şərh edilmiş baxışlarına çox yaxındır. Kiçik Corc Buşun demişdir ki, «Avrasiya strateji mərkəz və böyük prioritetdir. Avrasiyanın iki ən nəhəng ölkəsi – Çin və Rusiya keçid mərhələsi yaşayan ölkələrdir. Onların öz məqsədlərini bilmədikləri halda bizim onları bilməyimiz çox çətinidir. Əgər onlar Amerikanın dostuna çevrilərsə bu dostluq global tarazlığı möhkəmləndirəcəkdir. Əks təqdirdə biz can atdığımız sülhə nail ola bilməyəcəyik».

Çin: Çin strateji partnyor deyil, rəqibdir. Biz Çində olan işləri heç bir yan fikir olmadan və həm də xəyalsız aparmalıyıq. Tayvan probleminə gəldikdə isə C. Buş qeyd etmişdir ki, «Biz Tayvan xalqına verdiyimiz vədlərlə fəxr etməliyik. Biz inkar etmirik ki, yalnız bir Çin mövcuddur. Biz Pekinin azad xalqa öz hakimiyyətini zorla qəbul etdirmək haqqını danmırıq. Əvvəl də qeyd etdiyim kimi biz Tayvan xalqına özlərini müdafiə etməkdə öz köməyimizi göstərəcəyik». Çin Amerikanın simasında özünün etibarlı və xeyirxah ticarət partnyorunu tapacaqdır. Ticarətin ardınca isə həm də ümumdünya iqtisadi azadlığına qoşulmaq təklifimiz də gələcəkdir. Çinin ÜTTna daxil olması rəğbətlə qarşılansın və həm də Tayvan üçün buraya qapı açacaqdır. Əgər mən prezident olarsam Çin biləcəkdir ki, Amerika dəyərləri hər bir zaman ölkəmizdə günün mövzusunun bir hissəsi olacaqdır. Bizim insan azadlıqlarını müdafiə etməyimiz diplomatik formallıq deyil, o ölkəmizin əsas prinsipidir».

Rusiya ilə münasibətlərimizdə ən əsas vəzifə xalqımızın milli təhlükəsizliyinin təminatıdır. Bir-birimizə qarşı durmaq əvəzinə biz ideoloji rəqibin – rus variantında qeyri-təhlükəsiz olan minlərlə nüvə silahı vəsiyyətinə qarşı dururuq. Bununla yanaşı biz nüvə silahı oğrularından və təsadüfi raket buraxılmasından irəli gələn artan təhlükəyə rast gəlirik. Bütün bunlar bütün dünyada sülhü qoruyub saxlamaq üçün yeni strateji münasibətləri zəiflətməməyi tələb etmir».

Digər bir modelin konsepsiyası 27 aprel 1997-ci ildə Moskvada ÇXR sədri Tszyan Tszemin və RFnin o zamankı prezidenti B. Yeltsin tərəfindən imzalanmış çoxqütblü dünya və yeni beynəlxalq quruluşun formalaşması haqqında rusiya-çin müştərək bəyənnaməsində şərh edilmişdir. Bu modelin mahiyyəti nədən ibarətdir? Hər iki tərəf razılığa gəlmişdir ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafı çoxqütblü dünyaya doğru hərəkət edir. Yeri gəlmişkən, şəxsən mən «çoxqütblü dünya» termininə tənqidi yanaşıram. Bu terminin elmi mənada qütbünün sayı yalnız iki ola bilər, bu səbəbdən çoxqütblülük haqqında danışmaq bir qədər qəribədir. Polisentrik, daha doğrusu çözmərkəzli dünya haqqında danışmaq daha düzgün olardı. Beynəlxalq münasibətlər sistemində bir sıra və ya bir qüvvə mərkəzi ola bilər. Lakin müqəddəs Aleksandr Nevskinin də dediyi kimi «Allah qüvvədə deyil, həqiqətdədir». Bu səbəbdən hətta beynəlxalq arenada prinsipial demokratik mövqeyi müdafiə edən kiçik dövlət belə dünyada müəyyən səsə malikdir.

Polisentrik dünya nəzəriyyəsi iri, orta və kiçik dövlətlərin bərabərliyindən, daha doğrusu, əsasını demokratik prinsiplər, BMT prinsipləri, dinc mövcudiyat prinsipləri, müasir beynəlxalq hüquq prinsipləri təşkil edən dünya sistemindən ibarətdir. Hüquqlarına münasibətdə bütün dövlətlər bərabərdir. Hamı səs hüququna malikdir. Hamı sosial-siyasi hüquqa

malikdir. Beynəlxalq münasibətlər üzrə partnyoru olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. Əks təqdirdə dünya arasıkəsilməz müharibələrə düçar olacaqdır. RFnin xarici siyasəti konsepsiyasında qeyd edilir ki, «Rusiya müxtəlif maraqlara malik müasir dünyanın çoxşəkilliliyini real surətdə əks etdirən çoxqütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasına cəhd edəcəkdir».

Polisentrik dünya sxemi bu cürdür. Belə bir sual meydana çıxa bilər: kiçik və böyük ölkə müxtəlif potensiala və beynəlxalq arenada müxtəlif funksiyalara malik olduqları halda nə cür bərabər ola bilərlər? Müasir dünyada vəziyyət tam belə deyil. Məsələn, Sinqapur kimi – sahəsi və əhalisinin sayına görə Moskvanın üçdə biri qədər olan balaca bir ölkə Cənub-Şərqi Asiyada əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin Asiya və Avropa ölkələrinin sammitlərinin keçirilməsi təşəbbüskarı olan bu yüksək inkişaf etmiş ölkədir. Bu cür birinci görüş 1996-cı ildə Banqokda, ikincisi isə 1998-ci ilin aprelində Londonda keçirilmişdir. 2000-ci ildə Seulda üçüncü görüş baş tutmuşdur. Sinqapur asiya və avropa ölkələrinin əksəriyyətinin liderlərini bir stol arxasında toplamışdır ki, onlar Qərblə Şərğin ən geniş mənada əməkdaşlığının problemlərini, iki sivilisasiyanın bütün səviyyələrdə – siyasi, iqtisadi və mədəni səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqələri planında olan problemləri müzakirə etsinlər.

Sinqapur liderlərin bu cür dialoquna kimi daxil etmək və kimi daxil etməmək lazım olması kimi iri məsələləri həll edə bilər. Bu səbəbdən beynəlxalq arenada demokratik bərabərlik mümkündür, BMTda hamı bərabərdir və hər bir kəsin səs vermək hüququ vardır. Gələcəkdə beynəlxalq münasibətlər məhz bu cür qurulmalıdır. Burada biz Çinlə eyni mövqeyi paylaşırıq. Çoxqütblü dünya haqqında Moskva bəyənaməsinin imzalanmasının demək olar ki ertəsi günü B. Klinton və həmin anda Vaşinqtonda səfərdə olan R. Xasimoto ona qoşuldular və

müdafiə etdilər, lakin bu yalnız sözdə belə idi. Hadisələrin gələcək inkişafının da göstərdiyi kimi bu liderlər dünya inkişafını başqa cür təsəvvür edirdilər.

XXI əsrdə dünyanın nə cür olması məsələsi nə nəzəri, nədə sxolastik məsələdir, bu bəzən sərt qarşıdurmalara, silahlı toqquşmalara çevrilən mübarizədən ibarət kəskin problemdir. Balkan böhranı – bu cür qarşıdurmanın təzahürlərindən biridir. RFnin xarici siyasət Konsepsiyasında «ABŞnın iqtisadi və qüvvə cəhətdən birinciliyə malik olması şərtlə birqütblü dünya strukturunun yaradılması» tendensiyasının güclənməsi qeyd olunur.

İkinci iri problem – BMTnin yenidən təşkil olunması problemidir. Dünya liderləri bu problemlə BMTnin baş Assambleyasının 2000-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda keçirilmiş «minilliyin sammiti» adını almış xüsusi sessiyasında məşğul olmuşlar. Problem hələ çoxdan mövcuddur. Təəssüf ki, Balkan böhranı BMTnin şöhrətini korlamışdır. Yuqoslaviyanın bombalanması Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün normalarına zidd olaraq baş vermişdir, NATOnun hərbi qərarları Təhlükəsizlik Şurasını yan keçmişdir. RFnin xarici siyasət konsepsiyasında qeyd edilir ki, «Birtərəfli fəaliyyət strategiyası beynəlxalq vəziyyəti tarazlıqdan çıxara bilər, gərginliyə və qızğın silahlanmaya səbəb ola bilər, dövlətlərarası ziddiyyətləri, milli və dini ayrıntıları mürəkkəbləşdirə bilər». Problem Təhlükəsizlik Şurasının islah edilməsinə, onun genişləndirilməsinə, BMTna onun ilkin funksiyasının dünya arenasında sülhün qorunması və müdafiəsi üzrə universal beynəlxalq orqan funksiyasının verilməsinə gətirib çıxarır. «Minilliyin sammitində» müzakirə olunmasının da göstərdiyi kimi bu problem iki hissədən ibarətdir.

Birincisi, BMTnin avtoritetini bərpa etmək lazımdır ki, keçmişdə olduğu kimi yenə də öz sözünü deyə bilsin və ona bütün dünyada qulaq assınlar. Bu gün o yoxdur. BMT getdikcə daha tez-tez yalnız təmsilçi və ya «klub» funksiyalarını yerinə yetirir.

İkincisi, Təhlükəsizlik Şurasını genişləndirməkdir – bunu isə bir sıra dövlətlər tələb edir. TŞ İkinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş beş dövlət əsasında formalaşmışdır və BMTni də yaratmağı onlar qərara almışdır (SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çin).

Bu gün TŞnın yenidən təşkil edilməsi üzrə bir sıra prinsiplər təklif edilir. Hindistan, Braziliya Respublikası öz subkontinentlərinin maraqlarını TŞda kifayət qədər nüfuzlu şəkildə təmsil edə bilərdilər. Yaponiya iqtisadi qüvvəsinə görə dünyada ikinci derjavadır; elə buna görə də onun TŞda niyə təmsil olunmaması sualı meydana çıxır. Almaniya Avropanın ən qüdrətli dövlətidir, lakin o da TŞda təmsil edilməmişdir. Qalib-derjavalara bir qədər sıxlaşması və bir neçə stulu müharibədə uduzmuş derjavalara güzəştə getməli idi. Əlbəttə bu məsələ mübahisəli məsələdir. Ümumilikdə bizim diplomatiya bu ideyanı rəğbətlə qarşılayır. Yaponiya və Almaniya diplomatiyası ilə ikitərəfli münasibətlərdə biz bu ideyanın əksinə çıxış etmirik. Eyni zamanda beynəlxalq dairələrdə belə bir rəy mövcuddur ki, məsələn Yaponiya üçün BMTnin TŞnın üzvü olmaq hələ ki tezdir, Yaponiya özünün dünyada olan nüfuzundan sülhməramlı funksiyalar və onunla bağlı aksiyalar üçün öz iqtisadi qüdrətinə qeyri adekvat şəkildə istifadə edir. Yaponiya hələ ki, TŞnın daimi üzvü olmaq hüququnu qazanmamışdır. Bununla razılaşımaq da olar, razılaşılmamaq da, lakin xatırlatmaq istərdim ki, Yaponiyanın Çinə, Rusiyaya, Cənubi Koreyaya qarşı ərazi iddiaları vardır. Bu BMTnin TŞnın daimi üzvü statusu ilə uyğun gəlirmi?

Üçüncü iri problem və ya problemlər qrupu dünya iqtisadiyyatının qlobalaşdırılması problemləridir. Məsələn, Çin və Rusiyanın Ümumdünya ticarət təşkilatına daxil olması. ÇXR ÜTTna daxil olmaq haqqında uzun sürət danışıqlar aparmışdır. 15 noyabr 1999-cu il tarixində çin-amerika müqaviləsinin imzalanması Çinə bu təşkilata yol açan real bir dönüşə çevrildi. Bu, Çində müxtəlif sosial qruplar arasında vaxt keçdikcə «qiymət» və «faydanın» nə cür müəyyən edilməsi və mövcud sosial-siyasi sistem çərçivəsində ÜTTna daxil olmanın neqativ nəticələrinin nə yolla kompensasiya edilməsi haqqında müzakirələri qızışdırdı. Hesab edilir ki, ÜTTna üzvlüklə bağlı olan iqtisadi liberalizasiya istehlakçılara birbaşa mənfəət gətirəcəkdir. Eyni zamanda Çin əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatı istehsalçıları ölkənin bu təşkilata daxil olmasının son dərəcə neqativ nəticələrinə rast gələ bilərlər. Beynəlxalq proqnozlara əsasən indi gömrük və digər ticarət maneələrinin ləğv edilməsi ilə bağlı olan iş yerlərinin 85% aqrar sektorun payına düşür və burada 10 milyon yeni işsiz insan meydana çıxıb.

BÜTÜN BU – strateji xarakterli çox mürəkkəb problemlər kompleksidir. Burada da Çinlə bizim mövqələrimiz üst-üstə düşür. 2000-ci ilin noyabr ayında **ATES**in Bruneydə keçirilmiş sammitində prezident V. Putin regionun liderləri ilə Rusiyanın ÜTTna daxil olması məsələsini fəal surətdə müzakirə etmişdir.

Global problemlər sırasına həm də Balkan yarımadasındaki böhranın nəticələrinin aradan qaldırılmasını da aid etmək lazımdır. 1999-cu ilin mart-iyun aylarında baş vermiş vəziyyətin dramatik inkişafı, daha doğrusu Balkan böhranı strateji məsələlər üzrə RF ilə ÇXRnın mövqələrinin yaxınlaşmasına səbəb oldu. Balkan böhranı nədir? Amerika və

Avropa diplomatiyasının da çalışdığı kimi problemi Kosovo, qaçqınlar, alban xalqının hüquqları və s. problemlərlə eyniləşdirmək olar. Lakin bu, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edərək hadisələrin bütün təsvirinin görünməməsi məqsədilə problemin mahiyyətini daraltmaq, ictimaiyyətin diqqətini hansı isə bir nöqtəyə yönəltmək cəhdidir. Əslində isə burada bir qədər başqa təsvir görünür.

Balkan böhranı yalnız Yuqoslaviyaya deyil, həm də Avropa Şurasına da zərbə vurdu. Əgər 1999-cu ilin əvvəlindən yeni pul vahidi olan avro yaranmışdısa, əgər 1998-ci ildə Şuranın liderləri dəfələrlə AŞ'nın iqtisadi qüdrətinə adekvat siyasi struktura malik olmaq və müvafiq siyasi rol oynamaq və eləcə də NATOdan azad hərbi struktura malik olmaq istəyən iqtisadi nəhəng olmasını deyirdilərsə, Balkan böhranı Avropa Şurasının rolunu tamamilə dəyişdi. O Şuranın inkişafını geriye çəkdi və çətin ki, yaxın illərdə pul vahidi avro dünya arenasında dollarla rəqabət apara bilsin. AŞ'nın dünya arenasında ABŞ kimi rol oynaması, daha doğrusu digər qütb, qüvvə mərkəzi, iqtisadi, siyasi, hərbi, humanitar təsir mərkəzi olması da şübhə altındadır.

ABŞ dünyada birincilik rolu, qüvvə gücünə buna olan iddialarını müdafiə etmək uğrunda fəal mübarizə aparır. Zənnimcə Belqrada qarşı əməliyyatın gedişi zamanı çin səfirliyinə raket zərbəsinin vurulması heç də təsadüfi deyil. Məlumdur ki, NATO qanadlı raketlərinin düzəldilməsi və proqramlaşdırılması mərkəzi Böyük Britaniyada yerləşir. İndiyə kimi təhqiqat gedir – bunu kim, necə və nə üçün etmişdir.

Rusiya və Çinin həm BMTdə, həm də dünya arenasında Balkan böhranının məsuliyyətinə yanaşması çox yaxın idi və ya üst-üstə düşürdü. RF'nın xarici siyasət Konsepsiyasında qeyd edilir ki, «dünya siyasətinin əsas məsələləri üzrə Rusiya və

ÇXRnın prinsipial yanaşma təzlərinin üst-üstə düşməsi regional və qlobal sabitliyin əsas dayaqlarından biridir». Elə buna görə də biz strateji partnyorlun ehtimalından danışdıqda artıq baş vermiş presedentlər bu ideyanın reallığını təsdiq edir, bu cür partnyorluğun mümkün istiqamətlərini göstərir – beynəlxalq arenada kəskin böhran situasiyalarının tənzimlənməsində əməkdaşlıq. Strateji əməkdaşlıq elə budur. Bu heç də o demək deyildir ki, biz hər hansı bir derjavaya və ya derjavalər qrupuna qarşı strateji partnyorluq yaradırıq. Söhbət sülhün qorunması və demokratik dünya quruluşunun qorunması, bütün dünya birliyinin bir derjavanın diktatına tabe olunmasına yol verməmək uğrunda partnyorluqdan gedir.

NATOnun 1999-cu ilin mayında keçirilən Vaşinqton sessiyası Rusiya ilə Çinin strateji partnyorluq perspektivləri haqqında düşüncələr yaranması üçün şərait yaratdı. Ona Rusiyadan başqa MDBnin demək olar ki, bütün ölkələri (mən hər şeydən əvvəl asiya dövlətlərini nəzərdə tuturam) gəldi. Onlar orada NATOnun əsas prinsiplərinə yenidən baxılmasının və NATOnun demək olar ki, köhnə fəaliyyət sferası, daha doğrusu Şimali Atlantika müqaviləsi təşkilatına daxil olan dövlətlərin əraziləri ilə məhdudlaşan sfera xaricində hərbi əməliyyatlar aparmaq imkanı və hüquq olması tezisində nizamnamə xarakteri verilməsinin baş verəcəyini gözləmişdirlər. İndi bu hərbi blokun qüvvəsinin ekspozisiyası yer kürrəsinin NATO üçün istənilən zəruri nöqtəsində baş verə bilər. Qərb müşahidəçilərinin «NATO imperiyasının» yaradılması haqqında danışmaları heç də təsadüfi deyil.

Biz aydın surətdə anlamalıyıq ki, NATOnun məsələni Sintszyanın sərhədlərinə çıxmaq üçün real hərbi və siyasi imkanı vardır. Bunu isə Çində tam surətdə anlayırlar: orada başa düşürlər ki, bununla ÇXRnın sabitliyinin pozulması, onun dövlət, hərbi-siyasi qüdrətinin sarsıtılması üçün təhlükə

yanır. Bu gün Sintszyanda islam ekstremistləri yerli islam dairələrinə arxalanaraq və separatçı şüarlar irəli sürərək çox fəal şəkildə fəaliyyət göstərməyə çalışırlar.

Hələ 1996-cı ilin aprelində Şanxayda Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan liderlərinin görüşü baş tutdu və onlar sərhəd rayonunda, daha doğrusu, rusiya-çin, qazaxıstan-çin, qırğızıstan-çin və tacikistan-çin sərhədləri zonasında hərbi sahədə etibarın gücləndirilməsi haqqında Saziş imzaladılar. «Şanxay beşliyi» adlanan institut belə yaranmışdır. Bir il sonra Moskvada görüşərək «Şanxay beşliyi» sərhəd zonasında silahlı qüvvələrin azaldılması haqqında Saziş də imzaladılar. Bu azaldılma zonası sərhəddin hər iki tərəfində 100 km. ərazini əhatə edir. Nəticədə Asiyada demək olar ki birinci hərbi təhlükəsizlik zonası yaradıldı. Əgər keçmiş sovet-çin sərhədinin ümumi uzunluğunu diqqətə alsaq (7518 kilometr) ümumilikdə Böyük Britaniya və İspaniyanın birgə ərazisindən artıq olmayan bir sahə əldə etmiş olacağıq. Lakin bu cür miqyasın əldə edilməsi nədənsə kütləvi informasiya vasitəsinin diqqətindən yan keçir.

Bu gün «Şanxay beşliyi» ölkələrinin əməkdaşlığı yeni bir səslənmə qazanır. İndi artıq «beşliyə» daxil olan dövlətlər qrupunun strateji əməkdaşlığından danışmaq olar. Bu dövlətlərin liderləri daimi əsasda görüşmək və regionun ən zəruri problemlərini, ilk növbədə təhlükəsizlik, terrorizm və ekstremizmlə mübarizə problemlərini müzakirə etmək barəsində razılığa gəldilər. «Beşliyin» işində Özbəkistanın iştirakı, görüşlərin daima fəaliyyətdə olan foruma çevrilməsi forumun bütün iştirakçılarının milli maraqlarına cavab verən regionda regionda sabitliyin qorunması, beynəlxalq terrorizmlə, dini ekstremizm və narkobizneslə mübarizə məqsədilə müştərək strategiyanın yaradılmasına yönəldilmiş addımlardır.

1999-cu ildə Hökumət başçılarının Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Belorusiyanın daxil olduğu Gömrük İttifaqı problemləri üzrə Moskvada keçmiş görüşü «Şanxay beşliyi» görüşünün birbaşa inkişafı oldu. Tan Şipinin artıq qeyd edilmiş məqaləsində açıq-aşkar deyilir ki, «Şanxay beşliyi» ölkələrinin, xüsusilə də Rusiya, Çin və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geniş iqtisadi inteqrasiyası olmadan iki derjavanın strateji əməkdaşlığı bir qədər problematik görünür.

«Beşliyin» dövlətlərin qapalı birlikdən ibarət olmaması da çox vacibdir, o açıqdı, onun prinsipləri də açıqdır. ÇXRnın sədri Tszyan Tszeminin Hindistana səfəri zamanı sərhəd zonasında hərbi sahədə etibarın gücləndirilməsi haqqında Şanxay Sazişinə yaxın olan Çin və Hindistan arasında sərhəd barəsində Saziş imzalanmışdır. Əgər Özbəkistan, Monqolustan, Hindistan, Pakistan kimi dövlətlər «Şanxay beşliyinə» qoşulmaq istəsəydilər, XXI əsrdə avrasiya məkanında əməkdaşlıq sahəsi xeyli genişlənmiş olardı.

Strateji əməkdaşlığın DAHA HANSI İSTİQAMƏTLƏRİ MÜMKÜNDÜR? Bu gün dünya iqtisadiyyatının, dünya siyasətinin, dünya informasiya məkanının qloballaşdırılması problemləri haqqında çox danışılır. Çin rəhbərliyinin bu problemlərə diqqətini 14-16 iyun 2000-ci ildə Pekində keçmiş XXI əsr forumu «İqtisadi qloballaşma – Asiya və Çin» forumu da sübut edir. Bu forumda ÇXRnın sədri Tszyan Tszemin «ədalətli, düzgün və rəşional yeni dünya iqtisadi quruluşunun» qurulmasına çağırırdı. Qloballaşma – obyektiv bir prosesdir. İnternetin yaranması ilə sivilizasiya komplekslərinin də yaxınlaşması xeyli sürətlənmişdir. Əgər biz polisentrik dünya prinsiplərinin üzərində dursaq xalqlar da istənilən siyasi, iqtisadi və digər problemlərin həllində hərbi qüvvəni istisna etmək məqsədilə lazımi qarşılıqlı anlaşma səviyyəsinə gələrlər. Bu tarixi imperativdir. Müasir dünyada başqa bir şey lazım deyil.

Rusiya və Çin mühüm qloballaşma problemlərinin həlli məqsədilə əməkdaşlıq edə bilərlər. «Transkontinental iqtisadi körpü» adlanan (həm də «Yeni ipək yolu» adını daşıyır) XXI əsr layihəsini xatırlatmaq istərdim. Çində Avrasiyanın mərkəzi rayonlarından keçən nəqliyyat kommunikasiya körpüsünün yaradılması ideyası dövlət siyasəti formasında meydana çıxmışdır. Hələ 1996-1997-ci illərdə Dövlət Şurası və Hökumətin müvafiq qətnamələri qəbul edilmişdir. Bir sıra konfranslar keçirilmişdir. Avropada bu ideyanı müdafiə edən hökumət və qeyri-hökumət institutları da tapıldı. Onun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Ən əsası Avrasiyanın daha az inkişaf etmiş mərkəzi rayonlarının inkişafıdır. Qərbi Çin, (Tibet, Sintszyan, Qansu, Şansi əyalətləri), Monqolustan, SSRİnin keçmiş orta asiya, mərkəzi asiya respublikalı, MDBnin indiki ölkələri, Əfqanıstan nəzərdə tutulur. Söhbət bu xalqları müasir dünya səviyyəsində qaldırmaqdan gedir, daha doğrusu bu strateji vəzifə çin rəhbərliyi tərəfindən öz ölkəsi üçün qoyduğu vəzifə – ÇXRnin qərb rayonlarının inkişafını sürətləndirmək vəzifəsi ilə üst-üstə düşür. Vacib məqam odur ki, bu problem V. Putinin 2001-ci ilin mart ayında Pekində keçirilmiş danışıqlar vaxtı səslənmişdir. Rusiya Qərbi «neft-qaz yataqlarının işlənilməsi və qaz boru kəmərlərinin tikintisi də daxil olmaqla» Çinin müasirləşdirilməsi prosesində iştirak edə bilərdi.

«Transkontinental nəqliyyat körpüsünün» yaradılması qeyd edilmiş rayonların inkişafı, oraya böyük kapital qoyuluşu problemini həll edə bilərdi. Bu isə nəqliyyat infrastrukturunun, ən yeni texnologiyaların köməyi ilə informasiya infrastrukturunun yaradılması vasitəsilə həyata keçirilə bilərdi. Şəndun yarımadasından cənubda yerləşən Çin limanı olan Lyanyunqandan Rotterdamadək Avrasiyanın geniş ərazilərini onları daşınmaların həyata keçirilməsi üçün orada tikilən

konteyner terminalları ilə birləşdirərək yüksək sürətli dəmir yolları şəbəkəsi ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Burada Rusiyanın marağı nədən ibarətdir? Bu plan Rusiyanın BAM və Transsibir magistralı da daxil olmaqla və hətta Şimal dəniz yolu da istisna edilməməklə bütün kommunikasiya şəbəkəsinin inkişafı deməkdir. Avrasiya məkanı Hindistan da daxil olmaqla tam şəkildə başa düşülür. Layihə XXI əsrdə və yalnız müəyyən siyasi və beynəlxalq şəraitdə realizə edilə bilər. Rusiya və Çin bu rayonda sabitliyini qorunmasında maraqlıdırlar. Bu həllinin hər iki ölkənin strateji milli maraqlarına cavab verən strateji problemdir.

Nəhayət Rusiya və Çinin ikitərəfli münasibətlərlə strateji əməkdaşlığı nə dərəcədə əlaqəlidir? İki ölkənin miqyası və onların dünyada rolu elədir ki, ikitərəfli mehriban qonşuluq münasibətləri də strateji əməkdaşlıq formasıdır. Əgər biz normal mehriban qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlayırıqsa – dünyada bir iqlim bərqərar olur, hər kimsə bu münasibətləri pozmağa nail olursa – iqlim dəyişir. Özü də həm regionda, həm də bütün dünyada. Strateji əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlərin qarşılıqlı əlaqəsi bundan ibarətdir. Çinlə münasibətdə bizim mövqeyimiz RF-nin xarici siyasət KOnsepsiyasında aşkar şəkildə əks olunmuşdur: «Rusiya Çinlə bütün istiqamətlər üzrə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa çalışır. Əsas vəzifə hələ də siyasi münasibətlərin səviyyəsinə müvafiq olaraq iqtisadi əməkdaşlıq miqyaslarının müəyyən edilməsidir».

Ədəbiyyat

N.E. Silver. The United States, Japan And China. Setting the Course. A Council on Foreign Relations Paper, N.Y., 2000, p. 35.

Tan Şipin. Mərkəzi Asiyada iqtisadi inteqrasiya və rusiya-çin münasibətləri – «Asian Survey», 2000, vol. XL, № 2, p. 360-376.

X. Xolbiq. Çinin ÜTTna daxil olmasının siyasi perspektivləri – milli və beynəlxalq səviyyələrdə danışıqlar prosesləri arasında qarşılıqlı əlaqə. – «China aktuell» (Hamburg), 1999
Мир на рубеже тысячелетий. М.,2001
Сборник российско-китайских договоров 1949-1999.М.,1999.
Китайские вести.2001
Beck Simon.South China Morning Post-Hong Kong 1999
Зомов О.В. «Большая Центральная Азия и принципы геополитики КНР. М.2005.

VII Fəsil Ərəb-İsrail münaqişəsi: vəziyyəti və perspektivləri.

§1. İsrail-fələstin münaqişəsinin mahiyyəti

§ 2. Münaqişənin inkişaf perspektivləri

§1.İsrail-fələstin münaqişəsinin mahiyyəti

Planetin ən kəskin xarakterli münaqişələrindən biri ərəb-İsrail, daha doğrusu fələstin-İsrail münaqişəsidir. Biz qəsdən bu iki adı: ərəb-İsrail və fələstin-İsrail adlarını bir yerdə çəkmirik. «Ərəb-İsrail» adı ərəb-İsrail münaqişəsinin, yəni bütün ərəb dünyasının İsrail dövlətinə qarşı mənfi mövqeyinin mövcudluğundan xəbər verir. Bu adın uyğunluğunu və məqsədəuyğunluğunu da qeyd etmək lazımdır: adın birinci hissəsi etnik birlikdən, ikinci hissəsi isə etnos və ya mədəniyyət deyil, daxili və xarici siyasəti olan dövlətin adından xəbər verir. Əgər həmin ziddiyyəti bu nöqtəyi-nəzərdən araşdırsaq adın ifadə etdiyi məlumatın mənasını müəyyən etməyə yönələn dərin təhlil mümkündür. Ərəb təfəkkürü etnopsixoloji səviyyədə yəhudi təfəkkürü ilə müqayisə edilmir. «Ərəb-İsrail» ziddiyyəti ərəb dünyasının İsrail dövlətinin zorrakılığına qarşı etirazını ifadə edir. Aydın ki, bu etiraz hansı ərəb dövlətinin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq bütün ərəbləri birləşdirir. Bu mənada «Ərəb-İsrail» adı və ziddiyyəti məntiqə tam uyğundur.

«Fələstin-İsrail münaqişəsi» adı birincisi tematikanı daraldır, ikincisi aksenti qarışdırır. Burada söhbət artıq dövlətin müəyyən etnosa qarşı siyasətindən getmir. Həmin ziddiyyət ilkin təsəvvürlərə əsasən birgə sülh şəraitində mövcud olacaq iki dövlətin münaqişəsini vurğulayır.

Qeyd olunmuş tərəflərdən hansının tədqiqat dairəsinə daxil olacağından asılı olmayaraq istənilən proqnoz nəinki konkret olaraq fələstin-İsrail qarşıdurmasını, həmçinin ərəb-yəhudi anlaşılmazlığını da özündə birləşdirməlidir. Bu gün dözümlülük şəraitində beynəlxalq birliyin əsas məqsədi ərəb və

yəhudi təfəkküründə uyğun mənəvi, tarixi, etnik, iqtisadi və dövləti məqamları müəyyən etməkdən ibarətdir. «Hazırki araşdırmalar və ya münaqişələrin hazırki araşdırmaları bir tərəfdən münaqişələr haqqında tarixi məlumatlarla, digər tərəfdən isə elməqədər hesab olunan məlumatlar da daxil olmaqla keçmişin tədqiqatının nəticələri və fikirləri ilə dolğunlaşmalıdır».

Tədqiqatın fərziyyəsi fələstin-israil münaqişəsinin həllinin mümkünlüyünü təsdiq etməkdən ibarətdir. Burada biz bir neçə amilə əsaslanacağıq. Məsələn, ümidverici amil kimi, bizim fikrimizcə, bəzi israil siyasətçilərinin bu problemə dair sağlam düşüncələrini gözdən keçirmək olar. Həmin siyasətçilərin ən parlaq nümayəndəsi olan Yaxın Şərqdə ədalətli sülh uğrunda canını qoyan general və siyasətçi İtsxak Rabinin adını çəkmək olar.

Yəhudi dininə xarakterik olan messianizm ruhu digər amil kimi qiymətləndirilə bilər. Məlum olduğu kimi yəhudi ortodoksları hesab edirdilər və elə indi də hesab edirlər ki, İsrail dövləti vaxtından əvvəl yaradılmışdır, belə ki, bu proses ancaq Qüds məbədinin bərpasından sonra mümkün ola bilərdi. Məbəd bərpasına gəldikdə isə məsihanın gəlişindən sonra mümkündür.

Üçüncü amil qarşılıqlı maraqların reallığına inanan israililər və ərəblər arasında iqtisadi əməkdaşlığın yaradılması təmayülüdür.

§1 İsrail-fələstin münaqişəsinin mahiyyəti

Müasir dövrün ən uzun sürən münaqişələrindən biri artıq 50 ildir ki davam edir. Ümumiyyətlə münaqişənin tarixini bir neçə əsas mərhələyə bölmək olar: 1948-ci il ərəb-israil müharibəsi (birinci müharibə), 1956-cı il Suet böhranı (ikinci müharibə), 1967 və 1973-cü illər ərəb-israil müharibələri (3 və 4 ərəb-israil müharibələri), 1978-79-cu illər Kemp-Devid sülh

yolu ilə nizama salma prosesi, 1982-ci il Livanda müharibə (beşinci müharibə), 90-cı illər sülh yolu ilə nizama salma prosesi və 2000-ci il İntifada. 29 sentyabr 2000-ci ildə başlayan və indiyə qədər davam edən İntifada çox zaman ekspertlər tərəfindən «altıncı müharibə» və ya «taqətdən salan müharibə» kimi müəyyən edilmişdir.

Fələstin problemi I dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyası süquta uğradıqdan sonra beynəlxalq miqyasda müzakirə obyektinə çevrilidi. Fələstin sonradan İngiltərənin mandatlı idarəsi altına keçən Türkiyənin keçmiş ərəb mülkü idi (mandat 1922-ci ildə millətlər Liqası tərəfindən təsdiq olunmuşdur).

1917-ci ildə İngiltərə hökuməti Yaxın Şərqi sonrakı tarixi üçün mühüm olan sənədi – «Balfur bəyannaməsi» dərc etdi. Həmin sənədə əsasən İngiltərə «yəhudi xalqı üçün Fələstində Milli ocağın bərpa olunmasının tərəfdarıdır və bunun üçün bütün gücünü səfərbər edəcək».

1922-ci ildən 1947-ci ilə qədər mandat zamanı 1930-cu illərdə nasist təqibi ilə əlaqədar artan əsasən Şərqi Avropadan genişmiqyaslı yəhudi immiqrasiyası baş verdi. Fələstinlilərin müstəqillik tələbləri və yəhudi immiqrasiyasının müqaviməti II dünya müharibəsi illərində və sonra hər iki tərəfdən zorraklıq aktları ilə müşayiət olunurdu. İngiltərənin vəziyyəti mürəkkəbləşirdi: o, Fələstində iki cəbhədə – eyni zamanda bir-biri ilə döyüşən Xaqan gizli ordusunun həm ərəb, həm də yəhudi döyüşçü-terroristlərinə qarşı mübarizə aparırdı. O zaman İngiltərə bu məsələni baxılması üçün BMT təqdim etdi.

Bir neçə alternativ təkliflərə baxıldıqdan sonra BMT 1947-ci il noyabr ayında 181 sayılı qətnaməni qəbul edir. Həmin qətnaməyə əsasən Fələstin iki müstəqil dövlətə: Ərəb və Yəhudi bölünür və Qüds beynəlxalq status qazanır. Ərəb dövlətinə 11 min kv.m., Yəhudi dövlətinə isə 14 min kv.m. ərazi ayrıldı. Ərəb dövlətində 749 min ərəb və 9.5 min yəhudi, Yəhudi dövlətində isə 499 min yəhudi və 407 min ərəb, Qüdsdə

isə 105 min ərəb və 99.6 min yəhudi məskunlaşmalı idi. Beləliklə, rəqəmləri müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bölünmə planı ədalətsiz aparılmışdır. Bunu həmçinin «Fələstin problemi – yerli faciə deyil, o, bütün dünyanın faciəsidir, belə ki, ədalətsizliyin nəticəsidir.» deyən ingilis tarixçisi A. Toynbi də qeyd etmişdi.

Ərəb ölkələri BMT qərarını rədd etdilər və əməl etməkdən boyun qaçırdılar. Ərəblər BMT qərarından əvvəl də həmrəyliklə Fələstinin bölünməsinin əleyhinə idilər. Ərəb İdarəsi bildirdi ki, «Bütün ərəb xalqı immiqrasiya və yəhudilərin yerləşdirilməsi yolu ilə nəticə etibarlı ilə Fələstində yəhudi dövlətinin yaradılmasına qəti etiraz edir.» 14 may 1948-ci il tarixində Ben Qurion İsrailin yaranmasını elan etdi, beş ərəb dövləti yəhudi dövlətini dərhal məhv etmək üçün Fələstinə öz qoşunlarını göndərdi. Ərəblərin məğlubiyyəti ilə nəticələnən birinci ərəb-israil müharibəsi başladı. İsrail Fələstinin ərəb dövləti üçün nəzərdə tutulmuş ərazisini ələ keçirdi; digər hissəni isə İordaniya özünə birləşdirdi; Qəzza rayonu Misirin idarəsi altına keçdi. Qüds iki hissəyə bölündü və üç dinin müqəddəs yerləri yerləşən Məbəd dağı ilə Köhnə Şəhər İordan yurisdiksiyası altına keçdi.

Ərəblərin böyük əksəriyyəti hərbi əməliyyatların baş verdiyi ərazilərdən Qəzza və Qərb sahili sektorunda olan təhlükəsiz yerlərə, həmçinin qonşu ərəb ölkələrinə qaçırdılar. İsrail isə həmin zaman 4 il mövcud olduğu vaxt ərzində əhalisini üç dəfə artırdı.

1956-cı il ikinci ərəb-israil müharibəsi fələstinin vəziyyətinə heç bir dəyişiklik gətirmədi. Lakin 1967-ci ildə növbəti müharibədən sonra İsrail keçmiş mandat altında olan Fələstin, həmçinin bir neçə digər ərəb ərazilərini işğal etdi. O zaman İsrail hökuməti tərəfindən ərəb dövlətləri ilə İsrail dövlətinin hüquqlarını və sərhədlərini tanıyan sülh müqaviləsi bağlamaq haqqında danışıqlar uğurla nəticələnə kimi qoşunların həmin topaqlardan geri çəkilməyəcəyi barədə qərar qəbul olundu.

Həmin silahlı münaqişə ilə əlaqədar BMT TŞ «İsrail silahlı qüvvələrinin yaxın keçmişdə münaqişə zamanı işğal etdiyi ərazilərdən qoşunlarının çıxarılmasını», həmçinin «bütün tələblərin və müharibə vəziyyətinin dayandırılmasını və həmin regiondakı bütün dövlətlərin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün və siyasi müstəqilliyinin tanınmasını və ona hörmətlə yanaşılmasını» tələb edən 242 sayılı qətnamə qəbul edir. Mühakimə günü müharibə (1973) İsrail və ərəb dövlətləri arasında münaqişənin 4-cü raundu idi. BMT TŞ 338 sayılı qətnaməsi «maraqlı tərəfləri atəşkəsdən dərhal sonra BMT TŞ 242 sayılı qətnaməsinin icrasına» çağırırdı. BMT Ümumi Asambleyası 1975-ci ildə fələstinlilərin öz müqəddəratını təyin etmək, milli müstəqillik və suverenlik hüququnu təsdiq etdi. Sionizm isə rasizm və irqi ayrı-seçkiliyin bir növü, həmçinin beynəlxalq dünya və təhlükəsizlik üçün təhlükə kimi qiymətləndirildi, bu da öz növbəsində faktiki olaraq İsrail dövlətinin mövcud olma hüquqlarının taptalanması demək idi, belə ki, sionizm – yəhudi xalqının tarixi torpağında – İsraildə XIX əsrin sonunda yaranmış, müstəqilliyin bərpası uğrunda hərəkətidir. Buna baxmayaraq məhz 242 sayılı qətnamə ərəb-İsrail münaqişəsinin həllinin təsdiq edilmiş beynəlxalq-hüquqi əsasıdır.

Əvvələ qayıdaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1964-cü ildə ərəb liderlərinin müşavirəsində «öz torpaqlarından qovulmuş 2 mln ərəbin maraqlarını təmsil etmək» üçün Fələstin Azadlıq Təşkilatı yaradılmışdır. FAT İsrail dövlətini ləğv etmək, yəhudi mühacirlərinin böyük əksəriyyətini Fələstindən qovmaq və «demokratik və dünyəvi dövlət» yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Məqsədə çatmağın yolu – İsrailə partizanların köməyi ilə silahlı mübarizə idi. İsrail ilə FAT münasibətləri 80-ci illərin sonunda intifadın başlanması ilə, işğal olunmuş ərazilərdə nümayiş, tətillər və İsrail əsgərlərini daşlama ilə müşayiət olunan üsyanların başlanması ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. İsrail tərəfindən mübarizənin

qarşısının alınması üçün istifadə olunan üsullar əhali arasında çoxlu qurbanlara və BMT və ABŞ-nın tənqidinə səbəb oldu.

Münaqişənin inkişafında Fələstin Milli Şurasının 1988-ci il noyabr ayında Əlcəzairdə keçirilən XIX fəvqəladə sessiyası dönüş yaratdı. Həmin sessiyada BMT 181 sayılı qətnaməsi çərçivəsində paytaxtı Qüds olmaqla Fələstin dövlətinin yaradılması elan olundu, lakin həmin dövlət yalnız İsraili tanımayan dövlətlər tərəfindən tanındı. Qeyd olundu ki, «bu qətnamə (181) beynəlxalq qanunun ərəb Fələstininin suverenlik və milli müstəqillik hüququnu təmin edən şərtlərini özündə birləşdirir». Faktiki olaraq bununla yəhudi dövləti təsdiq edilmişdi.

FAT siyasi təşəbbüsü ona ABŞ ilə münasibətdə irəliləyiş qazanmağa imkan verdi. 1988-ci il dekabr ayında ABŞ ilk dəfə onunla rəsmi dialoqa girdi. Həmin vaxtdan ingilis-fələstin münasibətləri də inkişaf etməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, C. Buş digər münaqişələrin hərtərəfli həllini tapmaq üçün körfəzdə müharibəni istifadə etməkdə qərarlı idi. O, hesab edirdi ki, «indi bizim yeni dünyəvi intizamı yaratmaq üçün imkanımız var».

Beləliklə, Təhlükəsizlik Şurasının («Yer sülh uğrunda» formuluna uyğun olaraq) 242 (1967) və 338 (1973) sayılı qətnamələrinə əsaslanan iki istiqamətdə: İsrail və FAT, İsrail və ərəb dövlətləri arasında birbaşa danışıqlar vasitəsilə ədalətli və güclü dünya yaratmaq məqsədilə ilk sülh danışıqları 1991-ci il oktyabr ayında Madriddə baş tutdu. Proses «Quş Emunim» ekstremist qrupunun dəstəyindən faydalandığı «Likud» ultrasağ blokunun Knessetdəki seçkilərdə məğlubiyətindən sonra sürətləndi. Yeni hökuməti münaqişənin sülh yolu ilə həllini üzərinə götürən İşçi partiyasının lideri İ. Rabin yaratdı. Lakin fələstin probleminin həllinin konkret çərçivəsinin yaradılması əsas etibarilə Osloda iki il ərzində keçən on raunddan ibarət danışıqlardan sonra baş tutdu. Nəticədə 1993-cü il 9 sentyabr tarixində İsrail və FAT bir-birini tanıma

barədə qarşılıqlı razılaşma imzaladılar, 13 sentyabrda isə onlar Vaşinqtonda Fələstinin Qəzza və İordan çayının Qərb sahili sektorunda müvəqqəti özünüidarə prinsipləri barədə Bəyənnamə imzaladılar.

Bəyənnamə beş il ərzində mərhələlərlə sona yetiriləcək qeyd olunmuş ərazilərdə fələstin muxtariyyətinin yaradılması haqqında fələstin-israil razılığından ibarət idi. Bu istiqamətdə ilk addım 20 il ərzində işğaldan sonra Qəzza və Yerixon sektorundan İsrail qoşunlarının geri çəkilməsi oldu. Lakin razılaşmaya baxmayaraq İsrail və Fələstin ekstremistləri razılaşmanın tam icrasına yol verməyəcəklərinə dair and içdilər və regionda sabitliyi pozmaq məqsədilə zorraklıq aktları yaratmağa başladılar. Demək lazımdır ki, nəinki FAT daxil olmayan ekstremist qrupu və təşkilatları, həmçinin onun nümayəndələrinin bir hissəsi bu razılaşmanı son dərəcə neqativ qəbul etdilər. Amma onlar nizamlama prosesini dayandıra bilmədilər. Bura həmçinin İordaniya da aiddir. 24 oktyabr 1994-cü il tarixində Akabada İordan-İsrail sülh müqaviləsi bağlandı, həmin ilin dekabr ayında isə ölkələr arasında diplomatik münasibətlər quruldu. Bundan öncə 1994-cü il iyun ayında təşkilatın sülh prosesinə cəlb olunması məqsədilə işğal olunmuş ərazilərdə BMT Xüsusi Kordinator ofisi yaradıldı.

Sülh prosesinin inkişafı ilə paralel olaraq regionda zorraklıq aktları artırdı. Belə ki, 1994-cü ilin qış və yayında Təl-Əvivdə terror aktları baş verdi. Həmin hadisələrdə «Həmas», «İslam cihadı» fəallıq nümayiş etdirirdi. Beləliklə, artan fələstin ekstremizmi səbəbindən sülh danışıqları təhlükə altında idi. Lakin bütün bu hadisələr 1994-cü il 28 sentyabr tarixində İsrail hökuməti və FAT rəhbərliyi arasında müvəqqəti razılaşmanın imzalanmasına mane ola bilmədi. Həmin razılaşmaya əsasən İsrail öz qoşunlarını altı şəhərdən geri çəkməli, Fələstin administrasiyası isə seçkilər keçirməli idi. Bu üçmərhləli sülh danışıqlarının 2-ci mərhələsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müvəqqəti razılaşma knesset tərəfindən çox az səs fərqi ilə təsdiq olundu (61 «leyhinə» və 59 «əleyhinə»).

Razılaşmanın əleyhdarları genişmiqyaslı təbliğ kompaniyası keçirdi və hökuməti «terroristlərə təslim olmaqda» günahlandırdılar.

Danışıqların 1996-cı il may ayına planlaşdırılan 3-cü mərhələsində Qüdsün statusu müəyyən olunmalı, İsrail mühacirlərinin taleyi həll olunmalı və bir çox analitiklərin fikrincə yaradılması həqiqətə yaxın olan İsrail və Fələstin dövlətlərinin arasında sərhədlər təyin olunmalı idi.

1995-ci il noyabr ayında İ. Rabin ultrasağ ekstremisti tərəfindən öldürüldü. O, hesab edirdi ki, Rabinin münaqişənin sülh yolu ilə həlli uğrunda «yürüşü» İsrailə münasibətdə satqınlıqdır. Hökumətə başçılıq edən Ş. Peres Rabin kursunun tərəfdarı idi. O, yeni seçkiləri 1996-cı ilin may ayına keçirdi. Yeni 1996-cı il Ərəfatın Fələstin Muxtariyyətinə prezident seçilməsi ilə başlandı və İsraildə baş verən terror aktlarına görə məsuliyyəti Həmas təşkilatı öz üzərinə götürdü. Buna cavab olaraq İsraildə Həmas üzvlərinə qarşı həqiqi basqın olundu, bu da ərəb əhalisi tərəfindən fəal müqavimətə səbəb oldu.

Növbəti il İsraildə hakimiyyət dəyişir, Likud bloku qalib gəlir, Netanyahu baş nazir vəzifəsinə keçir və E. Baraka hakimiyyətə gələndə sülh prosesi olduğu kimi qalır, onun dövründə «əvvəl imzalanmış fələstin-israil razılaşması üzrə yerinə yetirilməmiş öhdəliklərin mərhələlərlə icrası, həmçinin Fələstin milli muxtariyyətinin son statusu» haqqında razılaşma əldə olunur.

XX əsrin sonunda sülh danışıqlarının gedişi zamanı baş vermiş vacib hadisələrdən biri ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Barakla Ərəfatın Kemp-Deviddəki görüşü oldu. Baxmayaraq ki, sammit başlanğıcdan müvəffəqiyyət qazanmadı, çünki İsrailə fələstinlilər arasında əsas məsələlərə dair, əsasən də hər iki tərəfin iddia etdiyi Qüdsün statusuna dair fikir ayrılığı yarandı, bu səbəbdən amerikalılar risk etməyi qərara aldılar, çünki ərəblər 13 sentyabr tarixində öz dövlətlərinin yaranmasını elan etməyə hazırlaşdılar, o da həqiqətdir ki, onlar bunu hələ

İndiyə qədər etməmişdilər. Sammitdən sonra Ərəfat vətənə igid kimi qayıtdı, Barak isə fələstinlərə güzəştə getdiyinə görə A. Şaron başda olmaqla müxalifətin tənqidləri ilə qarşılaşdı. Sonralar problemin həlli sahəsində heç bir inkişaf qeyd olunmamışdı, 2000-ci ilin sentyabrında İsrail müdafiə nazirinin Məbəd Dağına baş çəkməsi ilə intifada yeniləşdi.

2001-ci ilin fevral ayında A. Şaron seçkilərdə 63.5% səs çoxluğu ilə 37.4% səs toplayan Baraka qalib gəldi və onun qarşısında sabit hökumət birliyi yaratmaq tapşırığı dururdu. O, ərəb əhalisinə qarşı olduqca amansız siyasət yürütməyə başladı və nəticədə çoxlu dinc fələstinli həlak oldu. Amma Şaron bildirdi ki, bunun vasitəsilə o, israillilərdə təhlükəsizlik hissini bərpa etmək istəyir.

İsrail ordusunun geniş miqyaslı əməliyyatının kulminasiya nöqtəsi Ərəfatın Ramalldakı dəftərxanasının ələ keçirilməsi və onun özünün də orada saxlanması idi. Buna cavab olaraq Misir İsrailə bütün münasibətləri pozdu. Cenin və Nablusdakı hərbi əməliyyatlar nəticəsində israillilər fələstin təhlükəsizlik xidmətinin və polisin qərargahını mühasirəyə aldı. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, İsrail Ərəfatın yanına nə ABŞ, nə də AB nümayəndələrini buraxırdı. Roma Papası isə öz növbəsində fələstin xalqının təhqir olunmasında İsraili taqsırlandırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərəfatın qərargahına qarşı qisas aksiyası BMT Təhlükəsizlik Şurası iclasının çağırılması təşəbbüsünü irəli sürürdü. İclasda 1402 sayılı atəşin dayandırılması barədə qətnamə qəbul olundu. Həmin qətnaməyə əsasən həm fələstinlilər tənbeh olunmuş, həm də İsrailin əvvəlki nailiyyətləri pozan əməliyyatları pislənmişdir. Lakin Qərbin təzyiqi altında israil ordusu Vifleyemədən çıxdılar və döyüşçülərin bir hissəsinə Kiprə getməyə icazə verilmişdi, digər hissəsi isə FA məhkəməsinə ifadə vermək üçün Qəzza Sektoruna göndərildi.

ABŞ təşəbbüsü ilə Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 1397 sayılı növbəti qətnamə Fələstin dövlətinin yaradılmasının vacibliyini təsdiq etdi. Buna baxmayaraq və fələstinlilərə Fələstin dövlətini qurmaq hüququnun verilməsinin tərəfdarları olan Likud partiyasının əksəriyyətinin fikrinə məhəl qoymadan Şaron bildirdi ki, bu, problemin sülh yolu ilə həllinə təsir edə bilər.

Öz söylərinin əsassız olduğuna əmin olduqda amerikalılar fələstin-israil probleminin həllinə əvvəl BMT-da İsrailə qarşı qətnamələrin qəbul olunmasına çalışan ərəb dövlətlərini cəlb etdilər. Ümumi söylərin apofeozu tərkibinə ABŞ, Rusiya, AB və BMT daxil olan «yaxın şərq kvartetinin» yaradılması oldu. Bir neçə aydan sonra müşavirələr və konsultasiyalar nəticəsində «kvartet» 2003-cü ilin aprel ayında regionda vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün göndərmə məntəqəsi kimi qəbul olunan «Yol xəritəsinə» çevrildi. «Yol xəritəsi» - hər iki tərəfin bir yerdə mövcud olma prinsiplərinə uyğun olaraq fələstin-israil münaqişəsinin həll olunmasına yönələn üç mərhələdən ibarət irəliləyiş idi. Güman edilirdi ki, münaqişə 2005-ci ilə qədər «dördlüyün» sayəsində öz həllini tapacaq. Planın əsas məzmunu terrorun və zorraklıq aktlarının dayandırılması, fələstinlilərin həyatının normalaşdırılması, həmçinin yeni yəhudi kəndlərinin demontasiyasından ibarət idi. Bu mərhələ uğurla keçdiyi halda fələstin parlamentinə seçkilərin keçirilməsi şərtilə Fələstin dövlətinin yaradılması istiqamətində fəaliyyət gücləndirilməli idi. Bu mərhələnin əsas məqsədi – təhlükəsizlik sahəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və müvəqqəti sərhədlərdə Fələstin dövlətinin yaradılmasıdır. Və son mərhələdə islahatların möhkəmləndirilməsi və fələstin hakimiyyət strukturunun sabitləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, plan BMT TŞ 242, 338, 1397 sayılı qətnamələrinə və İsraili tanımağın tərəfdarı olan, LAQ tərəfindən qəbul edilmiş Səudiyyə Ərəbistanı şahzadəsinin təşəbbüsünə əsaslanırdı.

Lakin Fələstin administrasiyasının silahlı qüvvələrin fəaliyyətini nəzarət altına ala bilməməsi və Şaronun təcavüzkar siyasəti planın həyata keçməsinə mane oldu. «Cenevrə razılaşması» adlanan fələstinlilərin və sol İsrail siyasətçilərinin növbəti sülh layihəsi də müvəffəqiyyətsizliyə düşər oldu.

Hal-hazırda Y. Ərafatın ölümündən sonra Fələstin administrasiyası fələstin tərəfindən tərəfdaşın olmamasını dəlil gətirərək FM ayrılma istiqamətində birtərəfli siyasət yürüdən Şaronla danışıqlara girə biləcək yeni liderin seçilməsi ərəfsindədir.

Münaqişə vəziyyətinin müzakirəsinə ənənəvi yanaşmanı tədbiq edərək müasir Fələstin-İsrail böhranının aşağıdakı elementlərini vurğulayıb təhlil etmək zəruridir:

- Daimi təsir amili
- Münaqişənin bilavasitə iştirakçılarının mövqeyləri (İsrail və Fələstin)

Fələstin-İsrail münaqişəsinin daimi münaqişəyaradan amilləri həmişə olduğu kimi aşağıdakılardır:

1. Qüdsün statusu
2. Fələstin qaçqınları
3. İsrail kəndləri
4. Sərhədlər

Bir neçə subyektiv və obyektiv səbəblərə görə məhz bu əsas problemlərin həll olunmaması, vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Münaqişənin siyasi, sülh yolu ilə həll olunmaması həm Fələstin, həm də İsraililərin bir-birinə eyni və demək olar ki, reallaşması qeyri-mümkün olan şərtləri irəli sürmələridir. Məsələn, İsrail terroru yaradan siyasət yürütdüyü halda FM-dan terroru dayandırmağı və terror təşkilatlarını ləğv etməyi tələb edir. İsraililərin regionda təhlükəsizliyi qorumaq şərh

nöqteyi nəzərindən Fələstinin İsrailin qarşısına qoyduğu tələblər də öz növbəsində qəbul olunmazdır.

Həmas hökumətinin tələbləri aşağıdakılara gətirib çıxarır:

- İsrailin 1967-ci ildə olduğu sərhədlərə çəkilməsinə (1948-ci ildəki sərhədlərdən söz gedə bilməz);
- Qüdsün Şərq hissəsinin Fələstin dövlətinin paytaxtı kimi tanınmasına;
- Təxminən 3 mln qaçqının əvvəlki yerlərinə, yəni İsrailə qaytarılmasına;
- Fələstin ərazisində yəhudi kəndlərinin ləğv olunması (bu əsasən Qüdsün Şərq hissəsinin və İordən çayının Şərq sahillərinə aiddir).

Bu problemlərdən hər hansı birinin, əsasən də qaçqınlara dair məsələnin yerinə yetirilməsi ekspertlərin fikrincə İsrail üçün müstəqilliyin itirilməsi deməkdir. Müəyyən dərəcədə bu nəticələrlə razılaşmamaq mümkün deyil. Məsələn, təxminən 4 mln fələstinlinin fərziyyəyə əsasən geri qaytarılması əhalisinin 83% yəhudilər təşkil edən 6 mln İsrail üçün əhalinin etnodemoqrafik tərkibinin ümumiyyətlə dəyişməsi deməkdir. Bu da siyasi və iqtisadi çevrilişə gətirib çıxaracaq. Bir sözlə Fələstin qaçqınlarının problemi ərəb-israil münasibətlərində gərginliyin əsas mənbəyidir.

Ərəb-israil münasibətlərinin 2000-ci ildəki İntifadaya səbəb olan digər maneəsi Qüdsün statusu məsələsidir. İstənilən müqavilənin istər Osloda 1992-ci ildə, istərsə də Kemp-Deviddə 2000-ci il razılaşmasının imzalanması zamanı Qüdsün statusu məsələsi həmişə əsas və nisbətən mübahisəlidir. İsraililərin BMT-nin Qüdsün Şərq hissəsinin Fələstin dövlətinin paytaxtı kimi fələstinlilərə verilməsi barədə qətnaməsini icra etməkdən boyun qaçırmaları bu şəhərin müsəlman dövlətləri üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq ərəb dövlətlərinin narazılığına səbəb olur. «Sən mənə hər şey təklif

edə bilərsən, - Ərəfat Kemp-Devid konfransında Klintonu bildirdi. – Xara-a-Şərifisiz (Məbəd dağı) heç nə olmayacaq». İsrail hakimiyyəti milli münaqişənin dini xarakter almasının qarşısını almaq məqsədilə Məbəd dağında İsrail hakimiyyətini təsdiq etmədi. Burada idarəetməni «Vəqf» müsəlman şurası həyata keçirir, İsrail isə yalnız daxili təhlükəsizliyə nəzarət edir və hüquqi suverenliyə malikdir. Yəhudi qanununa uyğun olaraq Məsiha gələne qədər və Üçüncü Məbəd tikilənə qədər yəhudilərə Məbəd dağına qalxmaq qadağandır. Uzun illər bir çox yəhudi dini icmalarında bu mövzuda mübahisələr gedirdi və ölkədə Qüdsün məbədinin yalnız insan əli ilə tikilməli olduğuna inanən yəhudilərin sayı az deyil. 1984-cü ildə bir qrup yəhudi dini ekstremistləri dağı müsəlmanlardan «təmizləmək» və tikinti meydanını hazırlamaq məqsədilə Əl-Əqsa məscidinin partladılmasını planlaşdırırdı.

Son yarım il ərzində, xüsusilə də 1967-ci ildə Qüdsün birləşdirilməsindən sonra «müqəddəs şəhər»in Səudiyyə hökumdarının yurisdiksiyasına verilməsi, və ya Qüdsün dünya paytaxtı kimi tanınması da daxil olmaqla problemin həlli istiqamətində təklif, plan, variantlar irəli sürüldü. Bu layihələr hadisələrin gedişatına heç bir təsir göstərmədi.

Sərhədlərlə bağlı məsələnin həllində də eyni vəziyyət yarandı. Hal-hazırda BMT-nin Fələstinin iki hissəyə – yəhudi və ərəb hissələrinə bölünməsi barədə 29 noyabr 1947-ci il tarixli 181/II sayılı qətnaməsi israillilər tərəfindən qeyri-mümkün variant kimi qiymətləndirilir. İsraililər tərəfindən maksimum güzəşt onun sərhədlərinin 1967-ci ildəki vəziyyətinə çəkilməsi ola bilərdi, bu addımın israillilər arasında əleyhdarları tərəfdarlarından olduqca çoxdur. Bundan əlavə bir sıra alimlər, məsələn C.Stoun beynəlxalq hüquq nöqtəyi nəzərindən israillilərin Qəzza Sektorunda və Qərb sahilində iştirakını tamhüquqlu qiymətləndirməyə çalışırlar, belə ki, onlar iddia edirlər ki, ərazini zəbt edən tərəf əvvəllər həmin ərazini qeyri-qanuni zəbt edən tərəfə münasibətdə əlverişli hüquqi titula malikdir. Bizim fikrimizcə bu cür yanaşma birtərəflidir, çünki

İordaniya və Misirin beynəlxalq hüququn normalarını pozması İsrailə bəraət qazandırmamalıdır.

Növbəti amil – işğal edilmiş ərazilərdə yəhudi mühacirləridir. Onların sayı təxminən 300 min nəfərdir; dördü birindən çoxu Qərb Sahilinin üç böyük «blok»unda məskunlaşmışlar. Ümumilikdə həmin bloklarda 80 kənd hesablanmışdır. Fələstin hakimiyyətinə keçən ayrılmış 50 kənddə təxminən 4 min yəhudi mühacirləri yaşayır; ümumilikdə yəhudi kəndləri Qərb Sahilinin 6-8% ərazisini təşkil edir. Mühacirlərin problemini həll etmək çox çətindir: bir qayda olaraq bunlar geniş əqidəli dəlillərə malik güclü, inadlı və bu sahədə qərarlı insanlardır. Fələstinlilər əmindirlər ki, onlar Qəzza Sektorunda və Qərb sahilində yəhudi mövcudluğunu qoruyub saxlamalıdırlar. Məsələn, xüsusilə ortodoksal qəbul edilən Amsonda – Qəzzada İsrail kəndində mühacirlər iddia edirlər ki, «Nildən Efrata qədər ərazini əhatə edən Böyük İsrail dövləti yaranana qədər burada qalacaqlar». Fələstinlilər üçün isə onların ərazisində yəhudi kəndləri işğalın simvolu və İsrail hökümranlığından xəbər verir.

İqtisadi problemlər də mövcuddur. İnkişaf edən Fələstin iqtisadiyyatı demək olar ki, tam olaraq İsraildən asılıdır. Hərbi blokada başlanan vaxtdan əvvəl İsraildə işləyən on minlərlə ərəb işsiz qaldı. Onlarla yanaşı çoxlu ailələr kasıblığa düşər oldular. İsrailə vaxtaşırı tərəvəz gətirən minlərlə Fələstin kəndlisi öz gəlir mənbəyini itirdi. Hərbi əməliyyatları xatırladan toqquşmalar şəhər və kəndlərə milyonlarla ziyan vurdu. Artıq neçənci ildir ki, Fələstin rəhbərliyi «iqtisadi böhran»dan danışır, bununla İsrail Fələstini diz üstə çökdürmək istəyir. İsrail hökuməti ölkənin qabaqcıl siyasətçilərinin bəyanatlarından irəli gələrək uzun müddətdir ümid edir ki, artan ehtiyac fələstinliləri danışıqlara gəlməyə məcbur edəcək. Qərb sahilində ərəb şəhərlərindəki işsizliyin səviyyəsi 32% artmışdı. Qəzza Sektorunda təxminən hər dördüncü sakin (45%) yaşamaq üçün vəsaitə malik deyildir. Blokada iqtisadiyyatın digər hissəsinə də toxundu. Fələstinlilər

üçün Aralıq dənizində İsrail limanına çatdırılan yük artıq muxtariyyətə daşınmırdı. Fələstinlilərə münasibətdə bunu tədbirlərinin bir hissəsi kimi hesab edən İsrail bundan sonra da yüklərin daşınmasını məhdudlaşdırmaqda qərarlıdır və yalnız dərman və qida məhsullarının daşınmasına icazə verir. Su ehtiyatının bölüşdürülməsi məsələsi də mürəkkəbdir. İstifadə olunan suyun 70 %-ni İsrail Qərb sahilindən əldə edir, uyğun olaraq FM onun üzərində tam nəzarətini təmin etməsi İsrailin təhlükəsizliyini şübhə altına salır. İsrail hakim dairələrinin nümayəndələri dəfələrlə bəyan edirdilər ki, su ehtiyatından imtina etmək dövlətin «özünü məhv etməsinə» bərabərdir. Bu səbəbdən İsrailin hakim dairələri Qəzza Sektoru və Qərb sahili üçün muxtariyyətin saxlanılmasına təkid edirlər, BMT isə İsraildən Fələstin dövlətinin tanınmasını tələb edir.

Yaxın Şərqdə müasir hadisələr ilk növbədə geosiyasi dəyişikliklərin – SSRİ-nin süqutu, Rusiyanın regiondakı hadisələrə təsir göstərə bilməməsi – nəticəsidir. Beləliklə, 1991-ci ildən sonra fələstinlilər İsrail və onun güclü müttəfiqi ilə təkbətək qaldılar, sonuncunun siyasəti Y. Primakovun fikrincə subyektiv əsasda – ərəblərə qarşı ekspansionist kurs həyata keçirdiyi halda İsrail dövlətinə fəal və hərtərəfli dəstək vermək istəyi, həyata keçirilirdi. Ərəb cəmiyyəti öz növbəsində münaqişənin həlli, məsələnin mahiyyəti barədə dünyada obyektiv fikirlərin yaranması üçün çox işlər görürdü. BMT bütün qətnamələri ədalətli idi, onlar İsraili zəbt olunmuş ərazilərdən qoşunları çıxarmağa çağırır, fələstinlilərə isə «müstəmləkədən azad» sakinlər kimi öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verirdi.

Qarşıdurmanın inkişafına bilavasitə münaqişənin tərəflərinin münasibətinə gəldikdə ərəblər arasında iki cəbhə yaranmışdı:

- Münaqişənin sülh yolu ilə həlli prosesinin bərpa olunmasının, beynəlxalq razılaşmanın müəyyən edilmiş şərtləri çərçivəsində Fələstin dövlətinin yaradılmasının,

FM hakim inzibati strukturlarında qəbul olunmuş İsrailə münasibətlərin təyin edilməsinin tərəfdarları.

- İsrailə istənilən danışıqların əleyhdarları, FM bir sıra ekstremist təşkilatlarının (Həmas, «Hezbollah», «İslam cihadı» və s.) köməyi ilə İsrailin tam məhvinə qədər mübarizənin davam etdirilməsinin tərəfdarları.

Fələstin tərəfi isə əmindirlər ki, yəhudilər ərəb torpaqlarının işğalından heç vaxt imtina etməzlər və nəzərdə tutulan güzəştlər – sadəcə yalandır; ABŞ əgər istəyəsdi ərəblərin tələblərinə uyğun olaraq İsraili güzəştə getməyə məcbur edə bilərdi; yeganə üsul isə – güclü təzyiqdır. «Fələstin cəmiyyəti Ərəfat rəhbərliyindən daha radikaldir: o, «sionist güzəştlərini» qəbul etmir.

İndi yəhudilərin problemə baxışını təhlil edək. Əvvəl ərəb ölkələrinin tələbləri təbliğat xarakteri daşıyan dəlil kimi qiymətləndirilirdi, sübut olaraq deyirdilər ki, həmin ərazilər 19 il ərzində (1948-1967) ərəb nəzarətində olan zaman ərəb ölkələri bu istiqamətdə heç bir addım atmırdılar: Qərbi sahilinin İordaniya tərəfindən zəbt olunması əks istiqamətdə olan addım idi. Belə ki, ərəb qoşunlarının soxulması, sonra isə ərəb dövlətinin qurulması üçün nəzərdə tutulan bütün ərazilərin ərəblər tərəfindən zəbt olunması mandat altında olan Fələstinin ərəb əhalisini müstəqil dövlətdə siyasi cəhətdən öz müqəddəratını təyin etmək imkanından məhrum etdi. Yaranmış vəziyyətdə Fələstin əhalisinin siyasi cəhətdən öz müqəddəratını təyin etməsi, xüsusən, 1967-ci ildə İordaniya dövləti çərçivəsində mümkün oldu: Fələstinin keçmiş əhalisi indi İordaniya əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edir.

İsrail ictimaiyyətində Qəzza Sektoru və Qərbi sahilinin gələcək statusuna dair problemin həllinə iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmanın müəllifləri Fələstin muxtariyyətində ərəb dövlətinin yaradılmasını mümkün sayan İsrail əmək partiyasıdır. Likud partiyasının simasında sağ qüvvələrin konsepsiyasına əsasən bu ərazilər İsrailin müdafiəsi

üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və İsrailin hakimiyyəti altında olmalıdır. Lakin bütün idarə olunan ərazilərdə intensiv yerləşdirmə işlərinin aparılması «Fələstin dövlətini» xəyala çevirər. Ölkədə mövcud olan ekstremist qrupları bütün işğal olunmuş ərazilərin tam və birtərəfli zəbt olunmasına və bütün ərəblərin qovulmasına təkid edirdilər.

Ərəblərə münasibətdə İsrail siyasətinin ideoloji əsasını sionizm adlanır. Sionistlər iddia edirlər ki, Fələstin üzərində «təbii və tarixi hüquqa» malikdir. Allahın əmrinə tabe olaraq əhali dövlətçiliyini qazandığı Fələstində məskunlaşmışdır. Allah Fələstini sionistlərin yəhudi kimi qəbul etdikləri Abrahama vəsiyyət etdiyinə görə yəhudilər istənilən vaxt bu torpağa qayıtmaq hüququna malikdirlər. Baxmayaraq ki, dini ortodoksların əsas cəmiyyəti – xaridim – ümumiyyətlə yaşadıkları dövlətin qanuniliyini qəbul etmirlər, belə ki, o, Məsihanın deyil insanların arzusu ilə yaranıb.

Bu şəraitdə FM yeni prezidentinin seçkiləri ərəfəsində Şaronun öz planı var. Fələstin-İsrail münaqişəsindən birtərəfli çıxma planı keçən əsrin ortasında baş verən və 1967-ci il Altı günlük müharibədən sonra qeyd edilən problemlərin olduqca radikal həllini nəzərdə tutur. Onun mahiyyəti İsrailin münaqişədən özünü uzaqlaşdırmasından ibarət idi. Bu o deməkdir ki, İsrail FM birtərəfli ayrılmağa hazırlaşır. 2005-ci ilə qədər bütün İsrail qoşunları Qəzza Sektoru və şimali Samariyadan çıxarılacaq və onların hüdudlarından kənarında yerləşdiriləcək.

§ 2 Münaqişənin inkişaf perspektivləri

Qısamüddətli siyasi proqnozlaşdırma zamanı determinant kimi yaranmış vəziyyət və fəaliyyəti göstərən siyasi subyektlərin olmasını nəzərə alaraq münaqişənin strukturunu ifadə edən Qaltunq üçbucağı əsasında biz strukturun hər üç elementinin inkişaf proqnozunu vermək istəyirik: a) münaqişə vəziyyəti, b)

münaqişədə davranış, v) münaqişə münasibəti və ya dərk edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir element təsirgöstəricidir və təsirə məruz qalır. Bir fikri nəzərə alsaq ki, münaqişə vəziyyəti tərəflərin bir-birini təqzib edən məqsəd güddüklərini başa düşdükləri istənilən haldır, onda ərəbləri müstəqil Fələstin dövlətini yaratmaq məqsədinə İsrailin də can atması onunla izah olunur ki, israillilər öz təhlükəsizliyini təmin etmək, yəni işğal olunmuş ərazilərdə öz hərbi iştirakının olmasını istəyir. Hal-hazırda münaqişəyə tərəflərin münasibəti və bir-birini başa düşməsi əsaslı təsir göstərir və bu elementlərin inkişafı münaqişənin gələcək vəziyyətini müəyyən edəcək.

Onların davranışına gəldikdə hər iki tərəf bir-birini ittiham edir və qarşı tərəf güzəştə getməzsə, heç bir əməkdaşlığa razılıq vermir. Tərəflərin hər biri hesab edir ki, hücumla cavab vermək lazımdır. Onlar hesab edirlər ki, əgər terror aktına cavab verilməzsə, o, düşmən tərəfindən qarşı tərəfin zəifliyi kimi qəbul olunur və onun davamı da ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, həm Fələstində, həm də İsraildə qarşı tərəflə danışıqlara getməyi və düşmənin mövcudluğunu qəbul etməyən güclü qüvvələr var. Hər dəfə sülh danışıqlarına başlamağa cəhd göstərilən zaman hər iki tərəfin radikal təşkilatları terror aktları və qətl (fələstinlilər) və əvvəl qəbul olunmuş razılaşmanı pozmaq yolu ilə münaqişənin həlli prosesini dayandıрмаğa çalışırlar (israillilər).

Qəzza və Samariyanın bir hissəsini azad edərək, lakin Qərb sahilində mövqeyini möhkəmləndirərək israillilər fələstinlilər üçün əlverişsiz presedent yaradırlar. Çox güman ki, Fələstin dövlətinin hüduqlarının gələcək müzakirəsi FM təkid etdiyi 1967-ci il sərhədlərinə deyil Şaronun planlaşdırdığı sərhədlərə əsaslanacaq. Nəticədə İsrail ərəblərin fikrincə qanunsuz olaraq Qərb sahilindəki torpaqları qanunsuz olaraq özünün adlandırır bilər. Bundan əlavə fələstinlilər Qüdsdə öz hakimiyyətinin bərqərar olması hüququnu itirməklə risk edirlər.

Qəzza Sektoru yalnız müəyyən dərəcədə azad olacaq. Oradan öz qoşunlarını çıxardaraq israililər yenə də Qəzzanın Misirlə sərhəddi, hava məkanı və limanlar da daxil olmaqla bütün sərhədləri öz nəzarəti altında saxlamaq istəyir. Bundan əlavə Fələstin ərazisində xarici hərbi mövcudluq yalnız İsrailin icazəsi ilə mümkündür (bu da demək olar ki, qeyri-realdır), yəhudi dövləti isə Qəzza və Qərb sahilinə zərbələrin qarşısını almaq üçün özünü tamhüquqlu hesab edir.

Lakin Şaronun planı müvəffəqiyyət qazanarsa, münaqişənin həllində birinci addım ola bilər. Amma müvəffəqiyyətin əsas meyarı Qəzza Sektoru və şimali Samariyada təhlükəsizlik şəraitinin yaradılmasından ibarətdir. Əgər FM yeni rəhbərliyi təhlükəsizliyi təmin edərsə və fələstinlilərin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırarsa, plan müvəffəqiyyətli hesab oluna bilər. Beləliklə, beynəlxalq cəmiyyətin köməkliyi ilə Fələstin tərəfində İsrail tərəfindən qəbul olunmayan «müttəfiq» yaranacaq və «yol xəritəsinin» birinci mərhələsi – zorrakılığın azaldılması və tərəflərin əhalisinin normal həyata qaytarılması icra olunacaq.

Bir sual isə müəmmalı qalır: İsrail qoşunlarını və mühacirləri Fələstinin bütün ərazisindən çıxaracaq mı, yoxsa Qəzzadan evakuasiya Qərb sahilində öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi daşıyırdı. Qəzza Sektorundan çıxmaq siyasi cəhətdən asandır, çünki İsrail cəmiyyəti və siyasi elitası Şərqi Qüds və Qərb sahilinin əsas mərkəzlərindən fərqli olaraq Qəzza Sektorunu tərk etməyi zəruri hesab edirlər, belə ki, əgər həmin ərazilərdə 219000 və 185000 yəhudi mühacirləri yaşayırsa, Qəzzada bu rəqəm yalnız 7576 nəfərdir.

Bundan əlavə qeyd olunduğu kimi İsrail Qəzza ilə Misir sərhədləri də daxil olmaqla bütün sərhədlərə nəzarəti həyata keçirməkdə davam edəcək. Lakin İsrail nəzarətinin Qəzza ilə Misir ərazisində Rafiixa («Filadelfiya») rayonunda saxlanması 4 səbəbdən planın həyata keçirilməsinə mane ola bilər. Birincisi, fələstinlilərlə toqquşma halları mümkündür

(əsasən də «Filadelfiya» xətti üzrə). İkincisi, fələstinlilərin Qəzzada iqtisadi fəaliyyəti mürəkkəbləşir. Üçüncüsü, qoşunların çıxarılmasına baxmayaraq İsrail Qəzzada nəzarəti davam etdirir və buna görə məsuliyyət daşıyır. Və, nəhayət, bu beynəlxalq cəmiyyət və Misirə fələstinlilərə yardımını həyata keçirməkdə maneə yaradır. Bunu nəzərə alaraq İsrailə öz təhlükəsizliyini təhlükə altına qoymadan Misir sərhəddindən çıxmağa şərait yaradan qərara gəlmək lazımdır.

Bizim fikrimizcə həmin qərara aşağıdakılar daxil olmalıdır:

- Misir onun ərazisindən Qəzza Sektoruna qaçaq malın keçməsinin qarşısını almaq üçün bütün gücünü səfərbər etməlidir. Bunun üçün o, sərhəd boyu kifayət qədər hərbi qüvvə yerləşdirməlidir. Bunu nəzərə alaraq Misir-İsrail müqaviləsindəki Misir qoşunlarının yerləşdirilməsi barədə maddəyə dəyişikliklər edilməlidir.

- Bütün addımlar silahlı qüvvələrin beynəlxalq kontingentinin iştirakında ifadə olunan beynəlxalq nəzarət altında atılmalıdır.

- FM administrasiyası silahların qanunsuz olaraq sərhəddən keçirilməsi hallarına yol verməmək barədə ABŞ, AB, BMT və Rusiya qarşısında öhdəlik götürməlidir.

Buradan isə bir sual yaranır: FM bu öhdəlikləri yerinə yetirə biləcəkmi? Bu sualın cavabı FM öz təhlükəsizlik strukturlarını bərpa edə biləcəyindən asılıdır. İsrail qoşunları çıxarıldıqdan sonra Qəzzada daxili vəziyyət təhlükəsizliklə bağlı vəziyyətə böyük təsir göstərəcək.

Bununla əlaqədar 4 əsas ssenari irəli sürmək olar: FM Qəzzada vəziyyəti öz nəzarəti altına alması; Həmasın hakim mövqə tutması; müxtəlif təşkilatlar və silahlı qruplar tərəfindən nəzarətə zəmanət verən iştirakçılar ilə anarxiya. Təcrübədə bu üsul həyata keçirilib; və nəhayət, islam təşkilatları və FM birgə nəzarəti.

İsrail, beynəlxalq təhlükəsizlik, Misir və FM-nın ümumi marağı FM nəzarəti altında sektordakı vəziyyəti sabitləşdirməkdən ibarətdir. Bu İsrail və Fələstin arasında dialoqun qaydaya salınmasına və «yol xəritəsi»nin həyata keçirilməsinə vasitəçilik edəcək. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən əsas amil FM zəifliyi və təxminən 30% fələstinlinin dəstəklədiyi Həmas təşkilatının ona tabe olmamasıdır. FM cəhdləri fələstinlilərə öz təhlükəsizlik strukturlarını yaratmaqda kömək edəcək üçüncü tərəfin müdaxiləsindən sonra məqsədyönlüdür. Ehtimala görə bu Böyük Britaniyanın köməkliliyi ilə həyata keçiriləcək. Britaniya polisi və M16 kəşfiyyatı Yaser Ərəfatın ölümündən sonra Qəzza Sektorunda intizam yaratmaq üçün fələstin təhlükəsizlik xidmətlərinə kömək edəcək. Onların birgə gücü ilə Qəzzada əraziyə nəzarət və vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə yüksək texnoloji mərkəz yaradılacaq. Strukturun yenidən təşkilində müvəffəqiyyət əsas etibarlı ilə FM və Həmas arasında dialoqdan asılı olacaq. Məqsəd Həması təzyiqlə və əməkdaşlıq yolu ilə terror aktlarını həyata keçirməkdən yayındırmaqdır. Qəzza Sektorunda vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında Misir əsas rol oynaya bilər. Misir ordusu Fələstin «sahə komandirləri»ni sakitləşdirməyə qadirdir. Misir Qəzzada daxili sabitliyin qorunmasında və zorrakılığın dayandırılmasında maraqlıdır, belə ki, islam təşkilatlarının təsirinin artması onun öz təhlükəsizliyini şübhə altına alır. Prinsip etibarlı ilə Misirin ABŞ, Avropa və İsrailə birgə məqsədyönlü səyləri fələstinliləri sahə komandirlərinin təsiri altından çıxarmağa və Fələstin dövlətini qurmağa qadirdir. Öz növbəsində israil həm Qəzzada , həm də Qərb sahilində atəşin dayandırılmasını təmin etməlidir və qoşunların işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılmasına başlamalıdır, çünki işğalın davam etdirilməsi ilk növbədə yeni FM seçilmiş rəhbərliyi üçün islahatların keçirilməsində fələstinlilərin dəstəyinə nail olmasında maneədir.

Həmas hətta Fələstin hökumətinin milli birliyinə daxil olmaq üçün İsrailə on illik barışığa da razılaşa bilər. Bu barədə

dünən radikal təşkilatlardan birinin lideri şeyx Həsən Yusef bildirmişdir. O, həmçinin fələstin-israil danışıqları zamanı «israil məqsədlərinə» qarşı terror aktlarının dayandırılmasını da istisna etmir. Yusef İsraili və beynəlxalq ictimaiyyəti Həmasa terrorçu təşkilat kimi baxmamağasələyirdi. Fələstin siyasi prosesinə birləşmək istiqamətində cəhdlər prosesin «yetkinliyini» sübut edir. Bu cür bəyanatlardan sonra israil-fələstin münasibətlərində əsas məqam israil hərbi-siyasi təşkilatının nümayəndələrinin Həmas ilə danışıqlara başlamaq haqqında qərar qəbul etmələri oldu. Belə ki, «Mosad»İsrail xarici kəşfiyyatının keçmiş rəhbəri Əfrayim Qaləvi (2002-ci il sentyabr ayında öz vəzifəsindən uzaqlaşdı) bildirdi ki, İsrail Həmasla danışıqlara getməlidir. O, qeyd etdi ki, Həmas – nəinki terror qruplaşması, həmçinin fələstinlilər üçün xəstəxana və məktəblər tikən humanitar təşkilatdır.

Sülh uğrunda mübarizəyə hətta İsrail müdafiəsinin ənənəvi neytral ordusu da qoşuldu. Baş qərargahın rəisi Moşe Yaalonanın fələstinlilərlə münaqişəni güc tətbiq etməklə həll etməyin mümkün olmaması və muxtariyyət ərazisindəki hərbi hücumlar intifadanın davam etməsinin əsas səbəbi olması barədə sonuncu bəyanatı Şaronun siyasi kursunun tədricən dəyişməsini ifadə edərək İsrail cəmiyyətində böyük rezonans yaratdı.

Fələstində Y.Ərəfatın ölümü ilə bağlı daxili siyasi dəyişikliklərə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasi vakuuma səbəb olmayacaq, çünki, hər halda son dörd il ərzində onun mövcudluğu hiss olunmamışdı. Bütün bu zaman ərzində Ərəfat real hakimiyyətin Fələstin muxtariyyətinin rəsmi institutlardan, FAT və «Faxt»dan «Həmas», «İslam cihaldı» və s. kimi təşkilatlara keçməsinə çalışırdı. Başqaları üzərində hakimiyyətə can atan hər kəs terror aktları ilə məşğul olurdu. Nəticədə rəhbərlikdə hakimiyyətin rəsmi bölüşdürülməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Yasir Ərəfatın ölümündən sonra həmin il noyabr ayında FAT icra komitəsinin yeni sədri Mahmud Abbas seçkilərdən sonra Fələstin Muxtariyyətinin başçısı seçildi. M.

Abbas İsrailə sülh danışıqlarının tərəfdarıdır. Qahirə və digər ərəb ölkələri öz siyasətlərini FM gələcək administrasiyasının güzəştinə əsasən qururlar. Fələstin liderlərinin nümayəndə heyəti artıq Misir və Suriyaya gəlmişdir və bu ölkələrin hökuməti ilə əməkdaşlığa ümid etdiklərini bildirmişlər. Bununla belə Fələstin dövlətini yaratmaq perspektivləri indi həmişə olduğundan daha çoxdur. Yaxın qonşular onun fəaliyyətində aparıcı rol oynamağa can atırlar.

Nəinki Misir, digər dövlətlər də Fələstin demokratik dövlətinin yaranmasına və onunla İsrail arasında sülhün bərqərar olacağına inanırlar. Bir azdan həmin dövlət ümumi düşmandan geosiyasi prosesin tamhüquqlu iştirakçısına və eyni zamanda ciddi rəqibə çevrilir. Öz güclü (yaxın dairədə) iqtisadiyyatı daha zəif qonşulara – Livan, İordaniya, Fələstinə təsir göstərə bilər. Ərəb ölkələrinin İsrailə hərbi və siyasi əlaqəyə girdiyi zaman ərəblərin daxili güc balansı dəyişəcək. Bu radikal «dəyişiklikdən» ehtiyat edərək regionun nisbətən nüfuzlu dövlətləri artıq Qüdsə əlaqələr qurmağa can atırlar.

Əgər Fələstin-İsrail münaqişəsinin aradan qaldırılması istiqamətində qəti tədbirlər görülsə, Fələstin muxtariyyətinin beynəlxalq yardımının gələcək dörd il ərzində iki dəfə artması faktı Mahmud Abbasın şansını artırır, çünki, Fələstin əhalisi iqtisadi çətinlikdən daha çox əziyyət çəkir. ABŞ, Avropa Birliyi, ərəb dövlətləri və digər donorlar bu ehtimalı müzakirə edir.

Əgər yeni Fələstin rəhbərliyi radikal qruplaşmaların FM ərazisində fəaliyyətini dayandırarsa, 6 milliard dollardan 8 milliard dollara qədər miqdarda olan maliyyə köməyi fələstinlilərə təqdim olunacaq. Bundan əlavə malların azad tranziti və insanların müstəqil hərəkətini təmin etmək üçün İsrail beton blokları və NBM yolları azad etməlidir. Fələstin muxtariyyətinin maliyyə köməyinin artırılması təklifinin təşəbbüskarı ABŞ idi. Onun nümayəndəsi Osloda bəyan etdi ki, ölkəsinin bu il fələstinlilərin hesabına müxtəlif yollarla keçirdiyi 200 million dolların üzərinə 20 million da əlavə olunacaq, həmçinin bu

vəsaitlər bilavasitə fələstin hakimiyyətinə keçiriləcək. Fələstin muxtariyyətinin keçmiş maliyyə naziri Sələmə Fayadanın sözlərinə əsasən Fələstin administrasiyası ildə 500 dollardan başlayaraq artım gözləyir. Bu isə qoyulmuş şərtlərin yerinə yetirildiyi halda mümkündür. Beynəlxalq donörlər ümid edirlər ki, bu dəfə fələstinlilər vəsaiti qısamüddətli ehtiyaclara sərf etməyəcək. Onların fikrincə keçən dörd il ərzində maddi yardım muxtariyyətdə arzu olunan nəticəni ona görə vermədi ki, yerli hakim dairələr uzunmüddətli iqtisadi proqramlara yetərli diqqət yetirmirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, böyük miqdarda maliyyə yardımı almaq o demək deyil ki, Fələstin cəmiyyəti sadə siyasətçilərin tərəfində olacaq. Fələstinlilər arasında narazılığın artmasının əsas səbəbi İsrail ordusunun fəaliyyəti, işğalın davam etməsidir (Qərb Sahilinin 57% İsrailin nəzarəti altındadır). Beləliklə, qabaqcadan demək olar ki, Fələstinin 1,25% təşkil edən və ərazisində yalnız 37% ərəb əhalisi yaşayan Qəzza Sektorundan qoşunların çıxarılması müsbət nəticələr verə bilməz. Eyni zamanda Əmək və Likud partiyası ilə koalision hökumət yaratmaq barədə əlaqə Şaron planını ərazilərin tam azad olunması istiqamətində ilk addım kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin burada yəhudi mühacirlərini yada salmaq zəruridir və qeyd olunduğu kimi onlar çox fanatikdirlər. Şaronun Qəzzadan mühacirlərin çıxarılması barədə qərarı yəhudilər tərəfindən onların «suverenliyinə» qəsd kimi qiymətləndirilmişdir. Əgər bunu nəzərə alaraq İsrail öz fələstinlilərlə toqquşmadan çəkinərək kəndlərin dağıdılmasını davam etdirməsə, onda güclü Fələstin dövlətinin yaradılması qeyri-mümkün olacaq. Fələstin siyasi və ümumi araşdırmalar mərkəzinin direktoru Xəlil Şikakinin fikrincə fələstinlilər elə bir dövlət yaratmaq istəyirlər ki, o, İsrail kimi diaspora, dövlətində sülh və təhlükəsizliyə, özmüqəddəratını təyin etməyə can atan bütün fələstinlilər üçün açıq olsun. Həmin dövlət tarixi münaqişə nəticəsində daha çox zərər çəkən və qaçqın düşərgələrində öz mülkiyyətindən məhrum olaraq yaşayan fələstinliləri qəbul edəcək. Fələstinlilərin İsraildən qaçqınların geri qayıtmaq

hüquqlarını tanıması tələbi təhdid xarakteri daşımır, milli eyniliyi və ya İsrail dövlətinin təhlükəsizliyinə xələl yetirmir. Əksinə, bu tarixi münaqişəni sona çatdırmaq təşəbbüsüdür və israililər və onların dövlətinin gələcəyini təmin edəcək.

Əvvəlcə, 1993-cü ildə Osloda sülh yolu ilə münaqişənin həllinə dair Bəyənəmə imzalandığı zaman fələstinlilər gözləyirdilər ki, sülh prosesi işğalın dayandırılmasına səbəb olacaq. Lakin son etibarını ilə xəyalların müvəffəqiyyətsizliklə bitməsi və məyusluq ona gətirib çıxartdı ki, ictimaiyyət Oslonu sonrakı israil hakimiyyətinin torpaqları müstəmləkəyə çevirmək və orada israililəri yerləşdirmək üçün bəhanə kimi qəbul edirdilər. Onların fikrincə bu yolla da israililər yəhudilər üçün ev tikmək, milli inkişaf layihəsinin həyata keçirilməsinə mane olmaq üçün hissələrə bölərək Fələstin ərazisindən keçən yollar salmaq məqsədi daşıyırdı. Beləliklə, Fələstin İsrailin idarə etdiyi ərazidə dənizin ortasında yüzlərlə kiçik anklavlara çevrildi. Başqa sözlə desək, fələstinlilər tərəfindən sülh prosesi İsrailin daha çox torpaq ələ keçirmək üçün bəhanədir. İsrailin Oslonun əsas müddəalarını həyata keçirməkdən imtina etməsi (İsrail Fələstin ərazilərindən çıxmağa etiraz edir və yəhudi kəndlərinin tikintisini genişləndirir) fələstinlilərin təhlükəsizliyini, mövcud olmasını və müstəqilliyə can atmasını şübhə altına qoydu, bu da fələstinlilərin çoxunun daha yaxşı gələcəyə ümidini, xəyallarını puç etdi. Bununla belə, konfrontasiya ayları və qan tökmə göstərdi ki, sülhü nə zorrakılıq, nə də hərbi əməliyyatlar vasitəsilə təmin etmək olar. Fələstinlilər birinci növbədə münaqişənin həllinin tərəfdaşlarıdır, çünki məhz onlar hamıdan çox bundan əziyyət çəkirlər.

Məlum olduğu kimi İsraildə sülh danışıqlarına dair yetərli dərəcədə ziddiyyət təşkil edən münasibətlər var. Məsələn, «sol» tərəfçilər «cənevrə müqaviləsinin» rəsmi olaraq tanınmasını gözləmədilər, amma cəmiyyətin fikrincə ölkə əhalisinin demək olar ki üçdə bir hissəsi İsrailin yeni şərtlərə əsasən edəcəyi güzəştlər Kemp-Devid və ya Tabadakı müqavilələr çərçivəsində müəyyən olunmuş güzəştlərdən daha çətin olmasına baxmayaraq Müqavilələri (və üçdə birdən az hissə hələ ki cavab verməkdə

çətinlik çəkir) dəstəkləməyə hazırdır. İsrail cəmiyyəti əvvəlki kimi düşməncilik münasibəti bəsləmir və sağ cəbhədə münaqişənin həlli üçün sülh danışıqlarını dəstəkləyən səslər eşidilir.

Həmçinin üç daxili amil hər iki tərəfi sülh şəraitində güzəştə getməkdən çəkinməyə vadar edir. Birincisi, hər iki tərəfin əhalisinin əsas əksəriyyətinin fikrincə sülh prosesi qanuniləşdirmənin olmamasından əziyyət çəkir. Ona qarşı israil mühacirləri mübarizə aparırdılar və əsasən də sağ tərəfçilər, onu dayandırmaq üçün zorraklığa əl atırdılar, bu hadisələrin ən gərgin nöqtəsi isə baş nazir İsxak Rabinin öldürülməsi oldu. Konsensusun olmaması İsrail rəhbərliyinin mühacirlərlə konfrantasiyasına hazırlığına təsir göstərdi; əslində bu, ona gətirib çıxartdı ki, hökumət mühacirləri onların dəstəyini təmin etmək üçün sakitləşdirməyə çalışırdı. Fələstin tərəfindən islamçılar və milli müxalifətçilər sülh prosesinin qanuniləşdirilməsini və ya onun əsasında yaranan Fələstin muxtariyyətinin administrasiyasını (FMA) qəbul etmirdilər. Həmin Fələstin müxalifəti sülh prosesini dayandırmaq üçün israillilərə qarşı zor işlətməyə başladılar. FMA başa düşürdü ki, onun üçün qanuniləşdirmə zəruridir; daxili qüvvələrdən qorxu onun müxalifəti nəzarət altında saxlamaq imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

İkincisi, heç bir tərəf əsaslı güzəştlərə nail olan və nəzarəti həyata keçirən bir koalisiya yarada bilmədi. İsrail hökuməti başda əmək partiyası olmaqla 1996-cı ildə həlledici seçkilərdə o zaman müvəffəqiyyətsizliyə uğradı ki, müvəqqəti müqavilə qismən qəbul olunmuşdu. Sağ hökuməti İsrailin öhdəliklərini yerinə yetirməkdən imtina etdi və əvəzində sülh prosesini həyata keçirmək üçün kəndlərin tez bir zamanda tikintisinə başladı.

Hər iki tərəfin ictimai fikri sabit sülh yaratmaq üçün zəruri olan güzəştlərlə əlaqədar idi. İsrail və Fələstin ictimaiyyətinin münaqişənin sülh yolu ilə həlli ilə bağlı bir çox məsələləri qəbul etməsinə baxmayaraq bəzi mövqelər dəyişməz olaraq qalırdı. Hər iki cəbhənin nümayəndələri Kemp-Deviddə görüşərkən onların

ictimaiyyəti Qüds və qaçqınlar üzrə problemlərə dair güzəştlərə hazır deyildi. Əslində bu iki həlledici məsələlər 1993-cü ildən 2004-cü ilə qədər 11 il ərzində açıq müzakirələr zamanı status barədə danışıqlardan kənarda qalmışdı. İsrail və qonşu ərəb dövlətləri arasındakı münaqişə sülh yolu ilə öz həllini taparsa, həmin problemlər asanlıqla yoluna qoyulardı, lakin nə Suriya, nə də Livan Misir və İordaniyanın yolu ilə getmədilər. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan misalların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərəflərin gələcəkdə atacağı addım onların hazırda qəbul etdikləri qərarlardan asılı olacaq, yəni Fələstin ərəzilərini azad olunmasının davam etdirilməsi, həmçinin üçüncü tərəflərin əsaslı köməyi nəticəsində Şaron planının müvəffəqiyyəti ərəb siyasətçilərinin təsirinin artmasına səbəb ola bilər. Bu halda ərəb əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşması nəticəsində Həmas, İslam cihadı və s. bunun kimi radikal təşkilatların sayı azalacaq. Ərazilərin azad edilməsi beynəlxalq ictimaiyyətə münaqişənin sülh yolu ilə həllində İsrailin niyyətinin ciddi olduğunu sübut edəcək.

Hal-hazırda maraqlı tərəflər danışıqlara hazır olduqlarını bildirir. Əsas problemlər danışıqlar zamanı ortaya çıxacaq və o zaman İsraili ciddi sınaq gözləyir. Ərəfat sağlığında nail ola bilməsə də fələstinlilər, Suriya və Misir öz mövqelərini razılaşıdırıb Qüdsə əlverişsiz pan-ərəb müqaviləsini qəbul etdirə bilərlər. Regionun «sülhə gəlməsin dən» ruhlanan beynəlxalq ictimaiyyət ərəb müttəfiqlərinin bütün şərtlərini qəbul etməyi tələb edərək İsrailə misilsiz təzyiqlər göstərəcək. Bu tələb danışıqların həmin mərhələsində İsrail hökumətinin başında kimin duracağından asılı olaraq ya qəbul, ya da rədd olunacaq. Nəticədə İsrail bu yaxınlara qədər Misirlə olduğu kimi sülh prosesinin növbəti dəfə donacağını, yeni zorrakılıq aktını və təcrid edilməni, ya da yaxın qonşularla ərazi güzəştlərini və sülhü gözləyir.

Fələstin-İsrail münaqişəsi həm obyektiv, həm də subyektiv mahiyyətə malikdir: obyektiv mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir tərəf digərinin tutmaq istədiyi mövqeyi ələ keçirmək istəyir, subyektiv tərəfi isə hər iki tərəfin ekstremistlərinin qarşılıqlı məhv

etmə və xüsusilə yəhudilərin Böyük İsrail dövlətinin yaradılması cəhdlərində özünü bürüzə verir. Bu münaqişə tərəflərin bir-birini başa düşərək əməkdaşlıq etməsi şəraitində hər iki tərəf üçün müsbət nəticə verən münaqişəyə çevrilə bilər.

Məhz bu tərəqqinin vasitəsilə tərəflər öz milli maraqlarını dərk edərək tezliklə hər iki tərəf üçün əlverişli olan razılığa gəlmək üçün mühüm güzəştlər edə bilərlər. Belə ki, İsrailin nüvə silahına malik olması regional münasibətlər sisteminə «struktur dəyişikliklər» gətirir, lakin İran nüvə proqramı İsrail üçün potensial təhlükədir və İsrailin hakim mövqeyinə zərbə endirərək vəziyyəti mürəkkəbləşdirə bilər. Ona görə də indi FM ilə barışıq İsrailin milli maraqları ilə üst-üstə düşür. Həmçinin Beynəlxalq Energetika Agentliyi (BEA) bəyan etdi ki, 2010-cu ilə qədər Yaxın Şərq neftinə olan tələbat artacaq. Amerika idxalı isə neft çıxaran ərəb dövlətlərinə daha çox Amerika istehsalı olan silahları almaq imkanı yaradır, məsələn, 1973-cü il müharibəsində ərəb koalisiyası İsrailin külli miqdarda hərbi texnikasını sıradan çıxartmağa müvəffəq olmuşdu.

Beləliklə, əgər İsrail münaqişənin həllinin tərəfdarıdırsa, gələcəkdə ərəb ictimaiyyətini sakitləşdirmək üçün bütün zəruri addımları atacaq, xüsusilə Fələstin dövlətinin yaradılmasına razılaşacaq. Əgər İsrailin məqsədi hələ də Qərbi sahilində qalmaqdırsa, onda 7 ayrı-ayrı ərəb anklavı nüfuzlu ərəb dövlətini qura bilməz, narazı fələstinlilərin sayı artacaq, sosial-iqtisadi şərait çətinləşəcək. Bu da öz növbəsində radikal təşkilatların artmasına səbəb olacaq və uyğun olaraq müharibələrin başlaması üçün şərait yaranacaq.

Vəziyyətin bu cür istiqamət almasının qarşısını almaq üçün münaqişə tərəfləri aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

1. Hər iki tərəf zorrakılığı dayandırmalıdır.
2. Hər iki tərəfin üç sahədə yaxınlaşması: mənəvi, siyasi, iqtisadi.

- a) Mənəvi yaxınlıq ümumi etnik və dini köklərin təsdiq olunmasına əsaslanmalıdır;
- b) Siyasi yaxınlıq bütün siyasi məsələlərin həll olunmasında birgə komissiyanın yaradılmasına əsaslanmalıdır;
- v) Fələstin ərəblərinə iqtisadi yardım, işsizliyin aradan qaldırılması
3. Dünya ictimaiyyətinin gücü BMT-nin qərarlarının yerinə yetirilməsinə və ilk növbədə Fələstin ərəb dövlətinin yaranmasına sərf olunmalıdır.
4. Fələstindəki yeni hakimiyyət, Həmas da daxil olmaqla öz terror taktikasını dayandırmalıdır, İsrailə danışıqlara getmək istiqamətində dəyişdirməlidir. Başqa çıxış yolu mövcud deyil.

Ədəbiyyat

Ərəb dünyası. Müstəqil inkişafın üç onilliyi. M. 1990.

Kiselyov V.İ. Beynəlxalq münasibətlərdə Fələstin problemi: regional baxış. M. 1998

Ladeykin V.P. Təhlükəli böhranın mənbəyi. M. Siyasi ədəbiyyat, 1973

Avrasiyada etnik və regional münaqişələr. Kitab 3. M. Bütün dünya, 1997

Boulding K. Conflict and Defense. A General Theory. NY: Harper and Row, 1962

Brewer T. American Foreign Policy. A contemporary introduction. Third edition. Pentice Hall: NY.1992

Gordon A. Craig, Alexander L George. Force and statecraft: diplomatic problems of our time. NY, Oxford University Press, 1995

Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remarking of World Order. NY.1996

Volfson Q. Məbəd dağı ətrafında//NQ Dini 2004, №21, s.8

Lebedev İ. Kemp-Devid paradoksları//Planetin əks-sədası,2000, №32,6-9

Mirskiy Q.İ. İsrail və fələstinlilər: ən uzunmüddətli münaqişə-Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər, 2001,№3,s.96-103-№4, s.66-74

Trifonov E. İdarə olunan kaos//Yeni zaman, 2004,№31,s.4

VIII FƏSİL RUSİYA-YAPON MÜNASİBƏTLƏRİNİN MÖVCUD DURUM VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

§1. Müasir mərhələdə Rusiya-yapon münasibətləri

§2. İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq

§3. Ərazi problemləri

§4. Rusiya Yaponiya münasibətlərinin perspektivləri

Ənənəvi stereotiplə Rusiya-yapon münasibətlərini müəyyən edən zaman onların passiv hərəkətdə olması fikri yaranır. Həqiqətdə də SSRİ və Rusiyanın Yaponiya ilə münasibətləri digər dövlətlərlə münasibətlərindən fərqlənir. Hər iki dövlət arasında indiyə kimi sülh müqaviləsi imzalanmamışdır. İki dövlətlər arasında yaranmış münasibətlərin tarixində çox hadisələr baş vermişdir. Münaqişələr, müharibələr olsada pozitiv məqamlar da olmuşdur. Ticarət-iqtisadi münasibətlər sahəsində ticarətin həcmnin böyük olmasına baxmayaraq Yaponiya həmişə SSRİ-nin ticarət partnyeru – inkişaf etmiş beşliyin sıralarına daxil idi. Diplomatik münasibətlər, mədəni, elmi və digər humanitar əlaqələr sabit inkişaf edirdi.

Rusiya-yapon münasibətlərinin aktuallığında qonşu ölkə ilə beynəlxalq səviyyədə tanınmamış sərhədlərin və sülh müqaviləsinin olmamasının qeyri-normallığı şübhə doğurmur. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya və Yaponiya ikitərəfli münasibətlərə və hərtərəfli səviyyədə ehtiyatlara malik olan qonşu və aparıcı dövlətlərdir (Rusiya ərazisi və ehtiyatına görə, Yaponiya isə ancaq ABŞ-na güzəşt gedən iqtisadi gücünə görə).

Rusiyanın Yaponiya ilə münasibətlərinin spesifik xüsusiyyəti onların ərazi problemləridir. Bu məsələnin həlli ilə sülh müqavilənin bağlanması üçün ciddi maneələr vardır,

həmçinin 1991-cü ilə kimi heç bir Sovet rəhbəri Yaponiyaya getmək istəməmişdir. Bu yazılmamış diplomatik normaların pozulmasıdır, çünki yapon rəhbərləri dörd dəfə SSRİ-də səfərdə olmuşlar. Sovet tərəf gec və ya tez Yaponiyada olmalıdı idilər və nəhayət bu 1991-ci ildə baş verdi. Belə bir əhəmiyyətli addım Qərblə xarici siyasətin Şərqlə istiqamətlənməsi və ya Asiya-Sakitokean regionunun üzvü – dövlətlər birliyinin bərabərhüquqlü üzvü olmaq istəyi əlaqədar idi. Buna baxmayaraq SSRİ-nin prezidentinin Yaponiyaya birinci səfəri hər iki dövlətlərin münasibətlərində əhəmiyyətli addım və hər iki dövlətin qarşılıqlı münasibətlərində yeni dövrün başlanğıcı oldu.

SSRİ-si dağıldıqdan sonra dünya xəritəsi dəyişdi, yeni müstəqil dövlətlər, beynəlxalq hüququn yeni subyektləri yarandı. Əvvəl bir neçə il bundan əvvəl öz siyasətini Qərbə yönəlmək lazım gəlirdi, lakin indi isə digər dövrüdür, Asiya-Sakitokean regionunun rolu artmışdır.

Rusiya-yapon münasibətlərinin perspektivlərindən danışdıqda hər iki dövlətin gələcəkdə inkişafa səy göstərməsini nəzərə almaq lazımdır. Bu məsələləri aydınlaşdırmadan gələcəkdə hər iki dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin perspektivlərini proqnozlaşdırmaq mümkün deyil.

§1. Müasir mərhələdə Rusiya-yapon münasibətləri

1990-cı illərin sonları sovet-yapon əlaqələrinin canlanması kimi qeyd olundu. 1991-ci il birinci sovet rəhbərinin Yaponiyaya səfər ili oldu. Yaponiya tərəfi SSRİ-nin prezidenti ilə danışıqlarda ciddi birmənalı mövqeni tutmağa hazırlaşdı və SSRİ ilə dörd ada üzərində Yaponiyanın müstəqilliyinin tanınması barədə sazişin imzalanmasına çalışdı. Yaponiyanın Xarici İşlər Nazirinin səyi ərazi problemlərinə istiqamətlənmişdir.

SSRİ-nın prezidenti M.Qorbaçovun səfəri planlaşdırılmış kimi 16 aprel 1991-ci ildə baş tutdu. Bu kütləvi informasiya vasitələrində böyük maraq doğurdu. Danışıqların işıqlandırılması üçün 700 çox xarici, həmçinin SSRİ-dan 211 nəfər müxbir Tokio şəhərinə gəldilər. Bu dövlət xadiminin Yaponiyaya səfərini işıqlandırmaq üçün gəlmiş ən böyük jurnalist kontingenti idi. Danışıqlar sovet-yapon münasibətlərinin təhlilindən və sülh müqaviləsinin bağlanmasının perspektivlərindən başladı. Yaponiya tərəfi ilk olaraq kəskin şəkildə şimal ərazilər barədə məsələni qarşıya qoydu və o bu məsələdə hər hansısa güzəştə nail olmağa çalışırdı. M.Qorbaçovun təsdiqinə görə yaponlar tərəfindən aparılan sülh müqaviləsi probleminin müzakirəsində ərazi məsələsi ümumi danışıq müddətinin 80%-ni əhatə etmişdir. Baş nazirlə danışıqlardan başqa prezidentin parlamentdə biznesmenlər qarşısında da çıxışı müşahidəçilərin diqqətini cəlb etdi. Birinci – prezident Asiyada sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş sovet təşəbbüsünü elan etdi; ikinci isə, M.Qorbaçov iqtisadi münasibətlərin inkihafının vacibliyini qeyd etdi.

Qorbaçovun Yaponiyaya səfəri yaponlar üçün qurulmuş «yeni təfəkkür» tərəfdarların kursunun həyata keçirilməsi ilə nəticələnməsi istisna olunmur. Son halda Kuril adalarının cənub hissəsi Yaponiyanın nəzarətinə keçirdi. -----
----. Məhz bu müqavimət Qorbaçovun Yaponiyaya səfəri ərəfəsində SSRİ-ı prezidentini Tokioda danışıqlarda əvvəl güman etdiyindən fərqli daha sərt mövqe tutmasına məcbur etdi. Lakin bu mövqe əvvəlki SSRİ-nın rəhbərlərinin mövqeləri ilə müqayisədə yenə də daha mülayim və münasib idi.

Qorbaçov və Yaponiyanın baş naziri Kayfu Tosiki arasında uzun və gərgin danışıqlar nəticəsində hər iki dövlətin rəhbərləri tərəfindən «Birgə bəyanat» imzalanmışdır. Bəyanatda Qorbaçov üçün xarakterik olan fikirlər ardıcılığının pozulması öz əksini tapmışdır. Bir tərəfdən yaponların inadlı

səylərinə baxmayaraq sovet rəhbəri «Birgə bəyanat»ın mətninə sovet tərəfindən Xabomai və Şikotan adalarının Yaponiyaya verməyə hazır olmasını açıqcasına təsdiqləyən hər-hansı bir əsaslı dəyişikliyin edilməsinə yol vermədi. Bununla yanaşı «Birgə bəyanat»ın mətnində yaponların öz xeyrinə şərh etməyə imkan verən ikimənalı fikirlər də daxil edilmişdir. Bəyanatın Yaponiya və SSRİ-ı arasında sülh danışıqlarının işlənilib-hazırlanması və bağlanmasına dair məsələlərlə bağlı ərazi bölgüsü problemini daxil etməklə, Xabomai, Şikotan, Kunaşir və İturup adalarının məxsusluğunu dair hər iki tərəfin mövqeyini nəzərə almaqla hər iki dövlətin rəhbərləri tərəfindən ətraflı və dərinləşdirilmiş danışıqların aparılmasını göstərən sətirlərindən söhbət gedir. Bu adaların göstərilməsinə fakt odur ki, qırx il bundan əvvəl SSRİ-nin Ali Sovetinin ölkənin konstitusiyasına əlavə dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı bu adalar SSRİ ərazisinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Əlbəttə bu diplomatik səhvdir.

Belə ki, aşağıda göstərilən səbəblərdən danışıqların nəticələrinə birmənalı qiymət vermək çətinidir:

Birincisi, sovet dövlətin rəhbərliyi ikitərəfli münasibətlərin tarixində ilk dəfə Yaponiyaya səfər etdi, nəticədə Yaponiyada təhqiredici vəziyyət aradan qaldırıldı. Çünki hələ Yaponiya rəhbərliyi SSRİ-na dörd dəfə səfər etdikdə cavab olaraq SSRİ heç bir dəfə də olsun Yaponiyaya səfər etməmişdir;

İkincisi, sülh müqaviləsinin bağlanmasına maneə olan ərazi problemlərinin mövcudluğu rəsmi olaraq tanınmışdır. Bu, hər iki dövlət arasında olan münasibətləri yaxşılaşdırmaq imkanı verdi;

Üçüncüsü, danışıqlar zamanı müstəqil əhəmiyyətə malik olan bir sıra ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır;

Dördüncüsü, ərazi güzəştləri olmadan onlar heç bir iqtisadi əməkdaşlığa getməyəcəklərini göstərən yaponların mövqeyi dəqiq məlum olmuşdur;

Beşincisi, bu danışıqlar nəticəsində yaponlara belə şərt qoyulmuşdur ki, o növbəti addım atmaqla ikitərəfli münasibətlərin genişləndirilməsinə hazır olmasını göstərməlidir.

1991-ci ildə beynəlxalq alimdə demokratik və bazar formalaşması yolunu elan edən yeni müstəqil Rusiya dövlətinin meydana çıxması ilə o əvvəlki Rusiya ilə uzaq şərq qonşusu - Yaponiya ilə münasibətlərindən fərqli olaraq prinsipial yeni münasibətlərin qurulması şərtini qoydu. SSRİ-nin dağılması və Rusiyada islahatların başlanması ilə əvvəlki sovet-amerika rəqabətinin qaçılmaz nəticələri kimi Yaponiya ilə hərbi-siyasi və ideoloji konfrontasiya aradan qalxdı. Bununla yanaşı çoxqütblü dünyanın formalaşması tendensiyasını nəzərə almaqla Rusiya beynəlxalq məsələlərdə siyasi təsir potensialına malik olan Yaponiyaya iri müstəqil iqtisadi dövlət kimi yaxınlaşmağa başladı.

Məlum olduğu kimi rusiya-yaponiya münasibətlərinin belə yüksək səviyyədə inkişafı Rusiyanın millil maraqları üçün dünya birliklərinə, regional və qlobal («səkkizlik», MVF, VTO), Asiya-sakitokean (ATEC və s.) qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq institutlarına bərabərhüquqlu partnyor qismində daxil olma kimi zəruri məsələlərin həll olunmasına kömək edəcəkdir. Bundan başqa Yaponiya ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılması daha konkret, lakin əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün zəruri idi: Rusiyanın uzaq şərq rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafı üçün rusiya-yapon əməkdaşlığının potensialının effektiv istifadəsi; Federasiyanın Uzaq şərq subyektlərinin Asiyanın Şimal-Şərqi subregionlarında qarşılıqlı, səmərəli əməkdaşlığa qoşulması; Rusiyada iqtisadi islahatların keçirilməsi üçün Yaponiya təcrübəsindən istifadə olunması; Rusiyada uzaq şərq istiqamətdə təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi.

1991-ci ilin dekabr ayında Yaponiya hökuməti birinci olaraq Rusiya Federasiyasını dövlət kimi tanımış və uzunmüddətli strateji kurs kimi rusiya islahatlarında öz dəstəyini elan etmişdir. Tokio da qeyd olunduğu kimi Rusiyada

əldə olunmuş nailiyyətlər bütün beynəlxalq birliklərin, həmçinin Yaponiyanın maraqlarına cavab verir.

SSRİ-ı ilə müqayisədə Rusiyanın yeni mövqeyi SSRİ-na münasibətdə Yaponiya hökuməti tərəfindən qəbul olunmuş siyasət və iqtisadiyyatın bölünməməzliyi prinsipinə hörmətini olunmasından ibarətdir.

1993-cü ilin aprel ayında Tokioda iki dövlətin xarici işlər nazirlərinin görüşü olmuşdur. Bu zaman Yaponiya naziri elan etmişdir ki, Rusiyanın Yaponiyaya əsas yanaşması həmçinin ərazi məsələlərin müzakirəsini nəzərdə tutan «balanslaşdırılmış genişlənmə» prinsipi ilə həyata keçirilməlidir.

Rusiya ilə Yaponiya arasında qarşılıq münasibətlərin nizama salma dövrünün əsas mərhələsi oktyabr 1993-cü il tarixdə Rusiya Federasiyasının prezidenti B.N.Yeltsinin Tokioya rəsmi səfəri olmuşdur. Səfər nəticəsində Rusiya və Yaponiya arasında münasibətlərin əsasını prinsipial müəyyən edən ilk sənədlər toplusu – rusiya-yaponiya münasibətləri haqqında Tokio Bəyannaməsi, həmçinin müxtəlif vilayətlərdə ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafına dair ona yaxın sazişlər və sənədlər paketi imzalanmışdır.

Tokio bəyannaməsində yeni beynəlxalq qayda-qanunun qurulmasında və yapon-rus münasibətlərinin tam normallaşdırılmasında tərəflərin qarşılıqlı əməkdaşlıq, yüksək səviyyədə siyasi danışıqların genişləndirilməsi, tərk-silah sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, Asiya-Sakitokean regionu problemləri üzrə danışıqları gücləndirmək niyyətləri qeyd olunmuşdur.

Tokio razılaşması müxtəlif istiqamətlər üzrə rusiya-yapon münasibətlərinin sonrakı fəallığı üçün yol açdı. Xüsusilə, iqtisadi əməkdaşlığını inkişafında böyük addım atılmışdır: noyabr 1994-cü il tarixdə tərəflər ticarət-iqtisadi məsələlər üzrə Rusiya-Yaponiya hökumətlərarası komissiyanın yaradılması haqqında razılaşmışlar. Yaponiya ilə münasibətlərdə hərbi xətt

üzrə əlaqələrin genişləndirilməsi ilə «tabu»nun götürülməsi əhəmiyyətli oldu.

Yaponiyaya səfərə gedən Yeltsin yeni təklif – «sərhədlərin ayrılması məsələ»sinin əks olunacağı «sülh, dostluq və əməkdaşlıq barədə saziş» adlı geniş formatlı sənədin işlənilib-hazırlanmasına başlamağı irəli sürdü. Belə ki bu kompromiss təklif yekunda bütün Rusiyanın cənubi Kuril adalarına iddialarının təmin edilməməsini nəzərə alaraq təklifin münasib olmaması üçün yaponlar tərəfindən rədd edilmişdir.

Xüsusilə Rus-Yapon münasibətlərinin geniş, çoxplanlı inkişafı 1997-ci il dövrünə təsadüf edir. 1-2 noyabr 1997-ci il tarixdə Krasnoyarskda Rusiya və Yaponiya münasibətlər tarixində ilk dəfə hər iki dövlətin rəhbərlərinin qeyri-rəsmi görüşü olmuşdur. Krasnoyarsk sammiti Rusiyanın, əməkdaşlıq istiqamətində inkişafa başlanğıc vermiş Uzaq Şərqi qonşu ilə münasibətlərində mərhələli hadisəyə çevrildi.

Krasnoyarskda B.N.Yeltsin və R.Xasimoto rusiya-yapon münasibətlərinin yeni – qarşılıqlı etibarlılıq, qarşılıq gəlir, uzunmüddətlik, sıx iqtisadi əməkdaşlıq prinsiplərini formalaşdırdı. Sülh müqaviləsi probleminə xüsusi dəqqət ayrılmışdır. Ölkələrin rəhbərləri Rusiya və Yaponiya münasibətlərinə maneə olan bu düynün açılmasının zəruriliyini qeyd etdilər və Tokio bəyannaməsi əsasında 2000-ci ilə kimi sülh müqaviləsinin bağlanması üçün bütün səylərini əsirgəməyəcəklərinə razılaşmışlar.

Fəal inkişaf edən rus-yapon münasibətləri 90-cı illərin ikinci yarısında onların səviyyəsinin yüksəlməsi üçün ilkin şərait yarandı. Bu məqsəd 13 noyabr 1998-ci il tarixdə Moskvada Rusiyanın prezidenti B.N.Yeltsinin Yaponiyanın Baş naziri K.Obuti ilə görüşləri zamanı imzalanmış qurucu əməkdaşlığın yaradılması barədə Moskva bəyannaməsində qarşıya qoyulmuşdur. Rusiya və Yaponiyanın xarici siyasətində əsas yer tutan ikitərəfli münasibətləri mərkəzləşdirməklə hər iki dövlətin liderləri etibarlılıq, qarşılıqlı gəlir, uzunmüddətli

perspektiv və sıx iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri əsasında əməkdaşlığın qurulmasının əsas məsələ olmasını elan etmişlər.

1999-cu il rus-yapon münasibətlərində yüksək səviyyədə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasının ardıcıl həyata keçirilməsi dövrüdür. Rusiya-yapon münasibətləri ümumi anlaşma əsasında inkişaf edirdi. Qurucu əməkdaşlıq sərhəd bölgüsü probleminin konstruktiv həlli təklifi ilə birlikdə kompleks şəkildə ikitərəfli əlaqələrin və əməkdaşlığın aktiv və geniş inkişafını təklif edir.

2000-ci ilin fevral ayının ortalarında Rusiyanın xarici işlər naziri rəsmi olaraq Yaponiyaya səfər etdi. Bu səfər zamanı Yaponiyanın baş naziri K.Obuti Rusiya ilə münasibətlərinin inkişafında istiqamətinin dəyişilməzliyini elan etdi.

İ.S.İvanovun səfəri Rusiya və Yaponiya arasında münasibətlərin inkişafının sabit və güclənən xarakterini göstərdi və bütün istiqamətlər üzrə rus-yapon münasibətlərinin yaxşı gələcəyi olacağını elan etdi.

3-5 sentyabr 2000-ci il tarixdə Rusiya prezidenti V.V.Putin Yaponiyaya rəsmi səfər etmişdir. V.Putinin İ.Mori ilə danışıqlarında dünya miqyasında strateji əməkdaşlıq, ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı və sülh müqaviləsi problemi kimi bir sıra qapalı məsələlərə toxunulmuşdur və bütün bu imi məsələlərdə müəyyən irəliləyişlər əldə olunmuşdur. İkitərəfli münasibətlərin tarixində ilk dəfə Rusiyanın prezidenti və Yaponiyanın Baş naziri beynəlxalq məsələlərlə hər iki dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi barədə Birgə Bəyanat imzalamışlar. Burada tərəflər uyğun gələnləri və ya yaxın yanaşmaları cəmləndirməklə yanaşı sonrakı real qarşılıqlı yardıma gedirlər.

Sonradan Tokioda Putin Xasimotanın hər iki dövlətin sərhəd xəttlərinin şimala doğru çəkməyi, sərhəd xəttinin İturup və Urup adaları arasından keçməsinə və bununlada cənubi Kuril adalarının Yaponiyanın sahibliyinə keçməsinə nəzərdə tutan sərhədlərin «demarkasiyası» fikrini rədd etmişdir. Rusiya prezidenti rəddi qərarını yumşaltmaq üçün Yaponiya tərəfə

«sülh müqaviləsi» barədə ikitərəfli danışıqların aparılmasına və davam etdirilməsinə hazır olduğunu bildirmişdir. Bu təklif mahiyyətçə iki dövlətin ərazi mübahisələri üzrə danışıqlara gətirib çıxarırdı. Putinin özü isə səfər ərəfəsində əsas məqsədi rus-yapon iqtisadi əməkdaşlığının maksimal genişləndirilməsi, Sibir və Yaxın Şərqi energetika ehtiyatlarının istifadəsi perspektivlərinin müzakirəsi olmuşdur. Hər iki tərəfin siyasi şərhçiləri həmin dövlətlərin liderlərinin danışıqlarını «Putin-Mori planı» adlandırmağa başlamışlar.

Ərazi mübahisələri üzrə danışıqlar 2001-ci ilin mart ayında baş vermiş İrkutsk sammitində davam etdirilmişdir. Sammitin nəticələrinə görə hər iki dövlətlər arasında ərazi münaqişəsi və onlar arasında sülh müqaviləsinin bağlanmasına dair danışıqlar başa çatmamışdır. İki ölkənin liderlərinin rus-yapon ərazi münaqişəsinə yanaşmalarında əsas məqam onlar tərəfindən qəbul olunmuş İrkutsk bəyanatının mətnində 1956-cı il Birgə bəyanatın əsas hüquqi sənəd kimi göstərilməsi olmuşdur. Belə ki, İrkutskda press-konfransda Rusiyanın prezidenti bu maddənin müddəalarının bərabər başa düşülməsi üçün mütəxəssislər tərəfindən əlavə olaraq işlənilib-hazırlanması zəruriyyətini bildirmişdir.

Yaponiyanın Baş naziri Dzyunitiro Koidzumi 2003-cü ildə Rusiyaya səfər etmiş, səfər zamanı rus-yaponların fəaliyyət planı və bilavasitə yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə nəzarət işlənilib-hazırlanmışdır.

«Planda» ikitərəfli əməkdaşlıq məsələlərindən başqa həmçinin beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıq, həm global, həm də regional miqyasda sülhün və sabitliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi barədə bəndlər də əksini tapmışdır.

2. İqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq

Rusiya və Yaponiya arasında iqtisadi əməkdaşlıq iki ölkənin əlverişli qarşılıqlı münasibətlərində olduqca vacib amildir. Ölkələrin iqtisadi münasibətlərinin inkişaf tarixi rus-yapon münasibətlərinin daha yüksək səviyyəyə qalxması ilə paralel olaraq inkişaf edirdi.

İqtisadi münasibətlərin qurulmasında ilk addım 1994-cü il noyabr ayında olmuşdur: tərəflər ticarət-iqtisadi məsələlər üzrə Rusiya hökumətinin sədrinin müavinin və Yaponiyanın xarici işlər nazirinin rəhbərlik etdiyi Rusiya-Yaponiya hökumətlərarası komissiyanın yaradılması barədə razılaşıdılar.

Ticarət-iqtisadi məsələlər üzrə Rusiya-Yaponiya Hökumətlərarası Komissiyanın fəaliyyəti iki dövlətin ticarət-iqtisadi sahədə əlaqələrinin genişlənməsi üçün vacibdir. Hökumətlərarası Komissiyanın (HAK) sonuncu 6-cı iclasında iqtisadi sahədə, xüsusilə investisiya və kredit-maliyyə mühitində, elmi-texniki, kiçik və iri sahibkarlıq sahələrdə, həmçinin Rusiyanın VSO-ya qoşulması məsələsinə dair yüksək səviyyədə razılaşmanın həyata keçirilməsi üzrə sonrakı addımlar baxılmışdır. HAK iclası 2003-cü ilin yanvar ayında Moskvada yüksək səviyyədə keçirilmiş görüş zamanı Rusiya-Yapon «Plan hərəkəti»nin iqtisadi hissəsinin hazırlanmasında əhəmiyyətli mərhələ oldu.

Rusiya və Yaponiya hal-hazırda yüngül vaxta dözür. Hər iki dövlətlər arasında ticarətin həcmi son dərəcədə məhdudlaşdı və onillik müddətin səviyyəsi ilə müqayisə edək. Bunun səbəbi keçmiş SSRİ-nin yapon şəxsi firmalara təqribən 1,1 mlrd dollar həcmində .dēnilməmiş borcunun olmasını göstərmək olar. Rusiya infrastrukturlarının geriliyi, vergi sisteminin və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməməsi, ölkədə kriminogen vəziyyətin ağırlaşması halları yapon sənaye sahiblərinin və sahibkarlarının Rusiyaya neqativ münasibət bəsləməsinə şərait yaradırdı.

Rusiya və Yaponiya arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr son illərdə sonrakı inkişaf xəttini almış, gözə çarpacaq dərəcədə uzunmüddətli təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı genişləndi. 2002-ci il tarixdə ticarətin həcmi 4,2 mlrd ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Hal-hazırda Yaponiya Asiya regionunda Rusiyanın vacib ticarət partnyorlarından biridir, mal dövriyyəsinin həcminə görə ÇXR sonra ikinci yeri tutur. Bununla yanaşı iki ölkənin rəsmi və işgüzar dairələrinin fikirlərinə görə iqtisadi əlaqələr sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin səviyyəsi, xüsusilə Yaponiyanın dünyada ikinci iqtisadi dövlət olmasını nəzərə alaraq mövcud potensiala uyğun deyil. Rusiyada toplanmış investisiyaların həcminə görə Yaponiya digər investor ölkələr arasında səkkizinci yeri tutur.

Yaponiyaya rusiya ixracının əmtəə strukturu yüksək keyfiyyətlə işlənib hazırlanmamış olması göstərir. 2002-ci il tarixdə Yaponiyaya rusiya idxalının aparıcı qrupu əvvəlki kimi rəngli və qiymətli metallardır.

Rusiyanın Yaponiya ilə balıq və dənizməhsullarının ticarəti bir neçə il rusiyadan ixrac olunan (26-27%) qrup malların dəyərində görə ikinci qalması ilə davam edir.

2002-ci ildə yanacaq-energetika mallarının ixracı tədarükü nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Rusiya ixracının ümumi məbləğinin təqribən 1%-ni təşkil etdikdə avtomobil və avadanlıqların Yaponiyanın ixracı əvvəlki kimi aşağı səviyyədə olaraq qalır. Ümumilikdə Yaponiya Rusiya xammal məhsullarının və yarımfabrikatlarının tanınmış istehlakçılarından birinə çevrilməsini hesab etmək olar və bu zaman işlənmiş məhsulun payının tədricən artırılması ilə ölkənin öz sənayesini təmin etmə mənbələrinin diversifikasiya istiqamətini nəzərə almaq lazımdır.

Uzunmüddətli, ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin inkişafında Yaponiyanın Uzaq Şərqi rayonları və Sibirə iqtisadi əlaqələri son dərəcədə mühüm rol oynayır. Rusiyanın iqtisadiyyatı üçün prinsiplial olaraq bir məsələ – Rusiyanın Uzaq

Şərqi ilə ASOR arasında əməkdaşlıq sisteminin nizamlama, onu regional iqtisadiyyata daxil etmək və bununla da Uzaq Şərqi Asiya-Sakitokean regionunun inkişafına dinamik xarakter verilməsi məsələsi qalmışdır. Birincisi: Uzaq Şərqi nümayəndələri Yaponiyaya və həmin ölkə ilə əməkdaşlığa böyük ümidlər bəsləyirdilər. Və əksinə yapon sahibkarları isə Uzaq Şərqi rayonlarına diqqət yetirməli idilər. Bu təkcə ikitərəfli münasibətlərin ümumi inkişafının kontekstindən deyil, həm də Uzaq Şərqlə Yaponiya arasında ümumi inkişafı üçün vacibdir. Rusiya sonradan Yaponiya ilə sonrakı iqtisadi əlaqələrin qurulması üzrə öz qüvvələrini zəiflətməməlidir, çünki Yaponiya əsas dünyəvi kreditordur və o iqtisadi potensialına görə Amerika Birləşmiş Ştatların potensialı ilə müqayisə olunandır.

Bu sahədə bir sıra hərəkətdə olur. Hər iki tərəf regionda birgə təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə razılaşıblar. Dəniz heyvanları və müxtəlif növ malyuskaların tətbiq olunması haqqında saziş işlənilib-hazırlanmışdır. 1999-cu ildə Rusiya ərazi dənizlərində yapon balıqçılarna istehsal üçün təqribən 2 min ton mintay, qovru, qırxayaq və digər obyektlərinə – kvota ayrılmışdır. Yapon balıqçıları isə 190000 dollar məbləğində pul kompensasiyasını ödəyir. Beləliklə, Cənubi Kuril rayonu tədricən dəniz ehtiyatlarının birgə istehsalı rayonuna və birgə təsərrüfat istifadəsi rayonuna çevrilir.

İkinci: Rusiyanın Uzaq Şərqiində energetika sahəsində yaponların biznesinin iştirakı ilə bir sıra iri iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi sürətlənir. 1999-cu ilin iyul ayında «Saxalin 1, 2» layihəsi çərçivəsində neftin kommersiya hasilatı başladı. Saxalin şelflərində neft və qaz hasilatı, qaz kəmərlərinin tikintisi, kömür sahəsinin və Saxalində, Primorsk (dənizsahili) və Xabarov əyalətində dəmiryolu şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi, Saxalin və Xokkaydanı birləşdirən körpülərin hazırlanması sahəsində birgə layihələrin işlənilib-hazırlanması davam edir.

«Saxalin-1» layihəsinin konsepsiyası növbəti ixrac üçün nefti tankerlərlə daşımaq məqsədilə Tatar boğazının materik hissəsinin sahilindən – De-Kastri limanına kimi neft kəmərinin tikintisi ilə yanaşı, təbii qazın Yaponiya bazarlarına çıxarılması üçün Saxalin şelfindən Yaponiyaya qaz kəmərinin tikintisini nəzərdə tutmuşdur. Axot dənizinin şelflərində Piltun-Astoxsk neft-qaz və Lunsk qaz-kondensant yataqlarının mənimsənilməsi, Saxalinin cənubunda qazın aşağı salınması üzrə zavod tikintisi və şelf yataqlarından qaz kəmərlərinin çəkilməsini göstərən «Saxalin-2» layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işlər fəal şəkildə davam etdirilir.

Yaponiya 2002-ci il iyun ayında buğlandırma (parnik) qazlarının atmosfərə tullantılarının azaldılması üzrə Kiot protokolunu ratifikasiya etdikdən sonra və Rusiyanın bu Protokola qoşulma istəyini təsdiq etməsi ilə Rusiya Federasiyasında elektrik energetika obyektlərinin təkmilləşdirilməsinə genişmiqyaslı investisiyasının cəlb edilməsi də daxil olmaqla hər iki dövlətin ekoloji sahədə əməkdaşlığı davam etdirmək imkanı yarandı. Bununla əlaqədar elektroenergetika sahəsində nəzərdə tutulmuş ilk üç pilot layihələrinin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edirdi.

12-13 sentyabr 2003-cü ildə İrkutskda «Asiya-Sakitokean regionunda qloballaşma şəraitində rusiya-yapon əməkdaşlığının perspektivləri: ikitərəfli münasibətlərin gələcəkdə inkişafına səy göstəririk» adlı Üçüncü Rusiya-Yapon forumu keçirilmişdir.

«Asiya-Sakitokean regionunda qloballaşma şəraitində Rusiya-yapon münasibətləri» mövzuda ilkin iki forum Moskvada (2001-ci il may ayında) və Sankt-Peterburqda (2002-ci ilin may ayında) uğurla keçmişdir. Bu ərəfədə hər iki dövlətin elit nümayəndələri ikitərəfli münasibətlərin inkişaf yolları və xüsusiyyətləri, sülh müqaviləsinin bağlanmasına dair danışıqların keçirilməsi, beynəlxalq miqyasda Moskva və Tokio

arasında qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi, həmçinin iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə gələcək əməkdaşlıq barədə sərbəst fikir mübadilələri etmişlər. Terrorizmlə mübarizə, qanunsuz narkotiv vasitələrin gətirilməsi və cinayətkarlığın təşkili, ətraf mühitin çirkləndirilməsi kimi problemlərə dair maraqlı müzakirələr olmuşdur. Mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsinə geniş yer ayrılmışdır.

Üçüncü rusiya-yapon forumunun iştirakçıları növbəti mövzularla bağlı müzakirələr aparmışlar:

«Rusiya və Yaponiya əməkdaşlığının iqtisadi amilləri», «Asiya-Sakitokean regionu ölkələrinin əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi amili kimi energetika və ekologiya sahəsində rusiya-yapon əməkdaşlığı» və «Rusiya və Yaponiya dövlətləri arasında dialoq və qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşdirilməsi məqsədilə iki dövlətin mülki cəmiyyətlərin strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi».

§3. Ərazi problemi

«Sərhəd – müharibə və sülh və bütün xalqların həyatına dair vacib məsələlərin asılı olduğu kəsici ülgücdür. Sərhədlər dövlətlər üçün və onların bir-birinə münasibətlərində ən nazik məsələdir». Bizim əsrin başlanğıcında lord Kerzon belə demişdir. Bu deyilənlər hətta rusiya-yapon münasibətləri üçün olduqca xarakterikdir.

Uzunmüddətli, ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin inkişafında Yaponiyanın Uzaq Şərqi rayonları və Sibirle iqtisadi əlaqələri son dərəcədə mühüm rol oynayır. Rusiyanın iqtisadiyyatı üçün prinsipial olaraq bir məsələ – Rusiyanın Uzaq Şərqi ilə ASOR arasında əməkdaşlıq sisteminin nizamlama, onu regional iqtisadiyyata daxil etmək və bununla da Uzaq Şərqi Asiya-Sakitokean regionunun inkişafına dinamik xarakter verilməsi məsələsi qalmışdır. Birincisi: Uzaq Şərqi nüməyəndələri Yaponiyaya və həmin ölkə ilə əməkdaşlığa

böyük ümidlər bəsləyirdilər. Və əksinə yapon sahibkarları isə Uzaq Şərqlə rayonlarına diqqət yetirməli idilər. Bu təkçə ikitərəfli münasibətlərin ümumi inkişafının kontekstindən deyil, həm də Uzaq Şərqlə Yaponiya arasında ümumi inkişafı üçün vacibdir. Rusiya sonradan Yaponiya ilə sonrakı iqtisadi əlaqələrin qurulması üzrə öz qüvvələrini zəiflətməməlidir, çünki Yaponiya əsas dünyəvi kreditordur və o iqtisadi potensialına görə Amerika Birləşmiş Ştatların potensialı ilə müqayisə olunandır.

Bu sahədə bir sıra hərəkətdə olur. Hər iki tərəf regionda birgə təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə razılaşıblar. Dəniz heyvanları və müxtəlif növ malyuskaların tətbiq olunması haqqında saziş işlənib-hazırlanmışdır. 1999-cu ildə Rusiya ərazi dənizlərində yapon balıqçılarının istehsal üçün təqribən 2 min ton mintay, qovru, qırxayaq və digər obyektlərinə – kvota ayrılmışdır. Yapon balıqçıları isə 190000 dollar məbləğində pul kompensasiyasını ödəyir. Beləliklə, Cənubi Kuril rayonu tədricən dəniz ehtiyatlarının birgə istehsalı rayonuna və birgə təsərrüfat istifadəsi rayonuna çevrilir.

İkinci: Rusiyanın Uzaq Şərqində energetika sahəsində yaponların biznesinin iştirakı ilə bir sıra iri iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi sürətlənir. 1999-cu ilin iyul ayında «Saxalin 1, 2» layihəsi çərçivəsində neftin kommersiya hasilatı başladı. Saxalin şelflərində neft və qaz hasilatı, qaz kəmərlərinin tikintisi, kömür sahəsinin və Saxalində, Primorsk (dənizsahili) və Xabarov əyalətində dəmiryolu şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi, Saxalin və Xokkaydanı birləşdirən körpülərin hazırlanması sahəsində birgə layihələrin işlənib-hazırlanması davam edir.

«Saxalin-1» layihəsinin konsepsiyası növbəti ixrac üçün nefti tankerlərlə daşımaq məqsədilə Tatar boğazının materik hissəsinin sahilindən – De-Kastri limanına kimi neft kəmərinin tikintisi ilə yanaşı, təbii qazın Yaponiya bazarlarına çıxarılması üçün Saxalin şelfindən Yaponiyaya qaz kəmərinin tikintisini nəzərdə tutmuşdur. Axot dənizinin şelflərində Piltun-Astoxsk

neft-qaz və Lunsq qaz-kondensant yataqlarının mənimsənilməsi, Saxalinin cənubunda qazın aşağı salınması üzrə zavod tikintisi və şelf yataqlarından qaz kəmərlərinin çəkilməsini göstərən «Saxalin-2» layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işlər fəal şəkildə davam etdirilir.

Yaponiya 2002-ci il iyun ayında buğlandırma (parnik) qazlarının atmosfərə tullantılarının azaldılması üzrə Kiot protokolunu ratifikasiya etdikdən sonra və Rusiyanın bu Protokola qoşulma istəyini təsdiq etməsi ilə Rusiya Federasiyasında elektrik energetika obyektlərinin təkmilləşdirilməsinə genişmiqyaslı investisiyasının cəlb edilməsi də daxil olmaqla hər iki dövlətin ekoloji sahədə əməkdaşlığı davam etdirmək imkanı yarandı. Bununla əlaqədar elektroenergetika sahəsində nəzərdə tutulmuş ilk üç pilot layihələrinin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edirdi.

12-13 sentyabr 2003-cü ildə İrkutskda «Asiya-Sakitokean regionunda qloballaşma şəraitində rusiya-yapon əməkdaşlığının perspektivləri: ikitərəfli münasibətlərin gələcəkdə inkişafına səy göstəririk» adlı Üçüncü Rusiya-Yapon forumu keçirilmişdir.

«Asiya-Sakitokean regionunda qloballaşma şəraitində Rusiya-yapon münasibətləri» mövzuda ilkin iki forum Moskvada (2001-ci il may ayında) və Sankt-Peterburqda (2002-ci ilin may ayında) uğurla keçmişdir. Bu ərəfədə hər iki dövlətin elit nümayəndələri ikitərəfli münasibətlərin inkişaf yolları və xüsusiyyətləri, sülh müqaviləsinin bağlanmasına dair danışıqların keçirilməsi, beynəlxalq miqyasda Moskva və Tokio arasında qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmləndirilməsi, həmçinin iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə gələcək əməkdaşlıq barədə sərbəst fikir mübadilələri etmişlər. Terrorizmlə mübarizə, qanunsuz narkotiv vasitələrin gətirilməsi və cinayətkarlığın təşkili, ətraf mühitin çirkləndirilməsi kimi

problemlərə dair maraqlı müzakirələr olmuşdur. Mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsinə geniş yer ayrılmışdır.

Üçüncü rusiya-yapon forumunun iştirakçıları növbəti mövzularla bağlı müzakirələr aparmışlar:

CŞAIÖ ölkələri tərəfindən bütün əvvəlki üstünlülərini saxlanması və yeni nüfuzların yaranması nəticəsində ATR iştirakı artmışdır. Hər il «nazirlərin görüşündə» demək olar ki, iyirmi il bundan əvvəlki dövlə müqayisədə daha çox xarici partnyorların iştirak etməsini bunu təsdiqləyir. Bunu 1993-cü ildə CŞAIÖ-nin təhlükəsizlik məsələləri üzrə Regional forumun yaradılması təşəbbüsü təsdiqləyir.

CŞAIÖ və onun üzvlərinin xarici əlaqələri ardıcıl olaraq genişlənir və diversiya edir. Onların kollektiv diplomatiyasının naliyyətlərinə misal üçün 1996-cı il mart ayında yüksək səviyyədə keçirilmiş «Asiya-Avropa görüşünü» göstərmək olar. Fərdi əsaslarla da əlaqələr genişləri: məsələn, 1997-ci ildə İndoneziya Hind okeanı sahillərində Regional Əməkdaşlıq İttifaqının təsisçilərindən olmuş və CŞAIÖ-ləri ilə bu yeni regional təşkilat arasında mənbəyə çevrilmişdir.

CŞAIÖ iştirakçı - ölkələrin xarici əlaqələrində keyfiyyətli diversifikasiya baş verməklə siyasi komponentin güclənməsi müşahidə olunur, çünki onlar əvvəlki kimi (bəzən həmçinin qərəzli) «qənaətcil deyillər». AFR barədə artıq deyilənlərlə yanaşı dekabr 1995-ci il tarixli faktda bunu təsdiqləyir. İndoneziya ilə Avstraliya arasında hər iki ölkələrin biri tərəfindən və ya ümumilikdə təhlükəsizlik sahəsində təhlükəsizliyin qorunması barədə saziş imzalanmışdır.

Əvvəlçi CŞAIÖ üçün əhəmiyyətli dərəcədə məxsusi olmayan Yaponiya ilə iqtisadi xarakterli münasibətləri dayandırması oldu. CŞAIÖ sədrləri 1997-ci il yanvar ayında Sinqapurda Yaponiyanın keçmiş Baş naziri R.Xasimotanın «Yaponiya və CŞAIÖ arasında əlaqələrin iqtisadiyyatda deyil, siyasət sahəsində mərkəzləşməlidir» fikrinə müsbət yanaşmışlar. Bir neçə vaxtdan sonra Yaponiyanın Milli

Təhlükəsizlik İdarəsinin direktor müavini N.Murat bildirmişdir ki, Yaponiya İndoneziya, Sinqapur və Tailandla həmin ölkələrin müdafiə nazirləri arasında regional təhlükəsizlik məsələləri üzrə daimi danışıqların keçirilməsi haqqında əsas saziş imzalamışlar.

Nəhayət CŞAİÖ və ATR-nın siyasi sahədə nüfuzlarının artması ilə ABŞ-nın dövlət katibi M.Olbraytın İttifaqın xarici işlər naziri ilə Koreya yarmadasında Energetikanın inkişafı Təşkilatının (KEİT) layihəsinin həyata keçirilməsi üçün «nazir görüşlərinə» daimi çağırışları bunu təsdiqləyir. Bu layihə iqtisadi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq strateji məqsədinə əsasən ÇXDR-nın nüvə silahının çıxarılmasına yol verməməkdir.

CŞAİÖ üçün Cənubi Çin dəniz akvatoriyasında öz aralarında (hər şeydən əvvəl onlarla ÇXR arasında) kompleks problemlərin mövcudluğu ciddi problemdir. Ümumilikdə «çin təhlükəsi» hipotetikdir, CŞAİÖ-lərini regionda amerikalıların iştirakına pozitiv münasibət bəsləməyə məcbur edir, onların Çinlə münasibətlərinin istənilən formada kəskinləşməsi daim amerikalı barədə münasibətlərin sıçrayışına gətirib çıxarır. Onun ardınca 1997-ci ildə gecikmələrin ardınca ÇXR Filippin sərhəd mühafizə balıqçılıq gəmiləri Filippin 200 millik iqtisadi zonalarında Subik-bey, Klark-fild kimi amerikalı hərbi qüvvələrinin qaytarılması mümkünlüyünə çağıran parlamentin qətnaməsini təqib etmişlər. Lakin əvvəllər orada ABŞ-nın Hərbi Dəniz Qüvvələri (HDQ) və Hərbi Hava Qüvvələrinin müvafiq bazaları olmuşdur. Sinqapur rəhbərliyi tərəfindən CŞA-da amerikalı hərbi qüvvələrinin saxlanması xeyrinə dəfələrlə deyilənlər fikirlər artıq məlumdur.

Cənubi Çin dəniz hövzəsində ərazi mübahisələrinin nizamlanmaması sülhün və CŞA-da sabitliyinin təmin edilmə perspektivini pozur və bu da regionda silahlanma yarışmasını sürətləndirən amillərdən biridir. Bununla yanaşı CŞAİ ölkələri Cənubi-Çin dənizində vəziyyəti son dərəcədə şiritməyə meyilli

deyil və onlar mübahisəli bəyanla deyil, həmin ərazidə həmişə daha səmərəli olan «sakit diplomatiya» metodu ilə həll edilməsinə üstünlük verirlər.

ATR-də dövlətlərin və beynəlxalq birliklərin rolunu və nüfuzunu müəyyən edən müxtəlif amillərin balansı sonuncu iki yüzillik dövrdə CŞAIÖ-i üçün olduqca əlverişli olmuşdur. Həm Birlik, həm də iştirakçıların hər biri maraqları daxilində Asiya-Sakitokean regionunda iqtisadi və siyasi üstünlüklərin maksimal dərəcədə keyfiyyətlə istifadəsini bacarmışlar. Təsvir olunur ki, dərin maliyyə böhranından çıxdıqdan sonra yuxarıda göstərilən üstünlükləri və ittifaq daxilində bir-birinə və digər dövlətlərin münasibətlərində çoxtərəfli diplomatiyanın dəyərli təcrübəsini nəzərə almaqla CŞAIÖ ATR-də və ümumilikdə bütün dünyada əsas qütblərdən biri qismində sonrakı iştirakına kömək edəcək. XXI əsrdə CŞAIÖ-i təkcə rəqabət obyektinə kimi deyil, həm də qüvvənin müstəqil mərkəzi olacaq.

Siyasi əlaqələrdən başqa, «daxil edilmə» doktrinası ABŞ və Çin arasında iqtisadi əlaqələrin maksimum genişlənməsini güman edir. Amerikanın Çinlə ticarətinin həcmi olduqca təəcüb doğururdu. Belə ki, amerika Statistika bürosunun (US Census Bureau) məlumatına əsasən birinci səkkiz ay ərzində onun ümumi həcmi 59,745 mlrd dollar təşkil etmişdir, lakin çin məhsullarının idxalı ABŞ Çinə ixracını 42,5 mlrd dollar ötürüb keçmişdir. Amerikanın əsas ticarət partnyoru Yaponiya ilə olmasını nəzərə alsaq bu elədə az deyildir (həmin dövr ərzində onunla ticarət əlaqəsinin ümumi həcmi 121,8 mlrd dollar təşkil edir), ABŞ-nın defisiti 46,8 mlrd. bərabərdir. Çin aktiv şəkildə xarici kapitalı genişləndirir və hər il bütün yeni amerika şirkətləri orada öz filiallarını açırlar.

Çinin bütün digər dövlətlərlə münasibətində əsas maneə Tayvan problemidir. ABŞ Müdafiə Nazirliyinin məlumatına əsasən 2005-ci ildə Çinin Xalq-azadlıq ordusu Tayvan adasının müdafiə komplekslərini və iqtisadi infrastrukturunu dağıdan güclü hava zərbələrini endirməyə qadir olan kifayət qədər

texniki vasitələrə malik olacaqlar. O vaxta kimi Çin həm də desant çıxartmaq imkanına da qadir olacaq, lakin indi isə iqtidarında deyil. Əsas maraqlısı ondan ibarətdir ki, Tayvanın silahlı qüvvələri 2005-ci ilə kimi NOAK-ı bütün əsas silahlanma növlərinin (Report of Congress) keyfiyyətinə görə ötüb keçəcək. Çin hərbi analitikləri adanın ətrafında hadisələrin necə inkişaf etməsi əlaqədar bir neçə ssenarilər işləyib-hazırlamışlar. Hər halda ssenaridə hadisələrin biri beynəlxalq böhranla və ABŞ-nin hərbi müdaxiləsi ilə başa çatır. Təbii ki, «Əsas istiqamətlərin» yenidən nəzərdən keçirilməsi, müdafiə qüvvələrinin genişlənməsi və yenidən silahlanması və PRO yaponiya sisteminin inkişafı Çini ehtiyat etməyə vadar edir. Məlum olduğu kimi Tayvan da həmçinin regionda PRO sistemə qoşulma məsələsini nəzərdən keçirir.

18400 kv.km sahil kənarı ümumi xəttə malik olan ÇXR 6500 dəniz adalarına (iri, orta, kiçik) sahibdir. Onlardan bir neçəsi ətrafında ÇXR ilə Vyetnam, Filippin və region digər dövlətləri ilə barışmaz döyüşlər olmuşdur. Belə çin versiyasına əsasən, məsələn Spartli (Nanşa) adası hələ 2100 il bundan əvvəl Xan sülaləsi dövründə çinlilər tərəfindən kəşf olunmuş və təqribən XV əsrdə ada üzərində öz inzibati idarəetməsi təyin etmişlər. Adaya iddia ilə bağlı oxşar versiyasını da vyetnamlılar irəli sürmüşlər. 1974-cü ildə Parasel adaları ərazisində, 1988-ci ildə isə Spratli adasının ərazisində ÇKR ilə Vyetnam arasında güclü hərbi-dəniz toqquşması baş vermişdir. Çinlilər bir vyetnam gəmisini batırmış, digər iki gəmini isə güclü zədələmişlər. Döyüş nəticəsində adanın bir hissəsini (az hissəsi) çin tərəf, digər hissəsini isə (çox hissəsi) vyetnamlılar tutmuşlar.

Vulkanik mənşəli, az məskunlaşmış adaların geosiyasi və geoiqtisadi məsələləri olmasa idi yəqin ki Çin-vyetnam mübahisəsini həll etmək olardı. Məsələ ondan ibarətdir ki, Spratli adalarının kontinental şelfində təqribən 25 mlrd kub.m qaz və 105 mlrd yaxın barel neft - təbii enerji daşıyıcılı iri

mədən yataqları vardır (ilkin araşdırmalara əsasən). KXR Amerikanın «Benton oyl» və Vyetnamın digər «Kontinental oyl» amerikan şirkəti ilə demək olar ki, «bir-birinin dabanlarına toxunmaqla» axtarış-qazma işləri aparırlar. Çin əsasən energetik çatışmamazlığın dərinləşməsi (1996-cı ildə ÇXR 156,5 mln.t neft hasil edilmiş və yanacaqda defisit 22 mln.t. təşkil etmişdir. Proqnozlaşdırılır ki, neft çatışmamazlığı 2000-ci il tarixdə iki qat artacaqdı və 54,6 mln.t. təşkil edəcəkdir) ilə əlaqədar Spratliyə (Sinstzyanla yanaşı) böyük ümidlər bəsləyir. Beləliklə geosiyasi və geoiqtisadi amillərdə dəyişikliklər vulkanik mənşəli kiçik adaların məsələsini çətin həll olunan regional problemə çevirdi.

Cənub-Şərqi Asiya ölkələri İttifaqının (CŞAÖİ) Asiya-sakitokean regionunda təhlükəsizliyi təmin etməkdə rolunu müəyyən etməklə onu göstərmək olar ki, bu rol CŞAÖİ-in göstərilən problemlərə siyasi yanaşması, həm də İttifaqı regionda obyektiv «çəki» kimi müəyyən edir. Sonuncu anlayış çox mənalıdır, bu bir ölçü ilə bağlı deyil, bir sıra daimi və dəyişkən parametrlərə malikdir.

Cənubi Çin dəniz hövzəsində ərazi mübahisələrinin nizamlanmaması sülhün və CŞA-da sabitliyinin təmin edilmə perspektivini pozur və bu da regionda silahlanma yarışmasını sürətləndirən amillərdən biridir. Bununla yanaşı CŞAİ ölkələri Cənubi-Çin dənizində vəziyyəti son dərəcədə şiritməyə meylli deyil və onlar mübahisəli bəyanla deyil, həmin ərazidə həmişə daha səmərəli olan «sakit diplomatiya» metodu ilə həll edilməsinə üstünlük verirlər.

ATR-də dövlətlərin və beynəlxalq birliklərin rolunu və nüfuzunu müəyyən edən müxtəlif amillərin balansı sonuncu iki yüzillik dövrdə CŞAİÖ-i üçün olduqca əlverişli olmuşdur. Həm Birlik, həm də iştirakçıların hər biri maraqları daxilində Asiya-Sakitokean regionunda iqtisadi və siyasi üstünlüklərin maksimal dərəcədə keyfiyyətlə istifadəsini bacarmışlar. Təsvir olunur ki, dərin maliyyə böhranından çıxdıqdan sonra yuxarıda

göstərilən üstünlükləri və ittifaq daxilində bir-birinə və digər dövlətlərin münasibətlərində çoxtərəfli diplomatiyanın dəyərli təcrübəsini nəzərə almaqla CŞAIÖ ATR-də və ümumilikdə bütün dünyada əsas qütblərdən biri qismində sonrakı iştirakına kömək edəcək. XXI əsrdə CŞAIÖ-i tək cə rəqabət obyektinə kimi deyil, həm də qüvvənin müstəqil mərkəzi olacaq.

Siyasi əlaqələrdən başqa, «daxil edilmə» doktrinası ABŞ və Çin arasında iqtisadi əlaqələrin maksimum genişlənməsini güman edir. Amerikanın Çinlə ticarətinin həcmi olduqca təəcüb doğururdu. Belə ki, amerika Statistika bürosunun (US Census Bureau) məlumatına əsasən birinci səkkiz ay ərzində onun ümumi həcmi 59,745 mlrd dollar təşkil etmişdir, lakin çin məhsullarının idxalı ABŞ Çinə ixracını 42,5 mlrd dollar ötürüb keçmişdir. Amerikanın əsas ticarət partnyoru Yaponiya ilə olmasını nəzərə alsaq bu elədə az deyildir (həmin dövr ərzində onunla ticarət əlaqəsinin ümumi həcmi 121,8 mlrd dollar təşkil edir), ABŞ-nin defisiti 46,8 mlrd. bərabərdir. Çin aktiv şəkildə xarici kapitalı genişləndirir və hər il bütün yeni amerika şirkətləri orada öz filiallarını açır.

Çinin bütün digər dövlətlərlə münasibətində əsas maneə Tayvan problemidir. ABŞ Müdafiə Nazirliyinin məlumatına əsasən 2005-ci ildə Çinin Xalq-azadlıq ordusu Tayvan adasının müdafiə komplekslərini və iqtisadi infrastrukturunu dağıdan güclü hava zərbələrini endirməyə qadir olan kifayət qədər texniki vasitələrə malik olacaqlar. O vaxta kimi Çin həm də desant çıxartmaq imkanına da qadir olacaq, lakin indi isə iqtidarında deyil. Əsas maraqlısı ondan ibarətdir ki, Tayvanın silahlı qüvvələri 2005-ci ilə kimi NOAK-ı bütün əsas silahlanma növlərinin (Report of Congress) keyfiyyətinə görə ötürüb keçəcək. Çin hərbi analitikləri adanın ətrafında hadisələrin necə inkişaf etməsi əlaqədar bir neçə ssenarilər işləyib-hazırlamışlar. Hər halda ssenaridə hadisələrin biri beynəlxalq böhranla və ABŞ-nin hərbi müdaxiləsi ilə başa çatır. Təbii ki, «Əsas istiqamətlərin» yenidən nəzərdən keçirilməsi, müdafiə

qüvvələrinin genişlənməsi və yenidən silahlanması və PRO yaponiya sisteminin inkişafı Çini ehtiyat etməyə vadar edir. Məlum olduğu kimi Tayvan da həmçinin regionda PRO sistemə qoşulma məsələsini nəzərdən keçirir.

Fəal inkişaf edən rus-yapon münasibətləri 90-cı illərin ikinci yarısında onların səviyyəsinin yüksəlməsi üçün ilkin şərait yarandı. Bu məqsəd 13 noyabr 1998-ci il tarixdə Moskvada Rusiyanın prezidenti B.N.Yeltsinin Yaponiyanın Baş naziri K.Obuti ilə görüşləri zamanı imzalanmış qurucu əməkdaşlığın yaradılması barədə Moskva bəyannaməsində qarşıya qoyulmuşdur. Rusiya və Yaponiyanın xarici siyasətində əsas yer tutan ikitərəfli münasibətləri mərkəzləşdirməklə hər iki dövlətin liderləri etibarlılıq, qarşılıqlı gəlir, uzunmüddətli perspektiv və sıx iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri əsasında əməkdaşlığın qurulmasının əsas məsələ olmasını elan etmişlər.

1999-cu il rus-yapon münasibətlərində yüksək səviyyədə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasının ardıcıl həyata keçirilməsi dövrüdür. Rusiya-yapon münasibətləri ümumi anlaşma əsasında inkişaf edirdi. Qurucu əməkdaşlıq sərhəd bölgüsü probleminin konstruktiv həlli təklifi ilə birlikdə kompleks şəkildə ikitərəfli əlaqələrin və əməkdaşlığın aktiv və geniş inkişafını təklif edir.

2000-ci ilin fevral ayının ortalarında Rusiyanın xarici işlər naziri rəsmi olaraq Yaponiyaya səfər etdi. Bu səfər zamanı Yaponiyanın baş naziri K.Obuti Rusiya ilə münasibətlərinin inkişafında istiqamətinin dəyişilməzliyini elan etdi.

§ 4. Rusiya və Yaponiya münasibətlərinin perspektivləri

Hal-hazırda Rusiya-Yaponiya münasibətlərinin gələcək inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Əslində indi Moskva və Tokio arasında həqiqətən də həll edilməmiş yeganə məsələ qalmışdır ki, bu da ərazi məsələsidir. Lakin hər iki tərəfin əməyi sayəsində o məsələ də qarşıdurmadan hər iki tərəf üçün

əlverişli qərarın tapılması məqsədilə sakit, konstruktiv danışıqlara çevrilmişdir.

Rusiya-Yaponiya siyasi münasibətlərinin dinamik və konstruktiv inkişafı hər iki ölkə rəhbərinin nəhayət ki sülh müqaviləsi bağlaya bilmək bacarığından asılıdır. Lakin həmin müqavilənin bağlanması Rusiya ilə Yaponiya arasında duran ərazi məsələsinin həlli ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən hər iki tərəfin səyləri məhz bu problemin tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Nəzəri olaraq ərazi probleminin həlli ilə bağlı olan hadisələrin inkişafının üç variantını təxmin etmək olar.

Birinci: rəsmən problemi nəzərə almayaraq müqavilə bağlamaq və ya heç ümumiyyətlə müqavilə bağlamamaq. Burada qeyri-adi heç bir şey yoxdur – Yaponiyanın bütün qonşuları ilə (onlar isə cəmi üçdür – Rusiya, Koreya və Çin) ərazi problemi vardır və sonuncu ikisi ilə isə mübahisəli adalarla bağlı problem də vardır və ona əhəmiyyət verilmir. Lakin Tokio üçün seçicinin əhvali-ruhiyyəsinə görə Rusiyaya münasibətdə bu variant münasib Deyl – o baş nazirin, hakim partiyanın məğlub olmasına və ya Moskvaya da gerek olmayan daha böyük sarsıntılara gətirib çıxara bilər.

İkinci: problemi Yaponiya üçün daha münasib olan şəkildə həll etmək. Bu dəfə də sarsıntıların məskəni Rusiya olacaqdır və bu isə Tokio üçün gerek Deyl. (Hər iki paytaxtda artıq çoxdan başa düşülmüşdür ki, iki qonşu dövlətin əməkdaşlığı nə qədər fayda verə bilər – ümumiyyətlə Moskva və Tokio hərbi sahədən tutmuş teatr sahəsinədək bir çox sahədə bir növ tükənməz «bal ayı» keçirirlər, daha doğrusu, qalmaqalın baş verdiyi halda Rusiya və Yaponiyanın itiriləsi çox şeyi var.)

Üçüncü: Zaman keçdikcə nə isə bir şeyin baş verəcəyi, heç olmazsa cəmiyyətin gözündə «ərazi probleminin» daha

arxa plana keçəcəyi ümidlə yeni hesablaşma müddətinin təxmin edilməsi. Nəticədə məgər son zamanlar bu baş vermirmi, məgər həm Rusiya həm də Yaponiyada Kuril adalarının taleyi məsələsinə olan qeyri-sağlam marağın sönməsi müşahidə edilmirmi, məgər onlar ikinci üçüncü və daha arxa plana çəkilmirmi?

Zənnimcə məhz üçüncü variant daha realistikdir, lakin ikinci variantın da həyata keçirilməsinə böyük ehtimal vardır.

Burada bir məsələ üzərində düşünmək lazımdır. Bəlkə Rusiya-Yaponiya problemlərini həll etmək üçün dünya təcrübəsinə müraciət etmək lazımdır? İsrail tərəfindən Misirə ərazisi yalnız Kuril adalarından Deyl İsrailin özünün də ərazisindən geniş olan Sinay yarımadasının qaytarılması (1982) artıq xristomatiyadır. (Xabomai, Şikotan, Kunaşir və İturup adalarının ümumi sahəsi 5036 km², daha doğrusu Rusiyanın bütün ərazisinin 0,029 % təşkil edir.) İsraililər üçün yarımadağın geri qaytarılması psixoloji cəhətdən həm də orada yəhudi ziyarətgahlarından biri olan – Sinay dağının yerləşdiyinə görə asan deyldi. Sinay dağının zirvəsində Mussa peyğəmbər tanrıdan üzərində 10 ehkam olan lövhə almışdır. Bununla belə İsrail «ərazinin sülhlə əvəzlənməsi» düsturu üzrə mübadilə etdi. Və heç də yanılmadı: misirlilərlə sülh möhkəm, siyasi sabitlik məqsədilə ərazi tənzimlənməsi düsturu isə – səmərəli oldu. Daha bir maraqlı sxem də Birləşmiş Ştatlar tərəfindən Yaponiyaya Okinava adası da daxil olmaqla Ryukyu arxipelaqının geri qaytarılması oldu. Bu yalnız 1972-ci ildə – Vaşinqtonun Tokio ilə təhlükəsizlik müqaviləsi bağlamasından 20 il sonra baş vermişdir. Həmin təhlükəsizlik müqaviləsinə əsasən hər iki dövlət yaxın hərbi-siyasi müttəfiqə çevrildilər. Bununla yanaşı adaların əksər hissəsini Amerika hərbi bazaları tuturdu. Ola bilsin ki, bu cür saziş həm Rusiya, həm də Yaponiya üçün əlverişli olan sərhəd formulunun əsasını təşkil edə bilərdi. Dərd orasındadır ki, Tokio rusiya tərəfindən ərazi məsələsinin həll edilməsi üçün zəmanət almadığı halda hər-

hansı bir müqavilənin bağlanmasına razı olmayacaqdır. Yaponiyanın nöqtəyi nəzərindən müqavilənin bağlanması adaların geri qaytarılması ehtimalını xeyli azaldır. Yaponiya rəhbərləri Rusiyaya təzyiqli vasitəsinin qorunmasında maraqlıdır. Rusiya tarixində ərazilərin güzəştə gedilməsi misalları da mövcuddur. 1867-ci ildə çar hökuməti Alyaska yarımadasını Birləşmiş Ştatlara simvolik hesab edilə biləcək bir qiymətə satmışdır. Sadəcə olaraq o zaman Sankt-Peterburq başa düşdü ki, bu qədər uzaq əraziyə real nəzarət təmin edilməsi Rusiya üçün həddən artıq ağır yüküdür. Özünün ərazi probleminə münasibətdə Yaponiya siyasi dairələri Krım probleminə daha kəskin şəkildə yanaşır. Tokio ekspertlərinin fikrinə görə Rusiya öz yarımadasını Ukraynaya çox asanlıqla güzəştə getmişdir. Hərçənd həm tarixi cəhətdən, həm Rusiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqtəyi nəzərindən, həm də Rusiya vətəndaşları üçün şimal adaları olan Xabomai, Şikotan, Kunaşir və İturup adaları ilə müqayisə edilməyən dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik bir rayondur. Moskvanın bu cür üzüyolalığı Yaponiyada rusiyalılar üçün Cənubi Kuril adalarının verilməsinin də asan bir proses olacağına ümid yaratdı. Həqiqətən də əgər Yaponiya ilə olan ərazi məsələsi rusiya strateji prioritetlərinə Krım məsələsi qədər təsir göstərsəydi (Kımla olan məsələdə isə Rusiya ortaya çox şey qoymuşdur: Ukraynanın onun təsir sahəsindən çıxması Avropada bütün beynəlxalq münasibətlər sistemini tarazlıqdan çıxara bilərdi), tənziqlənmə çox tez baş verərdi. Bu gün ərazi problemi ətrafındakı vəziyyətin gərgin olaraq qaldığını müşahidə etmək mümkündür.

Prinsip etibarilə əməkdaşlıq sülh müqaviləsinin bağlanmasını sürətləndirməyin ən effektiv vasitəsi hesab edilir. Ümumiyyətlə iqtisadi vasitəyə skeptik şəkildə yanaşan yaponlar ərazi problemini Rusiya ilə təsərrüfat münasibətlərinin möhkəmlənməsi ilə əlaqələndirməyə meyilli deyillər. Hər iki dövlət arasında iqtisadi münasibətlərin inkişaf səviyyəsi bu gün

yüksək deyil. Rusiya problemləri üzrə məşhur ekspert olan Professor Siqeki Xakamada «Rusiya böhranı – az etibarlı cəmiyyətin kövrəkliyi» başlığı altında olan məqaləsində qeyd edir: Rusiyadakı siyasi və iqtisadi qarışıqlığın həqiqi səbəbi vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı etibara əsaslanan baza prinsiplərinin olmamasından ibarətdir. Yaponi cəmiyyətində isə məlum olduğu kimi etibar çox yüksək qiymətləndirir. Etibar olmadığı yerdə biznesdən də söhbət gedə bilməz. Kapitalların spekulyasiya əməliyyatlarında istifadəsi məqsədlə yer dəyişməsi və vergilərdən yayınma bazar iqtisadiyyatına keçidi xeyli ləngidir. Xakamada həm də belə bir fikir də irəli sürür ki, yapon milli psixologiyasının ayrılmaz xüsusiyyəti qayda prinsiplərinə bağlılıqdır, ruslara isə qeyri-mütəşəkkillik xasdır. Qaydanın antipodu olan qeyri-mütəşəkkillik yaponları qorxudur. Yaponi biznes-birliyi Rusiyada hüquqi zəmanətin olmamasına, daha doğrusu bu sahədə olan qeyri-sabitliyə xüsusi əsəbiliklə yanaşır. Rusiya biznesi bir çox yaponlara ya qaydasız oyun kimi, ya da qaydaları daima (və gözlənilməz olaraq) dəyişən bir oyun kimi görünür. Yapon biznesmenləri rusiyada cinayətkarlığın səviyyəsi haqqında məlumatı son dərəcə kəskin şəkildə qarşılayır. İşçi dairələrin nümayəndələrinin sorğularının nəticələrinə əsasən Rusiyanın özündə də yapon sərmayələrinə kifayət qədər sabit, ən əsası isə aktiv maraq müşahidə edilmir. Əlbəttə, sahibkarların pul almaqda marağı vardır, lakin bununla yanaşı həm də məsuliyyət və öz öhdəliklərini dürüst şəkildə yerinə yetirmək defisiti də mövcuddur. Rusiya partnyorlarının tənbelliyi və passivliyi bəzən yaponları təəccübləndirir və məyus edir. Beləliklə, nə Rusiyada, nə də Yaponiyada hakimiyyəti ərazi məsələsinin həll edilməsinə sövq edə biləcək dərəcədə maraqlı olan kifayət qədər nüfuzlu sosial və lobbi qrupları mövcud deyildir. Sadəcə olaraq əslində münaqişə iqtisadi münasibətlərin fəallaşdırılması üçün əsas və əlbəttə ki yeganə maneə deyil. Bununla belə ümid bəsləmək üçün də əsas var. İkitərəfli əlaqələrin inkişafında yeni amil hər iki tərəfi

sülh müqaviləsinin bağlanmasına sövq edə bilən neftin dünya qiymətləri oldu. İş ondadır ki, əgər neftin qayməti armaqda davam edərsə yapon iqtisadiyyatı 1970-ci illərdə olduğu kimi böhran qarşısında qalacaqdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Yaxın Şərqdə vəziyyət kəskinləşdikcə Asiya ölkələrində xam neftə ola tələbat da artır. Bu səbəbdən yapon hökuməti yanacaq tədarükü mənbələrini diversiya etməyə tələsir. Əsas alternativ tədarükçü Rusiya və ən az isə - Qərbi Afrika və İran hesab edilir. Yaponlar Anqarsk – Naxodka boru kəmərinin tikintisi layihəsinə, eləcə də geoloji kəşfiyyat və neftqazçıxarma layihələrində iştiraka (xüsusilə İrkutsk vilayətində) ən qızgın maraq nümayiş etdirdilər. Beləliklə, iqtisadi böhran təhlükəsi siyasətçiləri Rusiya ilə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə sövq etməlidir və sövq edir də.

Rusiya ilə Yaponiya bir biri üçün həm geosiyasi, həm də əstrateji əhəmiyyətə malikdirlər. Moskva-Tokio xətti həm də hər iki ölkənin bir sıra mühüm problemlərini həll edir. İlk növbədə Rusiya yüksək inkişaf etmiş texnologiya və iri maliyyə potensialı ilə zəngin olan iqtisadi nəhəngin müttəfiqinə çevrilir. Lakin, Yaponiyanın siyasi müstəqilliyi, hərbi-strateji sistemi, ehtiyatlara birbaşa vasitəsi yoxdur. Yaponiyaya gərəkli olan hər şey Rusiyada artıqlaması ilə mövcuddur, Rusiyaya gərəkli olanlar isə Yaponiyada vardır. Rusiyalılar və yaponlar söylərini birləşdirməklə ən qısa zaman ərzində Sibir, Monqolustanı, Yaponiyanın özünü və gələcəkdə bütün Sakit okean regionunu əhatə edən qüdrətli geosiyasi mərkəz yarada bilərlər. Strateji müdafiə və avrasiya ehtiyatlarına birbaşa vasitə əvəzinə Yaponiya rüslara texnoloji inkişaf və Sibirin mənimsənilməsi sahəsində tez və effektiv surətdə yardım edə bilərdi. Yapon texnologiyası və maliyyə yardımı rusiyanın bir çox problemlərini həll edə bilərdi.

Ümumiyyətlə demək olar ki, iyirmi birinci əsrin yeni rusiya-yapon münasibətlərinin qurulması üçün iki ölkənin

xalqlarının maraqlarını nəzərə almaqla bir-birinə qarşı addım atmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

A. Abbasbəyli. XXI əsrdə Rusiya Federasiyasının xarici siyasəti. B., 2005

İ. Latışev «Rusiya və Yaponiya. 2000-2004-ci illər ərazi mübahisəsi», M., 2004

V. Kojevnikov «müasir mərhələdə Rusiya-yaponiya münasibətləri», B., 1997

V.K. Zilanov, A.A. Koşkin, İ.A. Latışev, A.Y. Plotnikov, İ.A. Sençenko «rusiya Kurili. Tarix və indi. Rus-yapon və sovet-yapon sərhədinin yaranması tarixi üzrə sənədlər məcmusu». M., Alqoritm, 2002

M.İ. Krupyanko «Yaponiya Şərq-Qərb sistemində Siyasət və İqtisadiyyat». M., Elm, 1991

Yaponiya və Rusiya arasında sülh müqaviləsinin bağlanması. Rusiya vətəndaşlarının 88 sualı / Yapon dilindən tərcümə. M., Materik, 2000

XÜLASƏ

Bu dərslik dünya birliyi, bugünkü real faktlar və gələcəklə bağlı baxışların proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsinin sistemli təhlilini vermək üçün ilk cəhddir.

Dünya birliyinin perspektivi ilə bağlı ifadə olunan fikirlər və nəticələrimizin mükəmməl olduğunu iddia etmirik. Biz perspektivdə insan cəmiyyətinin necə olacağı ilə bağlı öz mövqeyimizi ifadə etmişik. Əlbəttə, proqnozlarımız özünü doğrulda da, doğrultmaya da bilər, proqnozun, ehtimalın mahiyyəti elə bundan ibarətdir. Məqsədimiz ali məktəblərdə oxuyan gənclərə nəzəri əqli nəticələr əsasında, əldə olan məlumatlara əsaslanaraq ümumiyyətlə dünya və ya xüsusi olaraq ayrı-ayrı regionlar, ölkələr və xalqlarla bağlı proqnozlar irəli sürmək, aparıcı və region dövlətlərinin geosiyasətini, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin, beynəlxalq münasibətlərin, müxtəlif növ münaqişələrin vəziyyətini və s. müəyyən etmək bacarığını öyrətməkdir.

Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi qloballaşma şəraitində qlobal dünya prosesinin obyektiv xarakter daşdığını, bunun real dünyada baş verən obyektiv proseslərin sintezi olduğunu təsdiq edir. Bəşəriyyətin inkişafının zaman və nəticə etibarilə dəyişməz olan tələbləri də obyektiv olaraq qalır.

Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi bütünlüklə elmi məna daşıyır və onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti məhz bundan ibarətdir, bu, gələcək haqqında elmdir və bəşəriyyət öz gələcəyini proqnozlaşdırmadan inkişaf edə bilməz. Müxtəlifliyə baxmayaraq, dünyada stabiləşdirici, şərtləndirici və hakim mövqedə duran faktor insan və insan ağılı olmuşdur. Ağıl gələcəkdə də insan cəmiyyətinin inkişafının əsasını təşkil edəcək.

Gələcəklə bağlı baxışların polisentrikliyi çoxfaktorluluğu, müxtəlif qütblülüyü onların dəyərini və gücünü azaltmır, onları müstəqil mövcud olmaq hüququndan məhrum etmir. Belə yanaşma dünya birliyinin stabilliyi və inkişafı ilə bağlı təhlükələrin ümumdünya xarakteri daşdığı və bəzi dövlətlərin digərləri üzərində hakimliyi və hökmranlığı olmadan, yalnız kiçik və böyük dövlətlərin kompleks yanaşması əsasında həll edilə bildiyi qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğundur. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasında mövcud olan yanaşma və fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, nəzəriyyənin əsasları bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün vahid əsasın yaradılmasında öz əhəmiyyətini qoruyur.

I. Azərbaycan dilində

1. Abbasbəyli A.N. Qafkaz XXI əsrin geostrategiyasında., Dirçəliş – XXI əsr. 62, 2003
2. Abdullayev V. Sülh və Sabitlik Prezidenti., Bakı 2004
3. Azərbaycan – BMT., B. 2003
4. Azərbaycan – NATO münasibətləri: məlumat kitabçası., B. 2003
5. Azərbaycan Parlamenti və beynəlxalq təşkilatlar., B. 2004
6. İsmayılov F. Qarabağ konfliktini ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində., B. 2001
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir., I-XIII kitablar, B. 1996-2005
8. Əhmədov M. Azərbaycan–Çin münasibətlərinin strategiyası və perspektivləri., B. 1999
9. Mehdiyev R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri., B. 2005
10. Məmmədov A.S. Beynəlxalq konfliktlər., B. 2000
11. Heydər Əliyev və Şərqi., V cild., B. 2005
12. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti., Dərslik., B. 2005
13. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu., B. 2004
14. Prezident İlham Əliyev., B. 2004
15. Cahangirli C.X. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri., B. 2006

II. Rus dilində

16. Аббасбейли А.Н., Дж.Соло, Геостратегия в XXI веке., «Возрождение – XXI век» 2000

17. Аббасбейли А.Н. Политика Российской Федерации и Запада на постсоветском пространстве., «Держава и Право». Юридические и политические науки. Выпуск 23, Киев 2004
18. Аббасбейли А.Н. Кавказ в сфере геостратегических реалий., «Обозреватель – Observer» М. 11,2003
19. Аббасбейли А.Н. Кавказско-Каспийский регион в современной геостратегии НАТО., Вак Университетинин Хəбəрлəри 2, 2004
20. Аббасбейли А.Н. Место Российской Федерации в современной геостратегии., Ст. «Гейдар Алиев и актуальные проблемы мировой политики» Б. 2004
21. Аббасбейли А.Н. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке., Б. 2005
22. Азербайджан и Россия: новые взаимоотношения, новые горизонты., Б. 2002
23. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана., М. 2003
24. Арабский мир. Три десятилетия независимого развития., М. 1990
25. Аникин В.И., Шаруненко Н.М., Аникин С.В. Основные направления, методы прогнозирования и моделирования во внешнеполитической деятельности., М. 2000
26. Басовский Л.Е. Прогнозирование и планирование в условиях рынка., М. 2001
27. Брайар Ф. и Джалили М.Р. Международные отношения., Париж 1988
28. Бутаев А.М., Гасанов Ш.Ш., Эльдаров Э.М. Коллективное управление – путь к обеспечению экологической безопасности в Каспийском регионе., Махачкала 1997
29. Василенко И.А. Политическая глобалистика., М.2000
30. Виноградов В.Г. и Гончарук С.Ю. Законы общества и научное предвидение., М. 1972
31. Восток и Россия на рубеже XXI века., М. 1998

32. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа., М. 2003
33. Долныкова Р.Н. Методология и методика прогнозирования внешней политики несоциалистических государств., М. 1986
34. Дугин А.Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России., М. 1999
35. Иванов И. Внешняя политика России в эпоху глобализации., М. 2002
36. Исмаилов М. Ближний Восток в аспекте современной мировой политики., Б. 2002
37. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век., М. 1997
38. Киселев В.И. Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект., М. 1988
39. Киссинджер Г. Нужна ли Америке Внешняя политика? М. 2002
40. Кожевников В. Российско-Японские отношения на современном этапе., В. 1997
41. Кортунов С.В. Имперские амбиции и национальные интересы. Новое измерение внешней политики России., М. 1998
42. Латышев И. Россия и Япония. В тупике территориального спора 2000-2004., М. 2004
- Ли В.Ф. Прогнозирование международных отношений. М.2001.
43. Мир и Россия на пороге XXI века., М. 2001
44. Мирский Г.И. Израиль и палестинцы: самый длительный конфликт. Мировая экономика и международные отношения., М. 2001(2003, 2004)
45. Моделирование процессов мирового развития и сотрудничества., М. 1991
46. НАТО: справочник., Брюссель 2001
47. Никитина А.Г. Предвидение, как человеческая способность., М. 1975
48. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование., М. 2000

49. Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая альтернатива в XXI веке., М. 1998
50. Петровский В.Е. Механизм безопасности в АТР: новые вызовы., М. 1999
51. Плэтт Вашингтон Стратегическая разведка. Основные принципы., М. 1997
52. Политическая энциклопедия., М. 2000
53. Румянцева Т.М. Интервью с будущим – методологические проблемы социального прогнозирования., Л. 1971
54. Таго Такэхиро Япония и Россия в XXI веке. Мировая экономика и международные отношения., 1997
55. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века., М. 2000
56. Уткин А.И. Мировой порядок в XXI века., М. 2001
57. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление., М. 2001
58. Хольбиг Х. Вступление Китая в ВТО в политической перспективе – взаимосвязь между переговорными процессами на национальном и межгосударственном уровне., China aktuell., Hamburg. 1999
59. Цыганков П.А. Международные отношения., М. 1996
60. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории., Т.1, М. 1993

III. İngilis dilində

61. Azerbaijan in the family of the UN., B. 2000
62. Brzezinski Zb. In Guest of National Security., West View Press 1998
63. Council of Europe and Azerbaijan: for peace, security and diplomacy., B. 2001
64. Gress D. The weak of Postmodern Europe., “Orbis” 2000, Winter
65. Huntley, James R. Pax Democratica. A Strategy for the 21st Century., N.Y. 1998

66. Kennedy, Paul M. Preparing for the Twenty-First Century., N.Y. 1993
67. Michael L. Croissant., The Armenian-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications., L. 1998
68. Morgenthau H.J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace., fifth edition, N.Y. 1973
69. NATO and Azerbaijan: mutually beneficial cooperation., Ankara 1999
70. Renwick America's World Identity., N.Y. 2004
71. Richard S., Tanya Charlick-Paley NATO and Caspian security: A Mission Too Far? Washington D.C. 1999
72. Robert Harvey Global disorder (How to avoid a fourth world war)., Robinson, London 2003
73. Ruggie J.Y. Constructing the World Polity. Essaye on international institutionalization., N.Y. 1998
74. Silver N.E. The United States, Japan and China. Setting the Course. A Council on Foreign Relations Paper., N.Y. 2000

Əlavə

“Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi” mövzusu üzrə referatların tematikası

1. Delfi metodu
2. Birqütblülük şəraitində qlobal bifurkasiyalar
3. Ssenarilərin qurulması
4. Modelləşdirmə
5. Qərarların qəbul edilməsi prosesinin təhlili
6. Rozenau üzrə proqnozlaşdırma sxemi
7. Aron üzrə dövlətləraraı sistmin üç səviyyəsi
8. B. Raseti və X. Starrın nəzəriyyəsinin xüsusiyyətləri
9. R. Bask üzrə metod
10. oyunlar nəzəriyyəsinin mahiyyəti
11. Müasir BM-in proqnozlaşdırılmasının məqsəd və vəzifələri
12. Elmi proqnozlaşdırma anlayışı
13. Müasir BM-də siyasi proqnozlaşdırmanın mahiyyəti
14. Proqnozlaşdırma metodları
15. Proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin əsas vasitələri
16. Proqnozlaşdırmanın mərhələləri
17. Proqnoz fonu
18. Tövsiyələrin hazırlanması
19. Reversiv proqnozlaşdırmanın mahiyyəti
20. Prezervativ proqnozlaşdırmanın mahiyyəti
21. Təqlidi proqnozlaşdırma
22. Siyasi proqnozlaşdırmanın cərəyan və istiqamətləri
23. Müasir BM-in proqnozlaşdırılmasında nəzəriyyə və praktikanın vəhdətini təşkil edən “possibilizm” konsepsiyası
24. Qeostrategiya və siyasi proqnozlaşdırmanın mövqeyi
25. Proqnozlaşdırma – məkan və zamanda

26. Müasir beynəlxalq münasibətlər: vəziyyəti və perspektivləri
27. XXI əsrin geosiyasəti
28. Təhlil edilə bilən gələcəkdə ABŞ-ın xarici siyasəti
29. Qüdrətli dövlət kimi Rusiyanın gələcəyi
30. Böyük Britaniyanın xarici siyasəti: bu gün və sabah
31. Fransa XXI əsrdə
32. ÇXR və onun inkişaf perspektivləri
33. Yaxın Şərq və siyasi perspektivlər
34. Afrika ölkələri XXI əsrdə böyük dövlətlərin geostrategiyasında
35. Latın Amerikasının ölkələri və böyük dövlətlərin xarici siyasətində onların yeri
36. Azərbaycan müasir BM-də: vəziyyəti və perspektivləri
37. Rusiya-İran münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
38. Rusiya-Türkiyə münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
39. Avropa İttifaqı: gələcəyə baxış
40. İKT – dünya arenasında fəaliyyəti
41. ATƏT – inkişaf perspektivləri
42. İran-Amerika münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
43. MDB və onun gələcək perspektivləri
44. GÜAM və onun XXI əsrdə inkişafı
45. Tərsiləh olma problemi və böyük dövlətlərin siyasəti
46. Cənubi Qafqaz və onun dünya siyasətində inkişaf perspektivləri
47. BMT və XXI əsrdə dünya siyasətində onun yeri
48. Böyük dövlətləri siyasi qarşıdurması və kiçik dövlətlərin rolu
49. Gələcəkdə qoşulmama hərəkatı
50. Ümumdünya qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi
51. XXI əsrdə demokratik vəziyyətlə bağlı proqnozlar
52. İndiki dövrdə və gələcəkdə dinlər arasındakı münasibətlər

53. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: vəziyyəti və perspektivləri
54. Afrika XXI əsrdə
55. Latin Amerikası və XXI əsrdə onun dünya birliyindəki yeri
56. ATƏT və onun perspektivləri: deqradasiya və proses
57. İran-Amerika münasibətlərinin perspektivləri
58. XXI əsr: dünya birliyi hara gedir?
59. XXI əsrdə dünya bir qütblü və ya çox qütblü olacaq?
60. Azərbaycan-İran münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
61. Ermənistan Respublikası və regional layihələr
62. Ümumi Qafqaz bazarı – gələcəyə baxış
63. Azərbaycan Respublikası və ümumi Avropa evində onun yeri
64. Azərbaycan-Türkmənistan münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
65. Azərbaycan-Pakistan münasibətləri: bu gün və sabah
66. İKT: gələcəyi varmı?
67. Avrasiya ittifaqı və onun perspektivləri
68. NATO və Cənubi Qafqaz ölkələri
69. Azərbaycan və Afrika ölkələri: perspektivlərlə bağlı proqnoz
70. Azərbaycan və Latin Amerikası ölkələri: gələcəyə baxış
71. Rusiyanın Avropada qaz strategiyası: vəziyyəti və perspektivləri
72. Rusiya-Ermənistan: perspektivləri varmı?
73. Rusiya-Belorus İttifaqı: gələcəkdə nə gözləyir?
74. Rusiya-Ukrayna: uzaqlaşma yoxsa yaxınlaşma?
75. Azərbaycan və ərəb ölkələri: əməkdaşlıq yolları
76. Hərbi-siyasi bloklar və onların fəaliyyətinin gələcək perspektivləri
77. Avropa İttifaqı və ya Sovet İttifaqının nümunəsi
78. Rusiya və Almaniya: birlik yoxsa ayrılma?

79. Delfi metodu
80. Birqütblülük şəraitində qlobal bifurkasiyalar
81. Ssenarilərin qurulması
82. Modelləşdirmə
83. Qərarların qəbul edilməsi prosesinin təhlili
84. Rozenau üzrə proqnozlaşdırma sxemi
85. Aron üzrə dövlətləraraı sistmin üç səviyyəsi
86. B. Raseti və X. Starrın nəzəriyyəsinin xüsusiyyətləri
87. R. Bask üzrə metod
88. oyunlar nəzəriyyəsinin mahiyyəti
89. Müasir BM-in proqnozlaşdırılmasının məqsəd və vəzifələri
90. Elmi proqnozlaşdırma anlayışı
91. Müasir BM-də siyasi proqnozlaşdırmanın mahiyyəti
92. Proqnozlaşdırma metodları
93. Proqnozlaşdırma nəzəriyyəsinin əsas vasitələri
94. Proqnozlaşdırmanın mərhələləri
95. Proqnoz fonu
96. Təvsiyələrin hazırlanması
97. Reversiv proqnozlaşdırmanın mahiyyəti
98. Prezəntiv proqnozlaşdırmanın mahiyyəti
99. Təqlidi proqnozlaşdırma
100. Siyasi proqnozlaşdırmanın cərəyan və istiqamətləri
101. Müasir BM-in proqnozlaşdırılmasında nəzəriyyə və praktikanın vəhdətini təşkil edən "possibilizm" konsepsiyası
102. Qeostrategiya və siyasi proqnozlaşdırmanın mövqeyi
103. Proqnozlaşdırma – məkan və zamanda
104. Müasir beynəlxalq münasibətlər: vəziyyəti və perspektivləri
105. XXI əsrin geosiyasəti
106. Təhlil edilə bilən gələcəkdə ABŞ-ın xarici siyasəti
107. Qüdrətli dövlət kimi Rusiyanın gələcəyi
108. Böyük Britaniyanın xarici siyasəti: bu gün və sabah
109. Fransa XXI əsrdə
110. ÇXR və onun inkişaf perspektivləri

Yaxın Şərqlə və siyasi perspektivlər

111. Afrika ölkələri XXI əsrdə böyük dövlətlərin geostrategiyasında

112. Latın Amerikasının ölkələri və böyük dövlətlərin xarici siyasətində onların yeri

113. Azərbaycan müasir BM-də: vəziyyəti və perspektivləri

114. Rusiya-İran münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri

115. Rusiya-Türkiyə münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri

116. Avropa İttifaqı: gələcəyə baxış

117. İKT – dünya arenasında fəaliyyəti

118. ATƏT – inkişaf perspektivləri

119. İran-Amerika münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri

120. MDB və onun gələcək perspektivləri

121. GÜAM və onun XXI əsrdə inkişafı

122. Tərsiləh olma problemi və böyük dövlətlərin siyasəti

123. Cənubi Qafqaz və onun dünya siyasətində inkişaf perspektivləri

124. BMT və XXI əsrdə dünya siyasətində onun yeri

125. Böyük dövlətlərin siyasi qarşılıqlı və kiçik dövlətlərin rolu

126. Gələcəkdə qoşulmama hərəkatı

127. Ümumdünya qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılması nəzəriyyəsi

128. XXI əsrdə demokratik vəziyyətlə bağlı proqnozlar

129. İndiki dövrdə və gələcəkdə dirlər arasındakı münasibətlər

130. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: vəziyyəti və perspektivləri

131. Afrika XXI əsrdə

132. Latın Amerikasının və XXI əsrdə onun dünya birliyindəki yeri

133. ATƏT və onun perspektivləri: deqradasiya və proses

134. İran-Amerika münasibətlərinin perspektivləri

- 135.XXI əsr: dünya birliyi hara gedir?
136.XXI əsrdə dünya bir qütblü və ya çox qütblü olacaq?
137.Azərbaycan-İran münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
138.Ermənistan Respublikası və regional layihələr
139.Ümumi Qafqaz bazarı – gələcəyə baxış
140.Azərbaycan Respublikası və ümumi Avropa evində onun yeri
141.Azərbaycan-Türkmənistan münasibətləri: vəziyyəti və perspektivləri
142.Azərbaycan-Pakistan münasibətləri: bu gün və sabah
143.İKT: gələcəyi varmı?
144.Avrasiya ittifaqı və onun perspektivləri
145.NATO və Cənubi Qafqaz ölkələri
146.Azərbaycan və Afrika ölkələri: perspektivlərlə bağlı proqnoz
147.Azərbaycan və Latın Amerikasını ölkələri: gələcəyə baxış
148.Rusiyanın Avropada qaz strategiyası: vəziyyəti və perspektivləri
149.Rusiya-Ermənistan: perspektivləri varmı?
150.Rusiya-Belorus İttifaqı: gələcəkdə nə gözləyir?
151.Rusiya-Ukrayna: uzaqlaşma yoxsa yaxınlaşma?
152.Azərbaycan və ərəb ölkələri: əməkdaşlıq yolları
153.Hərbi-siyasi bloklar və onların fəaliyyətinin gələcək perspektivləri
154.Avropa İttifaqı və ya Sovet İttifaqının nümunəsi
155.Rusiya və Almaniya: birlik yoxsa ayrılma?